MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

YAYIN NO: 585

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ
Prof. Dr. Erdoğan Merçil

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

7. Basım, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006
8. Basım, Bilge Kültür Sanat, Eylül 2013

ISBN: 978 - 605 - 5261 - 85 - 6

Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Yayına Hazırlayan: *Naci Akıncı*
Kapak: *Kenan Özcan*
Baskı: *Yaylacık Matbaası*
Litros Yolu Fatih San. Sit. No: 12/197-203 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 612 58 60
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*
Cilt: *Yedigün Mücellithanesi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 - 513 85 04 Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

–Yeniden gözden geçirilmiş 8. basım–

BİLGE
KÜLTÜR
SANAT

Erdoğan Merçil,

25.02.1938'de İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini aynı şehirde tamamladı. 1961'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. İki yıl yedeksubay olarak askerlik görevini tamamladıktan sonra mezun olduğu Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne asistan tayin edildi. 1969'da doktorasını tamamladı; 1973'te doçent, 1980'de ise profesör oldu. Bu zaman süresinde İran, İngiltere ve Almanya'da mesleki çalışmalarda bulundu. Edebiyat Fakültesi'nde çeşitli kademelerde idarecilik yaptı. Türk Tarih Kurumu asil üyeliğine seçildi. 2005 yılında emekli oldu. Hâlen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Yüksek Lisans ve Doktora dersleri vermektedir. Evli ve bir kız çocuk babasıdır.

Başlıca Eserleri:

Fars Atabegleri Salgurlular

Kirman Selçukluları

Türkiye Selçukluları'nda Meslekler

Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri

Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür (Prof. Dr. Ali Sevim ile)

Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı, Bilge Kültür Sanat, 2011

Selçuklular –Makaleler–, Bilge Kültür Sanat, 2011

Selçuknâme, Bilge Kültür Sanat, 2011

Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat, 2013

Ayrıca eşi ve meslekdaşları ile Orta Öğretim Tarih ders kitapları yazdı.

İÇİNDEKİLER

Sekizinci Baskıya Önsöz 7

Önsöz 9

Kısaltmalar 11

1. Türklerin İslâm Dînini Benimsemesi 13

2. Mısır'da Kurulan Türk Devletleri 18
2.1. Tulunîler (Tolunoğulları) 18
2.2. Ihşîdîler 24

3. İtil (Volga) Bulgar Devleti 27

4. Karahanlılar 31
4.1. Menşe ve Kuruluş Devri 31
4.2. Ali Tegin ve Karahanlı Devleti'nin Bölünmesi 35
4.3. Doğu Karahanlılar Devleti 36
4.4. Batı Karahanlılar Devleti 37
4.5. Kültür ve Sanat 40
4.6. İmar Faaliyetleri 41

5. Gazneliler 44
5.1. Kültür ve İmar Faaliyetleri 49

6. Selçuklular 52
6.1. Büyük Selçuklular 52
6.1.1. Sultan Tuğrul Bey 56
6.1.2. Sultan Alp Arslan 59
6.1.3. Sultan Melikşâh 62
6.1.4. Sultan Berkyaruk 66
6.1.5. Sultan Muhammed Tapar 69
6.1.6. Sultan Sencer 71
6.2. Irak Selçukluları 75
6.2.1. Sultan II. Mahmûd 75
6.2.2. Sultan II. Tuğrul 76
6.2.3. Sultan Mes'ûd 78
6.2.4. Sultan III. Melikşâh 80
6.2.5. Sultan II. Muhammed 80
6.2.6. Süleyman-şâh 81
6.2.7. Sultan Arslan-şâh 81
6.2.8. Sultan III. Tuğrul 83

6.3. Suriye Selçukluları ... 86
6.3.1. Halep Selçuklu Melikliği ... 87
6.3.2. Dımaşk Selçuklu Melikliği ... 91
6.4. Kirmân Selçukluları ... 93
6.5. Türkiye Selçukluları ... 100
6.5.1. Kuruluş Devri ... 100
6.5.2. Süleyman-şâh'ın Fetihleri ... 103
6.5.3. Süleyman-şâh'ın Ölümü ... 104
6.5.3.1. Süleyman-şâh'ın Ölümünden Sonra Anadolu Olayları ... 105
6.5.4. Şahinşâh'ın Saltanatı ... 112
6.5.5. Sultan I. İzzeddîn Mes'ûd ... 113
6.5.6. Sultan II. Kılıç Arslan ... 117
6.5.7. I. Gıyâseddîn Keyhusrev'in İlk Saltanatı ... 122
6.5.8. II. Rükneddîn Süleyman-şâh'ın Saltanatı ... 123
6.5.9. III. Kılıç Arslan'ın Saltanatı ... 124
6.5.10. I. Gıyâseddîn Keyhusrev'in İkinci Saltanatı ... 124
6.5.11. I. İzzeddîn Keykâvus'un Saltanatı ... 126
6.5.12. I. Alâeddîn Keykûbâd'ın Saltanatı ... 129
6.5.13. II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in Saltanatı ... 136
6.5.14. II. İzzeddîn Keykâvus'un Saltanatı ... 141
6.5.14.1. Rükneddin Kılıç Arslan ile II. İzzeddin Keykavus'un Saltanatı ... 143
6.5.15. IV. Kılıç Arslan'ın Saltanatı ... 144
6.5.16. III. Gıyâseddîn Keyhusrev'in Saltanatı ... 144
6.5.17. Siyavuş (Cimri) Olayı ... 147
6.5.18. II. Gıyâseddîn Mes'ûd'un Saltanatı ... 149
6.5.19. III. Alâeddîn Keykûbâd'ın Saltanatı ... 151
6.5.20. II. Mes'ud'un İkinci Saltanatı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu ... 152
6.6. Selçuklularda Teşkilat, Kültür ve İmar Faaliyetleri ... 154
6.6.1. Selçuklularda Devlet Teşkilatı ... 154
6.6.2. Toprak ve Halk ... 159
6.6.3. İktisadi Durum ... 161
6.6.4. Kültür Faaliyetleri ... 163
6.6.5. Güzel Sanatlar ... 166

7. Hârezmşâhlar ... 174
7.1. Teşkilat ve Kültür ... 180

8. Atabeglikler ... 183
8.1. İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri) ... 183
8.2. Salgurlular ... 188
8.3. Zengîler ... 195
8.3.1 Musul Kolu ... 196
8.3.2 Halep Kolu ... 201
8.3.3 Kültür ve İmar Faaliyetleri ... 202
8.4. Böriler ... 205
8.5. Beteginliler (Erbil Atabegleri) ... 210

9. Anadolu Beylikleri I ... 213
9.1. Ahlat-şâhlar (Ermen-şâhlar) ... 213
9.2. Artuklular ... 219
9.2.1. Hısn Keyfâ Artukluları ... 220
9.2.2. Mardin Artukluları ... 221
9.2.3. Harput Artukluları ... 224

9.3. Çobanoğulları 226
9.4. Danişmendliler 228
9.5. Dilmaçoğulları 235
9.6. İnaloğulları 241
9.7. Mengücükler 246
9.8. Saltuklular 250

10. Anadolu Beylikleri II 254
10.1. Alâiye Beyliği 254
10.2. Aydınoğulları Beyliği 255
10.3. Candaroğulları (İsfendiyaroğulları) 257
10.4. Dulkadıroğulları Beyliği 260
10.5. Eretna Devleti 263
10.6. Eşrefoğulları Beyliği 264
10.7. Germiyanoğulları Beyliği 265
10.8. Hamidoğulları Beyliği 266
10.9. Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti 268
10.10. Karamanoğulları Beyliği 270
10.11. Karasıoğulları Beyliği 274
10.12. Lâdik (Denizli) Beyliği veya İnançoğulları 275
10.13. Menteşeoğulları Beyliği 276
10.14. Pervâneoğulları Beyliği 279
10.15. Ramazanoğulları Beyliği 279
10.16. Sâhib-Ataoğulları Beyliği 281
10.17. Saruhanoğulları Beyliği 282
10.18. Tâceddînoğulları Beyliği 284

11. Hindistan'daki Türk Devletleri 288
11.1. Delhi Sultanları 288
11.1.1. Mu'izzîler (Memlûk Sultanları) 288
11.1.2. Halacîler 291
11.1.3. Tuğluklular 295
11.1.4. Âdil-şâhîler 304
11.1.5. Berîd-şâhîler 307
11.1.6. Kutb-şâhîler 308
11.1.7. Malva Halacî Sultanları 310

12. Bâbürlüler 314
12.1. Humâyun 315
12.2. Ekber 317
12.3. Cihângîr 319
12.4. Şâh Cihân 321
12.5. Âlemgîr (Evrengzib) 323
12.6. Devletin Yıkılışı 324
12.7. İdari ve Askerî Teşkilat 325
12.8. İktisâdi Hayat 328
12.9. Kültür Sanat 328

Genel Dizin 333

Ek 363

Haritalar 369

SEKİZİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Daha önce Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* adlı eserimiz yaklaşık kırk sekiz devlet ve beyliği ihtiva etmekte ve altıncı baskısına ulaşmış bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki 1985 tarihli ilk neşri de sayarsak, kitabın yedinci baskısı yapılmış olmaktadır. Bu süre içerisinde eserimiz 19 Mayıs 1986 tarih ve 2210 sayılı Tebliğler Dergisi'nde lise ve dengi okul öğrencilerine tavsiye edilmiştir. Bunun yanı sıra daha önceki baskılarda da belirttiğimiz gibi eserin içindeki konuların üniversitelerin tarih bölümlerinde ders olarak okutulması öğrenciler açısından kitabı aranır bir duruma getirmiştir. Bu durumu düşünerek son baskıda daha önce gözden kaçmış hataları düzeltmeye ve bazı bilgiler eklemeye çalıştık. En önemli ek olarak kitapta yer alan devletlerin tarihi üzerine ödev ve tez çalışması yapacak olan öğrencilere ve araştırmacılara kolaylık olması açısından konu sonlarındaki "seçilmiş bibliyografyaları" bu baskıda da genişletmeye karar verdik. Ülkemizde Müslüman-Türk devletleriyle ilgili yayınlar, ilk baskıdan bu yana, çoğaldığı için böyle bir çalışma gerekli idi. Kitaptaki yer isimlerini okuyucuya daha kolay gösterebilmek için eserin sonuna birkaç harita ekledik.

Son zamanlarda TV dizilerinden dolayı daha çok Osmanlı Tarihi ön plana çıkmıştır. Ancak Osmanlılar'dan önce Türkler'in İslâm dinini kabul etmesi ve Müslüman-Türk Devletlerini kurması tarihimizin önemli bir devresini teşkil etmektedir. Ayrıca Anadolu'yu bir yurd hâline getiren Selçuklu Türkleri ve Beylikler dönemi Tarihi; kültür, teşkilat ve dinî müesseseleri ile hiçbir zaman unutamayacağımız ve önem vermemiz gereken bir geçmişimizdir. Nitekim Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler bıraktıkları unutulmayan mimamî eserleriyle günümüzde de hâlâ onları bize hatırlatmaktadır.

Üniversite öğrencilerine eseri ders kitabı olarak tavsiye eden öğretim üye ve elemanlarına gösterdikleri ilgiden dolayı, ayrıca daha önceki baskılar sırasında kitabımızın yayınlanması hususunda emeği geçen Türk Tarih Kurumu görevlileri ile matbaa personeline teşekkürü bir borç bilirim.

Erdoğan Merçil

ÖNSÖZ

Türkler X. yüzyılın başlarından itibaren İslâm dinini kabul etmeye başladılar. Hicrî 349/m. 960 yılında iki yüz bin çadır halkının birden İslâm dinini kabulleri Türk tarihinde bir dönüm noktası oldu. Türkler İslâm dünyasına girmelerinden kısa bir süre sonra da askerî ve siyasi sahada üstünlüğü ele geçirdiler. Nitekim bundan sonra peşpeşe Müslüman-Türk devletleri kurulmaya başladı. İlk Müslüman-Türk devletinin hangisi olduğu hususunda araştırıcılar arasında tereddüt bulunmaktadır. Ancak genellikle ilk Müslüman-Türk devletleri deyince akla Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular gelmektedir.

Biz bu eserimizde, giriş mâhiyetinde olmak üzere, Müslüman-Türk devletleri ve hanedanları ile bu hanedanların kolları ve uzantıları hakkında kısa bilgiler vermeye çalışacağız. Bunu söylerken Türk tarihinin bir bütün olduğunu ve geçmişimiz içinde tek tek devletleri birbirinden soyutlamanın mümkün olmadığını belirtmek isteriz. Büyük Selçuklulardan bahsederken onların kolları olan Kirmân, Suriye ve Irak Selçukluları hakkında da bilgiler vereceğiz. Büyük Selçukluların zayıflaması, neticede İran ve Horasan'da ortadan kalkmasıyla onların yerini Hârezmşâhlar Devleti almış ve ayrıca ortaya Atabeglikler çıkmıştı. Bu sebeple eserimizde Hârezmşâhlar ve Atabeg devletlerinden de bahsedeceğiz.

Türkiye Selçukluları Devleti tarihi, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri ve bugünkü vatanımızın temelini oluşturması bakımından önem taşımaktadır. Bu konuda Türkçe yazılmış müstakil tek eser rahmetli Prof. Dr. Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971, adlı kitabıdır. Ancak bu eser öğrencilere bir ders kitabı olamayacak kadar ilmî ve uzun olarak kaleme alınmıştır. Bu bakımdan adı geçen kitaptan yararlanamayacak öğrenciler için konunun da önemine uygun olarak Türkiye Selçukluları tarihine kitabımızda biraz uzunca yer verdik.

Anadolu Beyliklerini birbiri ardınca ve ayrı bir bölüm olarak ele aldık. Beyliklerden bir kısmı genellikle Doğu Anadolu Beylikleri olarak tanınmakta olup Malazgirt savaşından (1071) hemen sonra kurulmuştur. İkinci grup

ise Türkiye Selçuklularının çökmesiyle ortaya çıkmaktadır. Biz her iki grubu da kendi içinde bir tarihlemeden ziyade, beyliklerin isimlerine göre alfabetik sıra ile verdik.

Hindistan deyince Türk devleti olarak aklımıza önce Gazneliler Devleti gelmektedir. Ancak Gaznelilerden sonra da Türkler Hindistan'da devletler kurmuşlar ve XIX. yüzyılın ortasına kadar bu kıtada hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdi. Yukarda belirttiğimiz bütün bu devletlerin tarihi eserimizin içinde kısaca incelediğimiz konuları teşkil etmektedir.

Tabiatıyla bu eser bütün Müslüman-Türk devletlerinin tarihini kapsamamaktadır. Burada adı geçen devletlerin büyük bir kısmını, hâlen üniversitelerimizin Tarih bölümlerinde ders olarak öğrencilere okutulan konular teşkil etmektedir. Daha ziyade araştırmalardan yararlanarak hazırladığımız bu eserin, ilerde öğretmenlik yapacaklara bir el kitabı olabileceğini düşündük. Bu bakımdan her devlet veya devletler grubunun sonunda seçilmiş bir bibliyografya vermeyi yararlı bulduk. Ayrıca siyasi tarihin yanı sıra devletlerin teşkilatı, kültür ve i'mâr faaliyetleri hakkında da kısa bilgiler vermeye çalıştık. Seçilmiş bibliyografya kısımlarında kullandığımız kitap isimlerinde ve metinde gözden kaçmış ufak hataların hoşgörüyle karşılanacağı görüşündeyim. Netice olarak bu eserin Tarih ve yan bilim dalları ile ilgilenen öğrenci ve öğretmenlere faydalı bir el kitabı olacağı ümidindeyim. Eserin basımı sırasında her türlü yardım ve desteği gösteren başta Türk Tarih Kurumu [eski] Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel olmak üzere öteki görevlilere teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Erdoğan Merçil

KISALTMALAR

aş.yk.	: aşağı-yukarı
aynı mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
Bk.	: Bakınız
Büyük İsl. Tar.	: doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi
Cumada I.	: Cemaziyel-evvel
Cumada II.	: Cemaziyel-âhir
çvr.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: editör
EI	: Encylopaedia of İslâm
h.	: hicri
hş.	: hicri-şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: miladi
mad.	: madde
nşr.	: neşreden
öl.	: ölüm yılı
Rebi I.	: Rebiyülevvel
Rebi II.	: Rebiyülâhir
s.	: sahife
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Takr.	: Takriben
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TOEM	: Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası
trc.	: tercüme
Trk.	: Türkçe
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayını
v.d.	: ve devamı
v.dd.	: ve devamının devamı
vs.	: ve saire

1
TÜRKLERİN İSLÂM DİNİNİ BENİMSEMESİ

Türkler VII. yüzyılın ortalarından itibaren (642 Nihavend Savaşı'ndan sonra) Müslümanlarla temas etmeye başlamışlardı. Nitekim İrân'daki Sasanî Devleti'nin yıkılmasından sonra başlayan Türk-Arap münasebetleri yarım yüzyıl bir süreyle karşılıklı mücadeleler içinde geçti. Bu arada Emevîler devri (661-750)'den itibaren Türklerin İslâm devletinin hizmetinde yer almaya başladıkları görülüyor. Daha sonra 746'da Horasan'da başlayan ve bir yüzyıl kadar Müslümanları idare eden Emevî hanedanının yıkılmasına ve Abbâsîlerin iktidara gelmesine yol açan ihtilal hareketinde Türklerin de büyük rolü olmuştu. Türkler bu hareket sırasında Abbâsî partisi içinde yer almışlardı.

Abbâsîlerin iktidara geçmesinden hemen sonra vuku bulan Talas Savaşı (751)'nda ise Araplar, Türkler ile birlikte Çinlilere karşı savaştılar. Batı Türkistan hâkimiyeti üzerinde önemli etkisi olan bu savaşın kazanılması, Türklerin bu bölge üzerindeki üstünlüklerinin devamına imkân sağlamıştı. Bu tarihten itibaren Türk-Arap münasebetleri dostça bir şekilde gelişmiş ve böylece İslâm dini yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştı. Ancak bu yine de münferit bir şekilde gerçekleşmişti. Türklerin İslâm dinini toplu olarak kabul etmeleri daha sonra olmuştur. Bu arada Müslüman olan Türkler, Abbâsî Devleti (749-1258, daha sonra 1517'ye kadar Mısır'da)'nin gerek askerî ve gerekse idari kadrolarında etkin bir biçimde görev almışlardı. Bilhassa Türk aristokrat zümrelerine mensup beyler ile Afşin, Ihşid, Bayçur oğulları gibi aileler İslâm dinini kabul ederek Abbâsî Devleti'nin hizmetinde yer almışlar ve kendileriyle beraber birçok Türk kütlelerini de bu devletin hizmetine çekmişlerdi.

Türkler X. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmeden önce, Moğolistân'dan Tuna boylarına kadar çok geniş bir saha içinde yayılmalarına ve hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin tesiri altında kalmış olmalarına rağmen, bu geniş bozkırlar içersinde Şamânî kültürü çevresinde bulunuyorlardı. Ancak bu Bozkır topluluğunun asıl dini, Gök-Tanrı dini idi. Türk kütleleri muhtelif zamanlarda yaşadıkları çevreye göre de çeşitli dinlere girmişlerdi. Nitekim Çin'de devlet kuran Tabgaçlar (386-556) ve Gök-Türk Hakanlığı

(552-745) gibi Türk devletleri Budizmi kabul etmişler, Uygurlar zamanında (745-840) ise, Türkler arasına Maniheizm girmişti. Bir kısım Türkler Museviliği kabul ederken (Hazarlar), bir kısmı da Hristiyanlığı tercih etmişti (söz gelişi; Peçenekler, Kumanlar ve Bulgarlar). Ancak bu dinler Türklerin ortadan kaybolmalarında rol oynadıkları gibi, bugün mevcut olanların Türklüklerini dahi kaybetmelerine yol açmıştı.

Hiç şüphesiz, İslâm dininin eski Türk inanç ve düşüncelerine uygun tarafları çoktu. Türkler uzun süreden beri Tek Tanrı inancına (yani Gök-Tanrı) âşina bulunduklarından, bununla İslâm dininin *Allâh*'ı arasında bir fark görmemişlerdi. Türk toplumunda bulunan eski ozan ve kamlar (şamanlar), İslâm evliyaları ve mutasavvıf dervişleriyle benzerlik göstermekteydiler. Ayrıca bu yakınlığın en kuvvetli tarafı İslâm dinindeki *cihâd* (din uğruna düşmanla savaşma) fikriyle, Türklerin savaşçılık temayülleri arasında bir münasebetin bulunması idi.

Öte taraftan Abbâsî Devleti'ni esas itibarıyla iki kısımda incelemek mümkündür. Birinci devir; 750'den 847'ye kadar süren gerek merkezî otorite ve gerekse medeniyet yönünden parlak bir devredir. Daha sonra Abbâsîlerin 1258'de yıkılışına kadar devam eden ikinci kısımda ise, kısmen kültürün muhafazasına rağmen, merkezî otoritenin zayıflaması, bu İslâm devletinin uzak köşelerinde bir takım yeni hanedanların doğmasına yol açmıştır. Bu devrede ortaya çıkan ilk sülale Horasan'da hüküm süren Tâhirîler (821-873) idi. Daha sonra Sistân'da hüküm süren Saffârîler (867/1495) göze çarpmaktadır. Saffârîlerden sonra Abbâsî Devleti toprakları üzerinde kurulan başka bir hanedan, Sâmânîler (819-1005) idi. Sâmânîler 819 yılında Fergana şehrinde vali olarak siyaset sahnesinde görünmüş, daha sonra esas itibarıyla Horasan ve Mâverâünnehr'de hüküm sürmüş bir İranlı hanedan kabul edilmekte iseler de, son araştırmalarda Türk oldukları hususunda görüşler ortaya konmaktadır. Nitekim bu devletin Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. Sâmânîler hâkim oldukları Mâverâünnehr bölgesi sebebiyle daima Türkler ile temasta olmuşlar, bu bölgenin ve Fergana'nın kuzey sınırlarını putperest Türk akınlarına karşı korumuşlar, hatta bunlara karşı gazâlarda bulunmuşlardı. Nitekim 893 yılında Sâmânîlerden İsmâ'il b. Ahmed Karahanlılara hücum ederek, onların başkenti Talas (Tarâz)'ı yağmalamıştı. Abbâsîler ve öteki İslâm devletlerinin ordularının büyük bir kısmını teşkil eden askerlerin Mâverâünnehr'den sağlanması, Türk kütlelerini yeni din ve medeniyet çevresine sokmak hususunda aracı olması, bu bölgenin önemini artırmaktaydı. Ayrıca Sâmânîler de gittikçe artan bir nisbette ordu ve devlet idaresinde Türklerden faydalanma yoluna gitmişlerdi. İslâmiyetin Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türk kütleleri arasında yayılmasında, Mâverâünnehr'deki

ilmî ve ticari faaliyetlerin de önemli etkisi görülmüştü. Türkler ile devamlı münasebetlerde bulunan Müslüman tüccarlar ile uç bölgelerdeki medreselerde yetiştikten sonra bu ticaret kervanlarına katılan mutasavvıf dervişler de Türk kütleleri arasında İslâm dininin yayılmasına önayak olmuşlardı. İşte bu gibi nedenler sonucunda, Türkler arasında İslâm dini süratle yayılmıştı.

Bibliyografya:

A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara 1972[2].

_____, *Eski Türk Dini,* İstanbul 1976.

S. Buluç, "Şaman", *İA.*

O. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD,* C. IV, Sayı: 4, Ankara 1946. (Aynı makale daha sonra *Selçuklular ve İslâmiyet,* İstanbul 1971, s. 1-31'de yayınlandı.)

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I,* İstanbul 1969.

L. Rasonyi, *Tarihte Türklük,* Ankara 1971, s. 28-33.

İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 1983[2].

Z.V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970[2].

Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923.

H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1976.

A. Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler 4,* Ankara 2002, s. 239-263.

A. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005),* İstanbul 2007.

2
MISIR'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

2.1. Tulunîler (Tolunoğulları)

Mısır ve Suriye'de kurulan ve Abbâsî hilafetine ismen bağlı ilk Müslüman-Türk devletidir. Devletin kurucusu Ahmed bir Türk askeri idi. Babası Tulun (Tulun; Türkçedeki dolun, yani dolunaydan gelir.) takriben h. 200/m. 815-818 yılında Buhara valisi tarafından haraca dâhil gulâmlar arasında Bağdat'a gönderilmişti. Ahmed, Eylül 835'te Bağdat'ta doğdu. O çok iyi askerî ve dinî bir terbiye gördü ve tahsilini Tarsus'ta tamamladı. Daha sonra cesareti sayesinde Halife Musta'in (862-766)'in teveccühünü kazandı. Onun üvey babası Bayıkbeg'e Mısır valiliği verildi. Ancak Bayıkbeg vekil olarak Ahmed b. Tulun'u Mısır'a gönderdi. Ahmed 15 Eylül 868'de Fustat'a ulaşıyor ve bu suretle Tulunîlerin kuruluşu başlıyordu. Ondan önce de Mısır'da Türk valileri görev yapmış, bunlardan Muzâhim b. Hakan'ın devrinde buraya Türk askerleri gelmeye başlamış ve Mısır, Sâmerrâ'dan sonra Türklerin ikinci üssü olmuştu.

Ahmed b. Tulun'un Fustat'a ulaşmasıyla Müslüman-Mısır tarihinde yeni bir devir başlıyordu. Ancak o, Mısır'da hâkimiyeti ele geçirmek ve nüfuzunu bütün ülkeye yaymak istediği zaman bazı engeller ile karşılaştı. Ortaçağ İslâm dünyasında eyalet idaresinde iktidarların gücü; askerî, mâlî ve haberleşme olmak üzere üç kısımda toplanmıştı. Bundan maksat, eyaletlerde merkezî hükümetin kontrolünü tam olarak devam ettirmek ve buralarda bağımsız bir idarenin doğuşunu önlemekti. Ahmed'in karşılaştığı en büyük güçlük malî hususlarda oldu. Mısır maliyesi bu sırada kuvvetli ve usta bir mâliyeci olan Ahmed b. Müdebbir'in elinde idi ve o Ahmed b. Tulun'a muhalefete kalkışmıştı. Ahmed b. Tulun, İbn Müdebbir ile dört yıl süreyle yaptığı mücadeleyi kazanmaya ve onu Suriye'ye uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Artık Ahmed Mısır'da malî bağımsızlığa da sahipti. Öte taraftan, Bayıkbeg Haziran 870'de öldürülmüş ve Mısır iktâ'ı İbn Tulun'un kayınpederi Yarcûh el-Türkî'ye geçmişti. Yarcûh, damadı İbn Tulun'a Berka ve İskenderiye'nin idaresini de verdi. Böylece bütün Mısır onun hâkimiyeti altına girdi.

Yine 870 yılında Abbâsî halifesi, el-Mu'temîd oldu. El-Mu'temîd başa geçtikten bir az sonra idari işlerinin büyük bir kısmını kardeşi el-Muvaffak'a

bıraktı. Abbâsî halifesi daha sonra 20 Temmuz 875'te oğlu Ca'fer'i "el-Mufavvız" lakabıyla veliaht tayin etmiş ve batı eyaletlerinin valiliğini ona vermişti. Ondan sonra el-Muvaffak'ı da ikinci veliahtlığa ve doğu eyaletlerinin valiliğine tayin etti. Böylece Mısır, Ca'fer'in hâkimiyet sahasına giriyordu. Ancak Ahmed b. Tulun Mısır'da hüküm sürmekte olduğundan burada gerek halifenin ve gerekse oğlunun sözü geçmekte idi. El-Muvaffak ise, usta idareciliği ve kabiliyeti sayesinde kısa zamanda devlette hakiki hükümdar durumuna gelmişti ve onun Ahmed b. Tulun ile çatışması mukadderdi.

Ahmed b. Tulun ise bu olaylar olurken, Bağdad'a gidecek olan haracı muntazam bir şekilde azaltarak ve sınırlandırarak büyük bir servet toplamıştı. Aynı zamanda o çeşitli fırsatlardan yararlanarak Türk ve Sudanlı esirlerden iyi talim görmüş tam teçhizatlı bir ordu meydana getirdi. Saltanat naibi el-Muvaffak ile Ahmed b. Tulun arasındaki çatışma, el-Muvaffak'ın doğudaki Zencî isyanları ve Saffârîler ile uğraşması sebebiyle patlak verdi. El-Muvaffak, kendi hâkimiyeti sahası içinde olmamasına rağmen, bu sırada Mısır hazinesini de kendi imkânları için kullanmak maksadıyla İbn Tulun'a elçi göndererek para istedi. Öte taraftan Halife Mu'temîd kardeşi el-Muvaffak'tan korkarak bizzat Ahmed'e mektup yazmış, istenilen paranın kendisine gönderilmesini talep etmişti. Buna rağmen Ahmed b. Tulun, el-Muvaffak'a 1.200.000 dinar göndererek onunla uzlaşmayı uygun buldu. Ancak Muvaffak bu parayı yetersiz bularak daha fazlasını istedi. Ahmed'in bunu sert bir şekilde reddetmesi aradaki anlaşmazlığı şiddetlendirdi. El-Muvaffak bu durumda onu azletmeye karar verdi ve yerine Suriye valisi Amâcûr'u tayin etti. Fakat bu karar tatbik edilemedi. Amâcûr el-Türkî 264/877-878) yılında öldüğü zaman, Ahmed b. Tulun kolayca Suriye'yi ele geçiriyordu. Ancak onun bu zafer sevinci Mısır'da vekil olarak bıraktığı oğlu Abbâs'ın isyanıyla yarıda kalmıştı. Abbâs 879 tarihinde Mısır'ı terk etmiş ve Berberîleri para kuvvetiyle elde ederek yeni bir devlet kurmak istemişti. Ahmed b. Tulun Mısır'a dönerek bu isyanı bastırdı, artık o Mısır ve Suriye'nin hâkimi idi, paralar üzerine halifeden sonra kendi adını da bastırmıştı. Ahmed b. Tulun ile el-Muvaffak arasında düşmanlık 882'de Tulunîlerin Suriye valisi Lu'lu'nun, el-Muvaffak tarafına geçmesiyle son haddine ulaştı. Ahmed buna karşılık olmak üzere Muvaffak'ın baskısı altında bulunan Halife Mu'temîd'i yanına gelmesi için ısrarla davet etti. O belki de halifenin gelmesiyle saltanat naibliğini ele geçirerek kendi devletini bütün Abbâsî İmparatorluğu'nun merkezi yapmayı ümit ediyordu. Neticede halife, Ahmed b. Tulun'un yanına gitmeye karar vererek Sâmerrâ'dan harekete geçti (882 Kasım ayı sonları). Ancak o Musul'a ulaştığı zaman, el-Muvaffak'ın emriyle İshak b. Kundacık tarafından Sâmerrâ'ya dönmeye mecbur edildi. El-Muvaffak bununla da yetinmedi, halifeyi İshak b. Kundacık'ı Mısır ve Suriye valisi tayin etmesi için zorladı. Ancak bu tayin hiçbir netice vermedi. Buna karşılık Ahmed de kendisine katılan fakihle-

rin fetvasıyla Şam'da el-Muvaffak'ın azlini ilan etti. Daha sonra gerek Ahmed ve gerekse el-Muvaffak hâkim oldukları ülkelerin minberlerinde birbirlerine lanetler yağdırmakla yetindiler. Nihayet bir süre sonra iki taraf arasında barış görüşmelerinin başladığı sırada, Ahmed b. Tulun Kuzey Suriye'ye tertiplediği bir seferde hastalanarak öldü (10 Mayıs 884).

Ahmed b. Tulun'un yerine yirmi yaşındaki oğlu Humâreveyh geçti. Büyük oğlu Abbâs buna itiraz etti ise de öldürüldü. Öte taraftan Humâreveyh'in başa geçmesi, Abbâsîler ile Tulunîler arasında yapılan barış görüşmelerinin sona ermesine sebep oldu. Bu sırada daha önce Mısır ve Suriye valisi tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık ve Sâcoğulları'ndan Diyâr-ı Mudar valisi Muhammed el-Afşin birleşmişler ve Humâreveyh'in tecrübesizliğinden yararlanarak onun hâkimiyeti altındaki toprakları ele geçirmek için hazırlıklara başlamışlardı. Ayrıca onlar el-Muvaffak'a da müracaat ederek yardımcı kuvvet istediler. El-Muvaffak bu teklifi siyasetine uygun bularak onlara Dımaşk üzerine yürümelerini emretti. Bu emri alan iki kumandan harekete geçerek Halep, Hıms, ve Antakya'ya hâkim oldular. Tulunîlerin Dımaşk'taki naibi de onlara iltihak etmiş, sadece Şeyzer şehri Humâreveyh'e bağlılığını sürdürmüştü. Humâreveyh Suriye'deki olayları haber aldığı zaman hemen bir ordu gönderdi ise de, bu ordu ancak Dımaşk'a hâkim oldu ve kışın yaklaşmasıyla bir netice alamadı. Öte taraftan el-Muvaffak da oğlu Ahmed'i iki kumandanla birleşmesi için Suriye'ye göndermişti. Mısır ordusu bu müttefik kuvvetler karşısında başarılı olamayarak Remle'ye çekilirken, Ahmed Ocak-Şubat 885 tarihinde Dımaşk'a giriyordu. Bu olaylar Humâreveyh'in Mısır'dan bizzat hareket geçmesini gerekli kılmış ve Remle'de beklemeye başlamıştı. Bu sırada İshak ve Muhammed bir anlaşmazlık sebebiyle Ahmed'den ayrıldılar. Bu durumda ordusu oldukça zayıflayan Ahmed ile Humâreveyh, Dımaşk-Remle arasında el-Tavvâhin denilen yerde karşılaştılar (Şubat-Mart 885). Humâreveyh gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle daha başlangıçta savaş meydanını terketti. Abbâsî ordusu bu durumda Mısır ordugâhını yağmalamaya başladı. Ancak Humâreveyh'in çekildiğinden haberi olmayan Mısır ordusundan Sa'd el-Aysar pusuda bulunan birlikleriyle Ahmed'in kuvvetlerine saldırdı. Bu kez kaçma sırası Ahmed'de idi, geride ağır kayıplar ve esirler bırakarak savaş meydanını terk etti. Humâreveyh bundan sonra Suriye, Sugur(uc) şehirleri ve Musul'a hâkim oldu. El-Muvaffak, el-Tavvâhin yenilgisiyle artık Mısır'a sahip olamayacağını anlamıştı, bu nedenle Humâreveyh ile bir barış yapmak zorunda kaldı. İki taraf arasındaki barışa göre (886), Humâreveyh Mısır, Suriye ve Anadolu hudut bölgelerinde otuz yıl süreyle vali olarak tanınıyordu. Buna karşılık o, yılda 300.000 dinar vergi ödeyecekti. Ancak bu miktar daha önce Ahmed b. Tulun tarafından sadece Mısır için ödenmişti.

Öte taraftan İshak b. Kundacık ile Muhammed el-Afşin arasındaki iyi münasebetler bozulmuş, bu iki kumandan birbirlerinin topraklarına göz dikmişlerdi. Muhammed el-Afşin, Humâreveyh'e yanaşarak onunla birleşti. Ancak bu ittifâk bir yıl kadar sürmüştü. İshak, Humâreveyh ile anlaşmanın kendisi için daha yararlı olduğunu anlamış ve bunu da gerçekleştirmişti. Buna mukabil Muhammed el-Afşin Dımaşk'ı zapt etmek için harekete geçti. Humâreveyh ile Muhammed'in orduları Dımaşk yakınında Senîyet el-U'kab mevkiinde karşılaştı (Mayıs-Haziran 888). Savaşı Mısır ordusu kazandı, Muhammed kaçmayı tercih etti. Humâreveyh onun peşinden İshak b. Kundacık'ı gönderdi. Neticede Muhammed el-Afşin, bu iki müttefike karşı koyamayacağını anlamış ve Bağdat'a el-Muvaffak'ın yanına gitmek zorunda kalmıştı (Temmuz 889).

Daha sonra el-Mu'temîd, Ekim 892'de öldü ve yerine el-Muvaffak'ın oğlu Ahmed, "el-Mu'tazıd" lakabıyla, halife oldu. Mu'tazıd da Humâreveyh'in görevinde kalmasını tasdik etti. Böylece Tulunîler ile Abbâsîler arasındaki münasebetlerde dostça gelişmeler görüldü. Nitekim Humâreveyh'in "Katr el-Nadâ" namıyla meşhur kızı Esmâ, Halife Mu'tazıd ile evlendi. Humâreveyh yaşadığı süre içinde harcamalarda müsrif davranmış ve bu devletin mali durumunu çok sarsmıştı. O, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında köleleri tarafından takriben otuz iki yaşında iken öldürüldü (18 Ocak 896). Onun genç yaşta öldürülmesi Tulunîler Devleti ve Mısır için büyük bir talihsizlikti.

Yerine daha sağlığında veliaht ilan ettiği oğlu Ebu'l-Asâkir Ceyş geçmişti. Ancak o henüz on dört yaşında tecrübesiz bir gençti, etrafındaki kötü niyetli kimselerin etkisiyle tecrübeli emîr ve kumandanlara karşı harekete geçti. Onun bu davranışı gerek hükümdarlık gerekse hayat süresinin kısa olmasına sebep oldu. Neticede ayaklanan kumandanlar onu azlederek öldürdüler (25 Temmuz 896). Ceyş'in yerine aynı derecede ehliyetsiz ve tecrübesiz kardeşi Hârûn geçirildi. Tulunî hanedanının son yılları idarede iktidarsızlık, entrikalar ve Abbâsîlerin gittikçe artan bir şekilde Mısır'a müdahalesiyle geçmişti. Nihayet 899 yılında Halife Mu'tazıd ile yeni bir anlaşma yapıldı. Bu üçüncü anlaşmayla Tulunîlerin idaresindeki ülkelerin sayısı azalıyor ve Abbâsîlere verdikleri vergi 450.000 dinara çıkarılıyordu. Öte taraftan Karmatîlerin Suriye'deki isyanları yalnız Tulunîler için değil, Abbâsîler için de tehlikeli olmaya başlamıştı. Bu sırada Halife Mu'tazıd ölmüş (902) ve yerine oğlu el-Muktefî geçmişti. Halife Muktefî, Suriye'ye Muhammed b. Süleymân idaresinde bir ordu gönderdi. Neticede Abbâsî ordusu Karmatîleri müthiş bir mağlubiyete uğrattı (903). Bu seferden sonra Muhammed b. Süleymân, Abbâsî orduları başkumandanı tayin edilerek Mısır meselesini neticelendirmekle görevlendirildi. Muhammed b. Süleymân karadan ve denizden Mısır'a hücum etti. Bu sırada

Hârûn kesin olarak sebebi anlaşılamayan bir şekilde öldürüldü (31 Aralık 904). Ona amcası Şeybân halef oldu. Şeybân, Tulunî kuvvetlerini savunma için bir düzene sokmaya çalıştı ise de artık çok geçti. Nihayet Muhammed b. Süleymân Mısır kapılarına dayandı. Şeybân teslim olmak teklifini kabul ederek aile fertleriyle Muhammed b. Süleymân'a sığındı. Tulunî ordusundan bir kısmı durumdan habersiz olarak mücadele ettilerse de bu mukavemeti hayatlarıyla ödediler. Muhammed b. Süleymân bundan sonra 12 Ocak 905'te Fustat'a girdi. Böylece Tulunî Devleti sona erdi ve ailenin geride kalan fertleri zincire vurularak Bağdat'a götürüldü.

Tulunîler zamanında Mısır yeniden bir canlanma, ilerleme ve refah devri yaşamıştı. Bu devlet temelde, kuvvetli bir orduya ve ülkenin iktisadî bakımdan kalkınmasına dayanmıştı. Ayrıca ticaret de fevkalade gelişmişti. Nitekim Ahmed b. Tulun bu sebeple Afrika'nın Mısır ve Suriye üzerinden geçen ticâret yollarının kontrolünü elinde tutmak istiyordu. Mısır'da Tulunîler ile beraber bir saray teşkilatı kurulmuş ve bu, Abbâsîleri geride bırakacak şekilde bir gelişme göstermişti. Öte taraftan Ahmed b. Tulun halk hizmetlerine yarayacak muazzam imar faaliyetlerinde bulundu, Katâ'î adı verilen yeni bir şehir kurdu. Burada bir saray ve kendi ismiyle anılan büyük bir cami ve "Dâr el-İmâre" (hükümet konağı) yaptırmıştı. Ayrıca 873 yılında bir hastahane (mâristan) ve bugün hâlâ duran bir su kemeri inşa ettirmişti. İbn Tulun'un en büyük eseri olan camii, 876-879 yılları arasında tamamlanmış olup bugün de varlığını sürdürmektedir. Oğlu Humâreveyh de Katâ'î şehrini genişletmiş ve burada bahçeler ve havuzlar yaptırmıştı.

Ahmed b. Tulun edebiyat ve musikiye de meraklı olup Türkçe şiirler yazmıştı. Oğlu Abbâs da şair idi. Humâreveyh de âlim ve şairleri himaye etmesiyle ün kazanmıştı. Nitekim gramerci Muhammed b. Abdullah (öl. 944) onun himayesinde ve aynı zamanda oğullarının hocası idi. El-Kasım b. Yahyâ el-Meryemî (öl. 929) de Humâreveyh'in savaşlardaki zaferlerini kutlamak için kasideler yazmıştı. Şâirler arasında en meşhuru Hüseyin b. Abdüsselâm idi.

Bibliyografya:

Ş. Altundağ, "Tolunlular", *İA.*
O. Aslanapa, *Türk Sanatı I,* İstanbul 1972.
C. H. Becker, "Ahmed b. Tolun", *İA.*
U. Harman, "Khumārawayh", *EI²*.
B. Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam,* I, London 1970.
M. A. Shaban, *Islamic History, A New Interpretation 2,* London 1976.
M. Sobernheim, "Humâreveyh", *İA.*
H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1976.

_____, "Azerbaycanda Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı Sâcoğulları, II, Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 9, İstanbul 1978.

Zaky, M. Hassan, "Ahmad b. Tūlūn", *EI²*.

K. Yaşar Kopraman, "Tolunoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* VI, İstanbul 1987, s. 55-79.

Ebu'l-Fez Elçi Bey, *Tolunoğulları Devleti, 868-905,* İstanbul 1997.

N. Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve Ihşîdîler,* İzmir 1996.

N. Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA.* s. 233-236.

N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* Ankara 1992, s. 41-49.

2.2. Ihşîdîler

Mısır ve Suriye'de hüküm süren ikinci Türk hanedanıdır. Kurucusu Muhammed b. Tugç 882'de Bağdat'ta doğdu. Babası Tulunîlerin hizmetinde görev almış, Şam ve Taberiyye valiliği yapmıştı. Bu bakımdan Muhammed devlet idaresi içinde yetişmiş, hatta bir süre Taberiyye'de babasına vekâlet etmişti. Muhammed, Tulunîlerin yıkılmasından sonra Abbâsî Devleti hizmetinde çalıştı. Bu sırada bazen Mısır'da bazen Suriye'de görev yaptı. O devlet kademelerinde yavaş yavaş yükselmiş ve 933 yılında nüfuzunu bütün Suriye üzerinde yaymıştı, ancak Mısır'a da sahip olmak istiyordu.

Öte taraftan Tulunîlerin yıkılmasından sonra Mısır'da ortaya çıkan meseleler burada kuvvetli bir hükümete ihtiyaç gösteriyordu. Mısır, şimdi doğuda ve batıda İslâm dünyasının liderliği için çekişen iki devletin ortasında idi. Bağdat'taki Abbâsî hükümeti Mısır'da kuvvetli ve kendine güvenen bir devletin bulunmasını uygun görüyordu. Çünkü Mısır'da hüküm sürecek kuvvetli bir devlet batıdan Fâtımîlerin ilerlemesine karşı bir engel olacak ve daha sonra Suriye'de yeni ortaya çıkan Bedevî hanedanlar üzerinde kontrolü elinde tutacaktı. Bu ortamdan faydalanmasını bilen Muhammed b. Tugç, önce vezir sonra da Mısır ve Suriye vergi mütesellimi (müfettişi) olan el-Fazl b. Ca'fer el-Furat'tan da kendisine destek buldu. O, Suriye'ye ilave olarak Mısır valisi tayin edildi. Nitekim kuvvetli bir ordu ve donanma sayesinde Fustat'a girdi (935). Böylece Ihşîdî Devleti'nin temellerini atarak Mısır'ın karışık durumunu yoluna koydu. Bu arada Ahmed b. Tulun gibi, o da kuvvetli bir maliyeci Ebû Bekr Muhammed el-Mâzerâî ile uğraşmak zorunda kaldı. Ancak Muhammed, mukavemetini kırdığı el-Mâzerâî'yi hizmetine aldı ve böylece iktisadî meselelerde kendisine kabiliyetli ve etkili bir yardımcı buldu. Muhammed b. Tugç'un Abbâsî Devleti'yle münasebetleri dostane idi. Halife Râzî'den "Ihşîd" unvanını aldı (939) ve kurmuş olduğu devlet "Ihşîdîler" adıyla anıldı. Ihşîd, prens veya hükümdar anlamında Farsça bir ünvandır ve Soğd ile Fergâna'nın İranlı hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Muhammed'in Fergâna meliklerinin soyundan geldiği kabul edilmektedir.

Muhammed b. Tugç çok geçmeden idaresi altındaki eyaletlerden Suriye'yi Abbâsî Devleti'nin kudretli emîrlerinden Muhammed b. Râ'ik'e karşı savunmak zorunda kaldı. İbn Râ'ik süratle Suriye'yi ele geçirip Remle'yi almıştı (939). Muhammed b. Tugç'un öncü kuvvetleriyle yapılan bir çarpışmadan sonra iki taraf anlaştılar. Buna göre, Remle ve havalisi kendisine bırakılmak suretiyle Suriye, Taberiyye'den kuzeye kadar İbn Râik'e veriliyordu. Ancak ertesi yıl İbn Râ'ik tekrar harekete geçti, Muhammed b. Tugç, el-Âriş'te onu bozguna uğrattı ise de (24 Haziran 940), Laccûn'da baskına uğrayarak mağlup oldu (18 Ağustos 940). Neticede ilk seferki şartlarda yeniden barış

yapıldı, ancak Muhammed ilave olarak Râ'ik'e her yıl 140.000 dinar vermeyi kabul etmişti. İbn Râ'ik'in 942'de Hamdanîler tarafından öldürülmesiyle Muhammed b. Tugç rahat bir nefes aldı ve bizzat Suriye seferine çıkarak bu ülkede altı ay kaldı. Bu kez ona Suriye'de Hamdanîler rakip olmuştu. Muhammed bundan sonra "emîr el-ümerâ"lık mevkiini elde etmek için çıkan mücadeleye katıldı ve bu maksatla Rakkâ'da Halife el-Muttekî ile buluştu (944). Fakat o "emîr el-ümerâ" olmak düşüncesinden vazgeçerek Mısır'a döndü. Çok geçmeden o, Hamdanîler'den Seyfüddevle ile mücadeleye başladı. Seyfüddevle önce Halep'i (944) sonra da Şam'ı ele geçirdi (945). Muhammed b. Tugç Kınnesrîn'de onu yendi, fakat kolay yerine getirebilecek barış şartları öne sürdü. Neticede iki taraf arasında bir barış yapıldı (Ekim-Kasım 945). Buna göre, Seyfüddevle Suriye'nin kuzey taraflarını muhafaza ve ayrıca bir tahsisat elde edebiliyordu. Muhammed b. Tugç bu barıştan sonra Şam'a döndü ve orada öldü (24 Haziran 946).

Muhammed b.Tugç'un ölümünden sonra yerine oğullarından ikisi geçti ise de, bunlar sadece birer kukla hükümdar idi. Ihşîdîler Devleti'nde asıl iktidar, onun ölümünden biraz önce çocuklar için saltanat naibi olarak tayin ettiği, Nubyalı kölesi Kâfûr'un eline geçmişti. Muhammed b. Tugç'a önce oğlu Ûnûcûr (? On Uygur) halef oldu. Ûnûcûr bir süre sonra arkadaşlarının tahrikine kapılarak Kâfûr'un vesayeti altından kurtulmak ve bu maksatla Remle'ye gitmek istedi (954). Ancak o, bu düşüncesini yerine getiremedi. Son anda annesi ve Kâfûr onu yatıştırmaya muvaffak oldular. Ûnûcûr'un ölümünden sonra yerine kardeşi Ali geçti (961). Kâfûr naiplik görevini muhafaza ediyordu. Bu devirde Suriye tekrar Mısır'ın nüfuzu altına girmişti. Ali'nin 966'da ölümünden sonra Kâfûr kendisini Mısır'ın tek hâkimi olarak ilan etti. Bu durum Abbâsî halifesi el-Mutî' tarafından da tasdik edildi. Kâfûr'un tek başına hükümeti uzun sürmemiş ve 968'de ölmüştü. Kâfûr, naipliği dâhil hüküm sürdüğü devrede Kuzey Afrika kıyıları boyunca ilerleyen Fâtımî yayılmasını durdurmuş, Suriye'yi Hamdanîlere karşı başarı ile müdafaa etmişti. Ayrıca onun zenginliği de dillere destan olmuştu. Kâfûr'un ölümünden sonra Ali'nin oğlu Ahmed başa geçtiyse de onun zayıf idaresi çok kısa sürdü ve Fâtımîler Mısır'ı işgal ederek Ihşîdî Devleti'ne son verdiler (969).

Ihşîdî hükümdarları da âlim ve sanatkarların hâmisi olmuşlardı. Tarihçilerden İbn el-Dâye, el-Kindî, Abdullah el-Fergânî, Hasan b. İbrahim b. Zolak ile şair Mütenebbî himaye görmüş meşhur şahsiyetlerdi. Ayrıca Ihşîdîler mimari bakımdan da, pek parlak olmamakla beraber, faaliyet göstermişlerdi. Muhammed b. Tugç, Ravza adasında "Muhtar" adı verilen bir bahçe, hükümet binası (Dâr el-İmare) yaptırmıştı. Kâfûr ise saraylar, iki cami, bir hastahane ve başkentte Kâfûrîye bahçeleri inşa ettirmişti.

Bibliyografya:

C. H. Becker, "İhşîdîler", *İA.*

A. S. Ehrenkreutz, "Kāfür", *EI²*.

R. Guest, "Muhammed b. (Tuğğac)", *İA.*

B. Lewis, "Egypt and Syria", *The Cambridge History of Islam,* London 1970.

M. A. Shaban, *Islamic History, A New Interpretation 2*, London 1976.

M. Sobernheim, "Kâfûr", *İA.*

K. Y. Kopraman, "Ihşîdîler Devleti", *Büyük İsl. Tar.,* VI, s. 194-221.

H. Alaslan, *Ihşîdîler Devleti (Siyasî Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültür Hayatı),* İstanbul 1989 (Basılmamış doktora tezi).

N. Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve Ihşîdîler,* s. 48-57.

N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* s. 56-62.

A. Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA,* s. 551-553.

3
İTİL (VOLGA) BULGAR DEVLETİ

Bir kısım araştırıcılar, Mısır'dakiler haricinde, ilk Müslüman-Türk devletinin Karahanlılar olduğunu ileri sürerken, bir kısım araştırıcılar da İtil Bulgar Hanlığı'nın ilk Müslüman-Türk devleti olduğunu kabul etmektedirler. Bulgarların Türk asıllı oldukları son yapılan araştırmalarla kesinlik kazanmıştır. Bulgarlar Güney-Rusya bozkırlarına Hun dalgalarından biriyle ulaşmış olmalıdırlar. Bunlar 481 yılında Bizans imparatoru Zenon (474-475, 476-491)'a Gotlara karşı yaptıkları savaşta yardım etmişlerdi. Daha sonra Hun kütleleriyle karışan ilk Bulgar birliğinde Onogurların çoğunlukta oldukları anlaşılıyor. Bu sırada Bulgar ülkesinin merkezi Kafkasya'daki Kuban Nehri ve Azak Denizi havalisindeki bozkırlar idi.

Bulgarlar önceleri Göktürk Kağanlığı'nın idaresi altında yaşıyorlardı. Ancak 630'da Göktürk Kağanlığı'nın fetret devrine girmesi üzerine Bulgarlar "Büyük Bulgarya" Devleti'ni kurdular. Fakat bu devlet uzun ömürlü olmamış, 665'ten sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştı. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresindeki kalabalık Bulgar kütleleri Tuna'ya doğru yönelmiş ve Balkanlara girerek (668 veya 671), Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuştur (681). Tuna Bulgarları zamanla Slavlar ile karıştılar ve Boris Han'ın 864'te Ortodoksluğu resmen kabulüyle de Hristiyan oldular. Bu bakımdan Tuna Bulgarları konumuz dışında kalmaktadır.

Bulgarlardan bir kısmı ise X. yüzyıla kadar eski yerleşme sahalarında Kuban Nehri ve Azak Denizi havalisinde kaldılar. Bulgarların bu ülkesi Bizans ve Rus tarihleri tarafından "Kara Bulgarya" olarak adlandırılmıştı. Bunlar da Bulgar tarihinde önemli bir rol oynamamış, belki de daha sonra birbiri arkasına gelen Macar, Peçenek ve Kuman dalgaları içinde kaybolup gitmişlerdi.

Büyük Bulgarya Devleti'nin parçalanmasından sonra Hazarların tazyikiyle Don Nehri boyundaki Otuz-Oğurların kuzeye doğru Orta İtil, yani İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri sahaya çekildikleri anlaşılıyor. Bu hareketin en geç VII. yüzyıl sonu veya VIII. yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. İtil Bulgarları burada bölgenin yerli halkı Fin-Ugorları ve öteki Türk topluluklarını da idareleri altına alarak bir devlet kurdular. Ancak İtil

Bulgar Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Bulgar ülkesinin doğusunda Türk menşeli Başkırt (Başkurt)lar, batısında Fin veya Türk olan Burtaslar ile Ruslar, güneyinde Hazarlar bulunmaktaydı.

Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesinde, Hârezm'de ve Sâmânî ülkesinde İslâm tüccarlarıyla temasları, Hârezmlilerin de onların ülkelerine gitmeleri neticesi, buralarda İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştı. Nitekim 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında İslâm dinini kabul edenler çoğunluktaydı. Nihayet Şelkey oğlu Yıltavar (İlteber) Almış (Almuş)'ın İslâm dinini benimsemesiyle İtil Bulgarları Müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyorlardı. Almış Han 920 tarihlerinde Abbâsî Halifesi'ne din âlimleri ve mimarlar göndermesi için müracaatta bulunmuş, ayrıca unvan ve ismini "Emîr Ca'fer b. Abdullâh" olarak değiştirmişti. Halife Muktedir Billâh da din adamlarıyla mimarlardan oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyet 309/921-922 yılında yola çıkmış ve 922 Mayıs'ında Bulgar ülkesine ulaşmıştı. O tarihten sonra Bulgar ülkesi Abbâsî halifelerine bağlı bir Müslüman yurdu, Bulgarlar ise Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi olmuşlardı. Bulgar ülkesine gelen Abbâsî Halifesi'nin elçileri arasındaki en renkli kişi bu heyete "Kâtip" sıfatıyla iştirak eden İbn Fadlan olmuştur. Onun geride bıraktığı seyahat notlarında Bulgarlardan başka Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar hakkında ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. (Bu seyahatnâmenin Türkçe tercümesi için bk. R. Şeşen, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi,* İstanbul 1975). Sikkelerden anlaşıldığına göre Ca'fer'den sonra yerine oğlu Mikâil geçmiş ve ona da Tâlib b. Ahmed, Mü'min b. Ahmed ve Mü'min b. El-Hasan halef olmuşlardı.

Bulgarlar, Hazar Hakanlığı yıkılana kadar (965) bu devlete tabi idi ve Hazar hakanına vergi veriyordu. Bu devletin yıkılmasından sonra Bulgarlar müstakil bir hanlık olmuşlardı. 964 ve 985 yıllarında Rusların Kiev Prensliği Bulgar ülkesini istila ettiler, 985'teki istila Bulgar ülkesinin zenginliğine çok az zarar vermişti. Daha sonra Bulgarlar ve Ruslar arasında münasebetler gelişti ve bu 1006'da bir ticaret anlaşmasıyla neticelendi. Fakat XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti Ruslar ve Bulgarlar arasında devamlı savaşlara sebep oldu. Nitekim Ruslardan Vsevolod yayılma siyaseti izlemeye başladı, söz gelişi 1183'te Volga Bulgarları'nın Büyük Şehri (Bulgar)'ne yürüdü. Vsevolod 1205'te Volga ve Kama Bulgarları'na karşı ordular gönderdi. O böylece doğu bölgelerindeki kabileler üzerine çeşitli seferler tertipleyerek Hazar Denizi'nden gelen ticaret yolu üzerinde denetimi sağlamaya çalışıyordu. Oğlu Prens Yury de babası tarafından başlatılan genişleme siyasetini takip ederek bütün doğu ticareti için güvenli bir yol ele geçirmek istedi. Bu maksatla da 1221'de Nizhniy Novgorod Kalesi'ni yaptırdı. Burası prensliğin doğu sınırları üzerinde Volga ve Oka nehirlerinin birbirine karıştığı yer üzerinde stratejik bir şehirdi. Öte taraftan bu savaşlar Moğolların ortaya çıkışına

XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etti. Moğollar Kalka Nehri kenarında Ruslara karşı kazandıkları zaferden sonra (1224) doğuya dönerlerken Bulgarların tuzağına düşerek ağır kayıplar verdiler. Bu olay İtil Bulgar Devleti'nin yıkılışına sebep oldu. Bu yenilginin intikamını almak isteyen Batu Han idaresindeki büyük Moğol ordusunun "Batı Seferi"ndeki ilk hedefi Bulgarlar idi. Moğollar 1236'da Bulgarlara saldırdılar, köyleri ve şehirleri yıktılar. Bu arada elli bin nüfuslu Bulgar şehrini de tahrip ettiler. Moğol istilasından sonra Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın Orda (Ordu) Devleti zamanında Bulgarlar bir dereceye kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmekteydiler (Bk. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* İstanbul 1976). Bu sırada başkent Bulgar şehrinin kısa zamanda eski parlak durumunu kazandığı anlaşılıyor. Bulgarlar zaman zaman Altın Orda Hanlığı'na da kafa tutmaktaydılar. Nitekim Altın Orda hânı Pulat Timur 1361'de Bulgarları cezalandırmış ve Bulgar şehri yeni bir tahribata maruz kalmıştı. 1391 yılında Timur'un Altın Orda hânı Toktamış (1376-1395)'a karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrip edildi. Timur'un 1395 yılında yine Toktamış Hân üzerine yaptığı seferden Bulgar şehri etkilenmemişti. Nitekim Timur'a mağlup olan Toktamış Hân bir kısım kuvvetleriyle Bulgar iline girmek zorunda kalmıştı. Bulgar şehrinin 1399'da Ruslar tarafından tahrip edildiğini görüyoruz. Ancak bu şehrin yıkılmasının muhtemel sebebi Batu Han tarafından kurulan Kazan şehrinin gösterdiği gelişme idi. 1399'dan sonra artık toparlanamayan Bulgarlar dağıldılar. Halktan bir kısmı Kama'nın kuzeyindeki Kazan Nehri boyunca göç ederek buralara yerleştiler ve bölgeyi tamamiyle Türkleştirdiler. 1437 yılında kurulmuş olan Kazan Hânlığı'nın esas nüfusunu Bulgar-Kıpçak karışımı müslüman halk teşkil etmekteydi.

Bulgarlar X. yüzyılın başında öteki Türk kabileleri gibi göçebe idiler, fakat kısa zamanda yerleşik hayata geçmişler, ziraate elverişli toprakları değerlendirerek ekmişler ve aynı yüzyılın ikinci yarısında usta birer çiftçi olduklarını göstermişlerdir. Başlıca zirai mahsulleri; akdarı, buğday ve arpa idi. Ayrıca Orta İtil sahası ulaşım bakımından kuzey bölgelerini Hazar Denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerindeydi. Bu da İtil Bulgarları'nın şehirler kurarak büyük ölçüde ticaret ile uğraşmalarına imkân sağlamıştı. Bu şehirler arasında Kama ile İtil'in birleştiği yerden 100 kilometre kadar güneyde İtil kıyısında bulunan başkent "Bulgar" şehri IX-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi idi.

Bulgarların bu ticaret sırasında ihraç ettikleri mallar şunlardı: çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, oklar, kılıçlar, zırh, koyun, sığır, doğanlar, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve Slav esirler. Öte taraftan Bulgarların İslâm dünyasından ithal ettikleri başlıca mallar ise; dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar ve keramik (çanak-çömlek) idi.

Nitekim Bulgarların bu geniş ticaretleri neticesinde XI. yüzyılın başlarında bir Nişaburlu tüccarın Orta İtil kenarındaki Bulgar şehrinde bir iş ortağı olabilirdi. Şüphesiz böyle ticari ilişkilerin olması, Bulgar hakanı Ebû İshak İbrahîm b. Muhammed b. İlteber'i 415/1024'te Beyhak vadisindeki Sebzevâr ve Husrûcird Ulu camilerinin tamiri için önemli bir miktar para göndermeye teşvik etmişti. Öte yandan 433/1041-1042'de bir Bulgar topluluğu hacca giderken Bağdat'a uğramıştı. Abbasî divanından onlara bol miktarda mal tahsis edildi. Bunlardan birine, "Bulgarlar hangi millettendir?" diye sorulunca; "O, Bulgarlar, Slavlar ile Türklerin karışmasından doğmuş bir kavimdir. Ülkeleri Türklerin en uzak bölgesindedir. Bunlar daha önce kafir bir kavim iken, kısa bir süre önce Müslüman olmuşlardır ve Ebû Hanife mezhebine mensupturlar," cevabını vermişti. (Bk. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi,* çvr. A. Özaydın, Cilt IX, İstanbul 1987, s. 453-454). Volga'daki Bulgar Türkleri kuyumculukta da ileri idiler ve onların bu sanattaki ustalıkları İsveç'e kadar bütün Batı Slavları sahasında tesirini göstermiştir.

Bibliyografya:

Akdes N. Kurat, "Bulgar", *İA.*

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara 1972.

İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ankara 1977, İstanbul 1983[2].

_____, "Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 10-11, İstanbul 1983, s. 91-123.

Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1972[2].

H. Hrbek, "Bulgar", *EI*[2].

C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* 944: 1040, Edinburg 1963.

Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi,* Ankara 1984.

Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri,* Ankara 1987.

Martin Dımnık, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224-1246,* Toranto 1981, s. 35-36, 67.

N. Devlet, "İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* IX, İstanbul 1988, s. 311-341.

B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre,* Ankara 1984[2], s. 239-253.

R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985.

N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* s. 63-79.

Miftakov, Zufar, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti İdil Bulgar Devleti", *Türkler 4,* Ankara 2002, s. 409-416.

Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA,* s. 472-474.

4
KARAHANLILAR

4.1. Menşe ve Kuruluş Devri:

Karahanlılar tabiri Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslâmî Türk sülalesine (840-1212) Avrupalı oryentalistler tarafından kendi unvanlarındaki -kara- "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülale için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı, (İlig)-Hânlar tabiridir[1]. Ayrıca bu sülale muâsır İslâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlerle de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında yedi muhtelif nazariye vardır[2] ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülaleyi Tüchüe A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır.

840'da Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilan ederek Karahanlılar Devleti'ni kurdu. Bir başka iddiaya göre Karahanlılar Devleti, Yağmalar tarafından kurulmuştu[3]. Bu devlet kavimleri yarı yarıya bölen Altay sistemine uygun olarak iki kağan idaresinde iki kısma ayrıldı. "Arslan Kara Hakan" unvanını taşıyan Doğu kısmının hâkimi Büyük Kağan, nazarî olarak, bütün Karahanlıların hükümdarı idi ve Kara-Ordu'da yerleşmişti. "Buğra Kara Hakan" unvanını taşıyan Batı kısmının hâkimi ise, Ortak Kağan olarak önce Taraz'da oturmuştu. Bu iki kağandan başka devlet idaresinde dört alt kağan ile altı hükümdar vekili yer almakta idi. Bu hükümdarlar zümresi aynı hanedana mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler. O. Pritsak'ın bu görüşüne karşı, ülkemizde bu konudaki araştırmaları ile tanınan Reşat Genç'in tezi başka şekildedir. Onun görüşünde, Karahanlıların Türk idare geleneğinin bir icabı olarak "ikili teşkilat" esasına göre idare edildiği ileri sürülmüştür. Buna uygun olarak devlet, Doğu ve Batı olmak üzere iki idarî kısma ayrılmıştı. Doğu kısmının hâkimi Büyük Kağan bütün Karahanlıların

1 O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, s. 251; C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties,* Edinburg 1967, 112.

2 Pritsak, aynı eser, 251-252; A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970², s. 58.

3 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı,* İstanbul 1981, s. 36-7.

hükümdarı idi. Batı kısmı ise Büyük Kağan'ın yüksek hâkimiyetini tanımak kaydıyla başka bir hanedan azası tarafından idare ediliyordu. Devletin her iki kısmında "İl" deyimi ile ifade edilen müstakil vilayetler ise hanedana mensup şehzade veya askerî valilerin idaresine veriliyordu. Karahanlı Devleti 1041-1042 yıllarında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra da, her iki devlette ikili idare geleneği bir süre devam etmişti. Doğu ve Batı Karahanlı Devletleri içindeki vilayetlerin idaresinde yine hanedan üyesi şehzadeler görevlendirilmekteydi.

Karahanlıların ilmî bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tespit edilebilen ilk kağan, Bilge Kül Kadır[4] Han'dır ve Samânîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır "Büyük Kağan" sıfatı ile Balasagun'da, Kadır Han Oğulcak ise "Ortak Kağan" olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Samânîlerden İsmâil b. Ahmed (892-907) uzun bir muhasaradan sonra Taraz şehrini zapt etmişti (Mart-Nisan 893). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kâşgar'a naklederek Sâmânî hâkimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın, Karahanlılara sığınmış Ebû Nasr adlı Sâmânî prensi veya İslâm sûfî vaizleri ile karşılaşması İslâmı kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti. Belki de Taberistan'daki Ali evladından İmam el-Hasan b. Ali'nin kumandanı Leylâ b. Numan'a karşı Sâmânîlere yardım eden Buğra Hân idi. Eğer kaynaklarda adı geçen Buğra Hân, Karahanlılar hükümdarı ise, 921 yılında Sâmânî emîri II. Nasr onu yardıma çağırmıştı. Merv şehri civarında yapılan savaşta aralarında Buğra Han'ın da bulunduğu Sâmânî kuvvetleri Leylâ b. Numan'ı mağlup ve esir ettiler. Leylâ b. Numan daha sonra öldürüldü. Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde İslâmiyeti resmen kabul etmiştir (muhtemelen 333/944-945). Bu olay Batı Karahanlıların dinî durumunu değiştirdi. Satuk Buğra Müslüman ismi olarak Abdülkerim'i almıştı. O aynı hanedan idaresindeki gayrimüslim Karahanlılara karşı mücadelede müslüman gönüllülerden de istifade etmişti. Satuk Buğra 344/955-956 yılında öldü ve Kâşgar'ın kuzeyindeki Artuç'ta gömüldü.

Satuk'un oğlu Mûsâ, doğu kağanı Arslan Hân'ı mağlup ederek sülalenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslâmlaştırmaya muvaffak olmuştur. Bundan sonra İslâm dininin Türkler arasında yayılması artık bir cihad mâhiyetini almıştı. Bir diğer görüşe göre, Mûsâ çok kısa bir hükümdarlıktan sonra ölmüş, yerine kardeşi Baytaş Arslan geçmiş ve Karahanlı Devleti'nin bütünüyle Müslüman olması Baytaş Han zamanında olmuştu. Ayrıca 349/960 yılında Müslümanlığı kabul eden iki yüz bin çadırlık Türk halkı, Karahanlılar hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Baytaş'ın

4 Kadır: güç, sarp, zor manasındadır.

(veya Mûsâ'nın) yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin, Karahanlı Devleti'ne komşu sahalarda yaşayanları Müslümanlaştırmak için açılan savaşların birinde şehit düşmüş olması muhtemeldir (998). Bu sırada devletin Batı kısmını idare etmekte olan yeğeni (veya kardeşi) Buğra Han Hârun 990'da İsfîcâb'ı zapt etmiş ve daha sonra da Sâmânîlerin başkenti Buhara'ya girmiştir (Mayıs-Haziran 992). Onun bu şehre gelişinde Sâmânîlerin Horasan valisi Ebû Ali Simcurî'nin rolü olmuş ve aralarında gizli bir anlaşma yapmışlardı. Buna göre her ikisi Sâmânîlerin arazisini paylaşacaklardı. Buğra Han daha sonra bu anlaşmaya uymamış, fakat hastalanarak bu şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Onun bu şehirden ayrılışında muhtemelen Sâmânîlerin yardımına gelen Arslan b. Selçuk'un idaresindeki Oğuzların da rolü olmuştur. Buğra Han Kâşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

998'de ölen Büyük Kağan Ebu'l-Hasan Alî Arslan Hân'a oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed Karahanlı hükümdarları içinde Abbâsî halifesini ilk tanıyandır. Onun zamanında Sâmâniler ve öteki vassalleri ile münasebette olan ve Batı kısmını idare eden kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ali idi. Nasr Özkend'de oturmaktaydı ve daha önce 996'da Sâmânî kumandanlarından Fâik'in teşviki ile bu devlet topraklarına hücum etmişti. Fakat Gazne hâkimi Sebüktegin (977-997)'in aracılığı ile bu iki devlet anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre, Sâmânîler Sır Deryâ (Seyhun) sahasını Katvan Çölü'ne kadar Karahanlılara bırakıyorlar, Fâik ise Semerkand valisi oluyordu. Fâik daha sonra Karahanlı kuvvetleri ile Buhara'ya girdi ise de (997) Sâmânî emîri II. Mansûr ile anlaşarak onun tekrar adı geçen şehre dönmesini sağladı. Nihayet Nasr 999 yılında Buhara'yı zapt etti ve Sâmânî hânedânı mensuplarını Özkend'e götürdü. Daha sonra Sâmânîlerden İsmâil el-Muntasır'ın hapis olduğu yerden kaçarak atalarının devletini diriltmek için giriştiği teşebbüsler başarısız kaldığı gibi bu hareket ölümüne de sebep olmuştu (1005). Nasr b. Ali'nin Gazneli Sultan Mahmûd (998-1030) ile yaptığı anlaşmada ise, iki devlet arasında hudut Amû Derya (Ceyhun) olarak tespit edildi (1001). Ayrıca aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için Mahmûd, Nasr'ın kızı ile evlendi. Fakat Nasr, Sâmânîlerin bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Mahmûd'un Hindistan'da meşgul olmasından faydalanarak bu arzusunu gerçekleştirmek üzere harekete geçti. Bu maksatla kardeşi Ca'fer ve Sübaşı Tegin idaresinde Horasan'a gönderdiği kuvvetler Sultan Mahmûd ile kardeşi Nasr tarafından mağlup edildi (1006). Nasr b. Ali aileden Hotan hâkimi Yûsuf Kadır Han b. Hârun'dan yardım istedi. Gazneli Sultan Mahmûd Belh Ovası'ndaki savaşta bu birleşik Karahanlı kuvvetlerini tekrar hezimete uğrattı (5 Ocak 1008). Bu muvaffakiyetsizlik Karahanlılar arasında aile kavgalarına yol açtı. Nasr b. Ali bağımsızlığını ilan etmek istedi. Büyük kağan Ahmed b. Ali (Toğan Han) ise ona karşı Sultan Mahmûd'la dost oldu. Neticede iki rakip, Mahmûd'un

aracılığına başvurdular. Nasr b. Ali 1012-1013 tarihinde öldü ve yerine üçüncü kardeş Mansûr geçti.

Ahmed b. Ali'nin ağır hastalığı sırasında muhtemelen kardeşi Mansûr kendisini Büyük Kağan ilan etti. Öteki kardeşi Muhammed de Mansûr'un hâkimiyetini tanıyordu. Ahmed bu iki kardeşine karşı harekete geçti. Onun tarafında Yûsuf Kadır Han ile Ali Tegin vardı. Ali Tegin bu mücadele sırasında Mansûr b. Ali'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Karahanlılar Hârezmşâh Ebu'l-Hâris Muhammed ile Gazneliler arasında önce arabuluculuk yaptılarsa da, daha sonra Mahmûd'un Hârezm'i işgalini kabul etmek zorunda kaldılar (1017). Büyük kağan Ahmed b. Ali hasta yatağından kalkarak Balasagun'a sekiz günlük mesafeye yaklaşan yüz bin çadırdan fazla gayrimüslim göçebeyi yendikten sonra, üç ay müddetle Turfan'a kadar takip etmişti. O, bu zafer dönüşünden kısa bir müddet sonra ölmüştür (1017-1018).

Ahmed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen iki namzet vardır. Bunlardan Yûsuf Kadır Han, Gazneli Mahmûd'dan yardım istedi ise de umduğunu bulamadı. Sultan Mahmûd ona yardım için göstermelik bir sefere çıkmış, fakat Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra geri dönmüştü. Neticede Yûsuf Kadır Han rakibi Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ali ile anlaştı. Bu iki Karahanlı hükümdarı birleşerek Horasan'a bir sefer yaptılarsa da, Belh civarındaki savaşta Sultan Mahmûd onları ağır bir mağlubiyete uğrattı (1019-1020). Karahanlı kuvvetlerinin dönüşü sırasında pek çok asker Ceyhun Nehri'ni geçerken boğuldu. Bu durumda Yûsuf, Sultan Mahmûd ile tekrar barışmak zorunda kaldı.

Arslan İlig Ebû Muhammed b. Ali devlet içinde en kuvvetli duruma gelmişti ki Ahmed b. el-Hasan ona karşı çıkarak Özkend ve Ahsikas'ı zapt etti (1019-1020). Bu sırada Mansûr b. Ali'nin elinden kurtulmaya muvaffak olan Ali Tegin, Arslan b. Selçuk'un yardımı ile Buhara'yı ele geçirdi (1020-1021) ve "Yıgan Tegin" unvanı ile bu şehirde hüküm sürmeye başladı. Öte taraftan sofu bir zât olduğu anlaşılan Mansûr b. Ali kağanlığı terk ederek derviş oldu (1024-1025). Onun yerine Yûsuf Kadır Han geçti. Muhammed b. Ali'nin ise ağabeyinin tahttan ayrılmasından önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu önünde mağlup ve aşağı yukarı bu sıralarda ölmüş olduğu anlaşılıyor. Yûsuf'a karşı iki kardeşin birleştiğini görüyoruz; bunlardan Ahmed kendisini Büyük Kağan ilan ederken, Ali Tegin de ona yardımcı oldu. Yûsuf için tekrar Gazneli Mahmûd ile anlaşmaktan başka bir çare kalmamıştı. Semerkand civarında buluşan bu iki hükümdar, Karahanlıları ilgilendiren meselelerin yanı sıra Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oğuzların da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Ayrıca iki hanedan arasında akrabalık tesis edilmesi kararlaştırıldı (1025). Sultan Mahmûd bir hile ile Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kâlincâr kalesinde hapsettirdi. Ali Tegin ise bozkırlara kaçtı, ancak Mahmûd'un ülkesine dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim oldu. Sultan

Mahmûd eski Sâmânî topraklarını hâkimiyeti altına aldı ve Karahanlıların Abbâsî halifesi ile münasebetlerinin kendi vasıtası ile olacağı hususunda onlarla bir anlaşma yaptı. Öte taraftan Yûsuf Kadır ve oğullarının talihleri açılmıştı, önce Özkend'i (1025), sonra da başkent Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1026). Ahmed b. El-Hasan da Yûsuf'un hâkimiyetini tanıdı.

Gazneli hükümdarı Mahmûd 1030 yılında ölmüş ve yerine oğullarından önce Muhammed, kısa bir mücadeleden sonra da Mes'ûd geçmişti. Sultan Mes'ûd'un 1031 yılı baharında, tahta çıkışını haber vermek ve iki hanedan arasında dostane münasebetler kurmak için gönderdiği elçilik heyetini Yûsuf Kadır Han iyi karşılamadı. Ancak onun ölümü (Aralık 1032-Ocak 1033) ve yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed'in geçmesi üzerine Sultan Mes'ûd'un gönderdiği elçi heyeti onlarla anlaşma yapmaya muvaffak oldu. Daha sonra Gazneli prensesi Zeyneb'in Buğra Han Muhammed'e eş olarak verilmemesi sebebiyle iki hanedan arasında çıkan anlaşmazlığı da, Mes'ûd yeniden gönderdiği bir elçi heyeti ile bertaraf ederek iki kardeşle tekrar anlaştı.

4.2. Ali Tegin ve Karahanlı Devleti'nin Bölünmesi

Gazneli Sultan Mes'ûd tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttal'i vadetmişti. Ancak Mes'ûd tahta çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Mâverâünnehr'i Ali Tegin'den alarak oraya Buğra Han Mahmûd b. Yûsuf'u yerleştirmeye karar verdi. Ali Tegin'e karşı da Hârezmşâh Altuntaş idaresinde kuvvet gönderdi. Altuntaş, Ali Tegin'le Debusiye'de savaştı ve ağır bir şekilde yaralanmasına rağmen, müsait bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu ve bundan hemen sonra öldü (1032). Altuntaş'ın halefi Hârun ise Sultan Mes'ûd'a karşı Ali Tegin ile anlaştı (1034). Ali Tegin'in ölümünden (1034) sonra yerine Yûsuf geçti. Yûsuf, Hârun ile beraber, Sağâniyân'ı zapt ederek Tırmiz'i muhasara etti. Ancak Hârun'un, Gazneliler tarafından tertiplenen bir suikast sonucu öldürülmesi (1035), Yûsuf'un geri çekilmesine sebep oldu. Bunda onun beraberindeki Selçukluları darıltmasının da rolü vardı. Yûsuf bundan sonra anlaşmak için Sultan Mes'ûd'a müracaat etti. O Huttal'dan vazgeçiyor ve kendisini Arslan Han Süleyman b. Yûsuf ile barıştırması için Mes'ûd'un aracı olmasını istiyordu. Ayrıca iki hanedan arasında tekrar evlenme yolu ile akrabalık tesis ediliyordu. Yûsuf'un durumunu tehlikeye sokan başka bir olay da; Nasr b. Ali'nin iki oğlu Muhammed ve Böri Tegin İbrahim'in meydana çıkmasıydı. Bunlardan Muhammed b. Nasr 1036-1037'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeye muvaffak oldu.

İbrahim'in Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine, Sultan Mes'ûd ona karşı kuvvet sevk etti ise de, bir netice elde edemedi (1038-1039). İbrahim Türkmenlerden de yardım aldı ve Ali Tegin oğullarının elinde bulu-

nan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Ali Tegin'in oğulları Yûsuf Kadır Han'ın oğullarının yanına sığındılar. Muhammed, Büyük Kağan unvanı alarak kardeşi İbrahim ile kendilerini Yûsuf Kadır Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı yukarı 1041-1042'den itibaren Doğu ve Batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti meydana gelmiştir[5].

Batı Hanlığı; Mâverâünnehir ve Hocend'e kadar Batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağan'ın merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Doğu Hanlığı'nın hududları içinde Talas, İsficâb, Şaş, Doğu Fergana, Semireci ve Kâşgar bulunmaktaydı. Büyük Kağan'ın başkenti Balasagun idi. Doğu Hanlığı'nın dinî ve kültür merkezi ise Kâşgar idi. Bilhassa bu şehir Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman zananında en parlak devrini yaşamıştır.

4.3. Doğu Karahanlılar Devleti

Bu devletin ilk Büyük Kağan'ı Şerefüddevle Ebû Şucâ Süleyman Arslan Han b. Yûsuf (1031-1056)'dur. Onun saltanatı zamanında doğudaki gayrimüslim Türklere karşı savaşlar yapılmış, bu sırada Yabaku, Basmil ve Çomul[6] gibi Türk toplulukları ile mücadele edilerek itaat altına alınmışlardır. Bu suretle Balkaş ve Ala Göl bölgelerinin bir süre için Karahanlı hâkimiyeti altında olduğu ve bu olayların muhtemelen 1041-1042 yıllarında vuku bulduğu ileri sürülüyor. Ayrıca Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında yaşayan on bin çadırdan meydana gelen bir Türk kavmi Eylül/Ekim 1043'te İslâm dinini kabul etti. Öte taraftan bu devlete mensup hanedan azası, 1043-1044 yılında bir toplantı yaparak faaliyet sahalarını tespit ettiler. Süleymân adil bir hükümdar olup âlimlerin dostu idi, ayrıca devleti içinde müslüman olmayan Türklerin de yaşamasına müsaade vermiştir. Buna rağmen kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Muhammed bir savaştan sonra Süleymân'ı esir ve hapsettirerek, Büyük Kağanlığını ilan etti. Fakat o da on beş ay sonra yerini büyük oğlu Hüseyin'e bıraktı (1057). Muhammed'in ikinci karısı ise, oğlu İbrahim'i tahta çıkarabilmek için kocası dahil ailenin birçok fertlerini ortadan kaldırdı. Bu suretle İbrahim tahta çıktı. Batı Karahanlılardan Büyük Kağan I. İbrahim b. Nasr bu taht mücadelelerinden yararlanarak Fergana'yı zapt etti. Doğu Karahanlılar hükümdarı İbrahim ise ailenin başka bir ferdi tarafından öldürüldü ve Mahmûd b. Yûsuf Büyük Kağan oldu (1059). Mahmûd ve Kâşgar hâkimi el-Hasan b. Süleymân, Batı Karahanlılara kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. Neticede iki taraf arasında Sır Deryâ (Seyhun)

5 Bk. Pritsak, *aynı eser,* 259 ve C. E. Bosworth, "Ilek-Khāns", *EI²*, s. 1114. Ancak Genç (*aynı eser,* 51), Karahanlıların ikiye ayrılmasını 438/1046-47'den itibaren kabul etmektedir.

6 Yabaku ve Çomul toplulukları "Doğu Türk" kolları olup, daha önceleri Göktürklere bağlı idiler. Basmiller; Hükümdarının Türk olduğu, ancak bu kavmin aslen yabancı ve Türkler ile karıştığı ileri sürülmüştür. Daha çok İç Asya'da Beş Balık bölgelerinde yaşamışlardır, Bk. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* 136, 203, 318, 377.

hudut olmak ve Fergana Doğu Karahanlılara bırakılmak suretiyle bir anlaşma yapıldı. Mahmûd'un yerine daha sonra (1075), oğlu Ömer geçti ise de iki ay saltanat sürebildi. Kâşgar hâkimi Buğra Han el-Hasan b. Süleymân onu yakalayarak Büyük Kağan oldu (1075). Kırk bin Müslüman savaşçıdan meydana gelen Karahanlı ordusunun yedi yüz bin kâfire karşı kazandığı büyük zafer muhtemelen bu son iki hükümdar zamanında vuku bulmuştur. Selçuklu sultanı Melikşâh (1072-1092) Özkend'e kadar gelince, el-Hasan onun hâkimiyetini tanıdı (1089). Kısa bir müddet sonra Hasan'ın kardeşi ve Atbaşı şehri hâkimi Yakub, Semerkand tahtına geçti. Hasan bu isyanı bastırdı ise de kardeşini Sultan Melikşâh'a teslim etmedi. Ancak Melikşâh tekrar Özkend'i zapt edince, Hasan itaatini bildirdi ve oğlu ile Yakub'u ona yolladı (1090). Bu sırada yine Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal, el-Hasan'ı esir etti. Sultan Melikşâh, Tuğrul'a karşı Yakub ile anlaştı. Muhtemelen bundan sonra el-Hasan, Tuğrul'un elinden kurtularak tekrar tahta oturmuştur. Ona oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed Hân'a isteği üzerine Halife el-Mustazhir Billah (1094-1118) tarafından hükümdarlık beratı gönderilmiş ve "Nur ed-Devle" lakabı tevcih edilmişti (1105). Aynı Karahanlı hükümdarı 1128 yılında Kara-Hıtayları Kâşgar şehrinden birkaç günlük mesafede tam bir hezimete uğrattı ve onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurdu. Ahmed'in ölüm tarihi muhtemelen 1128-1140 yılları arasındadır. Onun oğlu ve halefi II. İbrahim rakiplerine karşı koymak üzere Kara-Hıtaylardan yardım istemiş idi. Kara-Hıtaylar Balasagun'u zapt ettiler ve İbrahim'e "İlig-i Türkmen" unvanını bıraktılar. Doğu Karahanlıların başkenti ise Kâşgar oldu. İbrahim tabi olduğu Kara-Hıtaylar tarafından isyan eden Karluklara karşı gönderildi (1158) ve muhtemelen bu savaşların birinde şehit düştü. Onun Arslan Han unvanını taşıyan iki halefi, oğlu II. Muhammed ve torunu Ebu'l-Muzaffer Yusuf (öl. Şubat/Mart 1205) idi. Kara-Hıtayların yanında rehine bulunan Doğu Karahanlıların son mümessili Ebu'l-Feth Muhammed b. Yûsuf ise Kâşgar'a dönerken bu şehirde çıkan bir isyan sonucu öldürülmüştür (1210/1211).

4.4. Batı Karahanlılar Devleti

Karahanlı Devleti ikiye bölündüğü sırada Batı Karahanlıların ilk Büyük Kağan'ı olan I. Muhammed b. Nasr Özkend'de oturmuş ve muhtemelen 1052/1053 yılı civarında ölmüştür. Ona kardeşi Ebû İshak İ. İbrahim halef oldu. İbrahim ise Özkend'e gitmeyerek Semerkand'da oturdu. Bu suretle Batı Karahanlıların başkenti Semerkand oldu. İbrahim devletini ideal bir hükümdar olarak idare etmişti. O, Doğu Karahanlılardan Şaş, İlâk gibi hudud şehirleri ile Fergana'nın bir kısmını ele geçirdi. Buna mukabil Selçuklulardan Alp Arslan daha sultan olmadan önce Karahanlıların hâkimiyeti altındaki sahalara akınlara başlamış, Huttal ve Çağaniyan'a hakim olmuştu. İbrahim Han'ın

bu durumu Abbâsî halifesine şikâyeti bir netice vermedi (1061). Yerine oğlu "Şemsülmülk" I. Nasr geçti (1068). Ona karşı Şaş ve Tünhas hâkimi olduğu anlaşılan Şuayb (veya Şuays) isyan etti, fakat bu taht mücadelesini I. Nasr kazandı. Bu fırsattan yararlanan Doğu Karahanlılar I. İbrahim'in zapt ettiği yerleri geri almaya çalıştılar. Neticede bir barış yapıldı. Öte taraftan Sultan Alp Arslan'ın Mâverâünnehr seferi kendisinin ölümü ile tamamlanamadı (1072). Nasr ise onun ölümünden yararlanarak Tırmiz'i zapt etti (Aralık 1072) ve Alp Arslan'ın oğlu Ayaz'ın idaresindeki Belh'e kadar ilerleyerek bu şehri yağmaladı. Ayaz 1073 yılı başlarında Belh'i ele geçirerek Tırmiz üzerine yürüdü, fakat bu şehre sahip olamadı. Selçuklu Sultanı Melikşâh ise babasının ölümü ile ortaya çıkan taht mücadelesini kazandıktan sonra Karahanlılara karşılık vermek için harekete geçti (1074) ve Tırmiz'i alarak Semerkand'a doğru ilerledi. Nasr karşı koyamayacağını anlayınca Selçuklu veziri Nizâmülmülk aracılığı ile sulh istedi. Sultan Melikşâh onu affetti, hatta iki hanedan arasında akrabalık tesis edildi. Nasr'a kardeşi Ebû Sucâ el-Hızır halef oldu (aş. yk. 1080/1081). Ancak bu hükümdar devrindeki siyasi olaylar hakkında fazla bir bilgi yoktur. El-Hızır'ın yerine oğlu Ahmed geçti (1081). Onunla anlaşmazlığa düşen ulema, Sultan Melikşâh'tan yardım istediler. Melikşâh önce Buhara'yı, sonra da Semerkand'ı zapt ederek Ahmed Hân'ı esir aldı ve beraberinde İsfahan'a götürdü (1088/1089). Çok geçmeden Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan isyan sonucu Melikşâh bir kere daha Mêverâünnehr seferine çıkmak zorunda kaldı (1090) ve Semerkand'ı tekrar zapt etti. Bu sefer dönüşü Melikşâh, Ahmed'i yurduna iade etti. Böylece Batı Karahanlılar, Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Tekrar devletinin başına geçen Ahmed ulema tarafından zındıklıkla itham edilerek açık bir muhakemeden sonra idam edildi (26 Haziran 1095). Onun yerine tahta I. Mes'ûd b. Muhammed geçirildi (öl. 1097). Onun saltanat devresi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bundan sonra Selçuklu sultanı Berkyaruk (1094-1104) Batı Karahanlılar tahtına arka arkaya üç hükümdar tayin etti.

Sultan Berkyaruk tarafından tahta geçirilen ilk kağan Süleymân b. Dâvud kısa bir müddet sonra öldü (1097). İkincisi ise Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (1097-1099)'dur. Berkyaruk'un Batı Karahanlı tahtına çıkardığı üçüncü şahıs Cibrâil b. Ömer (Hârun Tegin), Mahmûd'u öldürerek onun yerine geçmiştir. O, Selçukluların fetret devrinden istifade ederek Horasan'ı ele geçirmek istedi, fakat bu sırada Horasan valisi bulunan Sencer Tırmiz şehri için yapılan savaşı kazanmış ve esir düşen Kadır Han Cibrâil idam edilmiştir. (22 Mayıs 1102). Kazandığı bu zaferden sonra Sencer, Mâverâünnehr'i yeniden teşkilatlandırdı. Yeğeni Arslan Hân II. Muhammed b. Süleymân (1102-1130)'ı Büyük Kağan unvanı ile Semerkand'da tahta çıkardı. Arslan Han Muhammed'in bastırdığı paralarda Sencer'in ismi geçmektedir. Sencer, Karahanlı Devleti içinde etkin bir role sahip Buhara Hanefileri'nin başına da "el-Sadr" unvanı ile diğer

bir enişte si Mervli Abdülaziz b. Mâza'yı getirdi. Sencer bu suretle Karahanlı hanedanı ile ulema arasındaki mücadeleyi önlemek istemiştir. II. Muhammed saltanatı sırasında Ömer Han ve el-Hasan b. Ali adlarındaki hanedan azalarının isyanlarını Sencer'in yardımı ile bastırabildi. Bunlardan Hasan b. Ali 1109'da Nahşeb'de hezimete uğratıldı. Muhammed "kafir" Türklere karşı da akınlar yapmıştır. O hayatının son yıllarında felce uğramıştı. Bir isyan neticesi Selçuklu sultanı Sencer (1118-1157)'i yardıma çağırmış, fakat isyanın bastırılması üzerine Sencer'e gelmemesi için haber göndermişti. Ancak bu olay Sencer'in kızmasına ve iki hükümdar arasında bir anlaşmazlığa sebep oldu. Nitekim Sultan Sencer Semerkand'ı zapt ederek Muhammed'i esir aldı. Muhammed 1132'de Merv'de öldü. Oğlu II. Ahmed bir müddet Sencer'e karşı direndi. Sultan Sencer, Batı Karahanlı tahtına sırasıyla Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Ali (1130-1132), Ebu'l-Muzaffer II. İbrahim b. Süleymân (öl. 1132) ve II. Mahmûd b. Muhammed (1132-1141)'i geçirdi. Mahmûd, Kara-Hıtaylar ile Mayıs/Haziran 1137'de Hocend yakınında yaptığı savaşı kaybederek Semerkand'a kaçtı. Daha sonra Karluklarla Mahmûd arasında anlaşmazlık çıktı. O Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylara başvurdular. Sencer ve Mahmûd 9 Eylül 1141'de Katvan sahrasında Kara-Hıtaylar karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar ve Horasan'a kaçtılar. Mahmûd'un ikinci oğlu Cend emîri idi. Kâfir Kıpçaklara karşı sefere çıkarken müttefiki olduğu Hârezmşâh Atsız (1127-1156) tarafından esir edilmiş (1152) ve esarette ölmüştü. Kara-Hıtaylar ise bütün Mâverâünnehr'i istila etmişler ve onların himayeleri altında Mahmûd'un kardeşi III. İbrahim kağan olmuştu. İbrahim Karluklarla yaptığı Kallabâz (Kellebâz) Savaşı'nda öldürüldü (1156).

II. Mahmûd b. Muhammed bir müddet Horasan'da hüküm sürdü. Hatta Oğuzlar, Sultan Sencer'in ölümünden sonra (1157) ona hükümdarlık teklif ettiler. O önce oğlu Muhammed'i gönderdiyse de bir müddet sonra Oğuzların hükümdarı oldu. Öte taraftan Sencer'in kumandanlarından ve Nişâbûr valisi Mü'eyyed Ay-Aba da Horasan'ı ele geçirmek arzusunda idi. O bu maksatla giriştiği mücadelede Mahmûd ve oğlu Muhammed'i esir ederek gözlerine mil çektirdi (Ağustos 1162). Ertesi yıl baba oğul hapiste öldüler. Onların ölümü ile Karahanlıların Batı kolu da sona ermiş oldu.

Bundan sonra hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçti ve Ali b. el-Hasan, III. İbrahim'e halef oldu. Ali Karluklarla başarıyla mücadele etti ve onların reisi Yabgu Han'ı öldürdü. 1158'de Karlukların tarafından Hârezmşâh İl-Arslan (1156-1172)'nın bulunduğu müttefiklerle Buhara civarında karşılaştı ise de savaş olmadan iki taraf anlaştı. Ali'nin yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer II. Mes'ûd geçti (1161). II. Mes'ûd memleketteki karışıklığı düzeltti, ayrıca Karluk ve Oğuzlar ile mücadele etti. Bu hükümdarın ölümü muhtemelen 1178 yılındadır. Batı Karahanlıların başında bundan sonra IV. İbrahim b. el-Hüseyin

(öl. Muhtemelen 1204)'i görüyoruz. Onun oğlu ve halefi Osman'ın ise iyi ve tedbirli bir hükümdar olduğu anlaşılıyor. Osman önce Kara-Hıtaylara tabi idi, buna rağmen Müslüman Gurluların onlar tarafından yok edilmesini engellemiş ve sulh için aracı olmuştur (1204/1205). Kara-Hıtay hükümdarı Gür-Han'ın kızını kendisine vermemesi üzerine o Hârezmşâh Muhammed (1200-1220) adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Kara-Hıtaylar 1207'de Hârezmşâh'ı mağlup ettiler. Fakat Osman affa uğradı, daha sonra da Gür-Han'ın kızı ile evlendi (1210). Ancak onun Kara-Hıtaylara tabiliği çok kısa sürdü ve tekrar Hârezmşâh Muhammed ile anlaştı. Hatta o Hârezmşâh Muhammed'in kızı ile evlenerek âdet gereğince bir yıl Hârezm'de kaldı. Osman Semerkand'a dönünce, Hârezmşâh'a tabiiyeti reddetti ve Kara-Hıtaylara yaklaştı. Bunun sebebi, onun yokluğu sırasında Hârezmlilerin Semerkand halkına kötü davranması idi. Onun Semerkand'daki Hârezmlileri öldürmesi üzerine Muhammed harekete geçti ve adı geçen şehri aldıktan sonra Osman'ı da esir etti. Hakarete uğrayan Hârezmli karısının teşviki neticesinde Osman katledildi (1212). Onun öldürülmesi üzerine Batı Karahanlılar Devleti sona ermiş oldu.

Fergana Kağanlığı: Kara-Hıtayların istilasından sonra (1141), Fergana bölgesinde başkent Özkent olmak üzere müstakil bir Karahanlı Devleti meydana gelmiştir. Bu devletin hükümdarları "Tuğrul Kara Hakan" unvanı taşımışlardır. Onların bu unvanlarında Türk kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlıların bu kolunun hükümdarları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Muhtemelen 1211'den sonra bu kolun varlığı da sona ermiştir.

4.5. Kültür ve Sanat

Karahanlılar devrinde Türkler arasında geniş bir ilim ve kültür faaliyeti mevcuttu. Bu devletin hâkim olduğu bölgeler eski kültür sahalarının içinde bulunuyordu. Batı Karahanlılar İran-İslâm kültürünün, Doğu Karahanlılar ise Çin ve Uygur kültürlerinin tesiri altında idi. Bütün bunlara rağmen Karahanlılar devrinde sadece İslâm kültürü gelişmekle kalmamış, özellikle Doğu Karahanlıların hâkimiyeti altındaki bölgelerde Türk kültürünün bir Karahanlı devri yaratılmış, Türkçe edebî bir dil olmuş ve ilk defa bir Türk-İslâm edebiyatı meydana gelmiştir. Bu edebiyat Uygur ve Arap harfleri ile yazılmıştı. Diğer taraftan Karahanlılar, Gazneli ve öteki devlet sultanlarına Uygur harfleri ile Türkçe yazmışlardır. Bu yazışmaları idare eden memurlara Türkçe "Ilımga" denmekteydi.

Doğu Karahanlılar zamanında Kâşgar şehri, bir kültür ve dinî merkez olarak gelişmişti. İşte bu sırada birçok Türkçe eserler yazıldığı muhakkaktır. O zamandan kalan başlıca eser 462/1069-1070 yılında Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig* (şiir tarzında)'dir. Bu eser İslâm devrinin (Uygur ve Arap harfleri ile) Türk dilinde yazılmış en eski abidesidir ve ideal devlet idare

sisteminin ne olduğundan bahsetmektedir (Siyaset-nâme). Yine bu devredeki başka bir âlim Ebu'l-Fütuh Abdülgâfir b. el-Hüseyin el-Almaî (öl. 1096) olup bugüne kadar ulaşmayan *Tarih-i Kâşgar* adlı bir eser yazmıştır. Öte taraftan Mahmûd el-Kâşgarî'nin eseri *Kitâb-ı Divanü Lugati't-Türk* de 1072-1077 yıllarında Bağdat'ta yazılmış olmasına rağmen, muhtemelen bu kültür çevresinin bir ürünüdür. Doğu Karahanlı Büyük Kağanı Muhammed b. Yûsuf Kadır Hân'ın torunu olduğu ileri sürülen Kâşgarlı Mahmûd bu eserinde; Bizans hududundan Çin hududuna kadar muhtelif Türk kabilelerinin lehçelerinden örnekler vermiş; Türk ilinin coğrafyasına, Türk iktisadî ve sosyal hayatına ve inançlarına ait değerli bilgiler bırakmıştır. Ayrıca eserinde bize ulaşmayan edebî eserlerden, eski destan ve halk edebiyatından örnekler vermiştir.

Yine Türkçe Uygur harfleri ile Edib Ahmed b. Mahmûd Yükneki tarafından yazılan bir eser de *Atabetü'l-Haka'ik* (ahlak kitabı)'dir (Reşit Rahmeti tarafından neşredilmiştir). XI-XII. yüzyıldan olduğu sanılan Türkçe *Kur'an* tercümeleri de muhtemelen Karahanlılar muhitinde yapılmıştır. Türklerin manevi hayatı üzerinde yüzyıllarca müessir olmuş sufî şair ve Yesevîlik tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî (öl. 1166) de Karahanlıların hâkimiyeti altındaki şehir ve bölgelerde yaşamıştı. Karahanlılar devrinde "Kûfî" yazı sanatı da hızlı bir gelişme göstermiştir.

Karahanlı hükümdarları Arapça ve Farsça söyleyen ve yazan şair ve bilginleri de himaye etmişlerdi, söz gelişi: "Melik üş-Şu'arâ" Emîr Am'ak Buharî, Necibî Ferganî, "Seyyid el-Şu'arâ" Reşidî Semerkandî, Muhammed b. Ali Sûzânî el-Semerkandî, Muhammed b. Ali el-Semerkandî (*Sindbad-nâme ve A'raz el-Siyasâ fi A'râz el-Riyase* (siyaset ve ahlak kitabı) adlı eserleri ile meşhur).

4.6. İmar Faaliyetleri

Karahanlılar devri imar faaliyetleri bakımından da parlak geçmiş, birçok saraylar, camiler, medreseler, ribâtlar[7] ve köprüler inşa ettirilmiştir. Bu devrede ilk camiler kerpiçten yapılmış ve ince işlenmiş alçı (ştuk) süslemelerle kaplanmıştı. Daha sonra camiler kerpiç ve tuğladan yapıldı, Buhara'nın 40 kilometre yakınında XI. yüzyıl başından kalan Hazara'daki Kışlık Hazara Câmii buna bir örnektir. XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başında camiler artık tamamiyle tuğladan yapılmış, plan ve mimari bakımından bir gelişme göstermiştir. Karahanlılardan Büyük Kağan II. Muhammed b. Süleymân devrinde (1102-1130), Buhara'da büyük bir imar faaliyeti başlamıştır. Bu devrede yaptırılan camilerden bugün sadece minareleri ayakta kalmıştır. Nitekim Karahanlı Türklerin mimariye getirdiği en önemli yeniliklerden biri de abidevi

7 Ribât: Önceleri askerî manada kullanılan XII. yüzyıldan itibaren zaviye ve tekke haline getirilen ve aynı zamanda büyük yolların emniyetini sağlayan ve kervanları barındıran bir kervansaray müessesi olan yapılardır, bk. "Ribât", *İA*.

minareler olmuştur. Adı geçen hükümdar Buhara Kalesi'ni de tamir ettirmişti.

Karahanlılar devrinde türbe mimarisi de büyük bir gelişme göstermişti. Hicrî 367/m. 978 tarihli Arap Ata türbesi[8] Karahanlılardan kalan en eski mimari eserdir. Yine dikkati çeken iki yapı, XII. yüzyıl başlarından kalmış Ayşe Bibi ve Balacı Hâtûn türbeleridir[9]. Karahanlıların türbe mimarisinin en canlı örnekleri Özkend'de görülür. Bu şehirde yan yana bulunan üç türbeden en eskisi 403/1012 tarihli olup Nasr b. Ali'ye aitti. İkinci türbe Celâleddîn Hüseyin (öl. 1156) tarafından yaptırılmıştır. Üçüncü türbe ise muhtemelen Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a aittir. İlk iki türbedeki sade yazı dekoruna karşılık, üçüncü türbede bir zenginleşme ve süsleme sanatı bakımından gelişmenin olduğu görülmektedir. Bu türbelerde abidevi kapılar birer yüksek sanat eseri olarak dikkati çekmektedirler. Batı Karahanlılardan I. İbrahim'in ise Semerkand'da yaptırdığı medrese ve hastahane meşhur idi.

Karahanlılar devrinde göze çarpan mimari eserlerden birisi de kervansaraylardır. Batı Karahanlı hükümdarı Nasr b. İbrahim (1068-1080) iki kervansaray yaptırmıştır. Bunlardan biri 1078/1079'da yaptırdığı Ribât-ı Melik, öteki ise Semerkand'dan Hocend'e giden yol üzerindeki Ak-Kütel mevkiinde idi. Adı geçen hükümdar Buhara Ulu Camii'ni yeniden inşa ettirdi ve şehrin yakınında Şemsâbâd Sarayı'nın temellerini attırdı. Ayrıca Karahanlıların yaptırdığı başka kervansaraylar da vardır. Bunların sonraki Türk kervansarayları, medrese ve camiler üzerinde plan ve mimari bakımından açıkca etkileri görülmektedir. Öte taraftan İslâm mimarisine sırlı tuğla ve kiremit tekniğinin Karahanlılar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır.

Karahanlıların askerî teşkilat konusunda, Türk askerî sistemini muhafaza etmekle beraber, bazı İslâmî deyimleri de kullandıkları görülmektedir. Buna mukabil "öncü birliği" anlamındaki yezek gibi bazı Türkçe deyimlerin aynı anlamda olarak öteki Türk-İslâm devletlerinde ve Araplar tarafından geniş ölçüde kullanıldığı anlaşılıyor (Bk. R. Genç, *aynı eser,* s. 341-342).

Netice olarak, Karahanlı hükümdarları İslâmî inanca uygun olarak Budist Uygurlara, öteki gayrimüslimlere karşı İslâmı korumak ve yaymak için mücadele vermişlerdi. Ayrıca İslâmî unsurları kendi geleneklerine adapte ederek bir Türk-İslâm kültür ve medeniyetin temsilcileri olmuşlardı.

Bibliyografya:

Aslanapa, O., *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar,* İstanbul 1972.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* London 1968[3]; Trk. trc. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* İstanbul 1981.

8 Özbekistan'da Tim mevkiindedir.

9 Her iki türbe de Kırgızistan'da bulunan Cambul istasyonuna yakın bir mevkidedirler.

_____, "Ali-Tegin", *İA.*
_____, "Arslan-Han", *İA.*
_____, "Buğra-Han", *İA.*
_____, "Böri-Tigin", *İA.*
_____, "Kara-Hıtaylar", *İA.*
Bosworth, C. E., "Ilek-Khāns or Karakhānids", *EI²*.
Caferoğlu, A., *Kâşgarlı Mahmût,* İstanbul 1970.
Esin, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,* İstanbul 1978.
_____, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (444-560/1052-1068) Samarkand'da Yaptırdığı Âbideler", *Sanat Tarihi Yıllığı,* VIII, İstanbul 1979, s. 37-55.
Genç, R., *Karahanlı Devlet Teşkilatı,* İstanbul 1981.
_____, "Karahanlılar", *Büyük İsl. Tar.,* VI, s. 137-179.
Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953.
_____, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1229), Ankara 1956.
_____, *Türk Millî Kültürü,* Ankara 1977.
_____, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *TED,* Sayı: 1, İstanbul 1970.
Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lugat it-Türk* (nşr. ve Trk. trc. B. Atalay), I-IV, Ankara 1939-1944.
Kavakçı, Y. Z., *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları,* Ankara 1976.
Köprülü, F., *Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923.
_____, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar,* Ankara 1962².
Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri) II,* Ankara 1954.
_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* Ankara 1963.
_____, "Sencer", *İA.*
Pritsak, O., "Kara-Hanlılar", *İA.*
Sertkaya, O., *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış,* Bochum 1977.
Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları,* Ankara 1972².
Togan, A. Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar,* İstanbul 1970 ².
Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ankara 1965.
_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* I, İstanbul 1969.
_____, "İlig Unvanı Hakkında", *TM,* Cilt: VII-VIII, İstanbul 1952, s. 192-199.
Grenard, M. F., "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", Trk. trc. O. Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet,* İstanbul 1971, s. 147-187.
Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık,* nşr. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1992.
Genç, R., *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,* Ankara 1997.
Necef, Ekber N., *Karahanlılar,* İstanbul 2005.
Özaydın, A. "Karahanlılar", *DİA,* s. 404-412.
Altun, A., "Mimarî", *DİA,* s. 412-414.

5
GAZNELİLER

Türklerin tarih boyunca yayıldıkları ve devletler kurdukları ülkelerden birisi de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede MÖ II. yüzyıldan itibaren devletler kurmuşlardı. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazneliler isimlerini başkentleri Gazne şehrinden almışlardı, ancak bu devlet tarihî kaynaklarda Yemînîler ve Sebükteginîler olarak da zikredilmiştir.

Sâmânî Devleti (819-1005)'nin en parlak devrinde büyük sayıda Türk grupları Mâverâünnehr yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Bunların büyük kısmı Abbâsî halifeleri ve eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız kuvveti olarak hizmet görmekteydiler. Böylece 3/9 ve 4/10. yüzyıllar esnasında Türk askerlerinin İslâm dünyasının doğu ve merkezî kısımlarına tedricî bir girişi vardı. Bu sırada İran'daki iki büyük devlet, Büveyhîler ve Sâmânîler mahallî kuvvetlere ilave olarak ordularında Türk askerlerini kullanmaya başlamışlardı. Nitekim 300/912 yılından sonra, Sâmânî Devleti'nin valileri ve kumandanları arasında Türk isimlerine de tesadüf edilmeye başlamıştı. Bu Türkler artık İran dünyasında askerî lider ve vali olarak seçkin bir sınıf teşkil ediyorlardı. Merkezî hükümetin otoritesi zayıfladığı anda, bu Türk kumandanlar devlet içinde kuvvet ve kudreti ele geçirerek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Sâmânî Devleti zayıflamaya başladığı sırada Sîmcûrîler, Kara Tegin İsficâbî ve Baytuz gibi Türk aile ve kumandanlar bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı.

Nitekim Gazneliler de, Sâmânî Devleti'nin dağılma ve isyanlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden birisidir. Sâmânî Devleti içinde Türklerin en mühim şahsiyetlerinden biri olan Horasan orduları kumandanı Alptegin 350/961'de Vezir Ebû Ali Muhammed Belamî ile birleşerek, kendi adayını zorla Sâmânî tahtına oturtmak istedi. Fakat bu arzusunda başarısızlığa uğradı. Alptegin bu başarısızlıktan sonra, beraberindeki çok az bir kuvvetle, doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeye mecbur kaldı ve mahalli bir hanedan olan Levikleri (Enük hanedanı) uzaklaştırarak adı geçen şehre hâkim oldu (351-693). Bu suretle Gazneliler Devleti'nin temeli atılmış oldu. Gazne şehrinin bulunduğu Afganistan'ın bu bölgesinde

Türklerin mevcudiyetinin İslâmdan daha önceki devrelere dayandığını kısaca belirtmiştik. Bu bakımdan Gazneliler Devleti sadece Alptegin'in beraberinde getirdiği Türk askerlerine dayanmamaktadır. Muhakkak ki, bu bölgeye önceden gelenler devlete bir temel olmuş, daha sonra kuzeyden gelecek Türkler de Gaznelilerin gelişmesini sağlamıştır.

Levik hanedanı Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alptegin (öl. 963)'e halef olan oğlu Ebû İshak İbrâhîm zamanında (963-966) bu şehri ele geçirmişti. Ebû İshak, Sâmânî Emîri'nin yardımı ile Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Sâmânîler de bu bölge üzerinde hiç olmazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshak İbrâhîm'in oğlu olmadığından ölümünden sonra devletin başına Türk kumandanların geçtiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi Bilge Tegin idi. Bilge Tegin, Gerdîz Kalesi'ni kuşattığı sırada ölmüş (364/974-975), yerine Böri Tegin (veya Pîrî Tegin) geçmişti. Ancak Böri Tegin de Gazne'de fazla hüküm sürememiş, kabiliyetsizliği sebebiyle, Türkler tarafından görevinden uzaklaştırılarak yerine Alptegin'in en çok güvendiği taraftarlarından biri olan Sebüktegin getirilmişti (977).

Sebüktegin, oğlu Mahmûd'a bırakmış olduğu *Pend-nâme*'sine göre, şimdi Kırgızistân hudutları içinde bulunan Isık-göl sahillerindeki Barshân bölgesinde dünyaya gelmişti. Onun Karluk Türkleri'ne bağlı boylardan birinden olması çok muhtemeldir. Sebüktegin'in başa geçmesiyle Gazneliler Devleti, hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hanedanın idaresi altına girmiş oldu. Bir diğer yönüyle Gazneliler Devleti'ni kuruluş yıllarında yöneten Türk kumandanların yerini artık bir hanedan almış oluyordu. Sebüktegin, görünüşte Sâmânîlerin bir valisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız Gazneliler Devleti'nin temeli kuvvetli bir şekilde onun zamanında atılmıştı. Çok geçmeden Türklerin kudreti Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbulistân bölgesine yayıldı. Şüphesiz 5/11. yüzyıla kadar merkezî Afganistan'daki Gûr'un erişilmez dağlık bölgelerinde putperestlik devam etmişti. Sebüktegin Zâbulistân asillerinden birinin kızı ile evlenerek mahalli duyguları kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Sebüktegin devletin devamlılığını emniyet altına almak için en iyi yolun dinamik bir genişleme siyaseti izlemek olduğunu görmüş olmalıdır. Nitekim iktidara geçtikten sonra Sebüktegin, rakip Türk Gulâm grupların bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek ele geçirdi. Aynı zamanda Kuzeydoğu Belucistândaki Kusdar bölgesini Gazneli topraklarına ilave etti. O hâkimiyetini Toharistan ve Zemîndâver'e kadar genişletmiş ve daha sonra gözlerini Hindistan'a çevirmişti. X. yüzyılda Lâmğân ve Kâbul'e kadar aşağı Kâbul Vadisi, kudretli Vayhand Hindûşâhî hükümdarlarının hâkimiyeti altında idi. Bu hükümdarlar İslâm'ın Kuzey Hindistân'da yayılmasına bir engel teşkil ediyorlardı. Neticede takriben 376/986-987'de Kâbul-Lâmğân bölgesindeki çetin savaşlardan sonra Hindûşâhî Râcâsı mağlup edildi ve Sebüktegin

Kâbul Nehri boyunca Peşaver'e kadar ilerlemeye ve orada İslâmiyetin tohumlarını ekmeye muvaffak oldu. Sebüktegin'in bundan sonra Sâmânîlerin iç siyasetinde önemli rol oynamaya başladığını görüyoruz. Türk kumandanlarından Ebû Ali Sîmcûrî ve Fâik ittifakına karşı, Sâmânî emîri Nûh b. Mansûr Sebüktegin'i yardıma çağırmıştı (994). Sebüktegin ve oğlu Mahmûd Horasan'a gelerek bu isyancıları mağlup ettiler (995). Bunun neticesinde Sâmânî emîri onlara unvanlar ve ayrıca Mahmûd'a da Horasan orduları kumandanlığını vermişti. Sebüktegin, Gazneli Devleti'nin temellerini sağlam bir şekilde attıktan sonra 997 yılında öldü.

Sebüktegin daha hayatta iken küçük oğlu İsmâil'in tahta çıkmasını kararlaştırmıştı. Ancak yetenekli ve kudretli bir şahsiyete sahip bulunan büyük oğlu Mahmûd bu kararı dinlemeyerek mücadeleye girişmiş ve İsmâil'i mağlup ederek Gazneliler tahtını ele geçirmişti (998). Mahmûd daha sonra Sâmânî Devleti'nin iç işlerine karıştı. Ayrıca Sâmânîler tarafından tanınmayan Bağdat Abbâsî halifesi el-Kadir Billâh (991-1031) adına hutbe okuttu. Halife ona "Yemin ed-Devle" ve "Emîn el-Mille" lakabını verdi. Diğer taraftan artık Sâmânî Devleti yıkılmak üzere idi. Nitekim 999 yılında Karahanlılar bu devleti ortadan kaldırdılar. Her ne kadar İsmail el-Muntasır (öl. 1005) Sâmânî hanedanını diriltmeye çalıştıysa da, Gazneliler ve Karahanlılar bu devletin topraklarını paylaştılar. Mahmûd Horasan'da iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Sâmânî Devleti'nin hudut bölgelerini, yani Sistân, Cüzcân, Çagâniyân, Huttal ve Hârezm'i kendi kontrolü altına aldı. Mahmûd daha sonra bu zamana kadar putperest bir bölge olan Gûr'u kontrol altına almaya çalıştı. Buraya birincisi 401/1011 de ikincisi 411/1020'de iki sefer tertiplendi ve bazı mahalli reisler zorla itaat altına alındı. İslâm dininin esaslarını öğretmek için bölgeye hocalar bırakıldı. Fakat Gûr, Gazneliler tarafından asla tam olarak itaat altına alınmamış ve İslâm'ın bu bölgede yayılması ağır bir seyir takip etmişti. Sultan Mahmûd, Sâmânî Devleti topraklarının büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra, Hindistan'ı istilaya ve burada İslâm dinini yaymaya teşebbüs etti. Yeni ve gelişmekte bulunan başkent Gazne'nin Kuzey Hindistan ovalarına hâkim yüksek bir yaylanın tepesinde bulunması bu seferlerin yapılmasında büyük kolaylıklar sağlıyordu. Mahmûd Hindistan'a on yedi sefer yaptı, bu seferler onun saltanat devrinin büyük bir kısmını doldurmuştur. Sultan'ın Hindistan seferlerinin en önemlisi, 416-417/1025-1026'daki Somnât seferi idi. Bu sefer sonunda kazandığı zaferin yankıları süratle bütün İslâm dünyasında yayıldı ve Sultan Mahmûd'un Sünni İslâm dünyasının kahramanı olmasına yardım etti. Abbâsî Halifesi tarafından Sultan ve ailesine yeni şeref lakapları gönderildi. Sultan Mahmûd zaman zaman Karahanlılar Devleti ile de savaşmış ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir (bk. Karahanlılar kısmı). Hayatının son yıllarında ise Türkmenlerin Amu-Derya (Ceyhun)'yı

geçerek Horasan'a yerleşmelerine izin vermiş, fakat daha sonra Türkmenlerin bu bölgedeki halkı rahatsız etmeleri üzerine onları mağlup etmişti. Ancak Türkmenlere Horasan'da yerleşme izni vermesi Gazneliler Devleti için ilerde büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Mahmûd batı yönünde de devletini genişletmiş ve Irak'taki Büveyhîleri mağlup ederek Irak-ı Acem'i kendi imparatorluk sınırları içine katmıştı. Sultan Mahmûd 1030 yılında Gazne'de öldü. "Sultan" unvanını ilk olarak kullanan hükümdarın Mahmûd olduğu rivayet edilmiştir. O çağdaşlarının nazarında asıl şöhretini Hindistan'da İslâm dinini yaymak ve birtakım meşhur mabetleri tahrip ettirmekle kazanmıştı.

Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra Gazneliler Devleti'nde tekrar taht mücadelesinin başladığını görüyoruz. Neticede Mes'ûd kardeşi Muhammed'i mağlup ederek Gazneliler Devleti'nin başına geçti. Muhammed gözlerine mil çekilerek hapsedildi. Mes'ûd iyi ve cesur bir askerdi. Ancak şiddete taraftar olması ve içkiye düşkünlüğü sebebiyle devlet idaresinde babası kadar başarılı değildi. Sultan Mes'ûd birçok hususlarda babasının kuvvetli karakterinden yoksundu. Maiyeti onun keyfî hareket ve avareliğinden şikâyetçi idiler. Mes'ûd babasının Hindistan'daki başarısını korumakta kararlıydı. Ancak Karahanlılardan Ali Tegin ve Selçuklu tehlikesi karşısında buraya babası kadar çok sayıda sefer tertipleyemedi. Yine de 424/1033'te bir sefer tertipleyerek Sarsûtî veya Sarsâva kalesini zapt etti. Daha sonra, Selçuklu tehlikesinin artmasına rağmen, 429/1037-1038 kışında Delhi yakınındaki Hansî Kalesi'ne yapılan bir seferi bizzat yönetmekte ısrar etti ve bu kaleyi de ele geçirdi. O Hindistan'a yaptığı seferlerde başarı kazanmasına rağmen, Selçuklular karşısında büyük bir muvaffakiyet elde edemedi. Neticede Tuğrul Bey ile Dendânakan'da karşılaştı ve üç gün süren bir savaştan sonra ağır bir yenilgiye uğradı (1040). Mes'ûd Selçuklulara karşı koyamamak korkusu ile ailesini ve hazinelerini toplayarak Hindistan'a doğru çekildi. Ancak bu yolculuk sırasında bir ayaklanma sonucu tahttan uzaklaştırılarak kör kardeşi Muhammed ikinci kez tahta çıkarıldı. Mes'ûd ise öldürüldü (1041).

Mes'ûd'un oğlu Mevdûd babasının intikamcısı ve taht iddiacısı olarak ortaya çıktı ve mücadelesinde başarılı oldu. Amcası Muhammed ve taraftarlarını mağlup ederek Gazneliler Devleti'nin başına geçti (1041). Ancak Mevdûd da Gazneliler Devleti'nin duraklama devrinin kaderini etkileyecek meziyetlere sahip değildi. O gerek Hindliler ile ve gerekse Selçuklular ile mücadele etti ve Selçuklu istilasını geçici olarak durdurabildi. Mevdûd komşu devletler ile bir ittifak meydana getirerek Selçuklular üzerine yürüdüğü bir sırada öldü (1049).

Mevdûd'dan sonra kısa sürelerle oğlu II. Mes'ûd ve I. Mes'ûd'un oğlu Ali tahta geçtiler. 1050 yılının başında Gazneliler tahtında Mahmûd'un oğlu Abdürreşîd'i görüyoruz. Fakat 1053 yılında Tuğrul adındaki bir Türk kumandan,

Abdürreşîd dahil on bir şehzadeyi öldürerek Gazneliler Devleti'nin başına geçti. Ancak onun hâkimiyeti de çok kısa sürmüş ve yine bir Türk kumandan tarafından öldürülmüştü. Daha sonra Gazneliler tahtına I. Mes'ûd'un oğlu Ferruhzâd geçirildi. Sultan Ferruhzâd, Selçuklular ile başarıyla mücadele etmiş ve 1059 yılında ölmüştür. Sikkesi üzerinde ve kaynaklarda ilk kez "Sultan" unvanı görülen Gazneli hükümdarı o idi. Tahta geçen kardeşi İbrâhîm devrinin en önemli olayı, hiç şüphesiz uzun yıllar devam eden Selçuklu-Gazneli mücadelesinin bir barış ile sona erdirilmesi idi (1059). Sultan İbrâhîm babasının ve dedesinin zamanındaki Gazneliler Devleti'nin parlaklığını yeniden sağlamaya çalışmış ve bu barış sırasında Selçuklu sultanları ile eşit şartlarda müzakereye girişmişti. İki devlet arasındaki bu barış aşağı yukarı yarım yüzyıl yürürlükte kaldı. İki hanedan arasındaki evlilik münasebetleri ile bu barış daha da sağlamlaştırıldı. Sultan İbrâhîm Hindistan'da bazı kaleler zapt etmiş ve Gûrluların çağrısı üzerine Gûr bölgesini hâkimiyeti altına almıştı. Onun saltanatı kırk yıl sürmüş ve 1099'da ölmüştür.

Sultan İbrâhîm'in yerine oğullarından III. Mes'ûd geçti. Bu hükümdar devrinde daha çok Hindistan seferleri göze çarpıyor. III. Mes'ûd'un 1115 yılında ölümünden sonra, oğlu Şirzâd bir yıl kadar Gazneliler tahtında hüküm sürdü. Daha sonra III. Mes'ûd'un öteki oğulları arasında taht mücadelesinin başladığını ve Gazneli Devleti'nin iç işlerine Selçukluların karıştığını görüyoruz. Şirzâd'dan sonra tahta Arslan-şâh geçti ise de, kardeşi Behrâm-şâh Selçuklu ailesinden Horasan meliki olan Sencer'in yardımını sağlayarak Gazneliler tahtına sâhip oldu (1117). Aslan-şâh önce Hindistan'a çekilmiş, sonra Gazneliler tahtı için yeniden mücadeleye girişmişse de bu uğurda hayatını kaybetmiştir (1118). Sultan Behrâm-şâh Hindistan'da daha çok isyancılar ile uğraştı. 1134 yılında önceden ödemeyi kararlaştırdığı yıllık 250.000 dinar vergiyi göndermemesi, Selçuklu sultanı Sencer'in Gazne üzerine yürümesine sebep olmuştu. Sultan Sencer Gazne'ye kadar ilerlemiş ve Hindistan'a kaçan Behrâm-şâh'ı affederek yine Gazneliler Devleti hükümdarı olarak bırakmıştı (1136). Behrâm-şâh devrinin olayları arasında Gaznelilerin Gûrlular ile olan münasebetleri de dikkati çekmektedir. Gittikçe kuvvetlenen Gûrlular nihayet bir intikam vesilesi ile Gazne şehrini yaktılar (1151). Behrâm-şâh yeniden Gazne'ye hâkim oldu ise de (1152), onun zamanı artık Gazneliler Devleti'nin çöküş içine girdiği bir devre idi, Behrâm-şâh 1157 yılında öldü ve yerine oğlu Husrev-şâh geçti.

Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesinin yarattığı kargaşa (1153-1157) ve Gaznelilerin bu Selçuklu Sultanı'nın yardımından mahrum kalması Gûrluların işine yaramış ve bundan yararlanarak süratle hâkimiyet sahalarını genişletmişlerdi. Neticede Husrev-şâh Gazne'yi terk ederek Lahor şehrine yerleşti. Gazneliler bundan sonra Hindistan'daki topraklar üzerinde

hüküm sürebildiler. Husrev-şâh 1160'da Lahor'da öldü ve yerine oğlu Husrev Melik geçti. Nihayet Gurlûlar bir hile ile onu esir ederek Gazneliler Devleti'ne son verdiler (582/1186-1187).

5.1. Kültür ve İmar Faaliyetleri

Gaznelilerin devri siyasi kudretin yanı sıra kültür bakımından da parlak geçmiştir. Sultan Mahmûd ve oğlu Mes'ûd ananevî İslâm kültürü ile yetişmişlerdi. Her iki sultan da kendi saraylarında devrin en büyük kabiliyetlerini toplamaya çalışmışlar, şairlere hürmet ve sevgi göstermişlerdi. Ayrıca komşu ülkelerden şairleri kendi ülkelerine çağırmışlardı. Bu şairler arasında Türk asıllı Ferruhî Sistânî ve Menuçehrî Damgânî'yi sayabiliriz. Sultan Mahmûd'un sarayında dört yüz şairin bulunduğu şeklindeki Devlet-şâh'ın rivayetini mübalağalı olarak kabul edebilirsek de, Gazneliler devrinde edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu şairler içinde Escedî, Gazâ'irî Râzî ve *Şehnâme* yazarı meşhur Firdevsî'yi sayabiliriz. Bunların başında devamlı olarak efendisi ve diğer saray mensuplarını medh etmekle meşgûl olan Melik el-Şu'arâ Unsurî bulunmaktaydı. Sebüktegin ve Mahmûd devrinin büyük edip ve münşîlerinden birisi de Ebu'l-Feth Bustî idi. Daha sonraki Sultan İbrâhîm ve halefleri devrinde de Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesine yardımcı olduğunu görüyoruz. Nitekim bu devredeki şairler arasında Ebu'l-Ferece Rûnî, Senâ'î, Osmân Muhtârî, Mes'ûd-ı Sa'd-ı Selmân ve Seyyid Hasan Gaznevî'yi sayabiliriz. Sultan İbrâhim de her yıl kendisi bir Kur'an istinsah eder ve onu diğer hediyelerle Mekke'ye gönderirdi. Sultan Mes'ûd da hattattı, güzel yazı yazardı.

Tarih yazıcılığı bakımından da Gazneliler devri parlak geçmiştir. Sebüktegin ve Mahmûd devrini kaleme alan Ebû Nasr Utbî, eseri *Zeynel-Ahbâr*'ı Sultan Abdürreşîd'e sunan Gerdîzî, Mes'ûd devrini bize nakleden Ebu'l-Fazl Beyhakî Gazneliler devrinin önde gelen tarihçileridir. Türkler hakkında *Tafzil el-Etrâk 'Alâ Sã'ir el-Ecnâd ve Menâkıb el-Hazret el-Aliyye el-Sultaniyye* adlı bir risale yazmış olan İbn Hassûl (öl. 1058) de bir süre Gaznelilerin hizmetinde çalışmıştı.

Sultan Mahmûd aynı zamanda ortaçağlardaki en büyük ilmî simalardan biri olan Türk asıllı Ebû Reyhân el-Bîrûnî (Beyrûnî)'yi de Hârezm'i işgal ettiği zaman (1017), Gazne'ye getirtmişti. Böylece Bîrûnî Hindistan'a yapılan Gazneli seferlerine iştirak etmeye muktedir oldu. Onun Hindistan'daki temasları, diğer inanç ve âdetler hakkındaki sınırsız entelektüel merakı, *Tahkîk Mâli'l-Hind* gibi büyük bir eser meydana getirmesine imkân vermişti. Bu Hindların inanç ve âdetlerini tarafsız olarak tetkik eden ilk İslâmi eserdi. Bu eserde Hind din, ilim ve Hindistan coğrafyası hakkında çok geniş bilgi bulunmaktadır.

Gazneli Sultanlar edebiyat alanında olduğu kadar mimari faaliyetleri ile de dikkati çekiyorlar. Sultan Mahmûd ve Mes'ûd büyük inşaat faaliyetlerinde bulundularsa da bugüne onların eserlerinden çok azı kalmıştır. Mahmûd

halkın yararına çarşı, köprüler, su yolu kemerleri yatırmıştır. Hatta bunlardan Gazne'nin kuzeyindeki Bend-i Mahmûdî bugüne kadar mevcudiyetini korumuş ve kullanılagelmiştir. Sultan Mahmûd Gazne'de birçok camiler yaptırmıştı. Ayrıca Gazneli sultanların imparatorluğun bütün büyük şehirlerinde kendilerine saraylar ve bahçeler yaptırdıklarını biliyoruz. Sultan Mes'ûd ise büyük bir mimari kabiliyete sahip olup Gazne'de yaptırdığı yeni bir sarayın planını çizmiş ve inşasına nezaret ettiği bu saray dört yılda tamamlanmıştı. Yine o Gazne'de bir köprü yaptırmıştı. Fransız arkeologlar tarafından son yıllarda yapılan araştırmalarla Büst'teki Leşker-i Bâzâr'da ortaya çıkarılan büyük saray, Gazneli saraylarının bütün zenginlik ve ihtişamını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Sebüktegin ve Mahmûd'un türbeleri bugüne kadar gelmiştir. Sultan İbrâhîm ve III. Mes'ûd'a ait olduğu söylenen türbe ve mezar taşları mevcutsa da bunların mimari ve sanat bakamından özellikleri yoktur. Ancak Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Câzib'in türbesi ise gelişmiş bir mimari göstermektedir.

Gaznelilerin Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, Kuzey Hindistan fütuhatına yol açarak İslâm dinine Pencâb'da kuvvetli bir dayanak noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır. Ayrıca Gazneliler Hind dünyası kültürü ile doğrudan doğruya temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir. Yıllar sonra Pakistan Devleti'nin kurulmasında da birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmûd ve Mesûd'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşmişti. Mahmûd daha sonraki İran edebiyatında da meşhur bir şahıs, adalet ve insaf timsali bir hükümdar olarak yer almıştır.

Bibliyografya:

Aslanapa, O., *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar,* İstanbul 1972.

Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi,* Cilt: I, Ankara 1946.

Bosworth, C. E., *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern İran* 944: 1040, Edinburg 1963.

_____, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay,* Edinburg 1977.

_____, "The Early Ghaznavids", *Cambridge History of Iran,* IV, London 1975.

Dames, M. L., "Gazneliler", *İA.*

Kafesoğlu, İ., "Mahmûd Gaznevî", *İA.*

Merçil, E., "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* Cilt: VI, cüz: 1-2, İstanbul 1975, s. 202-32.

_____, "Gaznelilerin Kirmân Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi,* Sayı: 24, İstanbul 1970, s. 35-44.

_____, *Gazneli Mahmûd,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

_____, "Gazneliler", *Büyük İsl. Tar.,* VI, s. 223-299.

M. Nazım, *The Life and Times of Sultãn Mahmud of Ghazna,* Cambridge 1931.

Nuhoğlu, G., "Gazneli Devlet Teşkilatı", *Türkler 5*, Ankara 2002, s. 286-308.

Spuler, B., "Ghaznavids", *EI²*.

Merçil, E., *Gazneliler Devleti Tarihi,* TTKY, Ankara 2007².

____, "Gaznelilerin Hindistan Siyaseti", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, s. 547-561.

____, "Gazneliler Devri Dîvân Teşkilâtına Kısa Bir Bakış ve Görevliler Listesi", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı,* İstanbul 2004, s. 77-98.

____, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler" *Belleten,* Sayı: 259, Ankara, 2006, s. 833-844.

____, "Gazneliler", *DİA*, s. 480-484.

Altun, A., "Mimari", *DİA*, s. 484-486

Merçil, E., "Mahmûd-ı Gaznevi", *DİA*, s. 362-365

____, "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", *Tarih İcelemeleri Dergisi,* Cilt: XXVI, İzmir 2011, s. 459-473.

Palabıyık, H., *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı,* Ankara 2002.

6
SELÇUKLULAR

6.1. Büyük Selçuklular

Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur. Selçuklular yirmi dört Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensupturlar. Oğuzlar X. yüzyılda Sır-Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü'nün arasındaki bölgede yaşarken Kınık boyu da bunların arasında Sır-Derya suyunun ağzına yakın oturmakta idi.

X. yüzyılın başında Oğuz Devletini "Yabgu" unvanı taşıyan bir hükümdar idare etmekteydi. Selçuklu ailesinin atası olan "Temir-Yalıg" (Demir yaylı) lakaplı Dukak (veya Dokak) bu Oğuz Devleti'nde kuvvetli bir askerî ve siyasi mevkiye sahipti. Yabgu'nun diğer bir Türk topluluğu üzerine tertip ettiği sefere Dukak itirazda bulunmuş bu sebeple ikisinin arası açılmıştı. Yabgu'nun bu seferi Müslümanlara karşı tertip ettiği, hatta Dukak'ın gizlice Müslüman olduğu rivayeti de vardır.

Dukak'ın oğlu Selçuk babasının ölümünden biraz sonra üstün vasıfları ile dikkati çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta "sübaşı" (Ordu kumandanı) tayin edilmişti. Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenen, Selçuk'u kıskanmış, bunda Yabgu'nun Hâtûnu'nun tahriki de rol oynamıştı. Selçuk ise öldürülmekten korkarak kabilesi, yakın adamları ve sürüleri ile bulundukları bölgeden ayrılmış, İslâm ülkeleriyle Türk ülkelerinin birleştiği bir uç (sugûr) şehri olan Cend havalisine gelmişti (tahminen, 350/961). Selçuk'un Cend'e gelişinin Oğuz Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması ile ilgili bulunduğu ileri sürüldüğü gibi, bu göçün başlıca sebebinin yer darlığı ve otlak kifayetsizliğinden olduğu da belirtilmiştir. Bu sıralarda İslâm dini Türk kütleleri arasında süratle yayılmaktaydı. Selçuk Cend'de yanındakiler ile birlikte Türk inanışlarına yakınlığı ve siyasi geleceğinin parlaklığı dolayısıyla İslâm dinini kabul etti. Bundan sonra Selçuk, Oğuz Yabgusu'nun Cend'deki Müslümanlardan aldığı yıllık verginin ödenmesine "kâfirlere haraç verilemeyeceğini söyleyerek," engel oldu. O daha sonra da Yabgu tarafından gönderilen kuvvetlerle çarpıştı. Selçuk bu bölgede kolaylıkla tutundu ve Yabgu'nun hâkimiyetine son vererek Cend'de müstakil bir beglik kurdu.

Selçuklular Cend'de bulundukları sırada çevrede ikisi Türk (Karahanlılar ve Gazneliler) ve Sâmânîler olmak üzere üç büyük devlet vardı. Mâverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmek için Karahanlılar ve Sâmânîler savaş hâlinde idiler.

Selçuk gayrimüslim Türkler üzerine yaptığı gazalar sonucu şöhret kazanmış ve emrindeki Oğuzlar ile mühim bir kuvvete sahip olduğunu göstermişti. Onun bu şöhreti Mâverâünnehr'de üstünlüğü ele geçirmeye çalışan devletlerden biri olan Sâmânîler ile anlaşmasını sağladı. Sâmânîler, devlet sınırlarının diğer Türk akınlarına ve Karahanlılara karşı korunmasına mukabil Selçuklu Oğuzları'na Buhara civarındaki Nûr kasabası yöresine yerleşme müsaadesi veriyordu (985-986). Bununla beraber Nûr kasabası ve civarındaki otlaklara gelenler Arslan İsrâil ile olan Oğuzlar idi. Selçuk'la beraber olanlar yine Cend civarında kalmışlardı. Bundan sonra Yabgu unvanı taşımakta olan Arslan'ın Sâmânî Devleti'ne yardımcı olduğu görülmektedir. Nihayet Karahanlılardan İlig Han Nasr 389/999 yılında Buhara'yı zapt ederek Sâmânî Devleti'nin hâkimiyetine son verdi. Daha sonra hapiste bulunduğu Özkend'den kaçan Sâmânî şehzadelerinden İsmâil el-Muntasır Sâmânî Devleti'ni yeniden diriltmeye çalıştı. O, bu arzusunda önce başarılı idi, hatta Buhara'ya bile hâkim oldu, daha sonra bu başarısını devam ettiremeyerek Arslan Yabgu'nun idaresindeki Oğuzlara sığınmak ve onlardan yardım istemek zorunda kaldı (1002). Arslan Yabgu kumandasındaki Oğuzlar ile İsmâil el-Muntasır, Karahanlılar karşısında başarılı savaşlar yaptılar. Önce Karahanlı kumandanı Sübaşı Tegin'i, sonra bir gece baskını ile İlig Nasr'ı (1003) ve ertesi yılda (1004) yine bir Karahanlı ordusunu Semerkand civarında mağlup ettiler. Oğuzlar bu savaşlardan ellerine çok ganimet geçince, İsmail el-Muntasır'dan ayrılarak yurtlarına döndüler. Bu ayrılış el-Muntasır'ın Karahanlılar karşısında başarısız kalmasına ve ölümüne sebep oldu (1005). Onun ölümüyle Sâmânî Devleti'nin yeniden dirilme ümidi de kayboluyordu. Bunun neticesinde Mâverâünnehr Karahanlıların, Horasan da Gaznelilerin hâkimiyeti altına girdi.

Uzun ömürlü olduğu anlaşılan Selçuk ise yüz yaşını geçmiş olduğu hâlde 1007 tarihinde Cend şehrinde öldü. Selçuk'un Mikâil, Arslan İsrâil, Yûsuf ve Mûsa adlarında dört oğlu vardı. Mikâil daha babasının sağlığında bir savaş sırasında ölmüş, onun evlatları Çağrı ve Tuğrul Beyler dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmişti. Selçuk'un ölümü ile ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Bir müddet sonra Selçukluların hepsi Cend'den ayrılarak Arslan Yabgu'nun faaliyet sahası olan Buhara civarına indiler. Sâmânîlerin ortadan kalkması ile Mâverâünnehr'e Karahanlıların hâkim olması, Selçukluların bu bölgede adı geçen devlet ile karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştu. Tuğrul ve Çağrı Beyler, İlig Han Nasr'ın hücumuna uğradıkları zaman, yine Karahanlı hanedanından Buğra (Ahmed b. Ali) Han'ın yanına Talas havalisine gitmişlerdi. Ancak Buğra Han'ın onlara düşmanca davranarak Tuğrul Bey'i tutuklaması

üzerine, Çağrı Bey bir baskınla Karahanlıları mağlup etmiş ve kardeşini kurtarmıştı. Yer sıkıntısı ve bu baskılar karşısında Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey de Doğu Anadolu'ya meşhur akınını yapmıştı (1016-1021).

Arslan Yabgu ise Karahanlılardan Ali Tegin ile birleşerek onun Buhara'yı ele geçirmesine yardımı olmuştu (411/1020-1021). Yûsuf Kadır Han'ın Büyük Kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin'in Arslan Yabgu ile ittifakı, Mâverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için kuvvetli bir engeldi. Yûsuf Kadır Han onlara karşı Gazneli Sultan Mahmûd ile anlaştı. Bu sırada Arslan Yabgu ve Ali Tegin iki büyük devletin kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Buhara'dan çöllere çekildiler. Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'yu huzuruna çağırarak onunla görüştü. Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'nun emrindeki kuvvetler ile kendi ülkesi için ileride bir tehlike teşkil edebileceğini anlamış ve onu bir hile ile yakalatarak Hindistan'da bulunan Kâlincâr Kalesi'nde hapsettirmişti (1025). Arslan Yabgu yedi yıllık bir esaretten sonra bu kalede öldü (1032).

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçukluların başına Mûsâ Yabgu geçirildi. Ancak hakikatte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi. Selçuklular tekrar Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin ile önce anlaşamadılar ve onun baskısı neticesi Hârezm'e çekildiler. Daha sonra Gazneli Mahmûd'un ölümü (1030) ve yerine Muhammed'den sonra Mes'ûd'un geçmesi siyasi durumun değişmesine sebep oldu. Selçuklular tekrar Ali Tegin ile ittifak ederek Debûsiye'de Hârezmşâh Altuntaş idaresindeki Gazneli ordusuna karşı savaştılar (1032). Ali Tegin'in 1034 yılında ölümü üzerine; Selçuklular Gaznelilere karşı istiklal mücadelesine girişmiş olan Altuntaş'ın oğlu Hârun'un daveti üzerine tekrar Hârezm'e göç ettiler. Bu sırada Selçuklular eski düşmanları Cend emîri Şâh-Melik'in bir baskını neticesi büyük kayıplar verdiler (Kasım 1034). Selçuklular kısa zamanda toparlandılarsa da çok geçmeden dostları Hârun'u kaybettiler. Hârun Gazneliler tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürüldü (1035).

Selçuklular bu dostlarını kaybettikleri zaman, Hârezm'de fazla durmayarak Horasan'a göç ettiler ve Ceyhun'u geçerek Merv yolundan Nesâ'ya geldiler. Daha önce bu bölgeye göç etmiş olan Türkmenler ve Hârezmliler de onlara katılmaya başladılar. Selçuklu reisleri Mûsâ Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûrî'ye gönderdikleri bir mektupta durumlarını anlatmışlar, Sultan Mes'ûd'un hizmetine girmek istediklerini buna karşılık Nesâ ve Ferâve'nin yurt olarak kendilerine verilmesini yazmışlardı. Sultan Mes'ûd bu istekleri reddettiği gibi, Selçuklular üzerine Hâcib Begtoğdı idaresinde iyi teçhiz edilmiş bir ordu gönderdi. Selçuklular Nesâ yöresinde bu Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar (29 Haziran 1035). Daha sonra iki taraf arasındaki müzakereler neticesi, Gazneliler Devleti

Mûsâ Yabgu'ya Ferâve'yi Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e de Nesâ'yı veriyordu. Ayrıca Sultan Mes'ûd Selçuklu reislerine hilat, menşur ve sancak göndererek, "Dihkan" unvanı vermişti. Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları bu anlaşma prestijlerini artırmış olduğundan akın akın Türkmenler onların yanına gelmeye başlamıştı. Nitekim Selçukluların bu sakin devresi çok uzun sürmedi, dört-beş ay geçtikten sonra yeniden Gazneli topraklarına akınlara başladılar. Sultan Mes'ûd Horasan vilayetini Selçuklu akınlarına karşı korumak için Sü-başı adındaki bir kumandanın idaresinde bir ordu gönderdi. Buna rağmen Selçuklular idareleri altındaki topluluğa üzerinde yaşadıkları toprakların yetmediğini ileri sürerek Gazneli Devleti'nden Merv, Serahs ve Bâverd'in kendilerine verilmesini istediler. Onların bu istekleri kabul edilmediği gibi, Sultan Mes'ûd, Sü-başı'ya Selçuklular ile savaşması için kati emir verdi. Serahs civarında iki taraf arasında yapılan savaşı Selçuklular kazandı ve Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (Mayıs 1038). Bu zafer ile Selçuklular istiklalleri için ilk adımı attıklarına inanmışlar ve yeni bir devlet kurma hazırlıklarına başlamışlardı. Kendi aralarında toplanarak eski Türk devlet ananesi gereğince sahip oldukları ve ele geçirmeyi düşündükleri ülkeleri bölüştüler. Tuğrul Bey yeni devletin hükümdarı olarak Nîşâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i ve Mûsâ Yabgu da Serahs'ı aldılar. Tuğrul Bey ana bir kardeşi İbrâhîm Yınal'ı öncü olarak Nişâbûr'a gönderdi. Nişâbûr halkı Selçuklulara itaat edeceklerini bildirdiler ve şehirde Tuğrul Bey adına hutbe okundu. Daha sonra Tuğrul Bey buraya geldi, böylece Horasan'ın mühim şehri Nişâbûr Selçukluların merkezi oluyordu. Diğer taraftan Sultan Mes'ûd Selçukluların artık kendi devleti için ne kadar büyük bir tehlike olduğunu anlamış ve onlar üzerine sefere çıkmıştı. Nihayet Sultan Mes'ûd ilk iki savaşta Selçukluları mağlup etmeye muvaffak oldu (1039). Ancak bu Gazneliler için Selçukluları tamamiyle itaat altına alabilecek kesin bir zafer değildi. Bu bakımdan Selçuklulara barış teklif edildi. Selçuklular tarafından da kabul edilen bu teklife göre:

- Gazneli ordusu Herât'a gidecek,
- Nesâ, Bâverd, Ferâve şehir ve hudutları Selçuklulara teslim edilecek,
- Selçuklular işgal etmiş oldukları Nişâbûr, Serahs ve Merv'i tahliye edeceklerdi.

İki tarafında bu geçici barışı kabul etmelerinin sebebi dinlenmek ve yeniden savaşa hazırlanmaktı. Selçuklular barış şartlarına uymadıkları gibi, Gazneli topraklarına yeniden akınlara başladılar. Sultan Mes'ûd tekrar Selçuklulara karşı harekete geçti. Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden savaşların en büyüğü ve önemlisi Merv civarındaki Dendânakan Kalesi yakınında oldu. Selçuklular Sultan Mes'ûd idaresindeki ordu karşısında kati neticeyi alarak Gaznelileri hezimete uğrattılar (24 Mayıs 1040). Dendânakan Savaşı'nı

kazandıktan sonra Selçuklu beyleri Tuğrul Bey'i "Horasan Emîri" ilan ettiler. Artık Horasan'da tamamen müstakil bir devlet kuruyorlar ve büyük bir imparatorluk için ilk adımlarını atıyorlardı. Ayrıca devrin âdeti gereğince civardaki hükümdarlara zaferlerini bildiren "fetih-nâmeler" gönderdiler. Selçuklu reisleri aynı ay içinde Merv şehrinde toplanan Kurultay'da bir araya gelerek mühim kararlar aldılar. Bu toplantıda alınan kararlardan birisiyle Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh (1031-1075)'a sadık olduklarını ve Horasan'da adaleti tesis edeceklerini bildirdiler. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları ve ayrıca ileride ele geçirmeyi tasarladıkları ülkeleri eski Türk ananesi gereğince bölüştüler. Bu bölüşmeye göre; Tuğrul Bey "Sultan" sıfatı ile Nişâbûr'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti. Çağrı Bey'e "Melik" unvanı ile merkez Merv olmak üzere Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, Mûsâ Yabgu'ya ise Büst, Herât ve Sîstân havalisi verildi. Hânedana mensup şehzadeler de birer bölgenin zaptı ile görevlendirilmişlerdi. Selçuklular bu esas üzerine fetihlere giriştiler ve bunları süratle gerçekleştirdiler.

Çağrı Bey Gaznelilere karşı başarılı savaşlar yaparak, onları Horasan'dan tamamen uzaklaştırdı. Bir Gazneli ordusunu mağlup ederek Belh şehrini ele geçirdi (1040 yılı sonbaharı). Tuğrul Bey ile müşterek Hârezm'e yürüdüler ve ezelî düşmanları Şâh Melik'i mağlup ederek, geçmişte uğradıkları baskının acısını çıkardılar ve Hârezm ülkesini Selçuklu Devleti'ne bağladılar (1043). Daha sonra Çağrı Bey oğlu Alp Arslan'ın yardımı ile başarısını sürdürdü ve Karahanlıları mağlup etti. Ele geçirdiği bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin tanınması ve buralara Karahanlıların saldırmamaları şartı ile başırılı bir anlaşma yaptı (1059). Ayrıca Gazneliler sultanı İbrâhîm ile de Hindukuş Dağları arada sınır olmak üzere anlaştı (1059). İki devlet arasındaki bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir. Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda büyük rol alan Çağrı Bey yetmiş yaşında Serahs şehrinde öldü (1060).

Ailenin en büyüğü Mûsâ Yabgu Dendânakan Savaşı'ndan sonra Herât'ı zapt etti (1040). O Sîstân bölgesini idaresi altında bulunduruyor ve daha çok Herât'ta oturuyordu. Ancak onun hanedanın öteki üyeleri kadar başarılı olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Mûsâ Yabgu 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Neticede o Herât Kalesi'nde yakalanarak Alp Arslan'ın yanına götürüldü ve böylece siyasi hayatı sona erdi.

6.1.1. Sultan Tuğrul Bey

Sultan Tuğrul Bey Nîşâbur'da tahta çıktıktan, siyasi değişiklik sebebiyle bozulan nizam ve teşkilatı yeniden düzenledikten sonra fetihlere girişmişti. Bu harekât sırasında önce Taberistân ve Cürcân bölgelerini ve buralardaki mahalli hanedanlar Ziyârîler ve Bâvendîleri kendine tabi kıldı (433/1041-1042).

Ertesi yıl, İbrâhîm Yınal, Rey şehrini ele geçirmiş, Hemedân'ı da Kâkûyî hanedanının elinden almıştı. Sultan Tuğrul Bey Rey'e geldi, burasını Selçuklu Devleti'nin başkenti yaparak şehrin imarını emretti. Bundan sonra Tuğrul Bey ile Selçuklu şehzâdeleri İbrâhîm Yınal, Kutalmış, Kavurd ve Yâkûtî süratle İran'ın öteki şehir ve bölgelerini zapt ettiler.

Anadolu'ya ilk Türk akınları Türkmenlerin burayı kendilerine yurt yapmak istemeleri neticesi başlamıştı. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra sultanların kendi devletleri içindeki Müslüman halk ve ülkeleri istila ve asayişsizlikten korumak maksadı ile kesif Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk etmeleri de bu gazaların diğer bir sebebiydi. Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in meşhur keşif akını ile başlamıştı. Bundan sonra Selçuklulara tabi olmak istemeyen Türkmen reislerinin idaresindeki akınlar Güneydoğu Anadolu bölgesine kadar uzanmıştı. Bu bölgede ve civarında hüküm süren Mervânîler, Ukaylîler ve Irak'taki Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle bu akınlardan Sultan Tuğrul Bey'e şikâyetçi oldular. Bu olayı duyan Tuğrul Bey, Türkmenlerin İslâm ülkelerine hücumdan vazgeçmelerini ve Azerbaycan'a dönerek Bizans'a akın yapacak olan emîrlerin hizmetine girmeleri hususunda bir talimat gönderdi. Türkmenler neticede Selçuklu Devleti'nin emrine girmeye mecbur olmuşlar ve Tuğrul Bey'in buyruğuna uyarak bundan sonra Anadolu'daki Bizans arazisine yapılan hemen hemen bütün akınlara iştirak etmişlerdi. Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu şehzadelerini çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirmişti. Bu şehzadelerden Mûsâ Yagu'nun oğlu Hasan Büyük Zâb Nehri kenarında Bizanslılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1048). Tuğrul Bey; İbrâhîm Yınal ve Kutalmış'ı bu yenilginin intikamını almak için Anadolu gazasına memur etti. Bu iki Şehzâde'nin idaresindeki Selçuklu ordusu Hasan-Kale'de Bizans ordusunu mağlup ederek Gürcü prenslerinden Liparit'i esir aldı (10 Eylül 1049) ve büyük ganimetlerle Tuğrul Bey'in yanına döndü. Bizans İmparatorluğu batıda topraklarını ciddi bir şekilde tehdit eden diğer bir Türk kabilesi Peçeneklerin akınları sebebiyle doğuda Selçuklular ile anlaşmak zorunda idi. Ayrıca esir bulunan Liparit'i de kurtarmak istiyorlardı. Neticede İstanbul'da daha önce inşa edilmiş, fakat o sırada harap durumda bulunan camiin tamir edilmesi, Fâtımî Devleti adına okunan hutbenin Bağdat Abbâsî Halifesi ve Tuğrul Bey adına okunması kararlaştırıldı. Bizanslılar Selçuklu Devleti'ne yıllık vergi ödenmesi için yapılan teklifi kabul etmediler.Taht mücadeleleri gibi bazı iç meselelerin baş göstermesi sebebiyle Selçuklular bir süre Anadolu'ya akın yapamadılar. Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey'in bizzat Anadolu'ya sefer yaptığını görüyoruz. Sultan Tuğrul Bey Van Gölü'nün kuzeyindeki Bargirî ve Erciş kalelerini aldıktan sonra Malazgirt'i kuşattı ise de burayı zapt etmeye muvaffak olamadı. Bu sırada Selçuklular üç kol hâlinde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'ya akınlar yaptı (1054-1055). Tuğrul Bey bir daha Anadolu'ya

gelmemesine rağmen, muhtelif Selçuklu emîrleri akınlara devam etmişlerdir. Bu akınlar gelecek fetihlere zemin hazırlamış ve Bizans mukavemetini kırmada önemli ölçüde rol oynamıştır.

Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh, Bağdat'ta Büveyhîler ve Türk askerleri kumandanı Arslan Besâsîrî'nin baskısı altında idi. Ayrıca Arslan, Mısır'daki Fâtımî Devleti ile de temasta idi. Bu durum karşısında Abbâsî halifesi ısrarla Sultan Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiş ve kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istemişti. Nihayet bu davetler sonucu Sultan Tuğrul Bey harekete geçerek Ramazan 447/Aralık 1055'te İslâm dünyasının o zamanki merkezi olan Bağdat'a girdi. Arslan Besâsîrî, Sultan'ın gelişini duyduğu zaman önce Hille'ye, sonra da Rahbe'ye çekilmişti. Bağdat'ta bulunan Büveyhiler emrindeki Türkler ve Deylemli askerlerin sebep olduğu olay sonucu bunlar Selçuklu askerleri ile mücadele ettiler. Selçuklu ordusu bu hareketi bastırmış ve asileri cezalandırmıştır. Büveyhî emîri Melik ür-Rahîm de yakalanarak hapsedildi ve Irak Büveyhî Devleti'nin hâkimiyetine son verildi. Bu suretle Bağdat'ta asayiş sağlandı. Sultan Tuğrul Bey, halifenin yıllık gelirini az görerek, artırılmasını emretti. Daha sonra Bağdat şehrinde imar faaliyetlerine girişti. Tuğrul Bey, Bağdat'ta yaklaşık on üç ay kaldıktan sonra Arslan Besâsîrî üzerine bir sefere çıktı (6 Zilkade 448/15 Ocak 1057). Besâsîrî tekrar Rahbe'ye kaçtı. Tuğrul Bey ise, Cizre ve Sincâr'ı aldıktan ve Musul'u İbrâhîm Yınal'ın idaresine bıraktıktan sonra tekrar Bağdat'a döndü (23 Aralık 1057). Sultan Tuğrul Bey Bağdat'a döndükten sonra bu defa Abbâsî halifesi ile görüştü. Bu görüşme sırasında Halifelik sarayında büyük bir merasim yapıldı. Bu görüşme sırasında halife, Sultan'ın faaliyetlerinden memnun olduğunu belirttikten sonra Tuğrul Bey'i "Melik el-Maşrık ve'l-Mağrib" ilan etmiş ve ona "Ebû Tâlib" künyesi ile "Rükneddîn" lakabını vermişti. Böylece İslâm aleminin dünyevi hâkimiyetini halife kendi rızası ile Tuğrul Bey'e terk ediyor, din ve dünya kuvvetleri birbirinden ayrılıyorndu (Ocak 1058).

Daha sonra Fâtımîler ve Arslan Besâsîrî'nin teşvikleri ile saltanatta hak iddiası ile İbrâhîm Yınal'ın isyanı, Sultan Tuğrul Bey'i Bağdat'tan ayrılmaya mecbur etmişti. Bu fırsattan yararlanan Besâsîrî tekrar Bağdat'a girdi (8 Zilkade 450/27 Aralık 1058) ve hutbe Mısır Fâtımî hükümdarı el-Mustansır adına okundu. Abbâsî halifesi ise Besâsîrî'nin müttefiki Kureyş'e teslim olmuştu. Tuğrul Bey, İbrâhîm Yınal karşısında çok zor durumlara düştü. Nihayet yeğenleri Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî'nin yardımları ile İbrâhîm Yınal'ı Rey önündeki savaşta mağlup etti. İbrâhîm Yınal, Türklerde hanedan azasının kanlarının akıtılmayacağı ananesine uyularak, yayının kirişi ile boğuldu (1059). Sultan Tuğrul Bey bundan sonra tekrar Bağdat üzerine yürüdü. Besâsîrî şehri terk etmekten başka çare bulamadı (6 Zilkade 451/14 Aralık 1059). Tuğrul Bey Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh'ı tekrar Bağdat'a

getirterek makamına oturttu. Artık sıra gerek hilafet makamının ve gerekse Selçuklu Devleti'nin başına bela olan Besâsîrî'ye gelmişti. Besâsîrî ise Hille emîri Dübeys'in yanına sığınmıştı. Nihayet üzerine gönderilen bir Selçuklu birliğinin hücumu sonunda Besâsîrî ele geçirilerek öldürüldü (11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060). Bir süre sonra Sultan Tuğrul Bey halifenin kızı ile evlenmek istedi. Halife Kaim bi-Emrillâh önce bu isteği kabul etmedi ise de, neticede razı oldu. Nikâh 13 Şaban 454/22 Ağustos 1062'de Tebriz dışında kıyıldı. Tuğrul Bey daha sonra eşi ile beraber Rey şehrine döndü ve burada hastalanarak yetmiş yaşında öldü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063). Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerine oturtmuş ve devletin sınırlarını Ceyhun'dan Fırat'a kadar genişletmiştir. Ayrıca Türkmenleri Bizans'ın idaresinde bulunan Anadolu'ya sevkederek burasının bir Türk yurdu haline gelmesinde yardımcı olmuştur.

6.1.2. Sultan Alp Arslan

Sultan Tuğrul Bey, çocuğu olmadığı için ölmeden önce yerine Çağrı Bey'in oğullarından Süleymân'ın geçirilmesini vasiyet etmişti. Selçuklu veziri Amîdülmülk bu vasiyeti yerine getirdi ve Rey şehrinde Süleymân'ı sultan olarak tahta çıkardı. Ancak Çağrı Bey'in öteki oğlu Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile bazı emîr ve şehzadeler Süleymân'ın sultanlığını tanımadılar. Kazvîn şehrinde Alp Arslan adına hutbe okundu. Kutalmış'ın Rey önüne gelerek şehri kuşatması üzerine, Vezir Amîdülmülk, Alp Arslan'dan yardım istediği gibi, hutbeyi de onun adına okuttu. Kutalmış ise, Alp Arslan ile Dameğan civarındaki savaşı ve saltanat uğrunda hayatını kaybetmişti (1064). Alp Arslan Rey şehrinde Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Daha sonra Amîdülmülk'ü vezirlikten azlederek, yerine Nizâmülmülk'ü tayin etti.

Sultan Alp Arslan tahta geçmek iddiasında bulunan öteki rakiplerini bertaraf ettikten sonra fetihlere başladı ve batı yönünde Rey şehrinden harekete geçti (22 Şubat 1064). Sultan'ın bu ilk seferi Gürcistan ve Doğu Anadolu'ya olmuştu. Bu seferde beraberinde oğlu Melikşâh ve Vezir Nîzâmülmülk de bulunuyordu. Sultan Bizanslıların elinde bulunan Ani ve Kars bölgesine kadar ilerledi ve Ani'yi zapt etti. Kars bölgesi kralı Gagik-Abbas, Sultan'a itaatten başka çare bulamamıştı. Ani'nin Alp Arslan tarafından fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış ve Halife Kaim bi-Emrillâh, Sultan'a "Ebu'l-Feth" lakabını vermişti (1064).

Sultan Alp Arslan 1065 yılı sonlarında Üst-Yurd ve Mangışlak taraflarına yürüdü. Ticaret yollarını vuran Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına aldı. Sultan, dedesi Selçuk'un Cend şehrinde bulunan mezarını ziyaret etti, daha sonra Hârezm'e oradan da Merv şehrine döndü (Mayıs 1066).

Sultan Alp Arslan 459/1067'de Kirmân meliki olan kardeşi Kavurd'un isyanı ile karşılaştı. Bu sebeple derhal Kirmân üzerine yürüdü. Melik, Kavurd'un öncü kuvvetleri mağlup olduğu zaman, Cîruft Kalesi'ne çekildi ve bir elçi göndererek affedilmesini istedi. Sultan bu isteği kabul ederek, hatasına rağmen Kavurd'u affetti ve onu tekrar Kirmân hâkimi olarak bıraktı. Sultan Alp Arslan daha sonra Şirâz ve İstahr tarafına bir sefer yaptı. İstahr Kalesi hâkimi Sultan'a itaat etti. Çok geçmeden bu defa Kavurd ve Fars hâkimi Fazlûye birleşerek isyan ettiler. Alp Arslan önce Fazlûye üzerine harekete geçti (Ekim 1068) ise de, sonra bu asi ile uğraşmak görevini Nizâmülmülk'e bırakarak Kirmân'a yürüdü. Nizâmülmülk Fazlûye'yi esir etti (Şaban 461/Mayıs-Haziran 1069), Alp Arslan ise askerleri arasında Kavurd lehinde bir hava sezdiği için Kirmân'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Anadolu'da ise bağımsız Türkmen gruplarının akınları aralıksız devam ediyordu. Bu Türkmenleri idare eden emîrlerden Afşin, 1067 yılında Kayseri'yi zapt ve yağma etti. Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes (1067-1071), Türkleri Anadolu'dan çıkarmak gayesi ile 1068 başında sefere çıktı ve Halep'e kadar ilerledi. Ancak bu hareket Türklerin ilerlemesine engel olamadı. Afşin ve Ahmedşâh idaresindeki Türkmenler Orta Anadolu'ya, Sakarya bölgesine kadar ilerlediler, hatta Amorium şehrini zapt ve yağma ettiler. İmparator Romanos 1069 yılında Türklere karşı ikinci defa sefere çıktı. Orta Anadolu'daki bu harekât sırasında imparator önce Kayseri'ye geldi, oradan Fırat Nehri kenarına kadar ilerledi. Romanos karşısında bazı Türk akıncıları geri çekilirken, başka gruplar harekâta devam ediyorlardı. Nitekim bu sırada Türk kuvvetleri Malatya'ya hücum ve Konya'yı yağma ve tahrip ettiler. Böylece Bizans imparatoru ikinci seferinde de Selçuklu akıncıları karşısında esaslı bir başarı kazanmadan geri dönüyordu. Diğer taraftan Kavurd ile beraber isyan ettiği için Sultan Alp Arslan'ın önünden kaçan eniştesi Er-Basgan da Anadolu'ya yönelmişti. Sultan, Emîr Afşin'i Bizans'a sığınan bu Selçuklu şehzâdesini takip ile görevlendirmişti. Afşin bu vesile ile Türk akınlarını Marmara Denizi sahillerine kadar uzatmış oldu (1070-1071).

Sultan Alp Arslan ise 1067 yılında ikinci defa Gürcistan seferine çıkmak zorunda kaldı. Abhaz kralı IV. Bagrat; Alanlar ile birleşerek bir Müslüman devleti olan Şeddâdîler arazisine girmiş, Errân'ı istila ve yağma edip Gence'ye kadar ilerlemişlerdi. Sultan Alp Arslan 1067'de Errân'a geldi. Şeddâdî emîri Fazl (veya Fazlûn) ile Şirvân emîri Ebu'l-Esvâr itaatlerini bildirdiler. Sultan bundan sonra Gürcistan'a girdi, Şekkî bölgesini aldı ve buranın hâkimi Müslümanlığı kabul etti. Gürcü kralı IV. Bagrat ise, Selçuklular ile savaşa cesaret edemeyerek kaçtı. Sultan Alp Arslan Gürcistan'ın her tarafına akıncılar gönderdi ve Tiflîs'i fethetti. Neticede Bagrat aman dileyerek Alp Arslan'a tabi oldu.

Mekke Şerîfi Muhammed b. Ebî Hâşim, 462/1070 yılında Alp Arslan'ın huzuruna gelerek, Mekke'de hutbenin Abbâsî halifesi ve Selçuklu Sultanı adına okunduğunu bildirdi.

Sultan Alp Arslan, Fâtımî Devleti veziri Nâsırüddevle b. Hamdân'dan aldığı bir davet üzerine adı geçen devleti ortadan kaldırmak ve Mısır'ı almak maksadıyla bir sefer tertipledi ve önce Bizans ülkesine girdi (1070). Sultan ilk olarak Malazgirt ve Erciş'i ele geçirdi, Diyarbekir bölgesinde Süveydâ (Siverek) ve Tulhum başta olmak üzere birçok kaleleri zapt etti, daha sonra Bizans hâkimiyetindeki Urfa'ya yürüdü (1071). Selçuklu ordusunun bu şehri bir süre kuşatması neticesiz kaldı. Sultan Urfa muhasarasını terk ederek Halep önüne geldi. Şehrin hâkimi Mirdâsî sülalesinden Mahmûd neticede Sultan'ın huzuruna gelmek ve Halep'in anahtarlarını teslim etmek zorunda kaldı. Alp Arslan onu affederek yerinde bıraktı ve Şâm'a doğru ilerledi. Fakat Bizans imparatoru Romanos'un büyük bir ordu toplayarak Müslüman topraklarına doğru sefere çıktığını haber aldı. Bu Bizans ordusu hakkında gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan kaynakları 200.000'den 600.000'e kadar değişen sayılar vermektedirler. Bizans ordusu Frank, Rus, Grek ve Ermenilerin yanı sıra Hazar, Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gibi ücretli Türk askerlerinden oluşmaktaydı. Sultan Alp Arslan bu Bizans ordusunun hareketini haber aldığı zaman, süratle geri döndü. Neticede Türk ve Bizans orduları Malazgirt-Ahlât arasındaki Rahve Ovası'nda karşılaştılar. Bu savaşta Türk ordusunun sayısı 40.000 veya 50.000 civarında idi. Sultan Alp Arslan'ın idaresindeki Selçuklu ordusu, sayı bakımından çok üstün durumdaki Bizans ordusunu Türklere has savaş taktiği ile kesin bir yenilgiye uğratarak imha etti (26 Ağustos 1071). Bizans imparatoru Romanos esir edildi. Fakat Sultan Alp Arslan esir İmparator'a gayet iyi davranarak onu affetti. Daha sonra yapılan müzakereler neticesinde iki taraf arasında bir barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre; İmparator kendisi için fidye verecek, Bizans Devleti yıllık vergiye tabi olacak ve Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt'i Selçuklulara iade edecekti. Malazgirt savaşı olarak meşhur olan bu zaferin kazanılması İslâm dünyasında sevinç ve heyecan yaratmış ve Bağdat süslenerek büyük şenlikler tertiplenmişti. Türk tarihinin büyük olaylarından biri olan Malazgirt zaferi, Alp Arslan'a dünya tarihinde unutulmaz ve mümtaz bir mevkii kazandırmıştı. Daha sonra Romanos'un Bizans tahtından uzaklaştırılması ve ölümü; Türklerin Malazgirt Savaşı'nın neticelerinden daha çok yararlanmalarına sebep oldu. Sultan Alp Arslan Selçuklu Şehzâde ve emîrlerine ve Türkmen Beyleri'ne bütün Anadolu'nun fethini emretti (1072).

Sultan Alp Arslan batıda olduğu kadar doğuda da topraklarını genişletmeye çalışmıştı. Nitekim o zaman zaman anlaşmazlığa düştüğü Karahanlılar üzerine bir sefer tertipledi ve 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Ceyhun

Nehri'ni geçti. Ancak onun ölümü ile bu sefer yarıda kaldı. Yûsuf el-Hârezmî adlı bir mahalli kale kumandanı Sultan'ı hançerleyerek ölümüne sebep oldu (24 Kasım 1072). Türk tarihinin büyük sultanlarından biri olan Alp Arslan; enerjisi, disiplini, yiğitliği ve adaleti ile temayüz etmişti.

6.1.3. Sultan Melikşâh

Sultan Alp Arslan öldükten sonra, daha önce veliaht tayin etmiş olduğu, oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Melikşâh'ın tahta çıkmasında Vezir Nizâmülmülk büyük bir rol oynamıştı. Melikşâh'ın amcası ve Kirmân meliki Kavurd onun sultanlığını tanımadı. İki taraf arasında Hemedân civarında yapılan savaşı Nizâmülmülk'ün iyi idaresi sayesinde Melikşâh kazandı ve Kavurd esir edilerek yayının kirişi ile boğduruldu (1073). Bundan sonra Sultan Melikşâh; Alp Arslan'ın ölümünden yararlanarak Selçuklu hudutlarına hücuma geçen Gazneliler ve Karahanlılar üzerine yürüdü. Gazneliler neticede barış teklif etmek zorunda kaldılar. Bu teklif kabul ve iki hanedan arasında akrabalık dahi tesis edildi. Sultan Melikşâh Karahanlılar karşısında da üstünlüğünü gösterdi ve önce Tırmiz şehrine girdi, sonra Semerkand'a doğru ilerledi. Neticede Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr af dilemek zorunda kaldı ve Nizâmülmülk'ün aracılığıyla barış yapıldı (466/1073-1074). Sultan Melikşâh devlet merkezini de İsfahan'a nakletti.

Sultan Alp Arslan zamanından itibaren Suriye'de faaliyet gösteren Atsız Bey, emrindeki Türkmenler ile Kudüs'ü zapt etmiş, daha sonra da Dımaşk (şimdiki Şâm)'ı ele geçirmişti (Haziran 1076). Ancak Atsız Bey Mısır'ı almak maksadı ile tertiplediği seferde Kahire önünde Fâtımî ordusuna mağlup oldu (1077). Onun bu mağlubiyet ve başarısız mücadeleleri üzerine Sultan Melikşâh kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye'ye gönderdi (470/1077-8). Tutuş önce Halep bölgesinde faaliyet gösterdi. Diğer taraftan bir süre sonra Fâtımî ordusu Dımaşk'ı muhasara ettiği zaman; Atsız, Melik Tutuş'tan yardım istemek zorunda kaldı. Tutuş'un yardıma geldiğini duyan Fâtımî ordusu geri çekildi. Bu fırsattan yararlanarak Dımaşk'a hâkim olan Tutuş, Atsız'ı boğdurdu ve Suriye Selçuklu Devleti'ni kurma yolunda ilk adımını atmış oldu (1079).

Sultan Melikşâh Karmatiler ile de mücadele etmiş, meşhur kumandanlardan Artuk Bey, el-Ahsâ' ve Bahreyn'e yaptığı bir seferle bu bölgeleri itaat altına almıştı (469/1076-1077).

Sultan Melikşâh 1076 yılında Gürcistan'a ilk seferini yapmış ve bütün Kafkasya'nın idaresini kumandanlarından Emîr Savtegin'e vermişti. Ancak Savtegin'in Gürcüler karşısında başarısızlığa uğraması üzerine, Sultan Melikşâh 471/1078-1079 yılında Gürcistan'a ikinci bir sefer yapmak zorunda kaldı. Emîr Savtegin'in başarısızlığı daha sonra da devam etmiş, Gürcülerin

yanı sıra Bizanslılar da harekete geçmişti. Sultan Melikşâh bu sefer Emîr Ahmed'i bu bölgeye gönderdi. Emîr Ahmed Kars'ı alarak Türk idaresi altına soktu (473/1080). Ebû Ya'kûb ve İsâ Böri adlarındaki Türk emîrleri de Çoruh Vadisi ve Trabzon'a kadar Karadeniz sahil mıntıkasını ele geçirdiler (1080). Sultan Melikşâh 1086 yılı başlarında tekrar Kafkasya'ya yürüdü. Ani emîri Menuçehr Ebu'l-Fazl ve Şîrvân meliki Feriburz da itaatlarını bildirerek, yıllık vergi ödemeyi kabul ettiler. Sultan Melikşâh Karadeniz sahillerine kadar ilerledi. Selçuklu emîri Bozan da Gence'yi ele geçirerek Şeddâdilerin buradaki hâkimiyetine son verdi.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan'ın buyruğu ile Anadolu içlerine akınlar yapan Türk emîrleri Sultan Melikşâh zamanında da bu görevlerine devam ettiler. Türk emîrleri Bizans'taki iç karışıklıklardan yararlanmış, bazen imparatorlar ile bazen da asiler ile birlik olarak hâkimiyet sahalarını İzmit'e kadar genişletmişlerdi. Bu sırada Kutalmışoğulları Anadolu'nun güneyinde Birecik ve Urfa taraflarında kendilerine yaşama imkânları sağlamaya çalışıyorlardı. Sultan Melikşâh tarafından Artuk Bey'in Anadolu'dan geri çağrılmış bulunması, soylarının yüceliği bakımından onlara her halde Anadolu'da bulunan Türkmen grupları üzerinde mutlak bir hâkimiyet ümidini vermişti. Nitekim bu ümitleri boşa çıkmadı, onlar Anadolu'da Bizans hududları civarında kendilerine çok uygun bir faaliyet sahası buldular. Gâyeleri de amcazâdeleri gibi bir devlet kurmaktı. Sultan Melikşâh ise, Suriye'deki gibi Anadolu'daki bu yeni gelişmeyi de zamanında idaresi altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emîr Porsuk'u göndermişti. Bu Emîr yapılan savaşta Kutalmışoğlu Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmüştü. Ağabeysinin ortadan kalkmasından sonra Kutalmışoğlu Süleymân-şâh'ın durumunun kuvvetlendiği anlaşılıyor. Nitekim Süleymân-şâh, Bizans'taki taht mücadelelerinden istifade ederek İznik ve etrafındaki kaleleri ele geçirmiş, bu suretle Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nın temellerini atmıştı. (takr. 1075-1080). Süleymân-şâh batıda olduğu kadar, doğuda da fetihler yapıyor ve daha sonra Ermeni Philaretos'un elinde bulunan Antakya'yı ele geçiriyordu (1084-1085). Onun Marmara sahillerinden Antakya'ya kadar hâkimiyet sahasını genişletmesi, pek yakın bir gelecekte Büyük Selçuklular ile çatışmasını mukadder kılıyordu. Nitekim Halep'i muhasara etmesi üzerine, Melik Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde harekete geçti. Halep civarında yapılan savaşta mağlup olan ve hayatını kaybeden Süleymân-şâh olmuştu (4 Haziran 1086).

Diğer taraftan Anadolu'nun Ege sahillerinde bir Türk beyi Çaka hüküm sürüyor. İzmir'de inşa ettirdiği donanma ile Ege ve Marmara'da Bizans'ın hâkimiyetini yok etmeye çalışıyordu.

Vezir Nizâmülmülk'ün damadı olan devrin ileri gelen devlet adamlarından Fahrüddevle Muhammed b. Cüheyr, Mervânî Devleti'nin zenginliğini ileri sürerek Diyarbekir bölgesine yapılacak bir sefer için Sultan Melikşâh'ı teşvik ve ikna etmişti. Sultan Melikşâh, Diyarbekir emîrliğini Fahrüddevle'ye vermiş, Artuk Bey ve Arap emîri Seyfüddevle'nin de bulunduğu büyük bir orduyu Diyarbekir'e göndermişti (1084). Bu Selçuklu ordusu Âmîd (Diyarbekir), Meyyâfârıkîn gibi büyük şehirleri de zapt ederek Diyarbekir bölgesine hâkim oluyor, böylece Mervânî Devleti'ni ortadan kaldırıyordu (1085). Sultan Melikşâh Mervânî Devleti'nin yardımına koşan Musul emîri Şerefüddevle Müslim'e de kızmış ve Musul üzerine yürüyerek şehri teslim almıştı. Ancak bu sırada Horasan'da kardeşi Tekiş'in isyan etmesi üzerine, Şerefüddevle Müslim'i yerinde bırakmıştı (1084). Sultan Melikşâh daha sonra Tekiş'e karşı harekete geçmiş ve sığınmış olduğu Tırmiz Kalesi'nden zorla indirerek gözlerine mil çektirmiş ve hapsettirmişti (1085). Böylece kendisini dış fetihler sırasında engelleyen önemli bir rakibini ortadan kaldırıyordu.

Melik Tutuş, Süleymân-şâh'la yaptığı savaşı kazandıktan sonra Halep'e yürümüştü. Sultan Melikşâh ise, Halep hâkiminin davetini ve Süleymân-şâh'ın ölümünü haber aldığı zaman, büyük bir ordu ile İsfahan'dan harekete geçti (Eylül 1086). O, Musul ve Harrân üzerinden ilerleyerek Emîr Bozan'ı Urfa'nın zaptıyla görevlendirdikten sonra Ca'ber Kalesi ve Menbic şehrini zapt etti, Halep'e doğru yürüdü. Sultan Melikşâh 23 Şaban 479/3 Aralık 1086'da Halep'e girerek şehre hâkim oldu. Diğer taraftan Emîr Bozan üç ay süren şiddetli bir kuşatmadan sonra Mart-Nisan 1087'de, Bizans'ın yüksek hâkimiyetini tanımış Barsama adlı birinin idaresindeki, Urfa'yı zapt ediyordu. Sultan Melikşâh ise Halep'ten Antakya'ya yöneldi ve oradan Süveydiye'ye kadar ilerleyerek Akdeniz'in suları ile karşılaştı. O Antakya'ya Yağı-basan'ı, Halep'e Aksungur'u ve Urfa'ya da Bozan'ı vali tayin etti. Daha sonra Sultan Melikşâh Bağdat'a gitti. Abbâsî halifesi parlak bir kabul resmi ile Sultan'la tanıştı (1087). Bu merasim sırasında halifenin emri ile Melikşâh'a "Doğu ve Batı'nın hükümdârı" alameti olarak iki kılıç kuşatıldı. Ayrıca Melikşâh'ın İsfahan'dan getirilen kızı Mehmelek Hâtûn muhteşem bir düğünden sonra halife ile evlendirildi.

Sultan Melikşâh batıda olduğu kadar doğuda da Selçuklu Devleti'nin topraklarını genişletiyordu. Doğudaki Karahanlılar üzerine yapılan seferin dış görünüşü, Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ın ulemâ ile arasındaki geçimsizlik ve ulemânın Sultan Melikşâh'ı daveti idi. Hakikatte Melikşâh bütün İslâm ülkelerini nüfuzu altına almak siyasetini güdüyordu. Nitekim bu fırsattan istifade ederek 481/1088-1089 yılı başlarında sefere çıktı ve Buhara'yı aldı, daha sonra Semerkand'ı muhasara etti. Ahmed Han mukavemete çalıştıysa da, şehir Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi ve Ahmed Han esir edilerek İsfahan'a götürüldü. Bu suretle Batı Karahanlılar Devleti Selçuklulara bağlanmış oldu.

Sultan Melikşâh Semerkand'dan Özkend'e kadar ilerleyerek Doğu Karahanlı hükümdarı el-Hasan b. Süleymân'ı da hâkimiyetini tanımak zorunda bıraktı. Melikşâh her iki Karahanlı Devleti'ni de itaat altına aldıktan sonra 1090 yılında İsfahan'a döndü. Fakat kısa bir süre sonra, muhtemelen aynı yıl içinde, Karahanlı ordusunda önemli bir yeri olan Çiğillerin sebep olduğu isyan, Sultan Melikşâh'ı ikinci defa Karahanlılar üzerine sefere mecbûr etti. Melikşâh bu sefer sonucu tekrar Karahanlı ülkelerini itaat altına almış oldu.

Sultan Melikşâh Bağdat'ı ikinci ziyareti sırasında (Kasım 1091), birçok Türk beylerini yanına çağırmış ve onlarla yeni yapacağı fetihler için görüşmelerde bulunmuştu. Bu arada Sadüddevle Gevher-âyîn ile kumandanlardan Turşek ve Yarınkuş (Yorunkuş)'u Yemen ve Aden'in fethine gönderdi. Emîr Turşek önce Hicâz'a geldi, sonra güneye inerek Yemen kıtasına hâkim olmaya başladı ise de bir hafta gibi kısa bir süre içinde çiçek hastalığına yakalanarak öldü. Yerine geçen Yarınkuş ve Emîr Çubuk süratle Yemen ve Aden bölgesini Selçuklu İmparatorluğu toprakları içine kattılar (1092).

Sultan Melikşâh devrinin önemli meselelerinden birisi Selçuklu İmparatorluğu içinde İsmâilî faaliyet merkezlerinin ortaya çıkması idi. İsmâilî da'îlerinden Hasan-ı Sabâh gizli olarak yürüttüğü faaliyetler neticesi Kazvîn yakınındaki Elburz Dağları'nda Alamût Kalesi'ni ele geçirmişti (6 Receb 483/4 Eylül 1090). Sultan Melikşâh Alamût ve Kuhistân'daki İsmâilîlere karşı Yoruntaş, Arslantaş ve Kızılsarığ gibi kumandanlarını göndermişti. Ancak onun ölümü ile İsmâilîlere karşı sürdürülen harekât durmuştu (1092).

Sultan Alp Arslan zamanından beri Selçuklu İmparatorluğu'nun vezirliğini yapan Nizâmülmülk ile Sultan Melikşâh'ın arası açılmıştı. Bunun muhtelif sebepleri vardı. Sultan'ın eşi Terken Hâtun dört yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliaht yapmak istiyor, Vezir Nizâmülmülk ise veliaht olan Berkyaruk'u destekliyordu. Bu durum Terken Hâtûn'un onun aleyhinde çalışmasına yol açıyordu. Ayrıca Nizâmülmülk'ün oğulları, torunları ve akrabaları devletin birçok kademelerinde görev almışlar, Sultan'ın yakın adamlarına tevacüzlerde bulunmuşlardı. Nizâmülmülk'ün fazla nüfuz kazanması ve onun yerine göz dikenler de Sultan ile vezirin arasının açılmasında önemli rol oynamışlardı. Bu anlaşmazlığa rağmen o görevinden azledilmemişti. Nihayet Nizâmülmülk İsfahan-Bağdat yolu üzerinde Sıhne mevkiinde İsmâilî fedaisi bir Deylemli genç tarafından öldürüldü (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092).

Sultan Melikşâh Bağdat'ta iken torunu Ca'fer'i halifelik veliahtı yapmak istemiş, bu sebeple Halife Muktedî ile arası açılmış ve ondan acele Bağdat'ı terk etmesini istemişti. Ancak bu emir tatbik mevkiine konmadan önce, Melikşâh zehirlenerek öldürüldü (16 Şevval 485/19 Kasım 1092). Bu zehirlenme olayında; halifeden, intikam almak isteyen Nizâmülmülk taraftarlarından ve oğlunu sultan yapmak isteyen Terken Hâtûn'dan şüphelenilmiştir. Sultan Melikşâh

otuz sekiz yaşında ölmüş ve geride Kâşgar'dan Boğaziçine, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk bırakmıştı.

6.1.4. Sultan Berkyaruk

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra, eşi Terken Hâtûn tasarrufundaki hazine ile emîrlerin biatını ve halifenin tasdikini sağlamış ve dört yaşındaki oğlu I. Mahmûd adına Bağdat'a hutbe okutmaya muvaffak olmuştu (25 Kasım 1092). Terken Hâtûn bununla yetinmeyerek Emîr Kür-Boğa'yı İsfahan'da bulunan Veliaht Berkyaruk'u yakalamak için göndermiş, kendisi de ordu ile bu emîri izlemişti. Nizâmülmülk taraftarları (Nizâmiye) da Berkyaruk'u İsfahan'dan kaçırarak aynı yıl içinde Rey şehrinde sultan ilan ettiler. Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen iki taraf arasında Bürûcird'de şiddetli bir savaş oldu. Berkyaruk, Terken Hâtûn'un ordusundaki bazı emîr ve askerlerin kendi tarafına geçmesiyle, bu savaşı kazandı (Ocak 1093). Terken Hâtûn ve Mahmûd İsfahan'a çekildiler. Berkyoruk onları bu şehirde uzun süre muhasara etti. Neticede iki taraf; İsfahan ve Fars Terken Hâtûn ve oğlu Mahmûd'a bırakılarak, Berkyaruk da sultan tanınmak ve geri kalan vilayetlere hâkim olmak şartıyla bir anlaşmaya vardılar.

Terken Hâtûn daha sonra Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan valisi İsmâil b. Yâkûtî'yi isyana teşvik etti. İsmâil, Kerec yakınlarında yapılan savaşta Berkyaruk'a yenildi (Şaban 486/Ağustos 1093) ve Terken Hâtûn'un yanına çekildi. Ancak İsmâil, onun beraberindeki emîrler ile anlaşamadığından, Berkyaruk'un annesi olan kız kardeşi Zübeyde Hâtûn'un yanına gitti. Fakat o, Berkyaruk hakkında kötü niyet beslediği anlaşıldığından, emîrler tarafından öldürüldü (Ramazan 486/Eylül-Ekim 1093). Ancak Terken Hâtûn bir türlü saltanatı ele geçirmek hususundaki hırsından vazgeçmiyordu. Nitekim o diğer bir taht iddiacısı Suriye Meliki Tutuş'u İsfahan'a çağırdı. Tutuş, kardeşi Melikşâh'ın ölümünü haber aldığı zaman, Rakka şehrini ele geçirmiş ve burada sultanlığını ilan etmişti (Şubat 1093). O Urfa valisi Bozan, Halep valisi Aksungur ve Antakya valisi Yağı-basan'ın itaatini sağlayıp Rahbe, Hâbur bölgesi ve Nusaybin'i işgal ve Musul'u zapt ettikten sonra (Nisan 1093), Selçuklu tahtını ele geçirmek için Azerbaycan'a doğru yürüdü. Ancak Emîr Aksungur ve Bozan'ın Berkyaruk tarafına geçmesiyle kuvvetinden çok şey kaybeden Tutuş yeniden ordusunu takviye etmek maksadıyla Dımaşk'a geri dönmeye mecbur oldu (Aralık 1093). Berkyaruk bu sırada Bağdat'a girmiş ve adına hutbe okutmuştu (Muharrem 487/Ocak-Şubat 1094). Tutuş daha sonra yeni bir ordu toplayarak tekrar harekete geçti ve önce ihanetlerini unutamadığı Emîr Aksungur ve Bozan'dan intikamını aldı, yakalanan bu iki emîr öldürüldü (Mayıs 1094). Tutuş, Ahlât üzerinden Azerbaycan'a giderek bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve Hemedân'a doğru yürüdü. Terken Hâtûn'un onunla birleşmek teşebbüsü, hastalığı sebebiyle gerçekleşemedi ve İsfahan'da öldü (Ramazan 487/

Eylül-Ekim 1094). Diğer taraftan yanında az sayıda asker bulunan Berkyaruk, Tutuş'un öncü kuvvetlerine mağlup olarak İsfahan'a sığındı. Bu mağlubiyet haberi üzerine Abbâsî halifesi Mustazhir Billâh Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okuttu. Berkyaruk ise kardeşi Mahmûd'un çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi (Ekim-Kasım 1094) yanındaki emîrlerin Berkyaruk'u sultan tanımalarına sebep oldu. Berkyaruk ile Tutuş arasındaki kesin savaş Rey şehri civarında yapıldı (26 Şubat 1095). Kötü davranışları sebebiyle Tutuş'a kırgın olan emîr ve askerlerden büyük bir kısmı Berkyaruk tarafına geçtiler. Neticede bu saltanat mücadelesini kazanan Berkyaruk oldu ve Tutuş savaş alanında öldürüldü.

Berkyaruk batıda rakipleri ile saltanat mücadelesi yaparken, devletin doğusunda bir diğer hanedan azası, amcası Arslan Argun bağımsızlığını ilan etmiş; Merv, Tırmiz ve Nîşâbûr gibi şehirlere hâkim olarak nüfuz bölgesini genişletmişti. Berkyaruk batıda kendisine rakip olanları ortadan kaldırdıktan sonra Arslan Argun'un işini bitirmeye karar verdi. Bu maksatla da öteki amcası Böri-Bars'ı onun üzerine gönderdi. Böri-Bars önce başarı kazandıysa da, daha sonra Herât civarında vuku bulan savaşı kaybetti. Arslan Argun bir süre sonra Böri-Bars'ı boğdurdu (1095). Sultan Berkyaruk kendisi harekete geçtiği sırada, Arslan Argun bir kölesi tarafından öldürüldü (3 Şubat 1097). Berkyaruk kardeşi Sencer'i Horasan'a "Melik" tayin etti. Aynı yıl içinde, yine Selçuklu ailesinden "Emir-i Emîrân" lakabını taşıyan Muhammed b. Süleymân b. Çağrı, muhtemelen Gaznelilerin yardımı ile isyân etti ise de, Sencer tarafından mağlup edildi. Karahanlılar Devleti de Berkyaruk'a bağlılıklarını tekrarladı. Berkyaruk Batı Karahanlı Devleti'nde üç hükümdarın tahta çıkarılmasında rol oynamıştı. Kardeşi Muhammed Tapar'a ise Gence ve çevresinin idaresini verdi.

Sultan Berkyaruk devrinin önemli olaylarından birisi hiç şüphesiz Haçlı seferlerinin başlaması idi. Türkleri Anadolu'dan atmak ve Kudüs'ü ele geçirmek maksadıyla Avrupa'dan harekete geçen I. Haçlı ordusu Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı mağlup ettikten sonra Antakya'ya kadar ilerlemiş ve bu şehri kuşatmıştı. Şehrin valisi Yağı-basan etraftaki emîrlerden ve Sultan Berkyaruk'tan yardım istedi. Berkyaruk, Musul emîri Kür-Boğa'yı Haçlılar üzerine bir seferle görevlendirdi. Selçuklulara tabi diğer kuvvetler ile birleşen Kür-Boğa Haçlıların eline geçmiş olan Urfa'yı kuşatarak zaman kaybetti. Bu sırada bir Ermeni dönmesi Fîrûz'un ihaneti neticesi, Haçlılar Antakya'ya girdiler (Haziran 1098) ve şehirdeki Türk ve Müslüman halkı kılıçtan geçirdiler. Emîr Kür-Boğa'nın idaresindeki birleşik Selçuklu ordusu, Suriye Melik ve Emîrleri'nin geçimsizliği ve birbirlerine güvensizlikleri yüzünden Antakya önünde Haçlılara mağlup oldu (28 Haziran 1098). Ordusu dağılan Kür-Boğa Musul'a çekildi. Haçlılar ise bu yenilgiden sonra Kudüs'e kadar ilerlemiş, Selçuklulardan Fâtımîlere geçmiş olan bu şehri işgal etmişlerdi (1099). Böylece

Haçlılar, Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Anadolu, Suriye ve Filisten'de krallık ve kontluklar kurmaya muvaffak oldular.

Sultan Berkyaruk'un iç düzeni sağlamasından uzun süre geçmemişti ki, Gence valisi olan kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaştı. Muhammed bilhassa daha önce Berkyaruk'un veziri olan Müeyyidülmülk tarafından isyana teşvik edilmişti. O önce Azerbaycan'ı zapt ederek Rey civarına kadar ilerledi ve bu şehre girmeye muvaffak oldu (20 Eylül 1099). Berkyaruk, askerlerinin Muhammed tarafına geçmesi üzerine karşı koyamayacağını anlamış ve neticede Huzistân'a çekilmişti. Bu sırada Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hâtûn, Muhammed'in veziri, Müeyyidülmülk tarafından Rey şehrinde boğdurulmuştu. Berkyaruk Irak emîrlerinin kendi tarafına geçmesiyle yeni bir ordu meydana getirdi ve Bağdat'ta adına tekrar hutbe okundu. İki taraf arasında yapılan ilk savaş Berkyaruk aleyhine sonuçlandı (15 Mayıs 1100). Berkyaruk yardım bulmak maksadıyla Horasan'a gitti ise de, bu bölgenin hâkimi Sencer, kardeşi Muhammed Tapar'ı tercih etmişti. Berkyaruk tekrar Huzistân'a gelerek burada kendine taraftar buldu. İki taraf Hemedân civarında tekrar karşılaştılar (Cumadâ II. 494/Nisan 1101). Bu savaşta bozguna uğrayan ve Horasan'a kardeşi Sencer'in yanına giden Muhammed Tapar oldu. Ayrıca veziri Müeyyidülmülk, Berkyaruk'un eline esir düşerek öldürüldü. Savaş sonrası çok sayıda askere sahip olan Berkyaruk Bağdat'a geldi, fakat o emri altındaki bu büyük kuvvetten belki de mali güçlükler yüzünden istifade edemedi. Muhammed ve Sencer ise teşkil ettikleri bir ordu ile Bağdat'a doğru ilerlediler. Berkyaruk Bağdat'ı terk ederek Huzistân'a çekilmeye mecbur kaldı. İki taraf orduları Rûdrâver'de üçüncü defa karşı karşıya geldiler. Fakat araya Halife Mustazhir ve âlimlerin girmesi yeni bir savaşı önledi. İki kardeş bir anlaşma yaptılar (27 Aralık 1101). Buna göre; Berkyaruk "Sultan", Muhammed Tapar ise "Melik" olarak tanındı. Muhammed; Errân, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul'a hâkim oldu. Berkyaruk geri kalan bütün bölgeleri idare edecekti. Bu anlaşmadan memnun olmayan Muhammed Tapar iki-üç ay sonra tekrar hükümdarlık alameti olarak beş "nevbet" çaldırdı ve sultanlığını ilan etti. Sultan Berkyaruk derhal onun üzerine yürüdü ve Rey'de yapılan dördüncü savaşı da kazandı. Muhammed kaçarak İsfahan'a sığındı, Berkyaruk dokuz ay süreyle onu muhasara ettiyse de bir başarı sağlayamadı. Muhammed İsfahan'dan kaçarak (1102), Azerbaycan'da yeniden bir ordu topladı. İki taraf arasında beşinci ve son savaş, Hoy şehri önünde oldu (Cumadâ II. 496/Şubat 1103), Muhammed savaşı kaybederek yine kaçmayı tercih etti. Ancak Berkyaruk artık hastalanmış ve savaştan bıkmıştı, bu bakımdan Muhammed Tapar'a bir anlaşma teklif etti. Bu anlaşmaya göre; Büyük Selçuklu Devleti Azerbaycan'daki Sefîdrûd hudut olmak üzere ikiye

bölündü. Muhammed Tapar kendisine verilen Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul ve Suriye gibi bölgelerde "Sultan" tanındı. Berkyaruk'a ise Rey, Cibâl, Taberistân, Fars, Huzistan, Bağdat, Mekke ve Medine gibi önemli şehir ve bölgelerin idaresi kalmıştı (1104). Horasan'a hâkim olan Sencer hutbeyi Muhammed adına okutuyordu.

Sultan Berkyaruk'un isyanlardan uzak sâkin hayatı çok kısa sürdü ve yirmi beş yaşında verem hastalığından öldü (2 Rebi II. 498/22 Aralık 1104). Onun on iki yıl süren saltanatı daimî bir mücadele içinde geçmiş, kendisine karşı isyan edenlere binbir zorluklarla hâkimiyetini tanıtmıştı. Buna rağmen saltanat mücadeleleri Selçuklu Devleti'nin bir duraklama devresi içine girmesine sebep olmuştu. Tarihçiler onu çok faziletli ve adil bir insan olarak övmüşlerdir.

6.1.5. Sultan Muhammed Tapar

Berkyaruk öldükten sonra küçük yaştaki oğlu II. Melikşâh Bağdat'ta "Sultan" ilan edildi ve Emîr Ayaz da kendisine "Atabeg" oldu. Fakat Muhammed Tapar derhal Bağdat üzerine yürüyerek fazla zorluk çekmeden Selçuklu Devleti sultanlığını ele geçirdi (1105). Çok geçmeden başka bir hanedan azası Böri-Bars'ın oğlu Mengü-Bars, Tekiş'in oğulları ile birlikte saltanat davasına kalkıştı. Muhammed Tapar bu isyanı bastırarak Mengü-Bars ve Tekiş'in oğullarını İsfahan Kalesi'nde hapsetti.

Fars ve Huzistân bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emîr Çavlı Sakavu da Sultan Muhammed Tapar'a biat etmişti. Sultan bu davranışından memnun kalarak Musul bölgesinin idaresini ona verdi (Muharrem 500/Eylül-Ekim 1006). Ancak Musul hâkimi Çökürmüş, bu tayinden memnun olmayarak karşı koymaya çalıştı ve Çavlı tarafından öldürüldü. Musul ileri gelenleri küçük yaştaki oğlu Zengî'yi onun yerine geçirdiler. Ayrıca Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul'u teslim edeceklerini bildirdiler. Neticede Musul şehrine hâkim olabilmek için Çavlı ile Sultan Kılıç Arslan Hâbur Nehri kenarında savaştılar. Kılıç Arslan savaşı kaybetti ve Hâbur Nehri'nde boğuldu (9 Şevval 500/ 3 Haziran 1107). Emîr Çavlı Musul'u ele geçirdi ve Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin-şâh'ı yakalayıp Sultan Muhammed'e gönderdi. Daha sonra itaatsizlik gösteren Çavlı'nın yerine Emîr Mevdûd tayin edildi. Sultan'dan af dileyen Çavlı'ya ise Fars valiliği verildi (502/1108-1109). Emîr Mevdûd aynı zamanda Haçlılarla mücadele ile de görevlendirilmişti. Sultan Muhammed Tapar Haçlılara karşı cihat açmaları için Emîr Mevdûd ve Emîr Sökmen el-Kutbî'ye mektuplar yazmıştı (503/1109-1110). Bu iki emîr Artuklulardan Necm el-Dîn İlgâzî ile birleştiler ve Urfa'yı kuşattılar (Mayıs 1110). İki ay süren muhasara bir netice vermedi. Diğer taraftan Haçlıların Suriye sahillerinde Müslümanların elinde bulunan yerlere şiddetle

saldırmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar tekrar bir sefer açılması için Mevdûd'a emir gönderdi. Emîr Mevdûd çevredeki Selçuklu emîrleri ile birleşerek büyük bir ordu meydana getirdi ve Tell-Bâşîr'i kuşattı (1111). Ertesi yıl Mevdûd'un yine Urfa'yı kuşattığını görüyoruz. Kudüs Haçlı kralı 1113 yılında Şâm atabeyi Tuğtegin'e karşı harekete geçti. Tuğtegin, Emîr Mevdûd ve Artuklulardan Ayaz'dan yardım aldı. Bu birleşik Türk kuvveti Kudüs kralının ordusunu Taberiyye yakınında büyük bir mağlubiyete uğrattı (28 Haziran 1113). Daha sonra Emîr Mevdûd, Tuğtegin ile Şâm'a döndü ve bu şehrin Ulu Câmii'nde kılınan Cuma namazından çıkarken bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldü (10 Ekim 1113). Onun ölümü, Haçlılar ile mücadelede Selçuklular için büyük bir kayıp olmuştu. Sultan Muhammed Tapar bundan sonra Musul'un idaresini ve Haçlılar ile mücadele görevini Aksungur el-Borsukî'ye verdi. O da emîrlerin anlaşmazlığı yüzünden Haçlılar karşısında başarısızlığa uğradı (1114). Aksungur'un yerine Hemedân valisi Borsuk oğlu Borsuk tayin edildi (1115). Bu sırada Tuğtegin ve İlgâzî Haçlılar ile anlaştılar. Borsuk idaresindeki Selçuklu ordusu aynı yıl içinde Tell-Dânis'te Haçlılar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı. Mağlubiyet ile biten bu sefer, Sultan Muhammed Tapar'ın Suriye'ye müdahale etmek için yaptığı son teşebbüs olmuştu. Haçlı devletlerinin kuvvetlenmesi geç de olsa Tuğtegin'in uyanmasına sebep oldu. O tekrar Sultan Muhammed'e itaatini bildirerek anlaşmayı tercih etti. Sultan bu emîri affettiği gibi, Suriye'nin idaresini de ona vermişti (1116).

Selçuklu hanedan mensupları arasındaki taht kavgalarından faydalanan Gürcüler de bazı istila teşebbüslerine girişmişti. Gürcüler bir Türk kabilesi olan Kıpçaklardan bir ordu meydana getirdiler. Bu Gürcü-Kıpçak ordusu Gence üzerine hücum ettiyse de Selçuklu kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü (503/1109-1110).

Hille emîri Mezyedîlerden I. Seyfüddevle Sadaka; Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasındaki taht kavgasında birincinin tarafını tutmuş ve bu mücadeleden istifade ile Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Ayrıca Sadaka, Sultan Muhammed'den kaçanları ve gözden düşenleri de himaye etmekteydi. Neticede iki taraf Za'farâniyye Bataklıklarında karşılaştılar. Sultan Muhammed yanında, çoğunluğunu saray gulâmlarının teşkil ettiği, az bir kuvvet bulunmasına rağmen bu savaşta Sadaka'nın yirmi bin kişilik ordusunu mağlup etmeye muvaffak oldu. Selçuklu galibiyetinde saray gulâmları ve Türk askerler önemli bir rol oynamıştı. Bu savaşta Sadaka da öldürülmüştü (Receb 501/Mart 1108).

Sultan Muhammed Tapar gittikçe gelişen Bâtınîlik hareketine karşı da ciddi tedbîrler aldı. İlk olarak Bâtinîlerin elinde bulunan İsfahan yakınındaki Şâhdiz ve Hân-Lincân kaleleri bir sefer sonucu zapt edildi (500/1107). Sultan Muhammed, Alamût Kalesi'ndeki Bâtınîlerden şikâyetin artması üzerine Vezir

Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk ve Atabey Çavlı idaresinde bir orduyu bu kaleye gönderdi (Muharrem 503/Ağustos 1109). Alamût, Selçuklu ordusu tarafından muhasara edildi ise de, kış mevsiminin bastırması bir sonuç alınmasını engelledi. Sultan Muhammed Tapar hemen hemen her yıl Bâtınîleri rahatsız edici seferler tertipledi. (505/1111-1112) yılında Emîr Anûştegin Şîrgîr, Bâtınîler üzerine bir sefer tertiplemekle görevlendirildi. Anûştegin, Kazvîn ve Deylem bölgesinde birçok kaleler zapt etti. Sultan son olarak yine Anûştegin'i Alamût'taki Bâtınîlere karşı gönderdi. Anûştegin Alamût'u kuşattı, bu kale zapt edilmek üzere iken sultanın ölümü Selçuklu ordusunun dağılmasına ve seferin neticesiz kalmasına sebep oldu.

Sultan Muhammed Tapar yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayacağını anladığı zaman, on üç yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliaht ilan etti. Bundan kısa bir müddet sonra da 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118'de otuzaltı yaşında öldü. Sultan Muhammed Tapar dağılmakta olan Selçuklu Devletini tekrar birleştirmiş, gerek Haçlılar ve gerekse Bâtınîler ile mücadele etmiştir.

6.1.6. Sultan Sencer

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Mahmûd devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer (veya Sancar) de Horasan'da sultanlığını ilan etmişti (14 Haziran 1118). Selçuklu Devleti tahtında başkalarının da gözü vardı. Bu durum tek başına devlete hâkim olmak isteyen Sencer'i batıya yürümeye sevk etti. Neticede Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmûd Sâve'de karşılaştılar (2 Cumâdâ II. 513/11 Ağustos 1119). Sencer yeğeni Mahmûd'u ancak ordusunda bulunan kırk fil sayesinde mağlup edebildi ve bu suretle Büyük Selçuklu Devleti sultanı oldu, fakat yeğenine bir kötülük yapmayarak onu kendisine damat edindi. Sultan Sencer bu galibiyetin verdiği üstünlük ile Selçuklu Devleti'ni yeniden tanzim etti. Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri hâkimiyet sahası içine aldı. Ayrıca Irak-ı Acem eyaletinin yarısı ile Gîlân bölgesini Şehzâde Tuğrul'a; Fars eyaletini, İsfahan ve Huzistân'ın yarısını ise Selçuk-şâh'a veriyordu. Mahmûd'a da "Sultan" unvanı ile merkezi İsfahan olmak üzere devletin batı ülkeleri bırakılıyor, bu suretle "Irak Selçukluları" Devleti meydana çıkıyordu. Sencer de "Sultân-ı A'zam" unvanı ile diğerlerinin üstünde en büyük sultanlık makamına oturmuştu. Mahmûd ve öteki hanedan azası ona tabi olacaklardı.

Daha sonra siyasi alanda yeniden durumunu kuvvetlendirmek isteyen Abbâsî halifesi Müsterşid Billah (1118-1135), Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'la münasebetlerini düzeltmiş, hatta bu ikisi bir ittifak meydana getirerek Sultan Sencer'e karşı savaşmayı kararlaştırmışlardı. Sultan Sencer bu durumu öğrendiği zaman, derhal Mahmûd'a bir mektup yazarak bu ittifaktan ayrılma-

sını istemiş ve bu arzusu yerine getirilmişti. Daha sonra gelişen olaylardan anlaşıldığına göre Mahmûd, Bağdat'ta halifeliğin siyasi hâkimiyetini tanımış görünmektedir (1126). Bu durum Sultan Sencer'i batıdaki işleri düzenlemek için yeni bir sefere mecbûr etti ve Mahmûd'u Rey şehrine davet etti. Neticede adı geçen şehirde yeğeni ile yaptığı görüşmeden memnun olarak geri döndü (1128). Bir müddet sonra Mahmûd, Halife Müsterşîd'i azletmek için harekete geçeceği sırada öldü (10 Eylül 1131).

Sultan Mahmûd'un ölümü, Selçuklu Devleti'nin batı bölgesini karıştırmıştı. Sultan Sencer'in muvafakatı alınmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmûd'un oğlu Dâvud geçirilmiş, buna amcası Mes'ûd itiraz etmişti. Dâvud-Mes'ûd arasındaki taht mücadelesine Selçuk-şâh da katılmıştı. Çok geçmeden Sultan Sencer bu karışık durumu düzeltmek maksadıyla batıya doğru hareket etti ve Rey şehrine geldi. Onun Irak Selçukluları tahtı için namzeti, yeğeni Tuğrul idi. Daha sonra Mes'ûd, Selçuk-şâh ve Halife Müsterşid aralarında anlaşmayı tercih ettiler. Sultan Sencer, Melik Mes'ûd ve müttefiklerini Dinever'de yenerek (26 Mayıs 1132), Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına çıkardı. Ancak Tuğrul'un kısa süre sonra ölümü üzerine, Mes'ûd Irak Selçuklu sultanı oldu (1134). Sultan Sencer ise bu devlete yeni bir müdahalenin faydasızlığını anlamış olacak ki, Mes'ûd'un kendi tasvibini almadan tahta çıkmasını kabul etti. Sultan Sencer'e tabi olmak istemeyen Mes'ûd daha sonra Selçuklu emîrlerinin idaresi altına girmişti. Bu durum Sultan Sencer'in son defa batıya sefer yapmasına sebep oldu ve Rey şehrinde Mes'ûd tarafından verilen izahattan tatmin olarak Horasan'a döndü (1150).

Gazneliler hükümdarı Behrâm-şâh on sekiz yıl kadar olay çıkarmadan Selçuklulara itaat etmişti. Daha sonra 250.000 dinar tutarındaki yıllık haracı ödememesi ve halka kötü davranması, Sultan Sencer'i bu hükümdar üzerine bir sefer tertiplemeye mecbur etti (529/1135). Sultan ağır kış şartlarına rağmen seferden vazgeçmeyerek Gazne'yi işgal etti. Behrâm-şâh Hindistan'a kaçarak Sencer'den af diledi. Sencer onu bağışlayarak yerinde bıraktı ve Belh'e döndü (1136).

Sencer daha melikliği sırasında Karahanlı Devleti'ni teşkilatlandırmıştı. Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Hân Muhammed, ömrünün son yıllarında hastalanarak felç olmuş, bu bakımdan devleti oğlu Nasr ile müşterek idare etmeye başlamıştı. Ancak Semerkand'da dinî liderlerin sebep olduğu isyan sonucu Nasr öldürüldü. Arslan bu isyanı bastırabilmek için Sultan Sencer'den yardım isterken, öteki oğlu Ahmed'i ortak hükümdar yapıyordu. Ahmed süratle duruma hâkim oldu. Buna rağmen yola çıkan Sultan Sencer seferden vazgeçmeyerek Semerkand'ı ele geçirdi (524/1130). Sultan Sencer, Arslan Hân'ın yerine sırasıyla; Hasan b. Ali, İbrahim b. Süleymân ve II. Mahmûd'u tayin etmişti.

Sultan Sencer melikliği sırasında Hârezm'e de hâkim olmuş (1098) ve Berkyaruk tarafından oraya "Hârezmşâh" tayin edilmiş olan Kutb el-Dîn Muhammed'i yerinde bırakmıştı. Kutb el-Dîn Muhammed bütün valiliği boyunca Sencer'e bağlı kalmıştı. Onun ölümüyle (1128) oğlu Atsız, Sultan Sencer'in izni ile "Hârezmşâh" oldu. Atsız da başlangıçta, babası gibi Sultan Sencer'e sadakatla bağlı idi. Daha sonra Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfuz ve kudretini artırdı. Onun izin almadan giriştiği bu hareket bölgeyi kâfirlere karşı müdafaa eden Müslümanları öldürmesi, ayrıca bağımsızlık kazanmak temâyülünde olduğunu göstermesi Sultan Sencer'i Hârezm'e bir sefere mecbur kılmıştı. İki taraf arasındaki savaşta Sultan Sencer, Atsız'ı mağlup ve Hârezm'i istila etti (1138). Bu bölgeyi yeğeni Süleymân-şâh b. Muhammed'in idaresine bıraktıktan sonra Merv'e döndü (1139). Atsız, Sultan Sencer döndükten hemen sonra taarruza geçerek Süleymân-şâh'ı mağlup etmiş ve Hârezm'e tekrar hâkim olmuştur. Bununla beraber Atsız 535/1141'de büyük bir yeminle Sultan Sencer'e itaatini arzetti.

Karahanlı hükümdarı Mahmûd ile idaresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmûd, Sultan Sencer'den yardım isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylardan Gür-Hân'a başvurdular. Sultan Sencer bu yardım isteği üzerine büyük bir ordu ile harekete geçti. Selçuklu ve Kara-Hıtay kuvvetleri Semerkand civarındaki Katvan (Katavan) sahrasında savaştılar (9 Eylül 1141). Sultan Sencer hayatının ilk yenilgisini burada aldı, ordusu tamamiyle dağıldı ve eşi Terken Hâtun esir düştü. Kara-Hıtaylar bütün Mâverâünnehr'i istila ettiler. Bu mağlubiyet Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için ağır bir darbe oldu. Sultan Sencer Ceyhun Nehri ötesinde kalan arazini kaybetti. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girdi.

Diğer taraftan bu mağlubiyet haberini öğrenen Hârezmşâh Atsız Selçuklulara ait yerleri zapt etmek için süratle harekete geçmişti. O ilk olarak Serahs'a, daha sonra da Merv şehrine hâkim oldu. Merv'deki Sultan Sencer'in hazinelerini, birçok din adamı ve âlimi de Hârezm'e götürdü. Ertesi yıl Atsız Nîşâbûr, Beyhak ve Horasan'ın diğer kısımlarını işgal etti. Sultan Sencer Katvan'daki ağır mağlubiyete rağmen bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamaya muvaffak olmuştu. Atsız'ın bu genişleme siyasetini önlemek için ikinci defa Hârezm seferine çıktı. Sencer Hârezm'i istila etti ve bölgenin merkezi Gürgenç'e kadar ilerleyerek bu şehri kuşattı (538/1143-1144). Atsız bir kere daha af dilemek yolunu seçti, Sultan Sencer onun ricasını kabul etti. Ancak varılan anlaşmaya göre; Atsız Merv şehrinde ele geçirdiği Selçuklu hazînesini geri vermeyi ve Sencer'e tabi olmayı kabul ediyordu. Bir müddet sonra Atsız'ın eski isyancı huyundan vazgeçmediği görüldü. O Sultan Sencer'i öldürmeyi tasarlamış, bu maksatla da iki Bâtınî'yi görevlendirmişti. Ayrıca bu suikastı

haber veren Sencer'in elçisi, devrin tanınmış şairlerinden, Edîb Sâbir'i de öldürtmüştü. Elçinin öldürülmesi Sultan Sencer'in Hârezm'e üçüncü bir sefer tertiplemesine yol açmıştı (Kasım 1147). Sultan Sencer iki aya yakın bir muhasaradan sonra Hezâresb Kalesi'ni zapt ederek, Gürgenç'e doğru ilerledi. Atsız bir kere daha yenilgiyi kabul etmek ve af dilemek zorunda kaldı. Sultan Sencer de onu affetti (Haziran 1148).

Sencer'in Katvan'daki mağlubiyetinden sonra Gûrlular Herât'ı almış ve Belh'e kadar ilerlemişlerdi (542/1147). Gûrlulara engel olmaya çalışan Selçuklu kumandanlarından Emîr Kumac yaptığı savaşta mağlup oldu. Daha sonra Gûr hükümdarı Alâeddîn Hüseyin yıllık vergiyi Sencer'e göndermeyerek bağımsızlığını ilan etmiş ve Herî Rûd'a doğru ilerletmişti. Gûrluların kuvvetlenmesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı düşmanca bir tavır takınması üzerine Sultan Sencer bir sefer tertiplemek zorunda kaldı. Nihayet iki taraf Herât yakınında Nâb denilen yerde karşılaştılar. Bu savaşta Sultan Sencer, Alâeddîn'i kesin bir şekilde mağlup ederek onu esir aldı (Haziran 1152). Alâeddîn bir süre Sencer'e hizmet etti ve kendisini sevdirmeye muvaffak oldu. Daha sonra Sencer, Alâeddîn'i affederek Gûr'un idaresini tekrar ona verdi.

Kara-Hıtay ve Karlukların baskısı neticesinde Türkistan'dan batıya geçmek zorunda kalan Oğuzlar Tohâristân otlaklarında yaşıyorlar, Selçuklu Devleti'nin nüfuz sahası içinde bulunmalarına rağmen yarı bağımsız bir hayat sürüyorlar ve Sultan Sencer'in mutfağına yılda yirmi dört bin baş koyun vergi ödüyorlardı. Selçuklular ile Oğuzlar arasındaki ilk anlaşmazlık bu verginin alınması sırasında vuku bulmuş Oğuzlar kendilerine güçlük çıkaran tahsildârı öldürmüşlerdi. O zaman Belh valisi olan Kumac, bu hadiseyi büyüterek on bin kişilik bir ordu ile Oğuzların üzerine yürüdü ve onların sultanın hazinesine çadır başına iki yüz dirhem vererek bulundukları yerlerde yaşayışlarını sürdürme isteklerini reddetti. İki taraf arasında yapılan savaşı Oğuzlar kazanmış, Emîr Kumac ve oğlu Alâeddîn Ebû Bekr ölmüşlerdi. Bu haberi duyan Sultan Sencer öteki kumandanların teşviki ile Oğuzlar üzerine bir sefer tertipledi. Oğuzlar Sultan'ı bu seferden vazgeçirmek için para, köle ve birçok hediyeler teklif ettiler. Sencer, başta Kumac'ın torunu Mü'eyyed Ay-Aba olmak üzere diğer emîrlerin ısrarı karşısında yürüyüşe devam etmiştir. Belh vilayeti hudutları içinde yapılan savaşta, Oğuzlar Selçuklu ordusunun hücumunu püskürttükten sonra onları dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğrattılar. Sultan Sencer de Oğuzların eline esir düştü (Muharrem 548/Mart-Nisan 1153). Sultan Sencer'in bu esareti sırasında Oğuzlar başta Merv olmak üzere Horasan'ın bütün şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istila ettiler, daha sonra Belh ve Merv bölgesine çekildiler.

Bu arada Oğuzların önünden kaçmayı başaran Selçuklu veziri Tâhir b. Fahrülmülk'ün gayretiyle Nîşâbûr'da Sencer'in yeğeni Süleymân-şâh b.

Muhammed'in sultanlığı ilan edilmişti. Ancak bütün emîr ve kumandanları etrafında toplamaya muvaffak olamayan Süleymân-şâh Merv üzerine yürüdü ise de, Oğuzlar karşısında mağlup oldu ve Vezir Tâhir'in ölümünden sonra da Horasan'ı terk ederek Hârezm'e gitti (549/1154). Daha sonra bir kısım Selçuklu emîr ve kumandanların Sultan Sencer'in kız kardeşinin ve Karahanlılardan Arslan Hân'ın oğlu Mahmûd'u sultan tanıdıklarını görüyoruz. Irak Selçuklu sultanı II. Muhammed b. Mahmûd ve Hârezmşâh Atsız da onun sultanlığını kabul etmişlerdi. Fakat Horasan'da hakiki kuvvet Selçuklu emîrlerinin elinde idi, her bir emîr bir bölgede hâkimiyet kurmuştu. Mahmûd, Oğuzlar ile bir süre mücadele ettiyse de onları itaat altına almaya muvaffak olamadı. Oğuzlarla mücadele için Hârezmşâh Atsız'a başvurdu. Mahmûd ve Atsız birleşme çabaları içinde iken Sencer esaretten kurtarıldı.

Mü'eyyed Ay-Aba Oğuzlardan bir grubu kandırmaya ve Sencer'i kaçırmaya muvaffak olmuştu (Nisan 1156). Sultan Sencer önce Tırmiz'e, buradan da Merv şehrine geldi. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve esarette çektiklerinden dolayı ruhen çökmüştü. Sultan Sencer devleti diriltmek hususunda bir şey yapamadı, 14 Rebi I. 552/26 Nisan 1157 tarihinde yetmiş bir yaşında öldü ve Merv'de sağlığında yaptırdığı muhteşem türbesine gömüldü. Onunla beraber Büyük Selçuklu İmparatorluğu geride parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekildi.

6.2. Irak Selçukluları

6.2.1. Sultan II. Mahmûd

Sencer ile Mahmûd arasındaki taht mücadelesinin neticesi olarak yapılan Sâve Savaşı'ndan (11 Ağustos 1119) sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Sencer geçmiş, yeğeni Mahmûd b. Muhammed'e ise devletin batı ülkelerini bırakmıştı. Bu suretle Selçuklu hanedanının yeni bir kolu, Irak Selçukluları Devleti meydana çıkmış oldu (Bk. Büyük Selçuklular kısmı).

Mahmûd sultan olduğu zaman henüz 13-14 yaşında bulunuyordu. Kardeşi Mes'ûd ise Musul, el-Cezîre ve Azerbaycan meliki olup, Ay-Aba Cüyûş Bey de atabegi idi. Ay-Aba Cüyûş Bey mahalli Türkmen birliklerinin de desteğini sağlayarak efendisini hükümdar ilan etmek düşüncesinde idi. Bu sırada Mezyedî hükümdarı Dubeys b. Sadaka da Mes'ûd ile Mahmûd'un mücadelesini, kendi kuvvetini devam ettirebilmek bakımından uygun görüyordu. Nihayet 514/1120'de Mes'ûd ile Cüyûş Bey açıkca isyan ettiler. Fakat Mahmûd'un kumandanı Aksungur Borsukî onları Esedâbâd civarında bozguna uğrattı. Henüz küçük bir çocuk olan Mes'ûd özür dileyip affedilirken, Cüyûş Bey'e de dokunulmuyordu. İki yıl sonra Cüyûş Bey, Azerbaycan'da Sultan'ın kardeşi Tuğrul ve Atabegi Aksungur Ahmedîlî tarafından başlatılan bir isyanı bastırmaya gönderildi. Ancak Musul'un idaresi Cüyûş Bey'den alınarak Aksungur

Borsukî'ye verildi. Mahmûd'un sultanlığı sırasında en tehlikeli bölge, kuzeybatı yani Errân ve Kafkasya idi. Bu bölgede IV. David idaresindeki Gürcüler faaliyet göstermekte idiler. IV. David aynı zamanda Kıpçak Türkleri'ni de ordusuna almıştı. Sultan Mahmûd; Artuklu İlgazî, Tuğrul ve Dübeys'in yer aldığı bir Selçuklu ordusunu Gürcüler üzerine gönderdi. Ancak bu Selçuklu ordusu Gürcüler karşısında bozguna uğrayarak geri çekildi. Gürcüler Tiflis'e girdiler (515/1121). Sultan Mahmûd bu netice üzerine bizzat sefere çıkmak zorunda kaldı (517/1123). David'in damadı Şîrvan-şâh'ı ele geçirdi ise de, Gürcüler karşısında fazla bir başarı sağlayamadan geri döndü. Şehzade Tuğrul ve Dübeys 519/1125'te birleşerek Halife Müsterşid ile mücadeleye ve Sultan Mahmûd'u da rahatsız etmeye başladılar. Ancak onlar teşebbüslerinde muvaffak olamayınca Irak'ta kalamayarak Sultan Sencer'in yanına sığındılar. Bu sırada Halife Müsterşid siyasi sahada kendini göstermeye çalışıyor ve askerî kuvvetler tertipliyordu. Nihayet Mahmûd halifeye karşı harekete geçti ve Bağdat'a gelerek Müsterşid'i bu şehrin doğu kısmında kuşattı. Daha sonra halifeyi mağlup ve barış yapmaya mecbur etti (520/1126). Diğer taraftan Tuğrul ve Dübeys, Sultan Sencer'i Mahmûd'un halife ile olan münasebetleri dolayısıyla tahrik ettiler. Neticede Sultan Sencer batıdaki işlerini düzenlemek için yeni bir sefer tertipledi. Fakat Rey şehrinde Mahmûd ile yaptığı görüşmeden memnûn olarak geri döndü (1128). Dübeys ise Hille'ye kaçmaya mecbur oldu. İki yıl sonra Sultan Sencer'in yanında bulunan Mes'ûd Sâve'ye geldi. Sultan Mahmûd ile Mes'ûd, Kirmânşâh'ta aralarında bir barış yaptılar. Buna göre, Mahmûd kardeşi Mes'ûd'a "iktâ" olarak Gence'yi veriyordu. Sultan Mahmûd kendi devrinde vuku bulan olaylar ile gereği kadar uğraşmamış, hükümet işlerini vezirlerine bırakmıştı. O 15 Şevval 525/10 Eylül 1131'de yirmi yedi yaşında öldü.

6.2.2. Sultan II. Tuğrul

Sultan Mahmûd öldüğü zaman, Hemedân'da genç yaştaki oğlu Dâvud sultan ilan edildi. Dâvud'un hükümdarlığı Cibâl ve Azerbaycan'da tanınırken, Mes'ûd da Irak'ta sultanlığını ilan ediyordu. Bu ikisi arasındaki taht mücadelesine Atabeg Karaca Sâkî'nin teşviki ile Fars ve Huzistân meliki Selçuk-şâh da katılıyordu. Mes'ûd, Halife Müsterşid'e hutbenin kendi adına okunması için müracaatta bulunmuş, fakat halife Bağdat'ta hutbenin okunması için karar vermek yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildirmişti. Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'ndeki bu karışık duruma son vermek için tekrar batıya bir sefer yapmak zorunda kaldı. Onun batıya doğru hareketi ve Rey şehrine geldiğinin Bağdat'ta duyulması; Mes'ûd'un Halife Müsterşid, Selçuk-şâh ve Karaca Sâkî'ye ittifâk teklif etmesine yol açmıştı. Bu anlaşmaya göre; Mes'ûd sultan, Selçuk-şâh da veliahtı olacak, halife de Irak'ı vekili vasıtasıyla idare

edecekti. Bu müttefik kuvvetler Bağdat'tan hareketle Sultan Sencer'e karşı yürüdüler. Sultan Sencer ise Irak Selçuklu tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmaya karar vermiş ve Hemedân'a gelmişti. Neticede iki taraf orduları Dinever yakınlarında karşılaştılar. Tuğrul bu savaşta Sencer'in ordusunun sağ kanadını kumanda ediyordu. Karaca Sâkî'nin kahramanca mücadelesine rağmen, Sultan Sencer savaşı kazandı (8 Receb 526/26 Mayıs 1132). Melik Mes'ûd kaçmayı tercih ederken, esir düşen Karaca Sâkî, Sultan Sencer tarafından öldürüldü. Sultan Sencer, Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına oturttuktan ve vezir olarak da Ebu'l-Kasım Dergüzînî'yi tayin ettikten sonra, Karahanlıların bir isyanı üzerine, Mâverâünnehr'e gitti.

Atabeg Karaca Sâkî'den sonra Fars bölgesine Emîr Mengübars hâkim olmuştu. O Sultan II. Tuğrul'a mektup yollayarak oğlu Şehzâde Alp Arslan'ı yanına göndermesini istedi ve bu arzusu yerine getirildiği taktirde itaate hazır olduğunu bildirdi. Sultan Tuğrul, çocuk yaştaki oğlu Alp Arslan'ı Fars'a yolladı ve Mengübars'a da "Atabeg" unvanını verdi. Bu suretle de muhtemel bir gaileden kurtulmuş oluyordu. II. Tuğrul'un sultanlığına ilk itiraz eden yeğeni Dâvud olmuştu. Dâvud topladığı orduyla Hemedân önüne geldi ve bu şehir civarında yapılan savaşı Tuğrul kazandı. Dâvud ise Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı (526/1132). Bu haberi Gence'de iken duyan Mes'ûd da Bağdat'a geldi. Burada Mes'ûd, Dâvud ve Halife Müsterşid arasında Tuğrul'a karşı bir ittifak meydana getirildi. Halife de Mes'ûd'u hükümdar ilan etti. Mes'ûd idaresindeki müttefik kuvvetler Hemedân civarındaki savaşta II. Tuğrul'a karşı bir zafer kazandı (18 Receb 527/25 Mayıs 1133) ve bu şehri ele geçirdi. Mağlub olan sultan ise önce Rey'e, sonra da İsfahan'a gitmek zorunda kaldı, fakat Mes'ûd'un takibi neticesi Fars eyaletine doğru kaçtı, adamlarının karşı tarafa geçmesi üzerine, kardeşinin eline esir düşmekten korkarak tekrar Rey'e döndü. Ayrıca bu sırada başarısızlıklarına sebep olarak gördüğü vezirî Ebu'l-Kasım Dergüzînî'yi öldürttü. Tuğrul, Rey şehrine girmeden önce, Mes'ud ile bir kere daha savaştı (527 Şevval/Ağustos 1133). Sultan bu savaş sonrası Taberistân'da hüküm süren Bâvendîlerden Alâüddevle Ali b. Şehriyâr'a sığınmış ve 528/1133 kışını bu şahsın yanında geçirmişti. Daha sonra Dâvud'un Azerbaycan'da Mes'ud'a karşı isyan etmesi, II. Tuğrul'a ordu toplamak için yeni bir fırsat yaratmıştı. Kazvîn civarında Tuğrul ve Mes'ûd'un orduları tekrar karşılaştılar. Mes'ûd ordusundaki bazı emîrlerin Sultan II. Tuğrul'un tarafına geçmesiyle bu savaşı kaybetti (528 Ramazan sonları/15-24 Temmuz 1134) ve Bağdat'a kaçtı. Bu galibiyetten sonra II. Tuğrul sağlam bir şekilde Hemedân'da Irak Selçukluları tahtına oturdu. Ancak o kısa bir süre sonra hastalanarak öldü (3 Muharrem 529/24 Ekim 1134).

6.2.3. Sultan Mes'ûd

Mes'ûd, Sultan Tuğrul'un ölüm haberini aldığı zaman, süratle hareket ederek Hemedân'a gitmiş ve Irak Selçuklu tahtına oturmuştu (1134). Yeni Sultan'ın ilk işi yeğeni Dâvud'un isyanını önlemek olmuş, bu maksatla onu kızı ile evlendirip, veliaht tayin etmişti. Mes'ûd, Tuğrul'un atabegi Kara Sungur'u da yerinde bırakmıştı. Bu hareket Yarınkuş Bâzdâr'ın hoşuna gitmemiş ve bazı emîrler ile birleşerek Sultan'a karşı bir sefer tertiplemek istemişti. Ancak Sultan Mes'ûd onların üzerine yürüyerek bu topluluğu dağıtmaya muvaffak olmuştu.

Diğer taraftan Abbâsî halifesi Müsterşid yeniden siyasi otoriteye kavuşmak maksadıyla bazı Türk emîrleri ile birleşerek bir savaşa hazırlandı. Bu sırada Dâvud da Azerbaycan'da halife ile birleşmek üzere hazırlık yapıyordu. Halife, Dâvud'u beklemeden Mes'ûd'a karşı harekete geçti. İki taraf arasındaki savaş, Hemedân civarında Dây-Merg'de oldu (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135). Ancak bu bir savaştan çok, ufak çapta bir çatışma görünümünde idi. Halife, ordusunda bulunan Türk askerlerinin Sultan Mes'ûd'un tarafına geçmesiyle, savaşı kaybetmiş ve esir düşmüştü. Sultan Mes'ûd hürmetle muamele ettiği halifeyi yanına alarak, yeğeni Dâvud'a karşı yürüdü. Bu yürüyüş sırasında, Halife Merağa'ya yakın bir ordugâhta Bâtınîler tarafından öldürüldü. Yeni Halife Râşid de Sultan Mes'ûd'a karşı düşmanca bir tavır takındı. Daha sonra Şehzâde Dâvud, İmâdeddîn Zengî ve bazı büyük emîrler Bağdat'a gelerek, Sultan Mes'ûd aleyhinde bir ittifak meydana getirdiler. Bu ittifak sonuçu, Bağdat'ta Dâvud adına hutbe okundu. Sultan Mes'ûd bu hareket üzerine Bağdat'ı kuşatmak gereğini duymuş, halife de Zengî ile beraber Musul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Sultan Mes'ûd ise Bağdat'a girdi. Râşid halifelikten azledildi ve "Muktefî Billâh" hilafet makamına getirildi (1136). Diğer taraftan Mes'ûd'un kumandanı Kara Sungur idaresindeki bir ordu da Merağa'da Dâvud'u mağlup etmeye muvaffak olmuştu. Fars Melik Selçuk-şâh da Irak'ı ele geçirmek sevdasında idi. Ancak onun da Huzistân'da durumu sağlam değildi ve Dâvud bu bölgeyi ele geçirmeye çalışıyordu. Selçuk-şâh, Sultan Mes'ûd'dan yardım istedi (530/1135). Ertesi yıl Selçuk-şâh Vâsıt ve Hille taraflarında göründü, bu sefer Sultan Mes'ûd'un Irak'taki naibi karşısında başarısız kaldı. Selçuk-şâh bu durumda çaresiz ağabeyi Sultan Mes'ûd'un yanına gitti. Mes'ûd ona iyi davranarak Ahlat, Malazgirt ve Erzen bölgesini iktâ etti (532/1137-1138). Yine Mes'ûd ile mücadele etmek için taraftar ve çareler arayan sabık Halife Râşid, aynı yıl içinde İsfahan'da öldürüldü.

Mes'ûd'un sultanlığını tanımayanlardan birisi de Fars hâkimi Mengübars idi. Nitekim o, 532 yılı başlarında/1137 sonları açıkca isyan etti. Sultan Mes'ûd, Emîr Kara Sungur idaresinde bir orduyu Mengübars üzerine yolladı. Kara Sungur ve beraberindeki emîrler Mengübars ile başa çıkamayacaklarını

anlayarak Hemedân'a Sultan Mes'ûd'un yanına döndüler. Buna mukabil, Mengübars Sultan Mes'ûd'un üzerine yürümüştü. İki taraf Gurşenbih denilen mevkide karşılaştılar. Atabeg Mengübars bu savaşta mağlup olarak esir düştü ve Sultan Mes'ûd tarafından derhal öldürüldü. Mengübars'ın en büyük yardımcısı Emîr Boz-aba daha sonra dağılan kuvvetleri topladı ve ani bir hücumla Mengübars'ın mallarını yağmaya dalmış olan Mes'ûd'un ordusunu mağlup etti. Sultan Mes'ûd, yanında Kara Sungur olduğu halde, büyük bir güçlükle kaçtı ve Azerbaycan'a çekildi. Boz-aba, Sultan Mes'ud'un emîrlerinden bazılarını esir alarak öldürttü (Şaban 532/Nisan-Mayıs 1138) daha sonra da süratle Fars'a dönerek bu ülkeye hâkim oldu.

Saltanatının ortalarına doğru Sultan Mes'ûd artık iyice Türk emîrlerinin tahakkümü altına girmişti. Bu emîrlerden biri olan Errân ve Azerbaycan hâkimi Atabeg Kara Sungur 535/1140-1141 yılında Erdebil'de öldü ve vasiyeti üzerine Sultan Mes'ûd onun yerine Çavlı Cândâr'ı tayin etti. Mes'ûd devleti içindeki mütemâdî isyanların baş kaynağı kabul ettiği Zengî'ye karşı bir sefer hazırlıklarına girişti (583/1143). Zengî 100.000 dinar gibi büyük bir para ödemeyi kabul ederek sultan ile anlaşma yoluna gitti. Diğer taraftan Dâvud da Tebriz'de Bâtınîler tarafından öldürülmüştü (538/1143). Bir süre sonra Fars hâkimi Boz-aba ile Rey valisi Abbâs arasında samimi bir dostluğun kurulduğunu görüyoruz. Sultan Mes'ûd bu emîrlerin tahakkümünden kendisini kurtaramıyordu. Neticede Boz-aba ve Abbâs, Mes'ûd'u tahttan indirmek için harekete geçtiler. Bunlar görünüşte Sultan Mes'ûd'a itaat arz etmek üzere geldiklerini bildirdiler. Sultan Mes'ûd onların ne maksatla geldiklerini anlamıştı, fakat yanında karşı koyacak kadar kuvvet yoktu. Atabeg Çavlı Cândâr da yardıma gelmeyince, Sultan Mes'ûd için Bağdat'a gitmekten başka çare kalmamıştı, kışı da aynı şehirde geçirdi (540/1145-1146). Daha sonra Atabeg Çavlı 541/1146 yılında öldü. Sultan Mes'ûd; Boz-aba, Abbâs ve Hâcib Abdurrahman b. Togan-yürek üçlüsünün kararlarına daha çok boyun eğmeye mecbur oldu. Ancak Sultan bu emîrlerin kendisine hükmetmelerinden bıkmıştı ve onlardan kurtulmak için fırsat bekliyordu. Bu fırsat ele geçtiği an, önce Abdurrahman, sonra da Abbâs öldürüldü. Boz-aba arkadaşlarının öldürüldüğünü öğrendiği zaman, askerlerini toplayarak harekete geçti. Sultan Mes'ûd ile Boz-aba arasındaki savaş Hemedân'dan bir konak mesafedeki Kara-tegin çayırında oldu. Bu savaş sonunda Boz-aba esir düşmüş ve öldürülmüştür (542/1147). Ancak Sultan Mes'ûd bu kez de devletin idaresini, bu savaşın kazanılmasında etkin rol oynayan, Has Beg Belengerî'ye teslim etmişti. Has Beg'in kendi bildiği gibi hareket etmesi ve düşmanlarını öldürmesi, yeni bir isyana sebep oldu. Melik Muhammed b. Mahmûd etrafında toplanan bazı emîrler 543/1148'de Bağdat'a geldilerse de başarılı olamadılar. Sultan Mes'ûd'un Selçuklu emîrlerinin idaresi altına girmesi, Sultan Sencer'in Rey

şehrine gelmesine sebep olmuştu (544/1150). Ancak Sultan Sencer yeğeni Mes'ûd tarafından verilen izahattan tatmin olarak Horasan'a döndü.

Sultan Mes'ûd ise devleti içindeki hemen hemen bütün gaileleri ortadan kaldırdıktan sonra çok yaşamamış ve hastalanarak Hemedân'da ölmüştür (547/1152).

6.2.4. Sultan III. Melikşâh

Sultan Mes'ûd'un ölümü üzerine Emîr Has Beg, Melikşâh b. Mahmûd'u sultan ilan etti. Halife Muktefî ise, Irak'taki Selçuklu otoritesine hücum için büyük bir fırsat ele geçirmişti. Bu sırada Melikşâh'ın saltanatı ancak birkaç ay sürdü. Onun hükümdarlık için yetersiz olduğunu gören emîrler, kardeşi Muhammed'i Huzistân'dan getirterek Irak Selçuklu tahtına oturttular (548/1153).

6.2.5. Sultan II. Muhammed

Sultan Muhammed'in ilk işi tahta çıkmasında yardımcı olan Has Beg'i öldürmek oldu, daha sonra Irak'ta Selçuklu otoritesini yeniden canlandırmaya çalıştı. Buna mukabil halife ise, Irak'ta bulunan Türk unsurları temizliyordu.

Süleymân-şâh, Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer, Oğuzlara esir düştüğü zaman sultan ilan edilmiş, fakat Oğuzlar karşısında bir başarı sağlayamayarak Horasan'ı terk etmişti (549/1154). O bir süre sonra yanında küçük bir kuvvet olduğu halde Bağdat'a geldi (550/1155). Abbâsî Halifesi Muktefî ise, kendisini Selçukluların hâkimiyetinden kurtarmak istiyordu ve bu yolda da bazı başarılar elde etmişti. Halife Muktefî Süleyman-şâh'ı Muhammed'e karşı kullanmak için faydalı bir silah olarak gördü ve sultan olarak adına hutbe okuttu. Ayrıca Melikşâh'ı veliaht yaparak kendi tarafına çekti ve bir ordu teşkil etti. Fakat Muhammed, Musul hâkimi Mevdûd'un yardımı ile halifenin ordusunu mağlup ve Süleymân-şâh'ı esir etti. Sultan II. Muhammed halifenin rakibine yardım etmesine öfkelenmişti. Ayrıca ona karşı hareket için kendisini yeterli derecede kuvetli hissediyordu. Bütün kuvvetleri ile Bağdat'ı kuşattı (551-2/1157). Kuşatma uzun sürdü, hem karada hem de Dicle Nehri kenarında şiddetli savaşlar oldu. Bu sırada halifenin tahrikiyle Şehzade Melikşâh, Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz Cibâl bölgesinde karşı bir hareket geçerek Hemedân'ı zapt ettiler (552/1157). Sultan Muhammed bu haberi duyduğu zaman derhal Bağdat kuşatmasını kaldırarak Hemedân'a yürüdü. Ancak İldeniz Azerbaycan'a dönmüş, askerî kuvvetten mahrum kalan Melikşâh da Hemedân'ı terk etmişti. Sultan Muhammed onların taraftarlarını Rey ve İsfahan'dan temizlediyse de hemen sonra hastalandı ve 554/1159 yılında Hemedân'da öldü.

6.2.6. Süleymân-şâh

Sultan Muhammed öldükten sonra yerine kimin geçeceği konusunda Selçuklu emîrleri tam bir anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Muhammed'in küçük yaştaki oğlu, Merağa'da II. Aksungur Ahmedîlî'ye teslim edilmişti. Emîrlerden bir kısmı III. Melikşâh b. Mahmûd'un tarafını tutuyorlardı. Azerbaycan atabegi İldeniz ise, Arslan-şâh b. Tuğrul'u desteklemekteydi. Başta Rey valisi İnanç Sungur olmak üzere emîrlerin büyük kısmı da Süleymân-şâh'ın tahta geçmesini istiyorlardı. Melikşâh tahta sahip olabilmek için harekete geçti ve Huzistân'dan İsfahan'a geldi. Ancak onun Bağdat'a yürümesinden korkan Halife Muktefî ve veziri Yahyâ b. Hubeyre'nin bir tertibi sonucu zehirlenerek öldü (555/1160). Diğer taraftan Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, Süleymân-şâh hapiste bulunduğu Musul şehrinde serbest bırakılmıştı. O Hemedân'a gelerek Irak Selçukluları tahtına oturdu. Süleymân-şâh, İldeniz'in kuvvet ve kudretinden çekindiğinden Arslan-şâh'ı kendisine veliaht tayin etti. O ancak bir kaç ay hüküm sürebildi. Bu süre esnasında Bağdat'a bir "şahne" tayin ederek, orada Selçuklu etkinliğini yeniden kurmayı hayal etti. Bu husta Halife el-Müstencid ile yapılan müzakereler neticesiz kaldı. Süleymân-şâh'ın fazla içki içmesi ve devlet işlerinde yetersiz kalması, emîrlerin desteğini kaybetmesine sebep oldu. Başlarında Gürd-bâzû'nun bulunduğu emîrler, İldeniz'i Arslan-şâh'ı sultan yapmak üzere davet ettiler. Gürd-bâzû, Süleymân-şâh'ı yakalayıp hapsetti ve Rey şehrinde bulunan İnanç ile haberleştikten sonra Süleymân-şâh öldürüldü (12 Rebî II. 556/10 Nisan 1161).

6.2.7. Sultan Arslan-şâh

Arslan-şâh, Atabeg İldeniz ile birlikte, Hemedân'a geldi ve tahta oturtuldu. Şemseddîn İldeniz sultanın atabegi olarak Irak Selçuklu Devleti'nin idaresini tamamen ele geçirdi. Halife Müstencid Bağdat'ta Arslan-şâh adına hutbe okunması teklifini kabul etmedi. Diğer taraftan İldeniz'in devlet içindeki kuvvet ve kudretini çekemeyen başta Rey valisi İnanç olmak üzere bir kısım emîrler mücadeleye karar verdiler ve aralarında anlaştılar. Bu emîrler Salgurlu atabegi Sungur b. Mevdûd'a haber göndererek, Şîrâz'da onun yanında bulunan Arslan-şâh'ın kardeşi Muhammed'i kendilerine yollamasını istediler. Atabeg Sungur onların bu teklifini kabul etti ve Şehzade Muhammed'i, gerekli her şeyi hazırlayarak, yola çıkardı. Rey valisi İnanç ve arkadaşları yirmi bin asker topladılar ve Şehzâde Muhammed ile birleşerek Hemedân üzerine yürüdüler. Atabeg İldeniz ve Emîr Gürd-bâzû kuvvetlerini topladıktan sonra yanlarına Sultan Arslan-şâh'ı alarak muhaliflere doğru ilerlediler. İki ordu Hemedân civarında karşılaştı. Savaş, Şehzade Muhammed ve taraftarlarının yenilgisi ile sonuçlandı (556/1161).

Arslan-şâh sultan olduktan sonra, Atabeg Şemseddîn İldeniz'in kuvvetli otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti'nde sükûnet sağlanmıştı. Artık tekrar eski nüfuzlu günlerini yaşamak isteyen Abbâsî hilafetinin bu kuvvetli devlete tahammül edemeyeceği aşikârdı. Abbâsî halifesi bu arzusunu yerine getirmek için Irak Selçuklu Devleti'nin zaaf içinde olmasını istemekteydi. Bu maksatla da halifenin veziri Yahyâ-b'Hubeyre, Salgurlu atabegi Zengî'ye mektup göndererek, Selçuklu şehzadesi Mahmûd b. Melikşâh adına hutbe okutmasını teklif etti. Atabeg Zengî, vezirin bu teklifini uygun gördü ve Mahmûd adına hutbe okuttu. Ayrıca Emîr İnanç'a mektup yazarak onunla Atabeg İldeniz'e karşı anlaşmak istedi. Diğer taraftan Vezir Yahyâ b. Hubeyre'nin tahrik ve teşvikleri semeresini vermişti. Emîr İnanç Rey'den on bin kişi ile hareket etmiş, Kazvîn hâkimi İbn el-Bâzdâr ile İbn Toganyürek ve bazı emîrler Sâve sahrasında ona katılmışlardı. Atabeg İldeniz yakın adamları ile görüştü. Onlar, Emîr İnanç tehlikesinin daha önemli olduğunu ve önce onun üzerine yürümenin gerektiğini tavsiye ettiler. Atabeg İldeniz bu tavsiyeye uyarak önce İnanç'a karşı harekete geçti. İki taraf arasında Sâve'de yapılan büyük bir savaştan sonra İnanç hezimete uğradı (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161) ve önce Rey'e kaçtı, sonra da Taberek Kalesi'ne kapandı. Atabeg İldeniz onu muhasara etti, fakat daha sonra Arslan-şâh'ın sultanlığını ve İldeniz'in atabegliğini İnanç'ın tanıması suretiyle anlaştılar (557/1162). Bu barışın ardından, Arslan-şâh İran'ın muhtelif bölgelerine hâkim olan emîrlerin ekserisî tarafından sultan tanındı. Onun hükümdarlığını kabul edenler arasında Horasan hâkimi Mü'eyyed Ay-Aba ve Fars hâkimi Salgurlulardan Zengî de bulunuyordu (560/1165). Aynı yıl içinde sultan ve İldeniz Kazvîn civarındaki Bâtınîlere karşı başarı ile mücadele ederek onların kalelerini zapt etmişlerdi.

Gürcü kralı III. Giorgi de Selçuklular arasındaki kargaşadan yararlanarak 556/1161'de Ani ve ertesi yıl da Dovin şehrini aldı. Gürcülerin bu başırısı büyük bir Müslüman ittifakının doğmasına sebep oldu.Sultan Arslan-şâh, İldeniz, Aksungur Ahmedîlî ve Ermen-şâhlardan II. Sökmen ve öteki emîrler kuvvetlerini bir araya getirerek Gürcü kralını bozguna uğrattılar ve Gürcistan'ı istila ettiler. Bu mağlubiyet neticesinde Gürcüler 559/1164'te Ani'den çekildiler. Daha sonra Atabeg İldeniz buraya gitmiş ve şehrin imarı ile uğraşmıştı.

Öte taraftan Emîr İnanç bir türlü rahat durmuyordu, 562/1167 ve 564/1169 yıllarında iki defa isyan etmiş, ancak sonuncu isyan ölümüne sebep olmuştu. Sultan Arslan-şâh ve İldeniz Kirmân Selçukluları taht mücadelesine de katıldılar. Yardım isteyen Melik II. Arslan-şâh'ı bir ordu ile Kirmân'a göndererek tahta çıkmasını sağladılar (1172). Atabeg İldeniz 570/1175 yılında öldü, oğlu Pehlivân Muhammed babasının yerine kendisini Atabeg ilan etti. Arslan-şâh bütün İran, Musul, el-Cezîre ve Doğu Anadolu'da sultan tanınmıştı. Ancak devlet idaresi üvey babası İldeniz'in elinde idi. Sultan Arslan-şâh bu durumdan zaman

zaman şikâyetçi oluyor, annesi Hâtûn da onu teselli ediyordu. İldeniz'in ölümünden sonra Sultan Arslan-şâh, öteki emîrlerin de teşviki ile Atabeg Pehlivân Muhammed'den kurtulmak istedi. Sultanı teşvik eden emîrler kuvvetleri ile beraber onun etrafında toplandılar. Arslan-şâh, Pehlivân ile mücadele etmek için Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Ancak o Zencân'da hastalandı, bu durumda Pehlivân ile barışmayı tercih ederek, devlet idaresini ona bıraktı. Sultan Arslan-şâh 571/1175-1176 yılında Hemedân'da öldü.

6.2.8. Sultan III. Tuğrul

Atabeg Pehlivân Muhammed, Irak Selçukluları tahtına Arslan-şâh'ın oğlu Tuğrul'u çıkardı. Tuğrul'un sultanlığına, Huzistân'da bulunan amcası Muhammed karşı çıkarak İsfahan'a geldi ve etrafına kuvvet topladı. Atabeg Pehlivân süratle İsfahan'a doğru yürüdü. Melik Muhammed onun karşısında tutunamayarak hezimete uğradı ve Huzistân'a kaçtı, fakat daha sonra Salgurlu atabegi Zengî tarafından Atabeg Pehlivân'a gönderildi. Melik Muhammed hapsedildiği kalede öldü. Atabeg Pehlivân komşu küçük devletlere mektuplar yazarak Sultan III. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Tâbi hükümdarlar bu teklifi kabul ederek yerine getirdiler. Halife el-Mustezî de Tuğrul'un sultanlığını tasdik etmişti. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Irak Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler el-Cezîre ve Doğu Anadolu'da nüfuz mücadelesine girişmişlerdi.

Atabeg Pehlivân 582/1186'da öldü, ancak ölümünden önce kendi idaresi altındaki ülkeleri dört oğlu arasında bölmüş ve amcaları Kızıl-Arslan'a itaat etmelerini istemişti. Pehlivân'ın eşi İnanç Hâtûn ise, kendi oğullarından Kutlug İnanç Mahmûd ile Emîr Emirân Ömer'i iktidara getirmeye çalışıyordu. Diğer taraftan Kızıl-Arslan da diğer yeğeni Ebû Bekr'i kendisine vâris olarak görüyordu. Sultan Tuğrul ortaya yeni çıkan bu durumu isteksizce kabul etmişti. Aynı zamanda bir kısım emîrler ve İnanç Hâtûn, Kızıl-Arslan'a karşı harekete geçtiler ve Tuğrul'u da kendi taraflarına çektiler. Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan'ın yanından kaçarak, Ay-Aba ve Rûs adlı emîrler ile birleşti (583/1187). Bir ara Mâzenderân Bâvendîleri'nden Hüsâmüddevle Ardeşîr'in yardımını sağlamaya çalıştı ise de başarılı olamadı. Bu sırada Kızıl-Arslan Azerbaycan'a çekilmişti. Sultan Tuğrul ise, Hamedân'a dönerek, kimseye bağlı olmadan Irak Selçukluları Devleti'ni idareye başladı. Ay-Aba ile Rûs arasında, bir süre sonra, nüfuz mücadelesinin başladığı görülüyor. Neticede Ay-Aba Rûs'u yakalayarak hapsetti. Diğer taraftan Kızıl-Arslan Abbâsî halifesi el-Nâsır ile anlaşmıştı. Halife el-Nâsır, veziri Celâleddîn Ubeydullâh Yunus kumandasında on beş bin kişilik bir orduyu Kızıl-Arslan'ı desteklemek üzere Hemedân tarafına gönderdi. Sultan Tuğrul ise, süratle harekete geçerek halifenin ordusunu Kızıl-Arslan ile birleşmeden önce yakaladı ve bu orduyu Hemedân yakınındaki Dây-Merg'de mağlubiyete uğrattı (Rebi I. 584/Mayıs 1188). Kızıl-Arslan

ise Hemedân civarında Sultan Tuğrul ile savaşa başladı. İki taraf arasındaki savaş durumu bir ay kadar devam etti. Neticede Kızıl-Arslan Esedâbad'a çekildi. Sultan Tuğrul'un keyfî davranışları ve birçok emîrlerle beraber Ay-Aba'yı da öldürtmesi, taraftarlarının desteğini kaybetmesine sebep oldu. Bu suretle güçsüz kalan Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında tutunamayacağını anlayarak önce Azerbaycan'a, sonra da Şehrizûr valisi İzzeddîn Hasan b. Kıfcak'ın yanına gitti. Bu sırada bir taraftan Eyyûbî hükümdarı Salahaddîn Eyyûbî, diğer taraftan da Hârezmşâh Tekiş'den yardım elde etmeye çalışıyordu. Hattâ Sultan Tuğrul oğlu Alp Arslan'ı Halife el-Nâsır'a göndererek bağışlanmasını istedi. Alp Arslan rehine olarak Bağdat'ta kalmasına rağmen; halife, Kızıl-Arslan'ı desteklemeye devam etti. Tuğrul Hemedân'a döndü, fakat neticede Kızıl-Arslan'ın eline esir düştü. Kızıl-Arslan, Sultan Tuğrul ve oğlu Melikşâh'ı Aras kenarında bir kaleye hapsetti (586/1190). Kızıl-Arslan önce Sencer b. Süleymân-şâh'ı Irak Selçuklu tahtına oturttu, sonra da kendi sultanlığını ilan etti. Fakat ertesi yıl esrarengiz bir şekilde öldürüldü. Bu suikastta eşi İnanç Hâtûn ve kendi emîrlerinin rolü vardı (Şaban 587/Ağustos-Eylül 1191). Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra Tuğrul bazı emîrlerin yardımı ile hapisten kurtuldu. O önce Ebû Bekr'i daha sonra da Kazvîn civarındaki savaşta Kutlug İnanç'ı mağlup etti ve Hemedân'a giderek tekrar Irak Selçukluları tahtına oturdu. Fakat bu sırada İldenizlilerden daha büyük bir tehlike ortaya çıktı, bu da Hârezmşâhlar Devleti idi.

Hârezmşâh Tekiş batıdaki bu olaylarda önce Selçukluların hakkını müdafaa etmişti. Çok geçmeden bu iyi niyet ikinci planda kalmış ve Tekiş Irak'ı ele geçirmeye arzulamıştı. Sultan Tuğrul bu yeni tehlikeyi önlemek için Rey şehrine geldi. Neticede iki taraf arasında bir barış yapıldı. Bu barışa göre, Rey Tekiş'in tasarrufunda kalıyordu. Tekiş Rey'de bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra ülkesine döndü. Sultan Tuğrul ise, 1193 yılında doğuya doğru ilerleyerek Rey'i ele geçirdi ve buradaki Hârezmlilerin bir kısmını öldürttü. Ertesi yıl Kutlug İnanç, Hârezmşâh Tekiş'den aldığı yardımcı kuvvetlerle harekete geçti. Sultan Tuğrul, bu yedi bin kişilik yardımcı kuvvete rağmen, Kutlug İnanç'ı mağlup etti (Muharrem 590/Aralık 1193-Ocak 1194). Tekiş bu mağlubiyet haberini aldığı zaman, yine beraberinde Kutlug İnanç olduğu halde, Rey'e yürüdü. Ayrıca Abbâsî halifesi de Tekiş'i savaşa teşvik ediyordu. Sultan Tuğrul kumandanlarının tavsiyesine rağmen, çekilmeyi reddetti. İki taraf arasındaki barış görüşmeleri ise sonuçsuz kaldı. Sultan Tuğrul Rey şehri dışında, beraberinde az bir kuvvet bulunduğu halde, Hârezmşâh Tekiş'e karşı savaştı ve savaş meydanında Kutlug İnanç tarafından öldürüldü (1194). Sultan Tuğrul öldüğü zaman yirmi beş yaşında idi, kesik başı Tekiş tarafından Bağdat'a gönderildi. Böylece Selçuklular Devleti bir Tuğrul ile başlayıp bir Tuğrul ile sona eriyordu.

Bibliyografya:

Abbâs İkbâl Aştiyânî, *Târih-ı Mufassal-ı İran, ez-Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacariye* (yeniden neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî), hş. 1347.

Bosworth, C E., "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods,* Cambridge 1968.

Houtsma, M. Th., "Mahmûd", *İA.*

____, "Muhammed b. Melikşâh", *İA.*

Husayn Âmîn, *Târih al-'Irak fi'l-'asr al-Salcûki,* Bağdat h. 1385/m. 1965.

Kafesoğlu, İ., "Selçuklular", *İA.*

Kayhan, H., *Irak Selçukluları,* Konya 2011.

Köymen, M. A., "Tuğrul I.", *İA.*

____, "Tuğrul II.", *İA.*

____, "Sencer", *İA.*

____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri) II,* Ankara 1954.

Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular,* Ankara 1975.

____, "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı ve Paraları", *TED,* Sayı: 4-5, İstanbul 1974.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanlar,* Ankara 1972.

____, "Irak Selçukluları", *DİA,* s. 387.

Özgüdenli, O. G., "Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA,* s. 388-389.

Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ankara 1965.

Yınanç, M. H., "Arslan-şâh", *İA.*

Sevim, A.-Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür,* TTKY, Ankara 1995, s. 229-295.

6.3. Suriye Selçukluları

Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş, Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın oğludur. Suriye fatihi Emîr Atsız'ın Kahire önlerinde Fâtımîlere mağlubiyetinden sonra öldüğü sanılmış, bu sebeple Sultan Melikşâh Suriye'yi kardeşi Tutuş'a iktâ etmişti (1077-1078). Ancak Atsız'ın Sultan Melikşâh'a müracaatı üzerine, Tutuş'a Halep bölgesine gitmesi için emir verilmişti. Daha sonra Fâtımîlerin Dımaşk'ı kuşatması, Atsız'ın Tutuş'u yardıma çağırmasına sebep oldu. Tutuş önemsiz bir sebeple Atsız'ı öldürdü ve onun idaresindeki Suriye şehirlerini ele geçirdi (1079) ve ardından Kudüs'ü aldı. Böylece başkenti Dımaşk olmak üzere Suriye Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Melik Tutuş'un Suriye'deki ilk rakibi Ukaylîlerden Müslim b. Kureyş idi. Müslim Halep ve çevresini işgal etti ve mahalli Arap emîrlerini itaate zorladı. Bu Arap emîrleri Tutuş'u Halep üzerine yürümeye teşvik ettiler. Daha sonra Suriye hâkimiyetini, Anadolu fatihi Süleymân-şâh ile Müslim arasında bir savaş oldu ve Müslim bu uğurda hayatını kaybetti (1085). Sonra Süleymân-şâh iki defa Halep'i kuşattı ise de almaya muvaffak olamadı. Şehri idare eden İbn el-Huteytî bu sırada Tutuş'u davet etti. Melik Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde harekete geçti. Halep civarında 'Ayn-ı Seylem mevkiinde yapılan savaşı ve hayatını kaybeden Süleymân-şâh olmuştu (1086). Tutuş Halep şehrini işgal ettiyse de iç kaleyi alamadı. Diğer taraftan Suriye'deki bu olaylar sebebiyle, Sultan Melikşâh Halep'e doğru hareket etmiş, kardeşi ile karşılaşmak istemeyen Tutuş da Dımaşk'a çekilmişti.

Sultan Melikşâh'ın Kuzey Suriye'den ayrılmasından sonra Fâtımîler Filistin ve Suriye'nin bazı şehirlerini ele geçirdiler. Melik Tutuş, Melikşâh'tan aldığı yardımla harekete geçip 1090'da Humus'u işgal ettiyse de Trablus-şâm kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Bu suretle Fâtımîlerin işgal ettikleri şehirler geri alınamadı. Tutuş, kardeşi Sultan Melikşâh'ın ölümü ile Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek için mücadeleye giriştiyse de, bu arzusu genç yaşta hayatını kaybetmesine sebep oldu (1095)[10].

Melik Tutuş, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için giriştiği mücadelede, Hemedân'da bulunduğu sırada oğlu Rıdvân'dan bir ordu ile yardıma gelmesini istemişti. Rıdvân yardım için Halep'ten ayrılmış, fakat babasının ölüm haberini aldığı zaman süratle adı geçen şehre dönmüştü. Tutuş'un Halep'teki naibi Vezir Ebu'l-Kasım el-Hasenî, Rıdvân'ı babasının halefi olarak tanıdı. Ancak bu Vezir'in tahakkümü Rıdvân'ın atabegi Cenâhüddevle Hüseyin b. Ay-Tigin tarafından önlenmiş, Rıdvân bundan sonra gerçek manada "Halep Selçuklu Melikliği"ni kurmuştur (1095).

Diğer taraftan Rıdvân'ın kardeşi Dukak da babasının ölümünden sonra Halep'e dönmüştü. Bir süre sonra Tutuş'un Dımaşk'taki naibi Sav-Tegin,

10 Bu hususta fazla bilgi için bk. "Büyük Selçuklular" kısmı.

Dukak'ı adı geçen şehre davet etti. Dukak bu davete uyarak Dımaşk'a gitmeye ve Suriye Selçukluları'nın "Dımaşk" şubesini kurmaya muvaffak oldu. Böylece kısa bir süre içinde Suriye Selçuklu Devleti, iki melikliğe bölündü.

6.3.1. Halep Selçuklu Melikliği

Melik Rıdvân, Halep Selçuklu Melikliği'ni kurduktan sonra hakimiyet sahasını genişletmeye çalıştı. İlk önce beraberinde Veziri Cenâhüddevle olduğu halde Suruç üzerine yürümüş, fakat Artukoğlu Sökmen'in başarılı savunması karşısında buradan çekilerek Ermeni Toros idaresindeki Urfa'yı ele geçirmek istemişti (1095). Ancak Melik Rıdvân Urfa'yı kuşattı ise de, beraberindeki emîrler arasında üstünlük mücadelesinin baş göstermesi üzerine Halep'e döndü. Rıdvân Dımaşk şehrini de alarak, babasının sağlığındaki topraklara sahip olmak istiyordu. Nitekim Dımaşk'ı almak hususunda Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi. Rıdvân, Sökmen'in kuvvetlerinin de katıldığı ordusuyla, Dımaşk'ı kuşattı. Bu kuşatma sırasında Rıdvân'ın bir Hâcibi'nin ölümü askerler üzerinde olumsuz bir etki yapmıştı. Daha sonra Sökmen'in de askerleri ile Kudüs'e gitmesi, Rıdvân'ın bu seferinin başarısız kalmasına sebep oldu. İki kardeş arasındaki bu hâkimiyet mücadelesinden faydalanan Fâtımîler, Emîr el-Cüyûş Efdal kumandasındaki bir orduyu Kudüs'e gönderdi. Fâtımî ordusu kırk gün süren kuşatma ve savaştan sonra Kudüs'ü Artuklu ailesinden teslim aldı (Şaban 489/Ağustos 1096). Melik Rıdvân ise aynı ay içinde Antakya yörelerine kadar uzanan yağma ve tahrip akınlarında bulundu, daha sonra Dımaşk'ı ele geçirmek üzere hazırlıklara girişti ise de bu sadece başarısız bir teşebbüs olarak kaldı. Çok geçmeden Melik Dukak, Rıdvân'a mukabele olarak Halep üzerine yürümeye teşebbüs etti. İki taraf orduları Kınnesrîn'de karşılaştılar. Rıdvân, ordusunda bulunan Sökmen'in gösterdiği kahramanlık sayesinde, Dukak ve beraberindekileri ağır bir yenilgiye uğrattı (5 Rebî I. 490/20 Mart 1097). Böylece Dukak, Rıdvân'ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Bu savaştan sonra Melik Rıdvân'ın atabegi ve veziri Cenâhüddevle ile arası açılmış, muhtemelen bunda onun yerine geçmek isteyen Yağı-basan'ın rolü olmuştur. Cenâhüddevle Halep'ten ayrılarak kendi iktâ sahası içinde bulunan Humus'a gitti (1097). Çok geçmeden Yağı-basan Halep'e gelerek melikliğin idaresini üzerine aldı. Bu sırada Rıdvân Halep'teki hâkimiyetini devam ettirebilmek için Fâtımîlerin desteğine ihtiyaç duymuş ve bu devletle işbirliği yapmıştı. Bunun neticesinde hâkim olduğu yerlerde dört hafta süreyle Mısır Fâtımî halifesi el-Musta'lî adına hutbe okuttu. Ancak Sökmen ve Yağı-basan'ın şiddetli tepkileri neticesi hutbe tekrar Abbâsî halifesi adına okunmuş ve Rıdvân, Halife el-Mustazhir'den af dilemişti (1097).

Bu sırada Müslüman ülkelerine batıdan Haçlı seferlerinin başladığını görüyoruz; Anadolu'yu geçen Haçlıların Antakya'ya doğru yürümeleri üzerine Yağı-basan çevredeki melik ve emîrlerden, ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nden yardım istedi. Melik Rıdvân bu yardım isteğine bir miktar kuvvet göndermekle katılmıştır. Neticede Haçlılar Antakya'yı zapt etmiş (1098), şehri terk eden Yağı-basan da bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. Haçlılar bundan sonra hâkimiyet sahalarını genişletmeye çalıştı, Antakya hâkimi Bohemund Halep'e bağlı bazı kaleleri işgal etti. Rıdvân Haçlıların ele geçirdiği Kellâ Kalesi'ni geri almaya çalıştı. Fakat Bahemund'un askerleri Kellâ'da yapılan savaşta Rıdvân'ı mağlup ettiler (1100). Çok geçmeden Bohemund ve Tancred kumandasındaki Haçlılar Halep'i kuşatma hazırlıklarına başladılar ve bu maksatla da çevrede kaleler inşa etmeyi kararlaştırdılar. Ancak Malatya'nın Emîr Danişmend kumandasındaki bir Müslüman ordusu tarafından sıkıştırılması üzerine, Haçlılar Halep'i kuşatma hazırlıklarına son vererek geri çekildiler. Melik Rıdvân Haçlıların geride bırakmış olduğu yiyecek maddelerini ele geçirmişti. Bu sırada Cenâhüddevle Haçlıların elinde bulunan Efsûnâ Kalesi'ni işgal ettikten sonra Rıdvân üzerine bir baskın yaptı. Fakat bu mücadele uzun sürmemiş; Rıdvân, Cenâhüddevle ile barışmayı tercih etmişti. Cenâhüddevle Halep'te bir süre kaldıktan sonra Humus'a döndü ve burada Bâtınîler tarafından öldürüldü (1103). Aynı yıl içinde Tancred, Antakya ve Urfa Haçlı kuvvetleri ile Halep bölgesine gelerek halktan bir kısmını öldürmüştü. Neticede Rıdvân'la 7.000 dinar, on at karşılığında tutsak alınan emîr ve öteki esirlerin de serbest bırakılması şartıyla bir anlaşma yaparak geri döndüler. Diğer taraftan Artuklu emîri Sökmen ve Musul emîri Çökürmüş idaresindeki Türk kuvvetleri Urfa ve Antakya Haçlıları'nı Harrân Savaşı'nda büyük bir bozguna uğrattılar (1104). İslâm dünyasında sevinç uyandıran bu zaferden sonra Melik Rıdvan harekete geçerek Halep çevresinde Haçlıların elinde bulunan birçok yerleri geri almış, bu suretle bir süre için Haçlı tehlikesinden uzak kalınmıştı. Fakat bu durum çok kısa sürmüş, Rıdvân'ın hâkimiyeti altında bulunan Artah Kalesi'nin Tancred tarafından kuşatılması sırasında, Rıdvân'ın buradaki naibi efendisinden yardım istemişti. Rıdvân kuvvetli bir ordu ile Haçlılara karşı harekete geçti. İki taraf Kınnesrîn'de karşılaştılar. Tancred bu Müslüman ordusunun kendi kuvvetlerinden üstünlüğü karşısında barış teklifinde bulundu. Melik Rıdvân bunu kabule taraftar olduysa da, kumandanlarından birinin tesiri ile teklife olumsuz cevap verdi. Fakat Rıdvân savaşı kaybederek Halep'e çekilmek zorunda kaldı (1105). Haçlılar onun bu yenilgisinden yararlanarak Halep bölgesinde yağma ve istilaya giriştiler. Bu durumda Melik Rıdvân, Haçlılara karşı, Artukoğlu İlgazi ve Sincâr hakimi Alpı b. Arslantaş ile ittifak yaptı. Ancak bu müttefikler önce Çökürmüş'ün idaresindeki Nusaybin'e saldırdılar. Çökür-

müş, karşı tedbir olarak, İlgazî ile Rıdvân'ın arasını açmayı başardı. Rıdvân bu anlaşmazlık sebebiyle, Nusaybin kuşatmasını bırakarak Halep'e döndü.

Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar 1106 yılında Musul bölgesine Emîr Çavlı Sakavu'yu atamıştı. Çavlı, Musul'a hâkim olabilmek için Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan ile mücadeleye girişti ve Melik Rıdvân'dan da bu hususta yardım istedi. Rıdvân da askerleriyle birlikte ona katıldı. Emîr Çavlı, İlgazî ve Rıdvân'ın birleşik kuvvetleri önce Dukak'ın hâkimiyetindeki Rahbe'yi ele geçirdiler, daha sonra da Sultan Kılıç Arslan ile savaştılar. Savaşı kaybeden Kılıç Arslan Hâbûr suyunda boğuldu (1107). Çavlı bundan sonra Musul'a hâkim oldu. Ancak onun İlgazî'yi hapsetmesi, Rıdvân'ın Halep'e dönmesine sebep oldu. Daha sonra Çavlı elinde esir bulunan Urfa kontu Baudouin'i kurtuluş akçesi karşılığında serbest bıraktı. Baudouin'in Çavlı'ya gönderdiği kurtuluş akçesi Melik Rıdvân'ın eline geçti. Çavlı belki de intikam almak maksadıyla Rıdvân'ın hakimiyetindeki Bâlis'e yürüyerek, beş günlük bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Rıdvân ise bu durumda Antakya prensi Tancred'e mektup yazarak ondan yardım istedi. Ayrıca Çavlı'nın Halep'i tehdit ve onun Suriye'deki Haçlı hâkimiyeti için de bir tehlike teşkil ettiğini bildirdi. Tancred, Melik Rıdvân ile anlaşırken, Çavlı da Urfa kontu Baudouin ile birleşti. İki taraf arasında Tell-Bâşir'deki savaş, Tancred ve Rıdvân lehine neticelendi (Ekim 1108). Bu suretle Bâlis şehri tekrar Rıdvân'ın hâkimiyeti altına girdi. Emîr Mevdûd idaresindeki Selçuklu kuvvetlerinin Urfa'yı kuşatması (Mayıs 1110), Haçlıların bu şehri kurtarmak maksadıyla bir süre için Suriye'den ayrılmalarına yol açmıştı. Melik Rıdvân bu fırsattan istifade ederek Antakya bölgesine kadar akınlarda bulundu. Daha sonra Antakya'ya dönen Tancred Rıdvân'a aralarındaki anlaşmanın bozulduğunu bildirerek karşı harekete geçti, el-Esârib ve Zerdanâ gibi kaleleri zapt etti ve bölgeyi yağma akınları ile büyük zarara soktu. Melik Rıdvân bu durumda Tancred ile daha ağır şartlarda bir barış yapmak zorunda kaldı (1111). Melik Rıdvân da bir süre sonra Haçlıların Halep yöresindeki faaliyetleri sebebiyle güç duruma düşmüş ve yardım için Büyük Selçuklulara başvurmuştu. Sultan Muhammed Tapar'ın çağrısına birçok Müslüman emîr uymuş ve Mevdûd'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu, Joscelin'in elinde bulunan Tell-Bâşir'i kuşatmıştı. Fakat bu kuşatma sırasında, Joscelin, Merağa hâkimi Ahmedîl'i kandırmaya muvaffak olmuş, Ahmedîl'in bu Selçuklu ordusundan ayrılmasıyla kuşatma sürdürülememiştir. Melik Rıdvân ise Halep Selçuklu Melikliği'nin Haçlıların baskısı sonunda yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu Emîr Mevdûd'a bildirerek, Selçuklu ordusunun Halep'e gelmesini istedi. Emîr Mevdûd bu arzuyu kabul ederek Halep bölgesine geldiyse de, muhtemelen Selçuklu askerlerinin halka kötü davranması, Rıdvân'ın şehrin kapılarını kapamasına sebep oldu.

Bu durum karşısında Selçuklu ordusu Halep önünden ayrılmak zorunda kaldı (Eylül 1111). Melik Rıdvân gittikçe artan Haçlı baskısı karşısında Dımaşk hâkimi Tuğ-Tegin'i Halep'e davet etti. Tuğ-Tegin buna uyarak Halep'e geldi. Neticede Rıdvân ve Tuğ-Tegin bir anlaşma yaptılar. Buna göre, Tuğ-Tegin Rıdvân adına hutbe okutup, para bastıracaktı (1112). Çok geçmeden bu anlaşmanın bozulduğunu görüyoruz. Tuğ-Tegin kendisini tehdit eden Haçlılara karşı birçok Selçuklu emîrinden, bu arada Melik Rıdvân'dan da yardım istemişti. Rıdvân muhtemelen yıllık vergi ödediği Antakya hâkimi Roger'den çekinerek bu davete uymadı. Ancak Tuğ-Tegin ve Mevdûd'un Haçlılara karşı Taberiyye Savaşı'nı kazanmalarından sonra yüz atlı gönderdi. Tuğ-Tegin onun bu çekingen davranışına kızarak, aralarındaki anlaşmayı bozdu (1113). Melik Rıdvân bu olaydan sonra çok yaşamamış, şiddetli bir hastalığa yakalanarak 28 Cumada II. 507/10 Aralık 1113'te Halep'te ölmüştür.

Melik Rıdvân'ın ölümünden sonra Halep Melikliği'nin başına on altı yaşındaki oğlu Alp Arslan el-Ahras geçirildi. Ancak idare tamamiyle atabegi olan Hadım Lü'lü'nün elinde idi. Bu devrede Halep'teki Bâtınîlerden şikâyetler artmıştı. Sultan Muhammed Tapar bir elçi göndererek Bâtınîlere karşı harekete geçilmesi ve onların liderlerinin öldürülmesi için emir verilmesini istedi. Alp Arslan bu isteğe uyarak bir kısım reisleri öldürttü. Bâtınîlerden nefret eden Halep halkı da bu harekâta katılmıştı. Ancak Alp Arslan'ın meliklik devresi kısa sürdü. Yakınlarının tavsiyesi ile yardım için Tuğ-Tegin'e başvurdu, hatta Dımaşk'a dostça bir ziyaret yaptı. Tuğ-Tegin de onun müracaatını müspet karşılamıştı. Diğer taraftan Emîr Lu'lu onun sorumsuzca davranışlarından ve Atabeg Tuğ-Tegin'in isteğine göre hareket edebileceğinden korkmuş, ayrıca kendi hayatını da tehlikede görerek Alp Arslan'ı öldürtmüştü (Eylül 1114).

Emîr Lü'lü, Alp Arslan'ın yerine altı yaşındaki kardeşi Sultan-şâh'ı tahta çıkardı. Böylece bir süre için devletin gerçek idarecisi o oldu. Ancak kudretli bir melikin yokluğu ve ordusunun küçük çapta olması, Halep Melikliği'ni sadece adı geçen şehri müdafaa etmek durumunda bırakmıştı. Lü'lü ise hükümranlığını sürdürebilmek için Haçlılar, Tuğ-Tegin ve Sultan Muhammed'den destek arıyordu, zaman zaman da Artuklu İlgazî'ye başvuruyordu. Nihayet 510/1117 yılında Lü'lü bir yolculuk sırasında beraberindeki Türk müfrezesi tarafından öldürüldü. Daha sonra idareyi başka hadimler ele geçirdi. Sultan-şâh zaten yaşça küçük olduğundan görünüşte melikti. Halep şehri bu iç karışıklıklar sebebiyle Haçlıların yağma ve istilasından kurtulamayacak bir durumda idi. Artuklu İlgazî 1117'de Halep'i geçici olarak işgal etti. Ertesi yıl sıkıntı içindeki halkın çağrısı ile İlgazî Halep'e tamamen hâkim oldu ve Sultan-şâh'ı da hapsetti (1118). Bu suretle Halep Melikliği, dolayısıyla Suriye Selçuklu Devleti, sona ermiş oluyordu.

Emîr İlgazî'nin ölümünden (1122) sonra, Irak Selçuklu sultanı Mahmûd Halep'in emîrlik menşurunu Artuklulardan Belek'e gönderdi. Belek 30 Haziran 1123'te Halep'e girmiş, muhtemelen burada hapiste bulunan Sultan-şâh'ı Harran'a göndermişti. Daha sonra Emîr Belek Menbic kuşatması sırasında kaleden atılan bir okla öldü (Mayıs 1124). Onun yeğeni Timurtaş Halep'e hâkim oldu ve Sultan-şâh'ı Harran'dan Halep Kalesi'ne naklettirdi. Sultan-şâh bir süre sonra hapishâneden kaçmaya muvaffak oldu. Diğer taraftan Hille emîri Dübeys, Antakya ve Urfa Haçlı orduları ile birleşerek Halep'i almaya teşebbüs etti. Bu ittifaka Sultan-şâh da katılmış, fakat bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

6.3.2. Dımaşk Selçuklu Melikliği

Dukak, Emîr Savtegin'in çağrısıyla Dımaşk'ta Suriye Selçukluları'nın Dımaşk şubesini kurmuştu. Diğer taraftan Melik Tutuş'un emrinde bulunan Emîr Tuğ-Tegin Sultan Berkyaruk'un eline esir düşmüş ve sonra serbest bırakılmıştı. Tuğ-Tegin Dımaşk'ta Dukak'ın hizmetine girdi ve ordu kumandanlığına getirildi. Ayrıca Dukak'ın annesi ile evlendi ve Savtegin'i bertaraf ederek melikliğin idaresine hâkim oldu. Dukak Dımaşk'ı ele geçirmek isteyen ağabeyi Rıdvân ile mücadele etmiş ve mukabelede bulunmuştu (bk. Halep Selçuklu Melikliği).

Haçlıların Antakya'ya yürümeleri üzerine, şehrin valisi Yağı-basan Haçlı kuvvetlerine karşı koyabilmek için Selçuklu Devleti ve meliklerinden yardım istemişti. Onun yardım istedikleri arasında Melik Dukak ve Tuğ-Tegin de bulunuyordu. Melik Dukak ve Tuğ-Tegin oldukça büyük bir ordu ile Merc-i Dâbık'a geldiler ve buradan Kür-Boğa'nın kumandası altında Antakya'ya doğru harekete geçtiler. Selçuklu kuvvetleri Haçlıların eline geçmiş bulunan Antakya'yı kuşattıkları sırada, Kür-Boğa'nın Rıdvân'ın elçi heyeti ile görüşmesi Melik Dukak'ı endişelendirdi. Neticede Kür-Boğa bu Selçuklu ordusunu idarede başarılı olamamış, Antakya önünde Haçlılar ile savaş başladığı sırada, Melik Dukak ve diğer emîrler savaşa devam etmeyerek ülkelerine dönmüşlerdi (1098).

Melik Dukak bundan sonra da Haçlılar ile savaşa devam etti. Haçlı reislerinden Raymond az bir kuvvetle Trablus önüne geldiği zaman, Melik Dukak ve Cenâhüddevle ona saldırmışlar, fakat burada ağır bir yenilgiye uğramışlardı (1102). Cenâhüddevle daha sonra Rahbe'yi almak için harekete geçti ise de, buranın Melik Dukak tarafından işgal edildiğini görünce, uzaklaşmayı tercih etti. Çok geçmeden Cenâhüddevle kendi ülkesi Humus'ta Bâtınîler tarafından öldürüldü (1103). Cenâhüddevle'nin ölümünden sonra onun eşi ve Melik

Rıdvân'ın annesi olan Hâtun oğluna haber göndererek Humus'u Haçlılara karşı müdafaa etmesini istemişti. Fakat şehrin ileri gelenleri Melik Dukak'ı tercih ve onu Humus'a davet ettiler. Böylece Dukak, Humus'a hâkim oldu. Bu sırada şehri tehdit eden Raymond, Dukak ve Tuğ-Tegin'e karşı koyamayacağını anlayarak geri çekildi. Melik Dukak Haziran 1104'te öldü.

Atabeg Tuğ-Tegin önce Dukak'ın takriben bir yaşındaki oğlu Tutuş adına hutbe okuttu. Daha sonra Dukak'ın on iki yaşındaki kardeşi Ertaş'ı meliklik tahtına oturttu. Ancak Tuğ-Tegin'den korkan Ertaş Dımaşk'tan kaçtı (1104). Böylece Suriye Selçukluları'nın Dımaşk kolu sona erdi ve yerini "Böriler" hanedanına bırakmış oldu.

Bibliyografya:

Demirkent, İ., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.

Elisséeff, N., "Dımaşk", *EI²*.

Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab Fî Târîh Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri,* haz. Ali Sevim, Ankara 1976.

Runciman, S., *A History of the Crusades I-III,* Penguin Books, London 1965; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi I-III*, Ankara 1986-1987.

Sevim, A., "Tuğ-Tegin", *İA.*

_____, "Tutuş", *İA.*

_____, "Timurtaş", *İA.*

_____, "Halep Selçuklu Melikliği", *SAD,* Cilt: II, Ankara 1971 s. 1-66.

_____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,* Ankara 1983.

Zakkar, S., *The Emirate of Aleppo,* Beirut 1972.

Zettersteen, K. V., "Rıdvan", *İA.*

Sevim, A., "Suriye Selçukluları-Haçlı İlişkileri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997,* TTKY, Ankara 1999, s. 91-113.

Taef Kamal El-Azhari, *The Saljūqs of Syria, During the Crusades 463-549 A.H./1070-1154 A.D.*, Berlin 1997.

Sümer, F., "Suriye Selçukluları", *DİA*, s. 385-386.

Özaydın, *Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat*, s. 386.

6.4. Kirmân Selçukluları

Selçuklular, devletlerinin kuruluşlarında büyük önemi olan Dendânakan Savaşı'nı (1040) kazandıktan hemen sonra, muhtemelen Merv şehrinde, büyük bir kurultay toplamışlar ve Türklerdeki hâkimiyet telakkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zapt etmeyi düşündükleri toprakları hânedân üyeleri arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında, Tabes vilayeti ile Kirmân bölgesi ve Kuhistân havalisi Kavurd'a verilmişti. Kavurd, Çağrı Bey Dâvud'un oğullarının en büyüğüdür. Kirmân eyaletine Selçuklu akınları ilk olarak 434/1042-1043 yılında başladı. Daha sonra Melik Kavurd maiyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile kendisine ayrılmış olan İran'ın Kirmân bölgesine geldi. Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Kuzey Kirmân (Serd-sîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi. Böylece Kirmân Selçukluları Devleti kurulmuş oldu. Diğer taraftan Serd-sîr bölgesi, burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirmân'ı esas besleyen Germ-sîr bölgesi olup Kufs denilen dağlı kavmin elinde idi. Melik Kavurd ani bir baskınla Kufs kavmini dağıtarak, Kirmân'a tamamiyle hâkim oldu (Muhtemelen Şaban 432/Aralık 1050-Ocak 1051).

Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olduğu sırada, Arabistan yarımadasının doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîlerin idaresinde idi. Kavurd daha sonra dikkatini Umân'a çevirdi ve Hürmüz emîri Bedr İsâ Câşû'nun sağladığı gemilerle Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece Kavurd, idaresi altındaki gemilerle, Selçuklu tarihinde ilk denizaşırı seferini gerçekleştirdi. Neticede Kavurd Umân'a da hâkim oldu. Umân'dan sonra Kirmân'ın batısında ve komşu eyalet olan Fars üzerine yürüdü. Fars bölgesine o sırada Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye hâkimdi. Kavurd önce bölgenin merkezi Şîrâz'a yürüdü, Fazlûye ise şehri terk etmişti. Kavurd, Cehrem Kalesi'ne sığınan Fazlûye'ye karşı etkili olamayacağını anlayarak Şîrâz'a döndü. Böylece Fars bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti, Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu (1062).

Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine ortaya çıkan taht mücadelelerine Kavurd da katılmak ve amcasının yerine sultan olmak istemişti. Ancak kardeşi Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıktığını haber aldığı zaman, İsfahan'dan geri dönmüş ve onun sultanlığını tanımıştı. Diğer taraftan Fazlûye Fars'ı tekrar ele geçirmek istiyor, fakat Kavurd önünde bir kere daha başarısızlığa uğruyordu (456/1064). Fazlûye daha sonra Sultan Alp Arslan'dan yardım istedi. Sultan Alp Arslan önce yardım gönderdiği gibi, daha sonra bizzat Fars'a yürüdü ve bu bölgeyi Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye iade etti. Bunda Sultan Alp Arslan'ın Fars'ı tekrar Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olabilir. Bir süre sonra Kavurd, vezirinin teşviki ile Sultan Alp Arslan'a isyan etti. Sultan bu durumu öğrendiği zaman, derhal Kirmân üzerine yürüdü (Şaban 459/

Haziran-Temmuz 1067). Öncü kuvvetleri arasındaki savaşı kaybeden Kavurd kaçmayı tercih etti. Neticede Alp Arslan kardeşini affederek Fars bölgesine gitti. Affedilmesinden iki yıl geçmeden, Melik Kavurd'un bu kere eski düşmanı olan Fazlûye ile birleşerek, Sultan Alp Arslan'a isyan ettiğini görüyoruz. Sultan, Fazlûye ile uğraşmak görevini Vezir Nizâmülmülk'e verirken, kendisi de Kirmân'a gitmişti. Nizâmülmülk, bir hile ile Fazlûye'yi esir almaya muvaffak oldu. Alp Arslan ise kendi ordusu içinde Kavurd'u destekleyen bir grup olduğunu anlayınca, Kirmân'ı terk etmek zorunda kalmıştı (1069).

Sultan Alp Arslan ölmeden önce yaptığı vasiyet ile yine de kardeşi Kavurd'u düşünmüş, Fars ve Kirmân bölgelerinin idaresini ona bırakmıştı. Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra, oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu sultanı ilan edilmişti. Diğer taraftan Kavurd da Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek istiyordu, bu maksatla da harekete geçti. İki taraf arasındaki ilk savaşta önce öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh'ın öncüleri Kavurd'un öncülerine hücum ederek onları dağıtmıştı. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar. Neticede savaşı Melikşâh kazandı. Melik Kavurd önce kaçtı ise de, sonra yakalanarak esir edildi ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073). Melik Kavurd âdil ve işbilir bir şahsiyete sahipti, cömertliği ve iyi idaresi ile halkı memnun bırakmış, onun zamanında Kirmân halkı bolluk ve refaha kavuşmuştur. Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur.

Melik Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada, Kirmân'da yerine oğlu Kirmân-şâh'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm haberinin ulaşması ile Kirmân-şâh hükümdar olmuş, onun melikliği bir yıl sürmüş ve sonra ölmüştür.

Kirmân-şâh'tan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarıldı. Ancak Kavurd'un oğullarından Sultan-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu hapisten kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirmân Selçukluları tahtına oturdu (Safer 467/Eylül-Ekim 1074). Bir müddet sonra Sultan Melikşâh'ın büyük bir ordu ile Kirmân'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşâh'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Melikşâh kalabalık ordusu ile Kirmân Selçukluları'nın merkezi Berdesîr önünde ordugâh kurduğu zaman, Sultan-şâh şehre kapanmış ve Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamıştı. Daha sonra elçilerin gelip gitmesi ve emîrlerin aracılığı ile Melikşâh Sultan-şâh'ı affederek yerinde bıraktı ve tekrar İsfahan'a döndü. Sultan-şâh 477/1085 yılında öldü.

Melik Sultan-şâh'ın yerine Kirmân Selçukluları tahtında kardeşi Turan-şâh'ı görüyoruz. Devlet büyükleri onun iyi bir şekilde hükümdarlık, yapabileceğini ümit etmiyorlardı. Melik Turan-şâh tahta geçişinin ertesi yılı

(478/1085-1086), bir ordunun şehir içinde sivil halkın evlerinde kalmasının yarattığı sosyal meselelere şahit olmuş ve bunu önlemek için de bir takım imar faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Öte taraftan Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirmân Selçukluları bir süre için komşu eyalet Fars'ın hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan Melikşâh Fars eyaletinin idaresini Emîrüddevle Humâr Tegin'e vermişti (1073). Bu emîrin idaresi sırasında Fars'ta asayiş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Melik Turan-şâh, belki de Fars'ın bu karışık durumundan yararlanarak, bu bölgeye iki sefer yaptı. Birincisinde mağlup oldu, ikincisinde yeniden bir ordu düzenleyerek Fars'ı aldı. Daha sonra Sultan Melikşâh'ın ölümü (1092) ile zevcesi Terken Hâtûn, küçük oğlu Mahmûd'u Büyük Selçuklu tahtına oturtmak için mücadeleye girişmişti. Terken Hâtûn, Fars'a hâkim olabilmek için Emîr Üner kumandasında bir orduyu adı geçen bölgeye göndermişti. Turan-şâh, Şebânkâre emîrlerinin de yardımı ile Emîr Üner'i mağlup etti (1094). Onun zamanındaki bir diğer olay da Umân halkının isyanı idi, ancak bu isyan bastırılarak Umân'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti sağlandı. Melik Turan-şâh icraatı ile hükümdar olmadan önce, hakkında söz söyleyenleri yanıltmıştı. Rivâyete göre; onun doğruluk, adalet ve iyi ahlakı Sâsânî hükümdarlarından Anûşirevân (I. Husrev, 531-579) ve Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Melik Turan-şâh on üç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkade 490/Ekim-Kasım 1097'de öldü.

Turan-şâh'ın ölümünden sonra, tek evladı olduğu anlaşılan, İrân-şâh Kirmân Selçukluları tahtına oturdu. Sultan Berkyaruk (1094-1104) ise, Emîr Üner'i tekrar Fars'a vali tayin etmişti. Fars'ta ise Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı, Emîr Üner'e karşı İrân-şâh'tan yardım istediler. Melik İrân-şâh Kirmân'dan Fars'a geldi ve Şebankârelilerin yardımı ile Emîr Üner'i mağlup etti (492/1098-1099). Bu olay Fars bölgesinin, İrân-şâh devrinde de Kirmân Selçukluları'na tabi olduğunu göstermektedir. Bir süre sonra İrân-şâh çevresindeki bazı kişilerin etkisi ile Bâtınî mezhebine girmiş, bundan sonra halka kötü davranmaya başlamış, bu kötülüğü yanı sıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Devlet ümerâsı dinî değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Nihayet Çolak Bâzdâr adında bir Türk, halktan bir grupla beraber, Şeyhülislâm ve kadılara müracaat ettiler. Şeyhülislâm ve devrin kadıları hareketleri sebebiyle İran-şâh'ın tahttan indirilmesinde birleştiler. Halk verilen fetva üzerine ayaklandırıldı. İran-şâh önce şefaat diledi, sonra kaçmaya çalıştı ise de bir faydası olmadı ve yakalanarak öldürüldü (1101).

İran-şâh melikliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takip ettirmişti. Ancak Kirmân-şâh'ın oğlu Arslan-şâh bu takipten kaçmış ve kendisini gizlemesini bilmişti. Neticede Arslan-şâh'ı buldular ve 22 Muharrem 495/16

Kasım 1101'de Kirmân Selçukluları tahtına oturttular. İran-şâh'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkı yararlanmaya çalışmıştı. Muhtemelen Arslan-şâh'ın tahta çıkışının ilk günlerinde Emîr Ebû Sa'd Muhammed adlı bir şahıs Umân'ın yarısına hâkim olmuştu. Arslan-şâh Umân'ı tekrar idaresi altına aldı. Fakat iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlıklarını kazanmaya başladığı anlaşılıyor. Diğer taraftan Fars'a hâkim olmalarına rağmen Kirmân Selçukluları bu bölge ile gereği gibi ilgilenmemişlerdi. Arslan-şâh'ın daha ziyade barışçı bir siyaset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hânedânının Kirmân kolunu Fars'tan iyice uzaklaştırdığı anlaşılıyor. Ancak Emîr Çavlı Sakavu'nun, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından Fars valiliğine tayin edilmesi (502/1108-1089) ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile İran'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Şebânkâre emîrlerinden İbrâhim, Arslan-şâh'ın yanına kaçmıştı. Atabeg Çavlı, Melik Arslan-şâh'ın yanına sığınan Şebânkare emîrlerini geri almak için Kirmân'a bir sefer yaptı ve Furg Kalesi'ni muhasara etti. Melik Arslan-şâh idaresindeki Kirmân ordusu Atabeg Çavlı'ya burada ani bir baskın yaparak mağlup etti (1115). Melik Arslan-şâh'ın barış ve güveni sağlaması, bu devrede Kirmân'ın siyasî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi Gazneliler tahtını ele geçirmek için mücadele eden Behrâm-şâh idi. Arslan-şâh'a sığınan ikinci emîr, Yezd'deki Kâkûye ailesindendir. Bu sırada Yezd şehrine Kirmân Selçukluları'nın hâkim olduğunu görüyoruz. Melik Arslan-şâh doğuda Sultan Sencer'e tabi olmasının yanı sıra, batıda da Irak'taki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yolu ile gelişmişti. Arslan-şâh daha sonra meliklik süresinin uzaması ve yaşının yetmişi geçmesi sebebi ile iş göremez oldu.Neticede oğlu Muhammed öteki kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan alarak hapsettirdi ve kendisi Kirmân Selçukluları tahtına çıktı (537 Safer ayı/Ağustos-Eylül 1142). Arslan-şâh ise hapsolunduğu kalede üç yıl yaşadıktan sonra ölmüştür (Muhtemelen 1145).

Melik Muhammed tahta geçtiği zaman, sayısı yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine acımasızca davranmış, Selçuk-şâh haricinde, hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmişti. Melik Muhammed devrinin başlıca siyasi olayı, kardeşi Selçuk-şâh ile uğraşması olmuştu. Selçuk-şâh, Muhammed tahta çıktığı zaman Germsîr bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. O, daha sonra topladığı kuvvetlerle Muhammed'in bulunduğu Cîruft şehrine geldi. İki ordu Cîruft dışında karşılaştılar ve şiddetle savaştılar. Mağlup olan Selçuk-şâh Umân'a kaçtı. Onun bu bölgede oturması ile Kirmân şahneleri bir daha Umân'da kalamamışlardı. Kirmân Selçukluları'nın bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fars'ta

bu sefer yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeye başlamıştı. Melik Muhammed'in Salgurlulardan Atabeg Sungur ile arasında samimi bir dostluk vardı. Oğuzların Büyük Selçuklu sultanı Sencer'i mağlup ve esir etmelerinin (1153), öteki emîr ve hükümdarlar üzerinde de etkileri görülmüştü. Tabes hâkimi, Melik Muhammed'in huzuruna gelerek ona tabi oldu ve adı geçen şehri Kirmân Selçukluları'nın idaresine terk etti. Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Melik Muhammed, muhtemelen, Irak Selçukluları'ndan Sultan II. Muhammed b. Mahmûd (1153-1159)'a tabi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştu. Melik Muhammed'e tabi olmak isteyen diğer bir şahıs da İsfahan valisi Reşîd Câmedâr idi. Ancak Melik Muhammed'in 6 Cumâdâ I. 551/27 Haziran 1156'da ölmesi, Kirmân Selçukluları'nın İsfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümitlerini suya düşürmüştü.

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu Tuğrul-şâh Kirmân Selçukluları tahtına çıktı. Tuğrul-şâh önce kardeşi Mahmûd-şâh'ı hapsettirdi. Daha sonra babası zamanında saltanat mücadelesine girişen Selçuk-şâh yakalanarak öldürüldü (Muhtemelen 1156-1157). O, bu suretle kendisine karşı çıkan ve çıkması muhtemel taht iddiacıları hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu. Melik Tuğrul-şâh, babası zamanında olduğu gibi, Fars'taki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdü. Tuğrul-şâh devrinden itibaren Kirmân Selçukluları Devleti'nde atabeglerin yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmaya başladığı görülüyor. Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâeddîn Bozkuş idi. Müeyyededdîn Reyhân adında bir hace ise ona rakip olmuştu. Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutbeddîn Muhammed de devlet içinde nüfuzu olan bir şahsiyetti. Nitekim Atabeg Reyhân ve Kutbeddîn Muhammed'in Kirmân Selçukluları taht mücadelelerinde ve devletin siyasetinde önemli bir rol oynadıkları görülecektir. Melik Tuğrul-şâh Mart 1170'de öldü. Onun dört erkek çocuğu vardı. Büyükten küçüğe çocuklarının isimleri; Arslan-şâh, Turan-şâh, Behrâm-şâh ve Terken-şâh idi.

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünün yarattığı kargaşa sırasında, Atabeg Reyhân'ın yardımı ile üçüncü oğlu Behrâm-şâh Kirmân Selçukluları tahtına oturdu. Bu durum Kirmân Selçukluları Devleti'nde bir "Fetret Devri"nin doğmasına yol açtı. Tuğrul-şâh'ın en büyük oğlu ve veliahtı Arslan-şâh, Terken-şâh ile birleşmiş ve saltanat mücadelesine başlamak üzere Bem tarafına gitmişti. Ayrıca Kirmân Selçukluları tahtına bir namzet daha vardı, bu da Turan-şâh idi ve yardım istemek için Fars'a yönelmişti. Bundan sonra Behrâm-şâh, Arslan-şâh ve Turan-şâh arasında amansız bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadele Kirmân Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına rol oynayan önemli bir etkendi. Devletin yönetimi atabeglerin eline geçmişti. Atabeg olmak isteyen emîrler de aralarında mücadele ediyorlardı. Taht kavgaları

sırasında gulamlar da bir melikten öbür melikin yanına kaçarak mücadeleyi kızıştırmaktaydılar. Ayrıca ticari önemi olan şehirler de yağmalanıyor ve Kirmân'ın iktisadi durumu gittikçe kötüleşiyordu.

Behrâm-şâh üçüncü kere melikliği ele geçirdikten sonra 1175 yılında öldü. Melik Behrâm-şâh'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirmân'ın tekrar karışmasına sebep oldu. Atabeg Kutbeddîn Muhammed, Behrâm-şâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed-şâh'ı babasının yerine tahta oturttu. Ancak Atabeg'in yanında yeterli kuvvet yoktu, yardım bulmak maksadıyla Bem şehrine gitti. Bu sırada II. Arslan-şâh Yezd'de bulunuyordu, başkent Berdesîr'e gelerek, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldu. Bu suretle üçüncü kez Kirmân Selçukluları tahtını ele geçirdi (1175 yılı sonu). Daha sonra Turan-şâh, Salgurlulardan sağladığı yardımcı kuvvetlerle, Cîruft önüne geldi (3 Mart 1177). İki taraf Cîruft kapısı önünde karşılaştı. Savaş sırasında atılan oklardan biri Melik II. Arslan-şâh'a isabet ederek ölümüne sebep oldu. Böylece Turan-şâh uzun süre beklemiş olduğu melikliğe kavuştu.

Melik II. Turan-şâh devrinin en önemli olayı muhakkak ki Oğuzların Horasan'dan Kirmân'a gelmesi idi. Buraya göç eden Oğuzlar, Kirmân Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmasını bildiler. Melik II. Turan-şâh ise, Zâfir Muhammed Emîrek adında biri tarafından sarayında öldürülmüştü (takr. Haziran 1183).

Zâfir Muhammed Emîrek, II. Muhammed-şâh'ı hapsedilmiş olduğu Berdesîr Kalesi'nden çıkararak, Kirmân Selçukluları tahtına oturttu. Muhammed-şâh bu sırada aşağı yukarı on beş yaşında idi. O henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen, Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı. İlk fırsatta Zâfir öldürüldü. II. Muhammed-şâh devrinin önemli olaylarından birisi Oğuz beylerinden Dînâr'ın Kirmân'a gelmesi idi. Bundan sonra Melik Dînâr yavaş yavaş Kirmân'ın önemli şehirlerine hâkim olmaya başladı. Kirmân Selçukluları emîr ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir an önce Kirmân'dan ayrılmaya başlamışlar, bu sebeple Melik II. Muhammed-şâh'ı Irak'taki Selçuklulardan yardım istemek için oraya gitmeye teşvik etmişlerdi. Melik Muhammed-şâh da Melik Dînâr ile başa çıkamayacağını anlayarak yardım istemek için Irak'a gitti (1186). Onun ayrılmasından çok kısa bir süre sonra, Berdesîr'de kalmış olan Atabeg Kutbeddîn Muhammed öldü (22 Kasım 1186). Melik Dînâr ise başkent Berdesîr'i 1187 Eylül'ünde ele geçirerek Kirmân Selçukluları Devleti'ni ortadan kaldırdı. II. Muhammed-şâh bir süre sonra Bem şehri hâkimi Sâbık Ali Sehl'in yanına gelerek bir kere daha şansını denedi. Ancak Melik Dînâr'ın kuvvet ve kudreti karşısında önce Sîstân'a, sonra Hârezmşâh Tekiş'in yanına gitti. O son olarak, Gûrlûlardan Şıhâbeddîn (Mu'izzeddîn) Muhammed'in hizmetine girdi ve vatanından uzaklarda öldü. Ölüm tarihi ve yeri hakkında

kaynaklardan şimdilik bir bilgi edinilememiştir. Melik II. Muhammed-şâh Kirmân Selçukluları Devleti'ni yeniden canlandırmak için teşebbüslerde bulunmuş, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlar ve Hârezmşâhlar gibi komşu devletlere başvurmuş, fakat muvaffak olamamıştır.

Bibliyografya:

Ahmed Ali Hân Vezirî, *Târih-i Kirmân* (Salâriyye), nşr. Bâstâniy-i Pârisi, Tahran hş. 1340/1961.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran* (ed. J. A. Boyle), V. Cambridge 1968.

_____, "The Küfıchis or Qufs in Persian History", *IRAN,* Vol: XIV, 1976.

_____, Kāwurd, *EI²*.

Houtsma, M. T., "Zur Geschichte der Selğugen von Kermân", *ZDMG,* Vol: XXXIX, 1885.

Kafesoğlu, İ., "Kâvurd", *İA.*

Köymen, M. A., "Kirmân Selçukluları Tarihi", *DTCFD,* Sayı: 1, Ankara 1943, s. 127/34.

_____, *Alp Arslan ve Zamanı,* İstanbul 1972.

Kramers, J. H., "Kirmân", *İA.*

Lambton, A. K. S, "Seljuq-Ghuzz Settlement", *Islamic Civilisation,* s. 950-1150 (ed. D. S. Richards), Oxford 1973.

Lowick, N. M., "Seljuq Coins", *Numismatic Chronicle,* Seventh Series, Vol: X, 1970.

Merçil, E., *Kirmân Selçukluları,* TTKY, Ankara 1989.

_____, "Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat" *DİA*, s. 379-380.

Miles, S. B., *The Countries and Tribes of the Persian Gulf* (with a new introduction by J. B. Kelly), London ve Edinburg 1966.

Muhammed İbrâhîm Bâstânîy-i Pârisi, *Vâdiy-i Heftâd, Bahsi der Târih-i İçtimâ'i ve Âsâr-ı Târihiy-i Kirmân,* I, Tahran 2535 Şâhinşâhî yılı.

Sümer F., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,* Ankara 1972.

Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ankara 1965.

6.5. Türkiye Selçukluları

6.5.1. Kuruluş Devri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli derecede rol oynayan Dendânakan Savaşı'nı (1040) kazandıktan hemen sonra, süratle İran'ı geçerek Doğu Anadolu'ya yapılan Türk akınları bu bölgedeki Bizans mukavemetini kırma yönünden büyük bir önem taşır. Öte taraftan Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Malazgirt Savaşı'nda (1071) Bizans'ı mağlup etmesi Türklerin Anadolu'ya yerleşmesine imkân sağlıyordu. Bunun neticesinde Anadolu'ya büyük bir göç başlamış, yüzyıllar boyunca süren bu nüfus hareketinde Azerbaycan bir geçiş noktası olmuştu. Türkiye Selçukluları Devleti bu kesîf Türkmen kütlelerinin Anadolu'ya göç etmesi sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kurucusu ve Anadolu'yu fetih tarihinin başlıca kahramanı Selçuk'un torunu olan Kutalmış'ın oğlu Süleyman-şâh'tır. Süleyman-şâh devrinin siyasi olayları tarihî manasıyla hayatının son safhasında açıklığa kavuşmaktadır. Onun ve kardeşlerinin ne şekilde ve hangi sıfatla Anadolu'ya gelmiş oldukları ve devletin kesin kuruluş tarihi üzerinde gerek yerli ve gerekse yabancı tarihçiler hâlâ bitmemiş münakaşalar sürdürmektedirler. Onların Anadolu'ya gelişleri hususunda muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan birisine göre Süleyman-şâh ile ağabeyi Mansûr Malazgirt Savaşı'na katıldılar, bu savaşta büyük yararlıklar gösterdiler ve Sultan Alp Arslan da saltanat sürmesi için Anadolu'yu Süleyman-şâh'a tahsis etti. Başka bir rivayette ise; Kutalmış'ın Alp Arslan'a isyan edip öldürülmesinden (1064) sonra Sultan'ın onun oğullarının hayatına son vermek istediğini, Vezir Nizâmülmülk'ün hanedan azasının öldürülmesinin uğursuzluk getireceğini bildirmesiyle bu karardan vazgeçildiğini, fakat bunların yeniden isyan etmelerini önlemek için fetihle meşgul olmak üzere Anadolu'ya gönderildiklerini, bu suretle ya gaza yaparak devlete hizmet etmek veya bu uğurda şehit olarak bir zarara sebebiyet vermemelerinin sağlandığı ileri sürülmüştür.

Doğruluğu tam olarak şüphe götürmekle beraber itimada en layık rivayetlere göre; Süleyman-şâh, ağabeyi Mansûr ve kardeşleri Alp İlig ile Devlet (Dolat) muhtemelen 1073 yılında, yani Sultan Melikşâh devrinde (1072-1092), Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdi. Bunların o bölgedeki, yine Selçuklu devlet arazisinde tutulmayarak hudutlara sürülmüş oldukları anlaşılan, Türkmen gruplarıyla temas kurdukları ve soylarının asaleti sebebiyle bunlar tarafından başbuğ tanındıkları anlaşılmaktadır. Ayrı ayrı birliklerin başında oldukları halde bölgede harekâtta bulunan dört kardeşten ikisinin bu arada Suriye olaylarına karıştıkları ve bu bölgenin fatihi Atsız'a başkaldıran Şökli adında başka bir Türkmen beyini desteklerken, Mısır'daki Fâtımî halifesi el-Mustansır (1036-1094) ile anlaşıp Büyük Selçukluların

baştan beri takip ettikleri Sünnî siyasete yüz çevirdikleri, fakat Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan Melik-şâh'ın yanına gönderildikleri görülüyor (1075). Bu iki kardeş muhtemelen Alp İlig ve Devlet idi. Öte taraftan Kasım 1074'te Mirdasî emîri Mahmûd'un ölümü ile Süleyman-şâh önce Halep'i ve daha sonra da Bizanslı bir valinin idaresindeki Antakya'yı kuşatmıştı. Fakat herhangi bir başarıya ulaşamadan Halep'ten bir miktar mal almış, Antakya'yı ise yıllık 20.000 dinar haraca bağlayabilmişti.

Sultan Alp Arslan ile ona Malazgirt'te mağlup ve esir olan IV. Romanos Diogenes arasında kararlaştırılan barışın yeni tahta çıkan VII. Mikhail Dukas (1071-1078) tarafından tanınmaması üzerine muhtelif Türkmen kütleleri Sultan Alp Arslan'ın emriyle Anadolu'ya girmiş bulunuyorlardı. Sonraki kaynakların ifadesine dayanılarak elde edilen pek tafsilatlı olmayan kısa rivâyetlere göre, bu sırada Anadolu'nun muhtelif bölgelerini zapt eden birçok Türkmen beyi zikrolunur. Bu adı geçen beylerin adıyla anılan küçük devletler gerçekten teşekkül etmiş ve uzunca bir süre yaşamıştı (Bk. Beylikler kısmına). Ancak dikkate şayan olan cihet, Anadolu'nun ilk fatihleri sayılan bu Türkmen reisleri arasında Artuk Bey'den gayrısının faaliyetini tespit etmenin pek mümkün olmayışıdır. Artuk Bey, Sultan Melikşâh devrinde Anadolu fütûhatına katılarak pek büyük başarılar elde etmiş, Orta ve Kuzey-batı Anadolu'da faaliyette bulunmuş, fakat daha sonra taht mücadeleleri sırasında Melikşâh tarafından geriye çağrılmıştı.

Öte taraftan Suriye'de Atsız'ın kuvvet ve kudreti karşısında Süleyman-şâh ve Mansûr bu bölgeden faaliyetlerini Anadolu içlerine nakletmeyi daha uygun bulmuş olmalıdırlar. Artuk Bey'in de Anadolu'dan geri çağrılmış olması, soylarının yüceliği bakımından onlara herhalde Anadolu'da bulunan Türkmen grupları üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak fikrini vermiş idi. Ancak yine de Süleyman-şâh'ın Anadolu'ya girdikten sonra, önce nerelerde faaliyette bulunduğu pek belli değildir. O Antakya önünden ayrılıp Anadolu içine girdikten sonra muhtemelen Konya civarında harekâtta bulunmuş, bu şehri ve yakınında bulunan Gâvele (Gevele) Kalesi'ni almıştır (Takriben 1075). Böylece Kutalmışoğulları da, Büyük Selçuklu Devletini kuran amcazâdeleri gibi, bir devlet teşkil etme yolunda, yani Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu gerçekleştirmede ilk adımlarını attılar[11]. Kutalmışoğulları daha sonra batı yönünde fetihlere devam ettiler ve bu arada Bizans'taki taht mücadelelerinden geniş ölçüde yararlandılar. Nikephoros Botaneiates 7 Ocak 1078'de kendini imparator ilan ederek Kutalmışoğulları'nın yardımını sağlamıştı. Nihayet o 24 Mart'ta İstanbul'a girerek imparator oldu. Kutalmışoğulları'nın bir süre N. Botaneiates'i desteklediklerı anlaşılıyor.

11 Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihiyle ilgili geniş tahlil için bk. İ. Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *TED*, Sayı: 10-11, İstanbul 1981.

Nitekim yine imparatorluk mücadelesinde bulunan Nikephoros Bryennios da onların yardımıyla mağlup ve esir edilmişti. Bundan sonra Kutalmışoğulları Boğazlara yakın bölgelerde yerleşmişler, böylece İzmit ve çevresi Selçukluların eline geçmişti.

İşte tam bu sırada mahiyeti hâlâ yeterli derecede açıklanmamış olan önemli bir olay oldu. Sultan Melikşâh Anadolu'daki bu duruma müdahale etti. Sultan'ın, Kutalmışoğulları'nın Anadolu'da yerleşmekte oluşlarını dikkatle takip ettiği anlaşılıyor. Amcası Kavurd'un saltanatının ilk yılında ayaklanmasından ve öldürülmesinden (1073) sonra onun sıkı bir merkeziyetçi devlet siyaseti izlediği muhakkaktı. Ancak bu merkeziyetçi idareye karşı iki yönde, Suriye ve Anadolu'da gelişmeler olmakta idi. Suriye'de Atsız fazlaca kuvvetlenince Sultan Melikşâh kardeşi Tutuş'u oraya göndermişti. Atsız'ın Tutuş tarafından ortadan kaldırılmasıyla Suriye bu suretle itaat altına alınıyordu (1079). Sultan Melikşâh aynı şekilde Anadolu'yu kendi idaresi ve itaati altına almak için harekete geçmiş ve buraya Emîr Porsuk'u göndermiş olmalıdır. Emîr Porsuk yapılan bir savaşta (veya savaş yerine Mansûr ile yaptığı teke tek vuruşmada) Mansûr'u öldürmüş, fakat başkaca bir netice elde edemeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı.

Ağabeyinin ne şekilde olursa olsun ortadan kalkmasından sonra Süleyman-şâh bir müddet daha Bizans ile işbirliğinde bulundu. Emîr Porsuk'un ona karşı bir şey yapamamış olmasında belki de Bizans'ın desteğini görmüş olması da rol oynamıştır. Süleymanşâh'ın durumunun bundan sonra da kuvvetlendiği anlaşılıyor. 1079-1080 yıllarında Türk fetihleri Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar uzanmış, bir taraftan da Adalar (Ege) denizi kıyılarına ulaşmıştı. Ancak Bizans'ta taht âşıkı kumandanların bir türlü sonu gelmiyordu. Nitekim 1080 yılı sonlarında bu kez Nikephoros Melissenos Süleymanşâh ile anlaşarak imparatorluğunu ilan etti. Bu şahıs Türk kuvvetlerinin yardımı ile İznik (Nikaia) şehrini karargâh edinerek İstanbul üzerine yürümeye hazırlandı. Artık imparatorluğunu ilan etmek sırasının kendisine geldiğini düşünen Aleksios Komenos bu sefer tarafsız kaldı. Aleksios aynı zamanda eniştesi olan Melissenos'u Sezarlık vaadiyle uyuttu ve hile ile İstanbul'a girerek kolayca imparatorluğu elde etti (4 Nisan 1081). N. Melissenos'un bu suretle kenarda kalması neticesinde Süleyman-şâh, gerek İznik ve gerekse onun tarafından muhafaza edilmeleri için garnizonlar yerleştirmek üzere, Türklere teslim edilen kaleleri bir daha terk etmeyerek İznik'te yerleşti. Bu suretle İznik muhtemelen 1080 yılı sonlarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi oluyordu.[12]

12 Bir rivayete göre, "Kutalmışoğlu Süleyman İznik ve ona tabi yöreleri 467/1074-75'te fethetti", bk. *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538),* Hazırlayan A. Sevim, Ankara 1988, s. 21.

Aleksios'un tahta geçmesi Süleyman-şâh'ı Bizans'a karşı daha serbest ve kaygısız davranmaya sevk etti, yeni İmparator ile hiç olmazsa önceden bir ittifak mevcut değildi. Bu sebeple Türkler artık Boğaziçi sahillerine kadar ilerlediler, buradan geçen gemilerden harac almak üzere karakollar tesis ettiler. Bütün Bithynia bölgesi (Anadolu'nun kuzeybatı bölgesi, başlıca şehirleri İzmit, Bursa ve İznik'tir) şehirleri ister istemez Türklere teslim olmuşlardı. İmparator Aleksios önce İstanbul şehrine serbest bir nefes aldırmak maksadıyla küçük gemilerle Boğaz sahilinde bulunan Türk karargâhlarına korsan baskınlar tertip etti ve bunları geri çekilmeye zorladı. Ancak Aleksios'un Balkanlardaki durumu hiç de iyi değildi. O Balkanlardaki Peçenek ve Norman tehlikesini ortadan kaldırmak maksadıyla Süleyman-şâh ile anlaşmayı tercih etti. O Süleyman-şâh'a hediye nâmı altında muayyen bir yıllık harac vermek suretiyle barış istiyordu. İki taraf arasında varılan anlaşmaya göre; Türkler bugünkü Maltepe'de Dragos tepesinin batısından İzmit Körfezine dökülen küçük Drakon çayına kadar olan hattı Bizans ile hudut kabul ettiler (1081). Süleyman-şâh'ın bu münasebetle Bizans İmparatoru'na batıdaki düşmanlarına karşı savaşlarında yardımcı kuvvetler göndermeyi taahhüt ettiği anlaşılmaktadır. Böylece batıda sınırlarını hemen hemen İstanbul civarına kadar uzatmış bulunan Süleyman-şâh Anadolu'nun iç taraflarında muhtelif Türkmen kütlelerinin harekâtına müdahale etmek, bilhassa başşehirleri İstanbul ile irtibatları kesilmiş, güney ve güneydoğu şehirleri ile uğraşmak için serbest kalmış bulunuyordu. Nitekim Süleyman-şâh gözlerini Güneydoğu Anadolu'ya çeviriyordu.

6.5.2. Süleyman-şâh'ın Fetihleri

Süleyman-şâh, İmparator Aleksios ile yaptığı (1081) anlaşmasından sonra bir taraftan muhtelif kumandanlar vasıtasıyla, tafsilatı pek belli olmayan fetih hareketlerine devam ederek Anadolu'nun kuzeyinde hâlâ Bizans'ın elinde bulunan bazı kaleleri zapt ettirirken, bir taraftan da kendisi güneye doğru yürüdü ve Tarsus'u muhasara ederek aldı (1082). Bunu takip eden yıl içinde (1083) Türkiye Selçuklu hükümdarının başta Adana, Misis (Mamistra) ve Anazarbos olmak üzere hemen bütün Kilikya sahasını fethettiği görülmektedir. Bu suretle Ermeni Philaretos'un, Toroslardan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu hâkimiyetin batı kısmı Selçukluların eline geçmiş bulunuyordu. Bundan sonra sıra Antakya'ya geldi. Çok eski devirlerden beri Suriye'nin en mühim şehri ve merkezi olmuş bulunan bu büyük şehre gözünü diken sadece Süleyman-şâh değildi. Halep'i ele geçirmiş bulunan Ukaylîlerden Şerefüddevle Müslim b. Kureyş ve Suriye Selçuklu meliki Tutuş da Antakya'nın fethini hedef edinmiş idiler. Bu bakımdan Antakya'yı feth etmek için büyük hazırlıkların yanı sıra Müslim b.

Kureyş ile Tutuş'u da unutmamak gerekiyordu. Bu sebeple Süleyman-şâh'ın Kilikya'yı ele geçirdikten sonra İznik'e dönerek kendisi güneyde meşgul olacağı sırada devletin öteki kısımlarını emniyete almak hususunu düşündüğü anlaşılıyordu. Nitekim o, emîrlerinin en kıymetlisi Ebu'l-Kasım'ı İznik'te kendisine vekâlet etmek üzere bırakırken, bir taraftan da Anadolu'nun Selçuklulara tabi olan bölgelerine ayrı ayrı valiler göndermiş olmalıdır. Süleymânşâh Antakya üzerine hareket ederken, Philaretos'a hududu bulunan Türk beyleri de aşağı yukarı aynı zamanda onun topraklarına yürümüşler, böylece Süleyman-şâh'ın karşısına büyük kuvvetler ile çıkmasına engel olmuşlardı. Bu anda Emîr Danişmend'in Ermeni Gabriel'in hüküm sürdüğü Malatya'yı muhasaraya giriştiği (1085) ve Emîr Buldacı'nın yukarı Ceyhan bölgesini Elbistan ve civarını zapt ettiği görülmektedir.

1084 yılı içinde Philaretos'un Urfa'ya kumandan olarak bıraktığı oğlu Barsam ile arası açılmıştı. Babası tarafından tutuklanan ve Antakya Kalesi'nde hapsedilen Barsam, rivayete göre, Antakya şehrinin şahnesi olan İsmail adında bir müslüman ile anlaşarak babası aleyhine onunla birleşmiş ve Philaretos'un bir düğün münasebetiyle şehirde bulunmamasından yararlanarak hapisten kaçmış ve İznik'e gitmişti. Barsam burada Süleyman-şâh ile Antakya'nın kendisine teslimi hususunda anlaştı. Bunun üzerine Süleyman-şâh beraberinde az sayıda kuvvet bulunduğu halde süratle Antakya'ya doğru hareket etti. Netice olarak Antakya 13 Aralık 1084'te Süleyman-şâh tarafından fethedildi. Şehre Müslüman Şahne İsmail'in yardımı ile gizlice giren Selçuklu kuvvetleri büyük bir mukavemetle karşılaşmamışlar ve bu sebeple yerli halka kötü muamelede bulunmamışlardır. Ancak Philaretos'un kuvvetlerinden bir kısmı iç kaleye sığındı. Bu sebeple şehrin iç kalesinin bir ay daha mukavemet ettikten sonra 12 Ocak 1085'te Süleyman-şâh'a teslim olduğu anlaşılmaktadır. Getirdiği az sayıdaki kuvvetleri, fetihten sonra, yetişen öteki birliklerle takviye eden Süleyman-şâh ayrıca Ayıntab, Hârim, Tell-bâşir, Ra'ban, İskenderun ve Süveydiye (Samandağ)'yi de işgal etmişti. Bunun üzerine rivayete göre Philaretos, Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh'ın yanına giderek Müslümanlığı kabul etmiş ve kendisine tevcih olunan Maraş'a gelerek burada 1090 yılından önce ölmüştür.

6.5.3. Süleyman-şâh'ın Ölümü

Ancak Süleyman-şâh'ın Antakya şehrini almakla, hem Şerefüddevle Müslim hem de Melik Tutuş ile mücadele etmesi mukadderdi. Nitekim mücadelenin ilk safhası Şerefüddevle ile oldu. Halep emîri daha önce Antakya üzerine yürümüşse de, şehrin muazzam surları karşısında bir şey yapamayarak geri çekilmişti. Bundan sonra Philaretos ile bir anlaşma yapan Şerefüddevle Müslim ondan yıllık muayyen bir cizye almakta idi. Bu gelir kay-

nağını kaybetmek istemeyen Şerefüddevle, Süleyman-şâh'a haber göndererek Philaretos'un ödediği cizreyi göndermesini istedi. Bu tabiatıyla olacak şey değildi, müslüman bir şehirden ve hükümdarından cizye istenemezdi. Süleyman-şâh onun bu istediğini reddedince iki taraf arasında savaş zorunlu oldu. Şerefüddevle ile Süleyman-şâh'ın savaşçıları karşılıklı birbirinin arazisini yağmalamaya başladılar.Nihayet 24 Safer 478/20 Haziran 1085'te iki taraf Halep ile Antakya arasında Kurzâhil mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşa Şerefüddevle ile başlayan Çubuk Bey ve idaresindeki Türkmenler Süleyman-şâh'ın tarafına geçtiler. Bu sebele Şerefüddevle bozguna uğrayarak öldürüldü. Süleyman-şâh buradan Halep üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve Şerefüddevle'yi de bu şehrin kapısı önüne gömdürdü. Antakya'nın zaptından sonra Şerefüddevle'nin ortadan kaldırılması ve Halep'in kuşatılması artık Süleyman-şâh ile Büyük Selçuklular arasındaki mücadeleyi ön plana geçirmişti. Şerefüddevle'nin Halep'te bıraktığı Emîr Şerîf Ebû Ali Hasan Halep'i savunurken, bir taraftan da hem Sultan Melikşâh'a hem de Melik Tutuş'a mektup yazmış ve şehri teslim almak üzere ya bizzat gelmelerini, yahud kendilerini kurtarmak üzere büyük bir ordu göndermelerini istemişti. Bu sırada Süleyman-şâh Şeyzer, Kefertab ve Maarretünnuman kalelerini ele geçirmişti. O, Kınnesrin'i de kuşatıp aldıktan sonra bütün kuvvetleriyle Halep önünde toplandığı sırada Tutuş'un harekete geçtiği haber alındı. Artuk Bey de bu sırada Tutuş'un yanında bulunuyordu. Onun kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Tutuş Halep'e üç mil uzaklıkta bulunan Ayn Seylem mevkiinde 18 Safer 479/4 Haziran 1086'da Süleyman-şâh'ın ordusu ile savaşa tutuştu. İki Türk ordusu arasındaki bu savaşın neticesini yine Çubuk Bey ve Türkmenler tayin ettiler. Bunlar bu sefer Süleyman-şâh'tan ayrılıp Tutuş tarafına geçtiler. Süleyman-şâh savaşı kaybettiğini görünce intihar etti.

Anadolu'nun fethi, daha önceki fetih hareketlerinin hiçbiriyle mukayese edilemeyecek bir ölçüde dünya tarihini etkilemiştir. Türk milleti varlığını, emsalsiz tarihî gelişmesini ve ezelî bağımsızlığını bu fethe borçludur.Bu sebeple bizim için Süleyman-şâh'ın adı, tarihimizin öteki büyük şahsiyetlerinin önünde, onların bayrakdârı manasını taşımaktadır ve bundan sonra da taşımalıdır. Nitekim şu sözler büyük bir gerçeğin ifadesidir: "Süleyman-şâh Anadolu Türkleri'nin en büyük ve en muhterem babası,"dır[13].

6.5.3.1. Süleyman-şâh'ın Ölümünden Sonra Anadolu Olayları

Eb'ul-Kasım Hükümeti:

Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra, özellikle Anadolu'nun bazı kesiminde, Marmara Denizi ve Adalar Denizi bölgesinde vuku bulan olaylar

13 M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* İstanbul 1944, s. 128.

hakkında hemen hemen bütün bilgimizi Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya borçlu bulunmaktayız. Onun eseri bilhassa kronolojik bakımdan çok karışık olmasına rağmen, Türkiye tarihinin aşağı yukarı kırk yıllık bir kısmı (1080-1118) için tek kaynak olmak vasfını taşımaktadır.

Süleyman-şâh 1084 yılı Aralık ayı içinde Antakya'yı fetih için yola çıkarken İznik ve civarını Ebu'l-Kasım adında bir Türk beyine bırakmıştı. Antakya'nın zaptı sırasında Karategin adında bir Türk beyi Karadeniz kıyısında Sinop'u zapt etti (1085 başı). Burada bulunan külliyetli altın ile büyükçe bir imparatorluk hazinesi bu Türk beyinin eline geçti. Ancak Süleyman-şâh'ın Tutuş karşısında mağlup olarak intihar etmesinden sonra bu durumdan istifade eden İmparator Aleksios'un Türklerin eline geçmiş olan Karadeniz kenarındaki sahil şehirlerini geri almaya muvaffak olduğu anlaşılıyor. İmparator Aleksios, Sultan Melikşâh'ın gönderdiği Siaus (Çavuş veya belki de Siyavuş) şeklinde kaydolunan bir elçisini kandırarak kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu.Nitekim Sinop'a giden Siaus, Melikşâh'ın mektubunu göstererek Karategin'i Sinop'u terk etmeye ve ele geçirdiği hazineleri de İmparator'un adamlarına bırakmaya kandırdı. Böylece Sinop tekrar Bizans'a teslim olundu. Ancak durum her tarafta aynı değildi. Süleyman-şâh'ın ölüm haberi, onun muhtelif bölgelere tayin etmiş olduğu Türk beylerinin bağımsız hareket etmelerine sebep oldu. Bunlardan hükümet merkezi olan İznik'i elinde bulundurduğu cihetle en nüfuzlusu olan Ebu'l-Kasım rivayete göre kendisini sultan ilan ettiği gibi, kardeşi Ebu'l-Gazî'ye de Kapadokya emîrliğini bıraktı. Becerikli ve gayet haris bir kimse olan Ebu'l-Kasım bundan sonra Marmara sahillerine akınlar yaparak bütün Bithynia'yı yağmalamaya başladı. İmparator Aleksios bunun üzerine evvelce Süleyman-şâh'a uygulamış olduğu taktiğe müracaat ederek Türk akıncılarını sahilden geri sürdü ve Ebu'l-Kasım'ı barış istemeye zorladı. Ancak Ebu'l-Kasım anlaşma görüşmelerini devamlı olarak uzatmakta olduğundan İmparator nihayet İznik üzerine bir kuvvet göndermeye mecbur kaldı. Bu kuvvetin başına Türk asıllı Tatikios (Tetik ?)'u geçirmişti. Ayrıca Sultan Melikşâh'ın da İznik'i itaat altına almak üzere Emîr Porsuk kumandasında elli bin kişilik bir kuvvet gönderdiği öğrenildi. Fakat Tatikios böyle bir kuvvetle başa çıkmayacağını düşünerek neticede İstanbul'a çekilmek zorunda kaldı.

Ebu'l-Kasım'ın bundan sonra da rahat durmadığı anlaşılıyor. Herhalde Porsuk, kuvvetleriyle henüz uzakta bulunuyor veyahut Ebu'l-Kasım onun gelişini başka bir şekilde yorumluyordu. Ebu'l-Kasım'ın bu kez de Marmara Denizi'nin güney sahilini ele geçirmek istediği görülüyor. Nitekim o küçük bir donanma kurmayı tasarladı ve bu maksatla sahilde bulunan Kios (Gemlik) şehrini zapt ederek burada gemiler yaptırmaya başladı. Ancak Aleksios, bunun imparatorluk için yarattığı tehlikeyi kavrayarak derhal faaliyete geç-

ti. Bütün donanmasını Manuel Butumites emrine vererek Ebu'l-Kasım'ın donanmasını yakmakla görevlendirdi, karadan da büyükce bir kuvvetle Tatikios Türklerin üzerine sevk olundu. Her iki kuvvetin de üzerine gönderilmesinden endişelenen Ebu'l-Kasım üstün Bizans donanmasına karşı koyamayacağını düşünerek Kios'tan geri çekildi. M. Butumites süratle gelerek Ebu'l-Kasım'ın herhalde henüz kızakta bulunan gemilerini yaktı. Pek az sonra da Tatikios kara yolundan yetişerek mevzi aldı. Ebu'l-Kasım'ın çekildiği (Halykai veya Kyparisson) mevkiinde Bizanslılar ile Türkler arasında on beş gün süreyle ufak tefek çarpışmalardan başka büyükçe bir savaş yapılmadı. Neticede Tatikios savaşa karar vermek zorunda kaldı. Savaş bir kısım Türk askerinin ölmesi, esir edilmesi, daha çoğunun ise bütün eşya ve teçhizatını bırakarak kaçması ile neticelendi. Ebu'l-Kasım güçlükle İznik'e ulaşabildi. Bütün bu olayların oluş şekli ve tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak Bizans'taki başka olaylara bakarak Emîr Porsuk'un gelişinin 1090 yılı sonlarında olması çok muhtemeldir[14].

Şu halde 1090 yılı ortalarında Ebu'l-Kasım Kios'ta mağlup olduktan sonra İznik'e çekilmişti. Ancak Emîr Porsuk'un Anadolu içinde bağımsız davranan muhtelif Türk beylerini itaata aldıktan sonra İznik'e yaklaşmakta olduğu bu sıralarda Aleksios, Ebu'l-Kasım'a haber göndererek onu İstanbul'a davet etti. Bizans İmparatoru anlaşıldığına göre İznik hâkimi Ebu'l-Kasım'a Porsuk'a karşı bir ittifak teklif ve bu münasebetle onu İstanbul'a davet etmişti. O bu arada bir taraftan da Türklerin elinde bulunan İzmit'i ele geçirmek istiyordu. Ebu'l-Kasım İstanbul'da gayet iyi karşılandı, hemen her gün kendisine ziyafetler veriliyor, hipodromda şerefine at ve araba yarışları tertip olunuyor ve İstanbul'da ikamet müddeti birçok neden ile uzatılmaya çalışılıyordu. İki taraf arasında barış ve ittifak görüşmeleri yapıldığı esnada, İmparator Aleksios donanma kumandanı Eustathios Kymineianus'u yapı malzemesi, mimarlar ve işçileri yüklediği gemileriyle İzmit'e yolladı. Bunlar İzmit müstahkem mevkiini kontrol altına alacak yeni bir kale inşa etmekle görevlendirilmişlerdi. Kalenin inşası bittikten sonra Aleksios, Ebu'l-Kasım'a pek çok hediyeler ve bir de "Sebastos" ünvanı vererek onu İznik'e uğurladı. Ebu'l-Kasım olan biteni öğrendiği zaman kadere boyun eğmek zorunda kaldı. Çünkü bu sırada Emîr Porsuk artık İznik önünde görünmüştü ve Ebu'l-Kasım İmparator'un yardımına muhtaçtı.

Emîr Porsuk İznik'i üç ay muhasara etti. İmparator'un hareket şekline ve hilekârlığına çok içerlemiş bulunan Ebu'l-Kasım bu müddet içinde ken-

14 M. H. Yınanç ("Bursuk", *İA*) 1088; İ. Kafesoğlu (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953), 1089 sonları; O. Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971, s. 85) 1086 sonu-Nisan 1087 arası ve Cl. Cahen (*Pre-Ottoman Turkey,* London 1968, s. 80) 1087? gibi değişik tarihler veriyorlar.

di imkânları ile Porsuk'un kuvvetlerine karşı İznik'i korudu. Ancak sonunda yardım istemek için İmparator'a başvurmak zorunda kaldı. Bizans İmparatoru bu sırada Peçeneklere karşı büyük bir ölüm kalım mücadelesi içinde idi. Onun bu cepheden ayıracak kuvveti yoktu, buna rağmen Ebu'l-Kasım'a yardım zorunluluğunu hissetti. Çünkü İznik Porsuk'un eline geçecek olursa burasını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan kurtarıp almak elbette hemen hemen imkânsız bir şey olacaktı. Bunun için o yeniden bir hileye başvurdu. O pek küçük bir kuvveti bunlara imparatorluk sancakları, İmparator'un önünde taşınması alışılmış olan süslü alametleri vermek suretiyle Ebu'l-Kasım'a yolladı. Bu yardım yoluyla Porsuk'u geri çekilmeye zorlamayı ve imkân hâsıl olursa İznik'i kendi adına zapt etmeyi umuyordu. Bu küçük Bizans kuvveti muhtemelen deniz yönünden şehre girdi. İmparator gâyesinin ilkine kolaylıkla ulaştı. Bizanslılar surlar üzerine çıkıp imparatorluk sancaklarını ve imparatorun alametlerini göstererek savaş naraları atmaya başlayınca; Porsuk, İmparator'un bizzat geldiği düşüncesiyle kuşatmayı kaldırmayı uygun buldu. İznik bu suretle kuşatmadan kurtulunca, yardıma gelen kuvvetler, sayıları pek az olduğu ve Ebu'l-Kasım henüz tamamiyle kuvvetten düşmemiş bulunduğu için, İmparator'un planının ikinci safhasını gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak geri dönmeyi tercih ettiler.

Emîr Porsuk'un başarısızlığı üzerine Büyük Sultan Melikşâh'ın İznik'in zaptından vazgeçmediğini ve buraya kıymetli kumandanlarından Urfa emîri Bozan'ı gönderdiğini görüyoruz. Anna Komnena bu münasebetle Melikşâh'ın kendisiyle ittifak etmek üzere, İmparator'a yeniden müracaat ettiğini kaydediyor. Neticede İmparator Aleksios da Selçuklu Sultanı'nın yanına bir elçi heyeti göndermiş, fakat bunlara verdiği talimatta müzakereleri uzatarak Melikşâh'ı oyalamalarını tembihlemişti. Ancak bu heyet daha yolda iken Melikşâh'ın ölüm haberini almış ve geri dönmüştü. Sultan Melikşâh'ın 19 Kasım 1092'de öldüğünün bilindiğine göre, Bizans elçi heyetinin buna yakın bir tarihte yola çıktığı kabul olunabilir. Bu durumda Bozan'ın İznik önüne gelişini de aynı yılın (1092) ortalarına ve hatta ikinci yarısına koymak herhalde hatalı olmayacaktır.

Öte taraftan Emîr Bozan İznik önüne geldi, şehri hücumla zapt etmek için birbiri arkasına yaptığı teşebbüsler, Ebu'l-Kasım'ın şiddetli müdafaası ve İmparator'dan istediği yardımı elde etmesi sayesinde bir türlü netice vermedi. İmparator bu sırada Peçenekleri Kumanların yardımı ile imha etmiş olduğu için biraz olsun ferahlamış bulunuyordu. Bizans Levunion galibiyetinden (29 Nisan 1091)[15] sonra sadece İzmir hâkimi Çaka (Çakan) Bey'le uğraşmak

15 Levunion, Meriç'in aşağı mecrasında sağ tarafta bir şehir olup, adını bu şehirden alan savaşta Bizanslılar ile kumanlar birleşerek Peçenekleri mağlup ve tamamen imha ettiler, bk. A. N. Kurat, *Çaka Bey*, Ankara 1963[3], s. 42.

zorunda idi[16]. Bozan bu şekilde İznik'i zapt edemeyeceğini anlayınca muhasarayı kaldırarak karargâhını Lopadion (Ulubat) yanında bulunan Lampe Irmağı kenarına nakletti.

Ebu'l-Kasım'ın bu sıralarda artık bağımsız hükümet sürmek imkânının yok olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Her halde İmparator'un kendisine ne maksatla yardım ettiğini anlamış olacaktır. Belki de İmparator ile Melikşâh arasında bir anlaşma yapılacağını da haber almıştı. Bu sebeple o, doğrudan doğruya Büyük Sultan'a müracaatla İznik bölgesinde onun valisi sıfatıyla tasdik edilmeyi ümit ederek büyük hediyeler hazırladı ve kardeşi Ebu'l-Gazî'yi İznik'te yerine vekil bıraktıktan sonra İsfahan'a doğru yola çıktı. Anna Komnena, onun on beş katır yükü altın ile Sultan'ın yanına gittiğini kaydetmektedir. Ancak Ebu'l-Kasım bütün rica ve ısrarlara rağmen Melikşâh tarafından huzura kabul edilmemiş ve kendisine Anadolu işinde tam yetki verilmiş olan Bozan ile anlaşması bildirilmiştir. Bu şekilde arzusuna ulaşamayan Ebu'l-Kasım uzun bir süre bekledikten ve ıstırap çektikten sonra Bozan'ı bulmak için harekete geçti. Ancak yolda Bozan'ın gönderdiği iki yüz kişilik bir müfreze tarafından yakalanarak kendi yayının kirişi ile boğdurulmuştur. Anna Komnena'ya göre, bu iş Bozan'ın değil Sultan'ın verdiği emirler ile olmuştur. Bu olayın Melikşâh'ın Bağdat'a gitmek üzere hareketinden pek kısa bir süre önce ceryan ettiği tahmin olunabilir (muhtemelen Eylül-Ekim 1092).

I. Kılıç Arslan'ın Saltanata Hâkim Olması:

Ebu'l-Kasım'ın ölümünden sonra kardeşi Ebu'l-Gazî İznik'i elinde tutmakta devam etti. Tam bu sıralarda da Sultan Melikşâh'ın vefat etmiş olması onu Emîr Bozan'ın tazyikinden kurtarmış oldu. Zira Bozan bütün kuvvetleri ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde meydana çıkan karışıklıklarda rol oynamak üzere Suriye'ye yollanmıştı. İmparator Aleksios bu sefer Ebu'l-Gazî'yi hediyeler ve vaatlerle kandırıp onun İznik'i terk etmesini sağlamaya çalıştı. Ebu'l-Gazî ise belki de henüz ağabeyinin ölüm haberini almamış olduğu cihetle, İmparator'u oyalamakla yetinmişti. Ancak Sultan Melikşâh'ın ölümü, onun tutuklu olarak İsfahan'da tuttuğu Süleymân-şâh'ın oğullarının serbest kalmalarını sağladı. Süleymân-şâh'ın iki oğlu, Kılıç Arslan ve Kulan (veya Dâvud) Horasan'dan kaçarak veya başka bir rivayete göre serbest bırakılarak süratle Anadolu'ya ve sonra İznik'e geldiler. Onların İznik'e gelişlerini belki de 1093 yılı başına koymak gerekecektir. Çünkü bilindiği üzere Melik-şâh'ın hanımı Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmûd'un, babasının tahtına çıkmasını sağlamak ümit ve arzusu ile Melikşâh'ın ölümünü bir süre halktan

16 Bk. İ. Kafesoğlu, "Selçuklu çağındaki İzmir Türk Beyinin adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?" *Tarih Dergisi,* S. 34. İstanbul 1984, s. 55-60.

saklı tutmuştu. Böylece haberin İsfahan'a ulaşması ve Kılıç Arslan ile kardeşinin buradan hareketleri ve İznik'e varışları her halde uzunca bir müddet sürmüş olmalıdır.

İznik'te bulunan Türkler, Selçuklu şehzadelerinin gelişini büyük bir sevinçle karşıladılar. Ebu'l-Gazi'nin iktidarı hiç direnmeden Kılıç Arslan'a devrettiği anlaşılmaktadır. Kılıç Arslan bu suretle babası Süleymân-şâh'a halef oluyor, tabiatıyla babasının benimsemiş olduğu "Sultan" ünvanını da alıyordu. Ancak Anadolu henüz birliğe ulaşmış bir sultanlık olmaktan çok uzak idi. Kılıç Arslan'ın hâkimiyet sahası ancak İznik ve civarını kapsar görünmektedir. İzmit, Ebu'l-Kasım zamanında elden çıkmıştı. İzmit körfezi sahilleri ise boydan boya Bizanslıların elinde idi. İzmir ve çevresinde başka bir Türk beyi, Çaka hâkimdi. Öte taraftan Danişmendliler, Mengücükler ve Saltuklular gibi Türk beylikleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hüküm sürüyorlardı. Dikkatle bakılacak olursa Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki mevkii bir ölçüde kendisinden iki yüz yıl sonraki Osmanoğulları'nın durumuna çok benzemektedir. Osmanoğulları'nın yapmış oldukları gibi o ve onun ahfadı Anadolu birliğini İznik, Bursa, Bilecik, Eskişehir ve civarından hareket ederek gerçekleştirilmişlerdir.

I. Kılıç Arslan'ın Türkiye Selçuklu tahtına çıkarak "Sultan" ünvanı aldıktan sonraki ilk işi devleti yeniden teşkilatlandırmak olmuştu. Ayrıca Çaka Bey'in kızı ile evlenmesi, bu iki Türk hükümdarı arasında bir dostluk kurulmasına sebep oldu. Bu dostluk semeresini vermekte gecikmedi, Kılıç Arslan Marmara sahillerine yerleşmeye çalışan Bizanslıları oradan çıkarttı. Öte taraftan Çaka Bey, Çanakkale'ye doğru ilerlemiş ve Abydos (Çanakkale'ye 8 kilometre mesafede)'u muhasara etmişti. Onun bu hareketiyle İstanbul yolu tehlikeye düşmüş oluyor, İmparator Aleksios bu tehlikeden kurtulabilmek için I. Kılıç Arslan'ı kendisine müttefik yapmaya çalışıyordu. Nitekim o bu arzusunda başarılı olmuştu. I. Kılıç Arslan kendi hâkimiyet sahası içinde Çaka'nın beyliğinin genişlemesini iyi karşılamamış ve harekete geçmişti. İki taraftan sıkışan Çaka Bey bu durumdan kurtulmak için I. Kılıç Arslan'ın yanına gitti ise de, bir netice elde edemediği gibi damadı tarafından ortadan kaldırıldı. Kılıç Arslan ise Bizans ile yaptığı bu ittifak sayesinde doğuda genişleme imkânı buluyordu. İlk önce 1095'te Malatya üzerine yürüdü, bu şehir Gabriel adında bir Ermeni'nin idaresinde idi. Kılıç Arslan iyi tahkim edilmiş olan bu şehri şiddetle muhasara etti. Fakat bu sırada Avrupa'dan harekete geçmiş olan Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'e, kadar ulaşmıştı. Sultan Kılıç Arslan bu bakımdan süratle geri döndü ise de, Haçlıların kuşattığı İznik'e giremediği gibi, büyük ve muntazam Haçlı ordusuyla giriştiği savaşta da başarılı olamamıştı. Neticede İznik'e müdafaa eden Türkler Bizanslılar ile anlaşarak şehri onlara teslim ettiler (19 Haziran 1097). Öte taraftan Kılıç Arslan Anadolu'ya çekilmiş, öteki Türk beylerinden Danişmendli

Gümüş Tegin (Emir Danişmend) ve Kayseri (Kapadokya) hâkimi Hasan Bey ile birleşerek ilerleyen Haçlı ordusuna karşı harekete geçmişti. Bu müttefik Türk ordusu Eskişehir (Dorylaeum) önünde Haçlı ordusu ile karşılaştı. Birkaç gün sürdüğü anlaşılan bu savaşta iki taraf kahramanca mücadele etmiş, neticede Türkler üstün sayıdaki düşman karşısından çekilmek zorunda kalmışlardı (1 Temmuz 1097). Sultan Kılıç Arslan bundan sonra bir çeşit çete savaşı yaparak düşmanı yıpratmak niyetinde idi. Nitekim bu çekiliş sırasında Türkler yol boyunca içecek ve yiyecek maddelerini yok ederek, bir ölçüde Haçlıları açlığa mahkûm ediyorlardı. Buna rağmen Haçlı ordusu Konya'ya kadar ilerledi ve buradan sonra Ereğli'de ikiye ayrılarak yoluna devam etti. Bu sırada Anadolu'nun durumu yeniden değişiyor, Bizanslılar Türklerin elindeki Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve Eski Lydia'nın öteki birçok şehrini işgal ediyorlardı. Öte taraftan Türklerin gelişiyle Toroslara sığınan Ermeniler de yavaş yavaş sahillere ve ovalara inmeye başlamışlardı.

Bu Haçlı seferi fırtınasının geçmesinden sonra Anadolu Türkleri tekrar toparlandılar. Sultan I. Kılıç Arslan ise Konya'ya yerleşerek burayı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı. Bu sırada Haçlılara karşı Danişmendliler de başarılı savaşlar veriyorlardı. Nitekim Danişmendli ordusu 1100 yılında bir Haçlı ordusunu Malatya civarında mağlup ve Bohemund'u esir etti. Türklerin bu zaferinden sonra 1101 yılı Haçlı seferlerini oluşturan Haçlı orduları Anadolu'ya girdi. Sultan Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi Bohemund'u kurtarmak için Niksar'a doğru ilerleyen Haçlı ordusunun birinci grubunu Merzifon'da 1101 yılında imha ettiler. Yine aynı yıl içinde peşpeşe iki Haçlı ordusu da Sultan Kılıç Arslan ve Danişmendliler tarafından Konya Ereğlisi'nde büyük bir kısmıyle ortadan kaldırıldılar. Böylece Anadolu Türkleri eski güvenlerine kavuşmuş oldular.[17] Öte taraftan Haçlıların kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini gören İmparator Aleksios, Sultan Kılıç Arslan ile onlara karşı bir ittifak yaptı. Bu sırada Danişmend Gazi de boş durmuyor ve Malatya'yı fethediyordu (18 Eylül 1101). Sultan I. Kılıç Arslan ise 1103 yılında bir sefere çıktı, buna sebep aynı dinden olmalarına rağmen Ermenilerin Haçlılardan şikâyet etmeleri idi. I. Kılıç Arslan Elbistan'ı ve Maraş'ı Haçlıların elinden kurtardı. Danişmend Gazi'nin elinde tutsak olan Haçlı reislerini (Bohemund, Richard gibi) fidye karşılığı serbest bırakması, bu paranın yarısını isteyen I. Kılıç Arslan ile aralarının açılmasına sebep oldu. Aslında sultan daha önce onun Malatya'yı ele geçirmesine kızmıştı, fidye olayı belki de görünürdeki bir sebep idi. Neticede sultan, Danişmend Gazi'nin üzerine yürüyerek onu mağlup etti (1103). Çok geçmeden Danişmend Gazi'nin 1105'te ölmesi, Sultana Malatya'yı ele geçirmek fırsatını verdi. Aynı yıl içinde sultan Malatya'yı kuşatmış, Danişmend

17 Fazla bilgi için bk. S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* çevr. Fikret Işıltan, II. cilt, Ankara 1987, s. 15-25.

Gazi'nin oğlu Yağı-basan mukavemet edemeyerek şehri teslim etmişti[18]. Böylece Anadolu Beyliklerinin en kudretlilerinden biri olan Danişmendlilerin durumu sarsılmıştı. Sultan öteki beylikleri de kendine tabi kılmak istedi ve bunda da bir ölçüde başarılı oldu (Söz gelişi; Dilmaçoğulları, İnaloğulları gibi). Ancak Saltuklular ve Sökmenliler (Ahlat-şâhlar) Büyük Selçuklulara tabi olarak kalmışlardı. Sultan Kılıç Arslan'ın bu genişleme siyaseti neticesinde Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasına komşu olması, hanedanın bu iki kolunun çatışmasını beklenir hâle getirmişti. Nitekim çok geçmeden böyle bir olay vuku buldu. Musul'a hâkim olmak meselesi; Sultan Kılıç Arslan ile Büyük Selçuklu emîrlerinden Çavlı'yı karşı karşıya getirdi. İlk etapta Kılıç Arslan üstündü ve 22 Mart 1107'de Musul'a girdi. Emîr Çavlı ise mücadeleyi bırakmamıştı, büyük bir ordu toplayarak harekete geçti. İki taraf Hâbur Nehri kenarında karşılaştı. Sultan I. Kılıç Arslan kahramanca dövüşmüş, ancak mağlup olacağını anladığı zaman atıyla Hâbur Nehri'ni geçerek kurtulmak istemişti. Fakat kendisine ve atına ait zırhların ağırlığı ona bu şansı tanımamış ve nehirde boğulmuştu (3 Haziran 1107). Emîr Çavlı onun oğlu Şahinşâh'ı yakalayıp, Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. Böylece Türkiye Selçukluları tahtı kısa bir süre için tekrar boş kaldı. Kılıç Arslan'ın Şahinşâh'tan başka Mes'ûd, Arap ve Tuğrul Arslan adlarında üç oğlu daha vardı (Muhtemelen bir de Gök-Arslan).

Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra eşi beraberinde küçük oğlu Tuğrul Arslan olduğu halde Malatya'ya gelmiş ve burada Tuğrul Arslan'ın sultanlığı ilan edilmişti. Öte taraftan Bizanslılar Türkiye Selçuklu sultanlığının bu zayıf durumundan faydalanarak Türkleri oturdukları yerlerden uzaklaştırmaya başladılar. Bu özellikle sahil bölgelerinde kendisini göstermiş Türkler ,Bizans saldırısı karşısında ağır kayıplar vererek Orta Anadolu'ya çekilmişlerdi. Bizanslılara bu devrede Kayseri (Kapadokya) emîri Hasan karşı koymaya çalışmıştı.

6.5.4. Şahinşâh'ın Saltanatı

Bir süre sonra Konya Selçuklu tahtında Şahinşâh'ın oturduğunu görüyoruz (1110). Onun Anadolu'ya dönüşü ile ilgili iki rivayet vardır. Birincisine göre, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar Anadolu'nun kötüye giden durumunu görerek Şahinşâh'ı ülkesine göndermiş, ikincisine göre ise Şahinşâh kendisi kaçmıştı. Şahinşâh'ın Konya'ya geldikten sonra belki de ilk işi, kendisine rakip gördüğü Hasan Bey'i ortadan kaldırmak olmuştu. Daha

18 Bk. Turan, *aynı eser,* 146. Ancak Yınanç ("Danişmendliler", *İA,* s. 469), Honigmann ("Malatya", *İA*) ve Cl. Cahen ("Kilidj Arslan I.", *EI²*) Kılıç Arslan'ın ölüm tarihini 1104 olarak veriyorlar. Ayrıca Honigmann, I. Kılıç Arslan'ın 2 Eylül 1106'dan itibaren Malatya'da hüküm sürdüğünü zikrediyor.

sonra Selçuklu sultanı, İmparator Aleksios ile mücadeleye girişti ve özellikle 1113 yılında bazı başarılı sonuçlar aldı. Bu Türk saldırıları sırasında Emîr Monoluğ ve Muhammed adlarındaki beyler temayüz ettiler. Nihayet Afyon (Ampous) civarında Şahinşâh ile Aleksios arasında bir anlaşma imzalandı. Özellikle Sultan'ın Bizans'a barış teklif etmesi bu sırada kardeşi Mes'ûd'un isyanı ile ilgili olmalıdır. Mes'ûd kayınpederi Danişmendli Emîr Gazi (1105-1134) ile birleşerek taht mücadelesine girişmişti. Sultan Şahinşâh süratle bu isyanı bastırmak üzere geri dönmüş, ancak adamlarının ihaneti sebebiyle bir baskın sonucu Mes'ûd'un önünden kaçmak zorunda kalmıştı. O Bizans İmparatoru'nun yanına giderken Akşehir civarında Mes'ûd'un adamlarının eline esir düşmüş ve gözleri kör edilmişti (1116). Mes'ud buna rağmen Şahinşâh'tan çekinmiş ve onu eski Türk âdeti gereğince kanı akıtılmaksızın, yayının kirişiyle, boğdurmuştu. Rivayete göre Şahinşâh öldüğünde yirmi bir yaşında idi (1118). Onun özellikle gençliğin verdiği bir umursamazlıkla devleti idare ettiği ve tecrübeli kumandanlara yeterli ölçüde değer vermediği ve kendine fazla güvendiği anlaşılıyor.

6.5.5. Sultan I. İzzeddîn Mes'ûd

Mes'ûd Danişmendlilerin himayesinde Konya'da Selçuklu tahtına çıktı. Bir süre sonra da Bizans tahtında bir değişiklik oldu: Aleksios'un ölümü ile yerine oğlu II. İoannes (Yuannis) Komnenos (1118-1143) geçmişti. Yeni İmparator Ioannes de babası gibi Türklerin elindeki şehirleri geri almak istiyordu ve bu arzusunda bir ölçüde başarılı olarak Denizli ve Uluborlu'yu işgal etti. Fakat 1122 yılında bir Peçenek grubunun Tuna'yı geçerek Makedonya ve Trakya'ya sarkması, İmparator'un geri dönmesine sebep oldu.

Sultan Mes'ûd ise kayınpederi Danişmendli Emîr Gazi'nin nüfuzu altında olup, onun siyasetini izlemek zorunda idi. Emîr Gazî daha önce Danişmendlilerin hâkimiyeti altında bulunan Malatya'yı geri almak istiyordu. Nitekim o bir fırsattan yararlanarak, beraberinde Sultan Mes'ûd olduğu halde, 13 Haziran 1124'te bu şehre hücum ederek kuşattı.Tuğrul Arslan bu kuşatmaya altı ay mukavemet gösterdi ise de, neticede Malatya'yı Emîr Gazî'ye teslim ederek Minşar Kalesi'ne çekildi (10 Aralık 1124). Böylece Malatya tekrar Danişmendlilerin idaresi altına giriyor ve Anadolu'da artık üstünlük bu Türk hanedanının oluyordu.

Öte taraftan Mes'ûd'un kardeşi Arap, Ankara ve Kastamonu yörelerine hâkimdi, 1125 yılında büyük bir ordu ile (otuz bin kişi) harekete geçerek Selçuklu tahtına sahip olmak istedi. Mes'ûd ise kardeşi Arap karşısında başarısızlığa uğrayarak yardım istemek için İmparator Ioannes'in yanına İstanbul'a gitti. Mes'ûd kısa bir süre sonra tekrar Anadolu'ya döndü ve kayınpederi Emîr Gazî

ile birleşerek Melik Arab'ı mağlup ve Kilikya'ya kaçmaya mecbur etti. Melik Arap kolay kolay saltanat davasından vazgeçmiyordu. Gazî ve Mes'ûd karşısında birkaç defa daha, şansını denedi ise de, sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kalarak mücadele sahasını terketti (1128). Böylece Mes'ûd, Danişmendlilerin yardımı ile iki rakibi Tuğrul Arslan ve Melik Arap'tan kurtulmuş oldu. Danişmendli Emîr Gazî ise Haçlılara karşı kazandığı zaferler ile de kudretini kanıtlıyor, Abbâsî halifesi el-Müsterşid ve Sultan Sencer tarafından kendisine "Melik" unvanı tevcih ediliyordu. Ancak o bu unvanın tevcih merasimi yapılamadan öldü ve yerine geçen oğlu Muhammed "Melik" ilan edildi (1134).

Gazî'nin ölümü ile Sultan Mes'ûd büyük bir borçtan kurtulmuş oluyordu. Ayrıca damat olması sebebiyle muhtemelen miras davasına o da karışmıştı. Bu bakımdan Melik Muhammed ile arası açıldı ise de Bizans tehlikesi karşısında tekrar bir ittifak meydana getirdiler. İmparator Ioannes 1137 ilkbaharında büyük bir ordu ile Kilikya'daki Ermenilere karşı sefere çıktı, yolu üzerindeki Sultan Mes'ûd'a ait yerleri yakıp yıkarak Toroslara ulaştı. Bizans ordusu bu sefer sırasında Mersin, Adana ve Mamistra (Misis)'yı süratle ele geçirdi. Ermeni Leon önce kaçarak kurtuldu ise de bir yıl sonra esir edilerek İstanbul'a götürüldü. Bizans için artık Suriye yolu açılmış görünüyordu. İmparator bu sefer sırasında Haçlılar idaresindeki Antakya üzerine yürüdü ve 29 Ağustos 1137'de şehir surları önüne ulaştı. Şehir kısa bir kuşatmadan sonra teslim oldu, artık Antakya bir vassal devlet olarak Bizans'a tabi idi. İmparator ertesi yıl (1138), Suriye seferine devam etti, 20 Nisan'da Halep önüne geldi, fakat şehrin kuvvetli müdafaası karşısında kuşatmayı göze alamayarak güneye doğru yürüdü. Nisan ayı içinde Esarib, Maaretünnuman ve Kefertâb'ı işgal ederek 28 Nisan'da Şeyzer'i muhasara etti. Neticede Şeyzer emîri Munkizîlerden Ebu'l-Asakir Sultan ona tabi olmayı kabul etti. İmparator daha sonra Antakya'ya döndü. Bu sırada Sultan Mes'ûd Kilikya'yı ele geçirmiş ve Adana bölgesinde faaliyet göstermişti. İmparator ordusunun bir kısmını Selçuklu Sultanı üzerine gönderdi ise de Mes'ûd ile bir anlaşma yaparak İstanbul'a döndü (1138). Buna rağmen Selçukluların ve Danişmendlilerin Anadolu'daki hareketleri durmamıştı, İmparator bunlara bir son vermek için 1139 yılı yazında tekrar Türk toprakları üzerine bir sefer tertipledi. Daha sonra Danişmendlilerin eski merkezi Niksar önüne geldi ve burayı uzun bir süre kuşattı ise de, iyi müdafaa edilmekte olan Niksar Kalesi önünde başarılı olamayarak İstanbul'a döndü (1140). Bu sırada İmparator'un yeğeni Ioannes müslüman olmuş ve Mes'ûd'un kız kardeşi ile evlenmişti. İmparator'un bu başarısızlığı Sultan Mes'ûd'un Antalya civarına kadar ilerlemesine sebep oldu. İmparator İoannes Selçukluların bu hareketi karşısında 1142 baharında yeni bir sefer tertipleyerek Antalya (Attalia)'ya oradan da Kilikya'ya gitti ve 1143 Nisan'ında Toros Dağları'nda bir av sırasında kolundan aldığı bir ok yarası sebebiyle öldü.

Öte taraftan Melik Muhammed'in 6 Aralık 1142'de Kayseri'de ölmesi, Danişmendli Devleti'nin taht kavgalarıyla üçe parçalanması ile neticelenen olaylara sebep oldu. Tabii bu olaylardan en fazla Sultan Mes'ûd yararlanmıştı. Mes'ûd Danişmendliler arasındaki mücadelede tahtın meşrû vârisi olan Zünnûn'u himaye ediyordu. Önce Sivas hâkimi olan Danişmendli Yağı-basan üzerine yürüyerek onu mağlup ve adı geçen şehre hâkim oldu. Daha sonra Danişmendli Aynüddevle'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı (1143). Ertesi yıl Sultan yine Aynüddevle'nin arazisinde idi. Ceyhan ve Elbistan bölgelerini kendi toprakları içine katarak "Melik" unvanı ile oğlu Kılıç Arslan'ın idaresine bıraktı. Böylece Anadolu'daki üstünlük Danişmendlilerden Selçuklulara geçiyordu. Sultan Mes'ûd doğuda topraklarını genişletirken, Türkmenler de batıda Ege bölgesinde akınlarını sürdürdüler. İmparator I. Manuel (1143-1180) bunlara engel olmak istedi, fakat hastalığı sebebiyle yarım kalan bir seferinden sonra Sultan Mes'ûd, 1145'te İsauria (İçil)'daki Brakena (Pracana) Kalesi'ni fethetti.

İmparator Manuel'in Türkleri Anadolu'dan atmak hevesinden vazgeçmediği görülüyor. Nitekim o büyük bir ordu ile 1146 yazında harekete geçti. Menderes bölgesini geri alarak Akşehir (Philomelium)'de karşısına çıkan bir Selçuklu ordusunu mağlup etti ve adı geçen şehre girerek burayı yaktı. Daha sonra Manuel Konya üzerine yürüdü. Sultan Mes'ûd ise Selçuklu kuvvetlerini Aksaray'da toplayarak savaşa hazırlandı. İki taraf Konya önünde karşılaştı. Sultan Mes'ûd'un bu savaş sırasında büyük ve sayıca üstün Bizans kuvvetleri karşısında etkili olamadığı, Bizans'ın Konya'yı muhasara etmesinden anlaşılıyor. Bu muhasara bir kaç ay sürdü. Bizanslılar Konya civarını tahrip ettiler, mezarları dahi açarak vahşice davranışlarda bulundular. Selçuklu kuvvetleri ise düşmanı baskın şeklindeki taarruzlar ve kurduğu pusular ile rahatsız ediyordu. Nihayet İmparator Konya'yı alamayacağını anlamış ve bu sırada Avrupa'dan İkinci Haçlı seferinin başladığını öğrenerek geri çekilmeye karar vermişti. Böylece İmparator'un Konya seferi bir başarısızlıkla neticelendi. Ancak Mes'ûd ve Manuel yaklaşan Haçlı seferi sebebiyle derhal aralarında bir anlaşma yaptılar. Bu arada Sultan Mes'ûd'un da bazı ödünler verdiği, Antalya ve İç-il bölgelerinde aldığı bazı yerleri ve Brakena Kalesi'ni Bizans'a terk ettiği anlaşılıyor (1147 baharı).

Atabey Zengî'nin 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması Avrupa'da büyük bir heyecan yarattı ve yeni bir Haçlı seferinin tertiplenmesine sebep oldu. Bu Haçlı seferinin başında Alman İmparatoru III. Konrad (Conrad) ve Fransa kralı VII. St. Louis bulunuyordu. Önce Alman İmparatoru İstanbul'a ulaşmış ve daha sonra İmparator Manuel tarafından Anadolu'ya geçirilmişti. Almanların emrine verilen kılavuzlar bu orduyu yanlış yollara sevkederek Türklerin eline düşürdüler. Nihayet Sultan Mes'ûd 25 Ekim 1147'de bu Alman ordusunu Doryleum (Eskişehir) civarında perişan etti. Bu durumu bizzat

Konrad'dan öğrenen Fransız kralı İznik'ten sonra Efes-Denizli-Antalya yolunu izledi. Fransızlar da Denizli-Antalya arasındaki yolda Türkmenlerdin hücumu ile ağır kayıplar verdiler. Neticede güçlükle Antalya'ya ulaşabilen VII. St. Louis ordusunun bir kısmı ile gemilere binerek Suriye'ye geçti (1148). Özellikle geride Antalya civarında kalan Haçlıların perişan durumu Türklerin onlara yardım etmelerine sebep oldu. Türklerin bu iyilik severliği karşısında üç binden fazla Hristiyanın kendi arzusuyla Müslüman olduğu rivayet edilmiştir.

Sultan Mes'ûd'un gerek Bizans ve gerekse Haçlılara karşı kazandığı zaferler ile kudret ve şöhreti artmış, bu sebeple Abbâsî halifesi el-Muktefî (1136-1160), hilat, sancak gibi saltanat alametleri göndererek onu yüceltmiştir. Mes'ûd daha sonra harekât sahasını doğu yönünde ve Haçlılar üzerinde yoğunlaştırıyordu. Nitekim Haçlı reislerinden Joscelin'in gönderdiği alay eder şekilde yazılmış bir mektup üzerine, Sultan Mes'ûd beraberinde oğlu Kılıç Arslan olduğu halde harekete geçerek Haçlıların idaresindeki Maraş'ı aldı ve Joscelin'i Tell-bâşir civarına kadar takip etti (1149). Daha sonra Sultan, ikinci bir sefer tertipleyerek Haçlıların hâkimiyetindeki Behisni, Keysun, Ayıntab, Delûk (Dulûk) ve Ra'ban şehirlerine sahip oldu (1151). Ele geçirdiği yerlerden Behisni ve Keysun'un idaresini oğlu Kılıç Arslan'a verdi.

Danişmendlilerden Malatya hükümdarı Aynüddevle'nin 1152 yılında ölmesi ve yerine oğlu Zulkarneyn'in geçmesi siyaset sahnesini yeniden hareketlendirdi. Sivas hükümdarı Yağı-basan, yeğeni Zulkarneyn ve annesi ile birlikte Sultan Mes'ûd'a karşı bir anlaşma yaptı. Sultan Mes'ûd bu anlaşmaya, harekete geçmekle cevap verdi. Önce Yağı-basan, sonra da Zulkarneyn ve annesi ona itaat ettiklerini bildirdiler. Böylece sultan bütün Danişmendlileri kendine tabi kılmış oldu.

Öte taraftan Ermeni prensi II. Thoros Çukurova'da faaliyette bulunarak Bizanslıların elindeki Tarsus, Adana, Masisa ve Anazarbos şehirlerini almış ve 1151'de Andronikos Komnenos kumandasındaki bir Bizans ordusunu mağlup etmişti. O, zaman zaman Türk topraklarına da saldırılar düzenliyordu. Sultan Mes'ûd, Bizans imparatoru Manuel'in de teşviki ile beraberinde Sivas hükümdarı Yağı-basan olduğu halde, Ermeniler üzerine yürüdü (1153). Ermeniler dağlara çekilerek ve geçitleri tutarak Türk ordusuna hareket imkânı tanımadılar, fakat sultana tabi olmayı kabul ettiler. Ertesi yıl (1154), Sultan Mes'ûd tekrar Çukurova'ya ikinci bir sefere girişti ise de, o sırada çıkan veba hastalığı Selçuklu ordusunu zayıf bir duruma düşürdü. Sultan bu nedenle süratle geri döndü ve on ay sonra 1155 yılında öldü. Geride Kılıç Arslan, Dolat (Devlet) ve Şahinşâh adlarında üç oğlu kalmıştı. Mes'ûd'un veliahdı Kılıç Arslan idi. Sultan Mes'ûd sadece Konya ve civarını kapsayan bir devleti sağlam temeller üzerine oturtup

genişletmekle kalmamış, Anadolu'da Danişmendlilere geçmiş olan üstünlüğü tekrar Selçuklulara kazandırmış bir devlet adamı idi. Ayrıca devletin ilk imâr faaliyetleri de onun devrinde başlamış idi.

6.5.6. Sultan II. Kılıç Arslan

II. Kılıç Arslan Selçuklu tahtına çıkar çıkmaz gerek aile içi ve gerekse aile dışı muhalefet derhal kendini göstermişti. Bunun başlıca sebebi eski Türk geleneğine uygun olarak devletin hanedan mensuplarının müşterek malı sayılması idi. İlk önce muhalefete geçen ortanca kardeş Dolat (Devlet) ortadan kaldırıldı. Daha sonra Ankara ve Çankırı hâkimi Şahinşâh harekete geçti. Onu Sivas hükümdarı Danişmendli Yağı-basan izledi ve Nûreddîn Mahmûd b. Zengî ile bir ittifak meydana getirdi. Sultan II. Kılıç Arslan ile Yağı-basan'ın orduları iki kez karşı karşıya geldiler. Ancak araya giren din adamlarının müslüman kanı dökülmemesi için yaptıkları müracaatlar taraflarca kabul edildi. Nihayet Ekim 1155'teki ikinci karşılaşmadan sonra bir barış anlaşması imzalandı. Öte taraftan Ermeni prensi II. Thoros'un kardeşi Stefan da 1156'da Maraş'a girerek şehri ateşe veriyor, buna mukabil Sultan II. Kılıç Arslan Göksun (Keysûn) bölgesine giriyordu. Neticede Stefan, Pertus (Berdus) Kalesi'ni[19] Selçuklulara teslim etti. Sultan böylece bölgede sükûnu sağladıktan sonra geri döndü (1157). Öte taraftan Yağı-basan ile müttefik olan Nureddîn Mahmûd da Selçuklu arazisine saldırarak, Dulûk, Ayıntab ve Ra'ban şehirlerini ele geçirmişti. Sultan II. Kılıç Arslan bu şehirlerin iadesini istemiş, ayrıca Haçlılar ve Ermeniler ile anlaşarak Nureddîn Mahmûd cephesinde rahat hareket etmek imkânı bulmuştu. Nitekim Ayıntab'ı tekrar geri alarak Ra'ban üzerine yürüdü. Haçlıların da harekete geçmesi, Nureddîn Mahmûd'un aldığı yerleri Sultan'a geri vermesine sebep oldu (1157). İmparator Manuel ise Antakya hükümdarı Reinauld (Reynald) ile ittifak etmiş olan ve Kilikya'da sağlamca yerleşmiş bulunan II. Thoros'a karşı 1158 yılında bir sefer tertipledi ve bölgeyi itaat altına aldı.

Sultan II. Kılıç Arslan'ın kuvvetli durumu karşısında onun düşmanları birbirleriyle anlaşmaya başladılar.Bu ittifakın başlıca düzenleyicisi İmparator Manuel idi. O önce Zengîlerden Atabeg Nureddîn Mahmûd ile anlaştı (1159). Ancak İmparator Kilikya seferinden İstanbul'a dönerken, Selçuklu kuvvetleri zaman zaman Bizans ordusuna saldırmış ve ağır kayıplar verdirmişti. İmparator takriben üç ay sonra Anadolu'ya bir sefer daha tertipledi ve bu sırada gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan II. Kılıç Arslan'a karşı büyük bir ittifak meydana getirdi. Bu ittifaka Danişmendli hükümdarları Yağı-basan, Zünnûn ve Zulkarneyn'den başka Sultan'ın kardeşi Şahinşâh da Selçuklu sultanı

19 Maraş bölgesinde muhtemelen aynı adı taşıyan nehrin kenarında yer alan bir kale, bk. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* Trk. trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 61 n. 6.

yapılacağı vaadiyle iştirak etmişti. Sultan II. Kılıç Arslan bu ittifakı bozmak için önce İmparator'a bir elçi gönderdi, sonra da 1160 yılında Elbistan ve civarını Yağı-basan'a bırakarak anlaşmak istedi ise de başarılı olamadı. Ayrıca Yağı-basan'ın sultanın evleneceği İzzeddîn Saltuk'un kızını gelin alayından kaçırtıp, zorla yeğeni Zünnûn ile evlendirmesi bardağı taşıran son damla olmuştu. Sultan II. Kılıç Arslan, Yağı-basan üzerine yürüdü, ancak ittifak burada iyi çalışmış Bizans ve öteki müttefiklerden gelen yardımcı kuvvetler Yağı-basan'ın savaşı kazanmasını sağlamıştı. Nihayet sultan tek çare olarak İstanbul'a giderek bu meseleyi çözmek istedi. II. Kılıç Arslan İstanbul'da üç ay kaldı ve kendisine burada büyük itibar ve hürmet gösterildi. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Sultan II. Kılıç Arslan;

- İmparatorun düşmanlarına karşı düşman olacak ve savaşacak,
- Bizans'tan son yıllarda aldığı şehir ve kasabaları geri verecek,
- Türkmenlerin hudud bölgesine yaptığı akınlara engel olacak,
- Gerektiğinde Bizans ordusunda savaşmak üzere bir kuvvet gönderecekti.

Ayrıca İmparator, sultana büyük para yardımı yapmış; bu anlaşmadan sonra II. Kılıç Arslan ülkesine dönmüştü (1162). O bu suretle Anadolu'daki rakiplerine karşı da serbestçe hareket etmek imkânını sağlamış oluyordu. Sultanın İstanbul'da bulunduğu sırada ise Yağı-basan boş durmamış, Harput ve Çemişkezek gibi bölgeleri istila ederek buranın halkını Kemah'a doğru sürmüştü (1163). Kılıç Arslan'ın ilk işi Yağı-basan'ın üzerine yürüyerek Sivas'ı işgal etmek oldu. Ayrıca Artuklu hükümdarları Kara Arslan ve Necmeddîn Alpı ile Dilmaçoğulları emîri Fahreddîn Devlet-şâh da Yağı-basan'a karşı harekete geçmişler, ancak Atabeg Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin Artuklulara elçi göndererek, Haçlılar'ın saldırıları sırasında Müslümanların birbirleri ile savaşmasının doğru olmadığını bildirmesi, Artuklular ile Danişmendlilerin bir anlaşma yapmalarına sebep olmuştu. Yağı-basan, daha sonra belki de yardım istemek için, damadı olan Şahinşâh ile birleşmek üzere Çankırı'ya gitti ve orada öldü (3 Ağustos 1164). Yerine yeğeni İbrahim'in oğlu İsmâil geçti.

Sultan II. Kılıç Arslan için Yağı-basan'ın ölümü, kendisine karşı olanları ortadan kaldırmak hususunda büyük bir fırsat olmuştu. Önce kardeşi Şâhinşâh'ın Çankırı ve Ankara bölgesindeki, sonra da Danişmendli Zünnûn'un Kayseri ve Zamantı'daki hâkimiyetine son verdi (1169). Şahinşâh ve Zünnûn için Atabeg Nureddîn Mahmûd'a sığınmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştı. Nureddîn Mahmûd, Artuklular ve Sivas Danişmendli emîri İsmâil'i de kendi tarafına çekerek sultana karşı bir ittifak meydana getirmiş, gerek Zünnûn ve gerekse Şahinşâh'ın haklarını müdafaa etmek istemişti. Daha sonra Sivas'ta şiddetli bir kıtlık oldu, şehrin hâkimi İsmâil durumu iyi idare edemeyince, halk ayaklanarak onu öldürdü ve yerine Zünnûn'u davet

etti. Zünnûn, Atabeg Nureddîn Mahmûd'un desteği ile Sivas'ta tahta oturdu (1172). Bu durum Sultan II. Kılıç Arslan'ın Nureddîn'in üzerine yürümesine sebep oldu. Yine araya giren büyükler bu iki Türk devletinin barış yapmasında etkili idiler. Anlaşmaya göre; Nureddîn Mahmûd aldığı bütün yerleri Kılıç Arslan'a geri verecek, buna mukabil Zünnûn da Sivas'ta hüküm sürecekti (1173). Atabey Nureddîn Mahmûd'un 1174 yılında ölümü ile Anadolu'daki durum II. Kılıç Arslan'ın lehine değişti. O süratle harekete geçerek başta Sivas ve Niksar olmak üzere bütün Danişmend illerine hâkim oldu (570/1174-1175). Sultan'ın kardeşi Şahinşâh ve Zünnûn ise kurtuluşu Bizans'a sığınmakta buldular.

Öte taraftan Macaristan ve Avrupa'da meşgul bulunan Bizans İmparatoru Manuel, II. Kılıç Arslan'ın düşmanlarını ortadan kaldırarak kuvvetlenmesini hoş karşılamıyor, ayrıca Batı Anadolu'daki Türkmen akınlarından rahatsız oluyordu. Bu nedenle bir savaş hazırlığı içine girmiş, hududlarda tahkimata ve yıkılan kaleleri yeniden yaptırmaya başlamıştı. Buna mukabil Sultan II. Kılıç Arslan barış antlaşmasının yenilenmesini istemişti. İmparator ise Zünnûn ve Şahinşâh'a ülkelerinin geri verilmesi gibi ağır teklifler ileri sürerek anlaşmayı güçleştiriyordu. Nitekim imparator bu maksatla yeğeni Andronikos Vatatses'i bir ordu ile Paflagonya (Anadolu'nun kuzeyinde, Sinop, Çankırı gibi şehirlerin dahil olduğu bölge)'ya göndererek Zünnûn'a ülkesini geri vermek istedi. Bizanslıların Eylül 1176'daki bu Paflagonya seferi Niksar surları önünde tam bir hezimetle sonuçlandı. Andronikos Vatatses'in başı bir zafer nişanesi olarak Sultan II. Kılıç Arslan'a gönderildi. İmparator ise Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla büyük bir ordu ile harekete geçmişti. Sultan II. Kılıç Arslan barış teklifini tekrarladı ise de bunun bir faydası olmadı. Konya'ya doğru ilerleyen Bizans ordusu Denizli'den sonra Eğridir Gölü'nün kuzeyinde Kumdanlı'da Myriokephalon denilen dar ve sarp bir geçite girdi. İşte bu dar geçitte Bizans ordusu Sultan II. Kılıç Arslan'ın kurduğu pusuya düştü. Yapılan savaşta Türk ordusu Bizans ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı (17 Eylül 1176). Gece olduktan sonra da devam eden bu savaşta kurtuluş ümidi kalmayan İmparator Manuel barış teklifinde bulundu. Sultan II. Kılıç Arslan tarafından kabul edilen bu barışa göre, Eskişehir ve Sublaion (Menderes Nehri kaynağında Uluborlu'nun doğusunda) kaleleri yıkılacak ve İmparator bir savaş tazminatı ödeyecekti. Malazgirt'te olduğu gibi Myriokephalon'da da Türklerin lehlerine biten bir savaşın sonucundan tam anlamıyla istifade edemediği ve barış anlaşmasının kabul edildiği görülüyor. Ancak II. Kılıç Arslan'ın kazandığı bu zafer, dâima Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Bizanslıların hayallerine son veriyor, artık üstünlüğün tekrar Selçuklulara geçtiğini gösteriyordu.

Sultan II. Kılıç Arslan bu galibiyeti fetih-nâmeler ile komşu hükümdarlara ve Abbâsî Halifesi el-Müstezî (1170-1180)'ye bildiriyor, bu haber Bağdat'ta sevinçle karşılanıyordu. Ayrıca Sultan bu zaferi Alman İmparatoru Friedrich I. Barbarossa'ya da bildiriyor ve ona ittifak teklif ediyordu.

Sultan II. Kılıç Arslan Bizans'ı mağlup ederek batı yönündeki tehlikeden kurtulduktan sonra doğuda istediği gibi hareket edebileceği ortama kavuşmuş oluyordu. Nitekim bu durum önceleri sultanın düşüncesine uygun düştü ve o dört aylık bir kuşatmadan sonra 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek Danişmendlilerin buradaki koluna son verdi. Ancak bu sırada ortaya yeni bir rakip çıktı, bu da Nureddîn Mahmûd'un yerini alan Salahaddîn Eyyubî idi. Bu çatışmayı ilk başlatan da Sultan Kılıç Arslan oldu. O Ra'ban Kalesi'nin geri verilmesini istiyordu. Salahaddîn Eyyubî bu isteği reddetti ve ayrıca Sultan II. Kılıç Arslan'ın gönderdiği ordu Eyyubî kuvvetleri tarafından mağlup edildi. Kılıç Arslan bu kez Hısn Keyfâ ve Diyarbekir Artuklu hükümdarı Nureddîn Muhammed'e karşı harekete geçti. Sultan bu hareketine ailevi bir mazeret de gösteriyor, kızına kötü davranan damadını cezalandırmak ve çeyiz olarak verdiği birkaç kaleyi geri almak istediğini ileri sürüyordu. Nureddîn Muhammed'in Salahaddîn Eyyubî'ye sığınması ve onunla müttefik olması iki büyük hükümdarı tekrar karşı karşıya getirdi. Muhtemel bir savaşı Selçuklu veziri İhtiyâreddîn Hasan önlemiş, hatta onları Ermenilere karşı birleştirmiştir. Bu iki hükümdarın birleşmesi ve Salahaddîn Eyyubî'nin hareketi karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayan Ermeni Prensi III. Rupen (1175-1187) barış teklif etmiş ve bu uygun görülmüştü (1180).

Bizans cephesinde ise İmparator Manuel'in tam olarak anlaşmayı uygulamadığı, sadece Sublaion Kalesi'ni yıktırdığı görülüyor. Bu sebeple Sultan Kılıç Arslan akıncılarını Batı Anadolu'ya gönderdi. Rivayete göre 1177'de Ege Denizi'ne kadar ulaşan bir akından ve 1180'de İmparator Manuel'in ölümünden sonra Bizans arazisine Türkmen baskısı son derece artmış ve bunlara mukavemet imkânsızlaşmıştı. Neticede Uluborlu, Kütahya ve Eskişehir civarı Türkler tarafından fethedildi. Bizans'ta ise İmparator III. Aleksios'un ölümü ile tahta Andronikos Komnenos geçmişti. Bu İmparator devrinde (1183-1185) Anadolu'da sık sık isyanlar vuku bulmuş, bu sebeple Selçuklu Sultanı'ndan yardım istenmişti. II. Kılıç Arslan bu fırsattan yararlanarak kırk bin kişilik bir ordu göndermiş, bu Selçuklu kuvveti ve Türkmenler Rodos Adası'nın karşısındaki Likya sahillerine kadar birçok yerleri zapt etmişti. Selçuklu Devleti'nin doğusunda ise Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğru Türkmen göçleri devam ediyordu. Bu Türkmenlerden Rüstem Bey idaresindeki beş bin kişilik bir grup Maraş yönünden Ermeni topraklarına girdiler ve 1187'de Sis (Kozan)'e kadar ilerlediler,

ancak Baron Leon kumandasındaki Ermeniler tarafından bozguna uğratıldılar.

Sultan II. Kılıç Arslan 1155'ten beri aşağı yukarı otuz yıldır hüküm sürdüğü siyaset sahnesinde artık yorulmuş ve görevini gereği gibi yapamaz hâle gelmişti. O da, eski Türklerde devletin haneden azasının müşterek malı sayılması geleneğine uygun olarak, Türkiye Selçuklu Devleti'ni on bir oğlu arasında bölmüştü (1186). Kendisi de Konya'da sultan olarak hüküm sürmeye devam etti. Bu şehzadelerden en küçüğü Uluborlu meliki Gıyâseddîn Keyhusrev, en büyüğü ise muhtemelen Sivas ve Aksaray meliki Kutbeddîn Melikşâh idi. Bu on bir şehzade sahip oldukları topraklarda tam bir melik gibi bağımsız hareket ediyorlar, sadece "Sultan" unvanı kullanmıyorlardı. Bu bölünmeye rağmen özellikle uclarda bulunan Tokat ve civarı hâkimi Melik Rükneddîn Süleyman-şâh Karadeniz sahillerinde faaliyette bulunmuş ve Samsun'u almıştı. Ankara meliki Muhiddîn Mes'ûd Kastamonu taraflarında, Gıyâseddîn Keyhusrev de Batı Anadolu'da etkili olmuşlardı. Ancak bütün bunlara rağmen kardeşlerin Selçuklu tahtına hâkim olabilmek için birbirleri ile yaptıkları mücadele devletin zayıf düşmesine ve ihtiyar sultanın üzüntülü günler geçirmesine sebep oluyordu.

Öte taraftan Salahaddîn Eyyubî'nin Kudüs'ü zapt etmesi üzerine Avrupa'da üçüncü bir Haçlı seferi tertiplenmişti (1189). Bu seferin başında Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa bulunuyor ve Haçlı ordusunun sayısı hakkında verilen bilgiler iki yüz ile altı yüz bin arasında değişiyordu. Bu Haçlı ordusuna karşı Salahaddîn Eyyûbî Bizans imparatoru II. İsakios Angelos (1185-1195) ile anlaşıyordu (1189). Buna göre iki devlet I. Andronikos zamanında aktedilen, Alman ordusunun geçmesine engel olmak hükmünü hâvi ittifak anlaşmasını yenilediler. F. Barbarossa ile Kılıç Arslan arasında da eski bir dostluk bulunuyordu. Nitekim Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddîn Melikşâh'ın elçileri F. Barbarossa'ya Edirne'de ulaşmış ve iki taraf arasında; Alman ordularının Selçuklu topraklarından serbestçe geçmesi, erzak ve öteki ihtiyaç maddeleri satın alması hususunda anlaşma yapılmıştı (Şubat 1190). Ancak Bizans, Salahaddîn Eyyûbî ile yaptığı anlaşmaya rağmen, bu büyük Haçlı ordusuna boyun eğmek zorunda kalmıştı. F. Barbarossa ve emrindeki ordu Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girdi. Başlangıçta her şey normal gitmiş, Türkmenler Haçlı ordusuna saldırmamış, hatta onlara yiyecek maddeleri ve hayvan satmıştı. Ancak Haçlılar Uluborlu bölgesinde Türkmenlerin saldırısına uğramış ve ilk Selçuklu ordusu ile de Akşehir'de karşılaşmıştı. Sultan'ın iki oğlu Melikşâh ve Mes'ûd'un idaresindeki bu Selçuklu ordusu Haçlılara ağır kayıplar verdirmesine rağmen sayıca üstün düşman karşısında Konya'ya çekilmek zorunda kalmıştı. Haçlı ordusu da bu Selçuklu kuvvetlerini takip ederek Konya önüne geldi (17 Mayıs 1190). Esasında F. Barbarossa'nın niyeti Kilikya üzerinden Suriye'ye gitmek idi, ancak bu saldırılar karşısın-

da Konya'ya yürümüştü. Neticede Haçlılar şehre girmeye muvaffak oldular, çarşıları yağmaladılar ve birçok insan öldürdüler. Bu sırada iç kalede oturan Sultan Kılıç Arslan ve oğlu Melikşâh, Alman İmparatoru'na barış teklifinde bulundular. Alman İmparatoru da esas gayesinin Kudüs'ü kurtarmak olduğunu ve iki tarafın boşuna kayıplar verdiğini söyleyerek bu teklifi kabul etti. Ancak Selçuklu topraklarından çıkıncaya kadar güvende bulunabilmek için Selçuklu emîrlerinden yirmi beş kişiyi rehine olarak aldı. Haçlı ordusu Mayıs ayı sonunda Konya'dan ayrıldı. Rivayete göre, Melikşâh sevmediği yirmi beş emîri Almanlara teslim etmiş, Türkmenlerin devam eden saldırıları karşısında bunlar öldürülmüştü. F. Barbarossa daha sonra Silifke çayında boğuldu.

II. Kılıç Arslan'ın son günlerinde oğulları arasındaki taht mücadelesi amansız bir şekilde sürmüş, ona tahakküm edenler, hatta kendini sultan ilan edenler dahi olmuştu (Melikşâh gibi). Nihayet Sultan Kılıç Arslan 1192 Ağustos'unda hastalandı ve muhtemelen seksen yaşında iken Konya'da öldü. Öldüğü sırada veliahtı olan en küçük oğlu Gıyâseddîn Keyhusrev Selçuklu tahtına geçti.

6.5.7. I. Gıyâseddîn Keyhusrev'in İlk Saltanatı

I. Gıyâseddîn Keyhusrev ilk tahta çıkışında beş yıl hükümdarlık yaptı. Başlangıçta onun hükümdarlığına pek itiraz olmamış, bu arada en muhteris Şehzade Kutbeddîn Melikşâh da ölmüştü. Daha sonra Gıyâseddîn Keyhusrev, İmparator III. Aleksios (1195-1203)'un tüccarları hapsetmesi üzerine, Bizans ile arası açılmış ve bir sefer tertiplemişti. Sultan, Menderes Nehri vadisi boyunca Frigya'daki Antioch (Antiokheia) şehrine kadar ilerlediği bu seferde, özellikle Karia ve Tantalus halkından beş bin esir alarak bunları nüfusu azalmış olan Akşehir bölgesinde yerleştirmiş, onlara yeniden hayat kurmaları için her türlü yardımı yapmış ve beş yıl vergiden muaf tutmuştu. Kendilerine karşı gösterilen iyi muameleden dolayı bu halk çok memnun olmuş, Bizans ile yapılan anlaşmadan sonra da ülkelerine dönmemişti. Hatta Hristiyanlardan daha başkaları da Selçuklu topraklarına kendi arzuları ile göç etmişti (muhtemelen 1197 yılının başları).

Öte taraftan zaman geçtikçe Tokat meliki Rükneddîn Süleyman-şâh'ın Konya'ya ve sultanlığa hâkim olmak istediği anlaşılıyor. O önce babasını zehirlediği ve annesinin hristiyan olduğu rivayetleri ile Gıyâseddîn Keyhusrev'i yıpratmaya çalışmış, sonra da öteki kardeşleri yerlerinde bırakacağı vaadi ile kendi safına çekmişti. Nihayet Rükneddîn Süleyman-şâh Konya üzerine yürüdü. Onun Konya'yı muhasarası dört ay kadar sürmüş, bu arada halk Gıyâseddin Keyhüsrev'e sadık kalarak şehri savunmuştu. Neticede şehrin ileri gelenleri Süleyman-şâh'a elçi göndererek; muhasaradan vazgeçerse sefer masrafının üç taksitle karşılanacağını eğer ülkeyi almakta kararlı ise sultana, çocuklarına ve taraftarlarına ve hazinesine dokunmayacağı ve istediği yere gitmekte serbest

olduğu hususunda güvence ve yemin-nâme (ahd-nâme) vermesini istediler. Süleyman-şâh ise başkenti almakta kararlı olduğunu bildirdi. İki taraf arasında anlaşmanın imzalanmasından sonra Gıyâseddîn Keyhusrev acele olarak şehri terk etti ve bir süre Anadolu'da dolaşarak istanbul'a gitti.

6.5.8. II. Rükneddîn Süleyman-şâh'ın Saltanatı

II. Rükneddîn Süleyman-şâh muhtemelen 21 Eylül 1197 (7 Zilkade 593)'de Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu. Onun ilk faaliyeti kardeşleri üzerine olmuş; Argun-şâh'ın elinden Amasya'yı, Behram-şâh'tan Niksar bölgesini almıştı. Elbistan meliki Tuğrulşâh da bu olaylardan sonra derhal itaatini bildirmişti. Öte taraftan Selçukluların taht mücadelelerinden yararlanan Ermeni prensi II. Leon (1187-1219) ülkesini genişletmiş, hatta Kayseri civarına kadar ulaşan akınlar yapmıştı. Süleyman-şâh buna mukabele olmak üzere yine Ermenilerin Lampron[20] bölgesi hâkimi Oşin ile birleşerek II. Leon'u tekrar Torosların güneyine atmıştı (1199) Daha sonra II. Süleyman-şâh Selçuklu topraklarını genişletmeye ve Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalıştı. Bu maksatla önce Malatya meliği olan kardeşi Muizzeddîn Kayser-şâh'a karşı harekete geçti. Kayser-şâh kayınpederi olan Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e dayanarak bağımsızlığını sürdürüyordu. Ancak o, bu kez II. Süleyman-şâh'a karşı mukavemet edemedi, Malatya Haziran 1200 tarihinde Süleyman-şâh'ın idaresi altına girdi. Süleyman-şâh ayrıca Harput'ta hüküm süren Artuklu koluna hâkimiyetini kabul ettirdi. Selçuklu Sultanı bu işler ile meşgul iken İmparator III. Aleksios tüccarların mallarına el uzatmaktan vazgeçmediğini göstermiş, bu kez de Samsun'a gelen gemilere baskın yaptırarak birçok malları yağmalatmıştı (1201).

Öte taraftan Kraliçe Thamara (1184-1211) zamanında Gürcüler kuzeyden gelen Türk kabilelerinden Kıpçaklar ile ittifak etmişler ve kuvvetli duruma gelerek civar bölgeleri istilaya başlamışlar, bu arada Erzurum'a kadar uzanan bir akın yaparak Kars'ı ele geçirmişlerdi. Nihayet bu duruma son vermek için Rükneddîn II. Süleyman-şâh harekete geçti ve önce Erzurum'a uğradı. Sultan civar hükümdarları ve bu arada Saltuklu hükümdarı Melikşâh'ı da Gürcistan seferi için huzuruna çağırmıştı. Ancak Melikşâh'ın Sultan'ın huzuruna gitmekte geç kalması Süleyman-şâh'ın onu hapsetmesine ve böylece Saltuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına sebep oldu (25 Mayıs 1202). Erzurum'un idaresi ise Melik Mugiseddîn Tuğrulşâh'a verildi. Süleyman-şâh daha sonra Gürcistan'a hareket etti, bu arada adı geçen sefere hissî bazı olayların, Kraliçe Thamara'nın Süleyman-şâh ile evlenmek istemesinin de sebep olduğu kaynaklar tarafından söz konusu edilmiştir. Süleyman-şâh ayrıca bu sefer sırasında Thamara'ya bir

20 Lampron, Toros ve Bulgar dağlarının güneyinde, Gülek Boğazı'nın batısında Tarsus'a hâkim bir kale, bk. Turan, aynı eser, s. 452 not. 85.

mektup göndererek Müslümanlığı kabul etmeyen hiç kimsenin yaşamasına müsaade etmeyeceğini bildirdi. Thamara da bu olay üzerine askerini topladı ve Kıpçakların da yer aldığı bu orduyu Selçuklular üzerine gönderdi. Türk ordusu Micingerd Kalesi civarında karargâh kurmuş iken, Gürcüler buraya bir baskın yaptılar. Bütün çabalara rağmen Selçuklu ordusu toparlanamadı. Ayrıca sultanın çetrdârının atının tökezlemesi ve çetrin yere düşmesi daha büyük bir paniğe ve Selçuklu ordusunun ağır bir mağlûbiyetine sebep oldu. Gürcüler birçok Türk askerini öldürdüler ve ordugâhtan sayısız ganimet ele geçirdiler, esir olanlar arasında Erzincan Mengücüklü hükümdarı Behrâm-şâh da bulunuyordu ve daha sonra fidye ödeyerek esaretten kurtuldu. Süleyman-şâh ise Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı.

Sultan II. Süleyman-şâh bir süre Anadolu'daki öteki Türk beyliklerine hâkimiyetini kabul ettirmek ve kardeşinin elinden Ankara'yı almak için uğraştı. Bu sırada Artuklulardan Mardin hâkimi Artuk Arslan, Eyyûbîlere karşı Süleyman-şâh'tan yardım istedi (1202). Eyyûbîlerden Sumeysat hâkimi Melik Efdal da amcası Melik Âdil'e karşı yine Selçuklu Sultanı'nın yardımına sığınıyor ve ona tabi olmayı kabul ediyordu (599/1202-1203). Melik Mes'ûd ise Ankara'da hüküm sürüyor, özellikle batı ve kuzey yönünde hâkimiyetini genişletiyor, Çankırı, Kastamonu, Bolu ve Eskişehir gibi bölgelerde de sözü geçiyordu. II. Süleyman-şâh'ın kardeşini üç yıl kadar Ankara'da muhasara altında tuttuğu rivayet ediliyor. Nihayet iki taraf anlaşmış, Mes'ûd Ankara'yı bırakarak uç bölgelerindeki bir kaleye gitmeye razı olmuştu. Nitekim o bu maksatla yanında iki oğlu olduğu halde Ankara'dan ayrılmış, fakat muhtemelen onu kendisine kuvvetli bir rakip gören II. Süleyman-şâh tarafından yolda öldürtülmüştür. Ancak Süleyman-şâh da bu olaydan sonra çok yaşamamış, rivayete göre yeni bir Gürcistan seferine giderken yolda hastalanarak (Kulunç) ölmüştür (6 Zilkade 600/6 Temmuz 1204).

6.5.9. III. Kılıç Arslan'ın Saltanatı

II. Rükneddîn, Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra henüz erginlik çağına erişmemiş olan oğlu III. İzzeddîn Kılıç Arslan, Selçuklu tahtına geçirildi. Ancak bu çocuk yaştaki sultan sekiz ay kadar hüküm sürebildi. Selçuklu tahtını ikinci kez olmak üzere I. Gıyâseddîn Keyhusrev ele geçirmişti.

6.5.10. I. Gıyâseddîn Keyhusrev'in İkinci Saltanatı

Tahttan uzaklaştırılan I. Gıyâseddîn Keyhusrev bir süre Anadolu'da dolaştıktan sonra İstanbul'a gitmiş, orada Bizans'ın ileri gelenlerinden Manuel Mavrozomes'in kızı ile evlenmişti. Ancak Haçlıların İstanbul'u işgali sırasında buradan ayrılarak Menderes vadisine hâkim olan kayınpederinin yanına gitti

(1204). Selçuklu ülkesinde ise bu sırada başka planlar yapılıyordu. Sultan'ın henüz çocuk yaşta olmasından hoşlanmayan ve daha önce Selçukluların hizmetine girmiş Danişmendli beyleri, Emîr Mubârizeddîn Ertokuş ile anlaşarak Gıyâseddîn Keyhusrev'i taht için davet ettiler. Gıyâseddîn Keyhusrev bu çağrıya uyarak kayınpederi ile beraber harekete geçti, önce eskiden meliklik yaptığı Uluborlu'ya ulaştı, oradan da Konya üzerine yürüdü ve şehri bir ay kadar muhasara ettiyse de başarılı olamadı. Gıyâseddîn Keyhusrev muhasarayı terk ederek Ilgın'a çekilmişti ki, beklenmedik bir gelişme onun talihini müspet yönde etkiledi. Aksaray ile Konya şehirleri arasındaki geleneksel rekabet, önce Aksaray'da sonra da Konya'da adına hutbe okunmasını sağladı. Fakat Konyalılar yine de III. Kılıç Arslan'a dokunulmamasını şart koşarak Keyhusrev'i şehre davet etmişlerdi. Gıyâseddîn Keyhusrev yeğenine Tokat'ın idaresini vererek bu isteği yerine getirdi ve 601 Receb/Şubat 1205 tarihinde Konya'ya girerek Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan I. Gıyâseddîn sözünde durmamış ve muhtemelen ilk işi III. Kılıç Arslan'ı Tokat'a göndermeyerek ortadan kaldırmak olmuştu. Daha sonra doğudaki birçok beylikler söz gelişi; Artuklu ve Eyyûbî Melikleri, Mengücük oğulları ona tabi olduklarını bildirdiler. Haçlıların İstanbul'u işgali sırasında Bizanslıların Anadolu'da iki devlet kurduğunu görüyoruz. Theodoros Laskaris 1206'da İznik ve civarına hâkimiyetini tanıtırken, Karadeniz sahillerinde faaliyet gösteren ve Trabzon'u merkez yapan Komnenoslar (1204-1461) bu hususta daha başarılı olmuşlardı. Ancak İstanbul'un işgali ve Komnenosların Karadeniz'deki yayılma hareketleri Anadolu'daki transit ticaretin tamamen durmasına yol açmıştı. Bu bakımdan Gıyâseddîn Keyhusrev ve Theodoros Laskaris bir anlaşma yaptılar. Trabzon'a hakim olan Aleksios Komnenos'un Amisos (Samsun)'u almak istemesi üzerine gelen şikâyetler, Selçuklu Sultanı'nın harekete geçmesine ve onu mağlup etmesine sebep oldu. Böylece ticaret yolunun emniyeti sağlandı. Ayrıca sultan, kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli, Honaz ve Menderes vadisini kapsayan bölgenin idaresini vermiş, adı geçen şahıs Türkmenler ile kendisine verilen bu bölgede faaliyette bulunmuştu.

Sultan Gıyâseddîn Keyhusrev Karadeniz sahillerinin ticari bakımdan güvenliğini sağladıktan sonra bu kez de aynı işi Akdeniz için düşünmeye başladı. Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Antalya, Aldo Brandini adlı bir İtalyan'ın idaresinde idi. Selçuklu tüccarların burada da soyulması üzerine sultan Antalya'ya bir sefer tertipleyerek şehri muhasara etti. Kıbrıs Kralı Gautier de Montbéliard'ın yardım göndermesi, kuşatmanın geçici olarak kaldırılmasına yol açtı. Fakat Antalya Türkler tarafından uzaktan kontrol altında tutuluyordu. Bu sırada şehirdeki Rumların sultana yardım için baş-

vurmaları, muhasaranın tekrar başlamasına sebep oldu. Nihayet Antalya 3 Şaban 603/5 Mart 1207 tarihinde Selçuklu askerleri tarafından zapt edildi. Gıyâseddîn Keyhusrev şehre vali olarak Mubarizeddîn Ertokuş'u tayin etti. Ayrıca bu fetihten sonra Kıbrıs'taki Haçlılar ile ticari ve iktisadi faaliyetleri kapsayan bir anlaşma yapıldı. Sultanın ticari gelişmeye verdiği önem Güneydoğu Anadolu'da da kendini gösterdi. Ermenilerin buradaki yolları devamlı olarak tehdit etmesi, sultanı Maraş yönünde harekete geçirdi. Maraş Selçuklu hâkimiyetinde iken şimdi Eyyûbilerin idaresi altına girmişti. Gıyâseddîn Keyhusrev bu şehri tekrar Selçuklu toprakları içine kattı (605/1208) ve buradan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı yerleri ele geçirdi. Bunlardan biri de daha önce Selçuklular tarafından fethedilmiş bulunan fakat sonra tekrar Ermenilerin idaresine geçen Pertus Kalesi idi. Ermeniler Eyyûbîlerin aracılığıyla sultan ile bir barış yaparak ona tabi oldular. Ermeni II. Leon bu anlaşmaya bir süre sadık kalmış ve Sultan I. Gıyâseddîn adına para bastırmıştı.

Öte taraftan İznik'teki Bizans Devleti gittikçe kuvvetlenmekte olup İstanbul'daki Haçlılar ile bir anlaşma yapan Sultan Gıyâseddîn bu durumu hoş karşılamıyordu. Nitekim daha önce kendisini İstanbul'da ağırlayan sabık İmparator III. Aleksios'un İznik tahtı için kendisine müracaat etmesi ve damadı I. Laskaris'ten şikâyetçi olması sultan için bir fırsat yaratmıştı. Sultan görünüşte III. Aleksios'u tahta geçirmek maksadıyla harekete geçti. Selçuklu ve Bizans orduları Menderes kenarındaki Antiokheia'da karşılaştılar. Bizans ve İslâm kaynaklarına göre savaş iki şekilde sonuçlanmıştır. Birinciye göre galip gelen taraf Bizans olmuştur. Özellikle İbn-i Bibî'ye[21] göre ise, Türkler önce düşmanı mağlup etmiş, kaçanları takibe başlamış ve yağmaya dalmıştır. Bu kargaşalıktan yararlanan bir Frenk askeri Sultan I. Gıyâseddîn Keyhusrev'i şehit etmiştir. Sultanın ölüm haberi Selçuklu ordusunun paniğe kapılmasına ve mağlubiyetine sebep oldu (23 Zilhicce 607/7 Haziran 1211). Ancak her iki tarafın ağır kayıplar vermesinden savaşın neticesinin ortada olduğu anlaşılıyor.

6.5.11. I. İzzeddîn Keykâvus'un Saltanatı

Sultan I. Gıyâseddîn Keyhusrev şehit düştüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı, bunlar büyüklük sırasıyla İzzeddîn Keykâvus, Alâeddîn Keykûbâd ve Celâleddîn (İbrâhim) Keyferîdun idi. Bu sırada devlet ileri gelenleri toplanarak hangi şehzadeyi tahta çıkaracaklarını tartışmışlar, neticede Malatya meliki İzzeddîn Keykâvus üzerinde karar kılarak onu kendilerinin bulunduğu Kayseri'ye davet etmişlerdi. Nitekim I. İzzeddîn Keykâvus Kayseri'ye gelerek

21 *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye,* (Tıpkı basım), Ankara 1956, s. 107-111. Krş. Turan, aynı eser, s. 289-290.

Selçuklu tahtına oturdu (6 Safer 608/20 Temmuz 1211). Ancak çok geçmeden sultanlığı ele geçirmek isteyen bir şehzade daha olduğu anlaşıldı. Bu da Tokat meliki olan Alâeddîn Keykûbâd idi. O iyi bir hazırlık yapmış, Erzurum meliki olan amcası Tuğrul-şâh'ı, uç beyi Danişmendli Zahireddîn İli ve Ermeni prensi II. Leon'u da kendi tarafına çekerek İzzeddîn Keykâvus'u Kayseri'de kuşatmıştı. İzzeddîn Keykâvus'un durumu hiç de parlak değildi ve kuşatma uzadıkça halkın hoşnutsuzluğu durumu gittikçe kötüleştiriyordu. Nihayet sultanı bu güç durumdan Kayseri valisi Celâleddîn Kayser kurtardı. Onun müttefikleri birbirinden ayırmak yolundaki teklifi uygun görülmüş ve karşı cepheden verilen vaatler ile ilk olarak Ermeni prensi uzaklaştırılmıştı. Daha sonra Tuğrul-şâh'ın da ülkesine dönmesi Alâeddîn Keykûbâd'ın kuşatmayı bırakarak Ankara'ya çekilmesine sebep oldu. I. İzzeddîn Keykâvus bundan sonra Konya'ya geldi ve Abbâsî halifesi en-Nâsır Lidinillâh dahil cülûsunu bildirmek üzere civar hükümdarlara mektuplar gönderildi. Ayrıca sultanı tebrik için de birçok elçiler geldi. Bunlar arasında İznik imparatoru Theodoros Laskaris'in elçisi de vardı, o 20.000 dinar ve birçok hediyeler göndererek barış teklif ediyor, bu teklifin uygun görülmesi ile iki taraf arasında hudutlara hürmet edilmesi şartıyla bir antlaşma yapılıyordu.

Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un tabii olarak ilgileneceği ilk iş, kardeşi Alâeddîn'in durumu idi. O Ankara'da oturdukça Selçuklu tahtı için bir engel teşkil edecek ve sultan hiçbir iş yapamayacaktı. Nihayet sultan Konya'da ordusunu topladıktan sonra Ankara üzerine yürüyerek şehri muhasara etti. Bu muhasaranın kışın da devam etmesi şehir halkını güç durumda bıraktı. Neticede Alâeddîn Keykûbâd kendi hayatına ve şehir halkına dokunulmaması şartıyla teslim olmayı kabul etti. Sultan bu isteği uygun görerek Ankara'ya girdi (609/1212-1213), Alâeddîn Keykûbâd ise Malatya yakınındaki Minşar (veya Masara) Kalesi'ne hapsedildi.

İzzeddîn Keykâvus Selçuklu ülkesinde duruma hâkim olduktan sonra, babasının siyasetine yani ticari yönden Anadolu'nun kalkınmasına önem verdi. Nitekim ilk olarak Kıbrıs kralı Hugue ile bir ticaret anlaşması imzaladı (1214). Daha sonra Venedikliler ile de bir ticari anlaşma yapıldı. Akdeniz'deki ticaretin güven ve emniyetinin sağlanmasına mukabil, Karadeniz'de durum bu şekilde değildi. Anadolu'daki iki Bizans devleti Karadeniz'e hâkim olmak üzere idiler. Bu bakımdan Sultan İzzeddîn Keykâvus Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak gayesiyle Sinop üzerine yürüdü. Ayrıca Trabzon Komnenos Devleti imparatoru Aleksios da bu şehri almak istiyordu. Sultan daha sefere çıkmadan önce Sinop hakkında bilgi almış ve şehrin ancak uzun bir muhasaradan sonra ele geçirebileceğini anlamıştı. İzzeddîn Keykâvus Sinop'a doğru ilerler iken bu sırada yakınlarda bulunan Aleksios da yanında beş yüz kişi ile ava çıkmış ve Türklere esir düşmüştü. Sultan beraberinde Aleksios olduğu

halde Sinop önüne gelerek burayı muhasaraya başladı. Daha sonra Behram adındaki bir kumandanın bin kişi ile şehrin deniz bağlantısını keserek gemileri yakması halkı güç durumda bırakmıştı. Neticede Aleksios'un serbest bırakılması ve sultanın vassali olması, halktan da isteyenlerin şehirden ayrılmasına müsaade edilmesi şartıyla bir antlaşma yapıldı. Böylece Selçuklu ordusu 3 Kasım 1214'te Sinop'a girdi. Ertesi gün de sultanın şehre girdiğini görüyoruz. O bir süre burada kalmış, şehrin imarı, iskânı ve ticaretin gelişmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Ayrıca İzzeddîn Keykâvus Sinop'un fethi sebebiyle "Sultânü'l-gâlib" unvanını aldı.

Öte taraftan Ermeniler, muhtemelen Selçuklu sultanlığı için iki kardeş arasındaki mücadeleden yararlanarak Lü'lü'e (Ulu-Kışla), Ereğli ve Larende kalelerini ele geçirmişlerdi. Sultan Sinop'u fethettikten sonra tertiplediği bir seferle (612/1215-1216), adı geçen kalelere tekrar hâkim olmuş ve Ermenileri Torosların güneyine atmıştı. Selçuklu tahtı için yapılan mücadele sırasında bir şehir daha Türklerin elinden çıkmıştı. Antalya'nın Hristiyan halkı bir gece isyan ederek Selçuklu muhafızlarını öldürdüler ve şehre hâkim oldular. Sultan Sinop'u aldıktan ve Ermenileri geriye püskürttükten sonra Antalya üzerine sefere çıktı. Neticede bir ay süren muhasaradan sonra Antalya Türkler tarafından tekrar fetholundu (30 Ramazan 612/22 Ocak 1216). Diğer taraftan Ermeni Leon Haçlıların elindeki Antakya'yı işgal ederek onlar ile anlaşmazlığa düşmüştü (1216). Bu Sultan'ın Ermenileri itaat altına almak için beklediği bir fırsattı. Nitekim İzzeddîn Keykâvus 1216 baharında Maraş'a hareket ederek Yabanlu Ovası'nda ordugâh kurdu, ayrıca Halep hükümdarı Melik Zâhir'e haber göndererek ordusu ile onun da Ermeniler üzerine yürümesini istedi. Ancak Melik Zâhir tereddüt göstermiş ve bu konuda amcası Mısır hükümdarı Melik Âdil'e danışmıştı. Melik Âdil'den müspet bir cevap gelmediği gibi, İzzeddîn Keykavus'un Halep'i almak istediği öne sürülmüştü. Ermeni Leon da hediyeler ile Melik Zâhir'i bu seferden vazgeçirmeye çalışıyordu. Nihayet Ekim 1216'da Melik Zâhir öldü, yerine geçen oğlu Melik Azîz küçük yaşta olduğundan Halep beyleri anlaşmazlığa düştüler. Bir kısım beyler Selçuklu Sultanı'nın yardımına gittiler. İzzeddîn Keykâvus bundan sonra Maraş emîri Nusreteddîn ile beraber Ermeni topraklarına girdi. Selçuklu ordusu Ceyhan vâdisindeki Çınçın ve Haçin (Saimbeyli) gibi kaleleri zapt etti. Nihayet iki taraf ordusu Keban Kalesi önünde karşılaştı, yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazanırken Ermeni ordusu savaş meydanında ağır kayıplar vermiş ve içlerinde mühim kumandanların da bulunduğu esirler bırakmıştı. Ermeni Leon ise bu yenilgiden sonra Sultan ile anlaşma yollarını aradı, neticede birçok hediyeler göndererek 1218 yılında Sultan ile barış yapmaya muvaffak oldu. Buna göre Ermeniler Selçuklulara tabi olacak, ihtiyaç halinde beş yüz asker ve yıllık 20.000 dinar haraç gönderecek ve bazı hudut kalelerini iade edecekti. Sultan

da Sis (Kozan) hâkimiyetini bir fermanla Leon'a veriyordu. Ayrıca bu anlaşma Anadolu-Suriye arasındaki ticaret yolunun güvenliğini de sağlıyordu.

Selçuklu sultanı bundan sonra Erzincan Mengücüklü beyi Fahreddîn Behram-şâh'ın kızı Selçuk Hâtun ile evlendi. Yukarıda belirttiğimiz üzere Halep hükümdarı Melik Azîz'in yaşının küçük olması bu şehri ele geçirmek isteyen civar beylerin hevesini artırıyordu. Öte taraftan bir kısım Halep beyleri de İzzeddîn Keykâvus'u şehre davet ediyorlardı. Nihayet İzzeddîn Keykâvus Eyyûbîlerden Sumeysat hükümdarı Melik Efdal ile şehri ona bırakmak, buna mukabil sultana tabi olmak şartıyla bir anlaşma yaptı. Daha sonra bu iki müttefik Halep'e doğru ilerledi. Yol üzerindeki Merzuban, Ra'ban ve Tellbâşir kaleleri alındı (Haziran 1218). Fakat bu sonuncu kalenin Maraş emîri Nusreteddîn'e teslim edilmesi, Melik Efdâl'i Sultan'ın Halep'i ona vermeyeceği hususunda tereddüte sevk etti. Sultanı istemeyenler de aleyhte propagandaya başlamışlardı. Ayrıca Melik Azîz'in atabegi Şıhâbeddîn Tuğrul da Diyarbekir'de hüküm süren Melik Eşref'e durumu yazarak yardım istiyordu. Melik Eşref Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan ile birleşerek Halep'e doğru yürüdü. Selçuklu ordusundan Mübârizeddîn Behrâm-şâh idaresinde bin kişilik bir öncü birliğinin Melik Eşref tarafından mağlup ve esir edilmesi, Melik Efdal'ın Melik Eşref tarafına geçmesi, büyük ölçüde casusluk ve karşı propaanda hareketi (sultanın Haçlılar ile anlaştığı gibi hususlar), İzzeddîn Keykâvus'un bir ihanete uğradığı düşüncesiyle Menbic'den geri dönmesine sebep oldu. Melik Eşref bir süre sultanı takip etmiş ve onun ele geçirdiği kaleleri geri almıştı (Ağustos 1218).

Sultan bu mağlubiyete çok üzülmüş, bu sefere taraftar olmayan beylerden dahi şüphelenmiş ve bazılarını bir eve kapatarak yaktırmıştı. Nihayet bir intikam seferi için hazırlıklara başladı, Artuklulardan Diyarbekir hâkimi Nâsıreddîn Mahmûd ve Erbil hâkimi Muzaffereddîn Gök Böri gibi bazı hükümdar ve beyler ile anlaştı. Adı geçen bu hükümdarlar Selçuklu Sultanı'na tabi oldular. Sultan İzzeddîn Keykâvus ordusu ile harekete geçip Malatya'ya ulaştı ise de, hastalığının (verem) şiddetlenmesi daha ileri gitmesine engel oldu ve Viranşehir'de öldü (616 Şevvâl/10 Aralık 1219-7 Ocak 1220).

6.5.12. I. Alâeddîn Keykûbâd'ın Saltanatı

I. İzzeddîn Keykâvus öldükten sonra geride vârisinin bulunmadığı, oğlu varsa bile muhtemelen çok küçük yaşta olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple devlet büyükleri bir süre aralarında Selçuklu tahtına kimin çıkacağı hususunu müzakere ettiler. Erzurum Meliki Tuğrul-şâh, Koylu-hisar hâkimi ve küçük kardeşi Melik Celâleddîn Keyferidun ve nihayet hapiste bulunan Alâeddîn Keykubâd tahta çıkarılması düşünülen namzetler idi. Neticede Alâeddîn

Keykubâd tutuklu bulunduğu Kezirpert Kalesi'nden çağrılarak Sivas'ta tahta oturdu. O Sivas'tan Selçuklu başkentine gelinceye kadar geçtiği yerlerde merasim ile karşılanmış, ayrıca Konya'da da ikinci kez muhteşem bir karşılama töreni yapıldı. Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillâh da Şeyh Şıhâbeddîn Ömer Suhreverdî ile hilat ve menşur gibi saltanat alametleri gönderdi.

Alâeddîn Keykubâd tahta çıktığı sırada Moğol istilası Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı perişan ediyordu. Sultan, Moğolların Anadolu'ya da gelebileceklerini düşünerek bazı tedbirler aldı, hudut kalelerini ve ayrıca Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerin surlarını yeniden inşa ettirdi. Konya surları çok kısa zamanda 618/1221 yılında tamamlandı. Bu sırada Abbâsî halifesi de sultana elçi göndererek Moğollara karşı savaşmak üzere iki bin kişilik bir yardım kuvveti istemişti. Alâeddîn Keykubâd Moğollar ile dostane münasebetler kurmayı daha uygun buluyor, fakat asker göndermek konusunda, zayıf bir durumda olduğu sanılmasın diye Bahâeddîn Kutluğca kumandasında beş bin kişilik bir kuvveti Bağdat'a sevk ediyordu. Ancak bu sırada Moğolların Bağdat'ı istiladan vazgeçmeleri üzerine halife bu Selçuklu birliğini geri göndermişti.

Alâeddîn Keykubâd Konya surlarını tamamladıktan sonra yazı Kayseri'de geçirerek Alâiye (Alanya) seferine çıkmıştır. Bu sırada Kalonoros adıyla bilinen Alâiye, Kyr Vart (Kir Farid) adında Bizanslı olması muhtemel bir şahıs idaresinde idi. Onun kardeşi de Antalya ile Alâiye arasında yer alan Alara Kalesi'ne hâkimdi. Sultan ordusu ve Antalya'dan gelen deniz kuvvetleri ile kış mevsiminde kaleyi kuşattı. Selçuklu ordusunun bu kuşatması iki ay sürmüş, nihayet sultan son bir hücumla şehrin alınmasını istemişti. Bu bakımdan gece gördüğü bir rüyayı şiirle ifade ederek kumandanlara aksettirmiş, ayrıca askerlere para ve hediyeler dağıtarak onların maneviyatlarını yükseltmiştir. Ancak Kyr Vart, Türklerin bu son hücumu karşısında fazla mukavemet edemeyeceğini anlamış, Antalya sübaşısı Mubârizeddîn Ertokuş vasıtasıyla sultana anlaşmak istediğini bildirmişti. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma sağlandı, buna göre; Sultan Alâeddîn kaleyi teslim alarak Kyr Vart'ın kızı ile evlenecek, mukabilinde ona Akşehir beyliği ve bir kaç köyün mülkiyeti verilecekti. Böylece Sultan Akdeniz sahilindeki bu kaleye kendi adına nispetle "Alâiye" denilmesini, yeniden imarını ve burada bir tersane inşasını emretti (1221). Sultan bundan sonra kışı geçirmek üzere Antalya'ya gitmiş ve bu yolculuk esnasında Alara Kalesi de Türklerin eline geçmişti. Prof. O. Turan'a göre: "Selçukluların Sinop, Antalya ve Alâiye fetihleri, Anadolu'ya göç yollarında yapılmış bazı teşebbüsler müstesna, Türklerin denizciliğe başlama tarihi ve ilerlemeleri bakımından çok mühim hadise olup Akdeniz ve Karadeniz'de askerî ve ticari seferlere imkân vermiştir."

Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu sırada bazı emîr ve beylerin sultanları tahta çıkartmakta rol oynamaları sebebiyle kuvvet ve kudretlerinin artmış

olduğu görülüyor. Hattâ bunlardan bazılarının zenginliklerinin ve harcamalarının sultandan fazla olduğu rivayet ediliyor. Bunlar arasında Seyfeddîn Ay-Aba, Zeyneddîn Başara, Mubârizeddîn Behrâm-şâh ve Bahâeddîn Kutluğca da dikkati çekiyorlardı. Sultan bu emîrlerin durumundan özel meclislerde şikâyetçi oluyor, bu suretle iki taraf arasında yapılan dedikodular ortalığın daha fazla karışmasına sebep oluyordu. Nihayet emîrler bu işte bir adım daha atarak Kayseri'de hile ile Sultan'ı tahttan uzaklaştırmak ve yerine kardeşi Celâleddîn Keyferidun'u geçirmek istediler. Ancak bu hazırlık Nâib Hokkabazoğlu Seyfeddîn vasıtasıyla öğrenilerek Sultan'a bildirilmiş, böylece plan suya düşmüştü. Bu kez Sultan Alâeddîn Keykubâd karşı bir plan hazırladı ve kışı geçirmek üzere gittiği (1223) Antalya'dan Kayseri'ye döndükten sonra bunu uyguladı. Yirmi dört kişi olduğu rivayet edilen bu emîrlerin kimi öldürüldü, kimi de zindana atıldı ve malları müsadere edilerek hazineye alındı. Böylece sultan ile beyler arasındaki nüfuz çatışması Alâeddîn Keykubâd lehine sona ermiş oldu.

Türkiye Selçuklularının ticarete ne kadar önem verdiğini belirtmiştik. Alâeddîn Keykubâd devrinde de bu durumun devam ettiğini görüyoruz. Ermeniler tarafından soyulan tüccarların şikâyeti üzerine sultan bir sefer tertiplemeye karar verdi. Ayrıca Antakya prensi IV. Bohemund da bir evlilik dolayısıyla Ermenilerin elinde bulunan oğlu Philip nedeniyle sultan ile bir ittifak yapmıştı. Buna mukabil Ermeniler de Halep atabegi Şihâbeddîn Tuğrul ile anlaşmışlardı. Sultan kendisi Kayseri'de kaldı ve ordusunu iki koldan Ermenilere karşı sevk etti. Birinci kol kuzeyden hareket ediyor ve bu orduya Mubârizeddîn Çavlı ile Emîr Mavrozomes Komnenos kumanda ediyordu. Öte taraftan Mubârizeddîn Ertokuş Antalya'dan hareketle sahilden Ermenileri vuracak, bu suretle yardım için gelen Kıbrıs Haçlılarını da önleyecekti. Nitekim Emir Çavlı, Manavgat ve Anamur gibi kaleleri alarak görevini yerine getirdi. Kuzeyden giden ordu ayrıca iki kola ayrılıyor, bir kol Larende tarafından Göksu Vadisi'ne, öteki kol ise Maraş ve Ceyhan Vâdisi boyunca Çukurova'ya doğru ilerliyordu. Bu sırada Ermenilerden (Namrun) senyörü Konstantin'in bütün yardım feryatları cevapsız kalıyor, ancak bu çağrı Halep atabegi Şihâbeddîn Tuğrul'u harekete geçiriyordu. Böylece Sultan ile beraber olan Antakya prensi IV. Bohemund hareketten vazgeçmek zorunda kalıyordu. Öte taraftan Mubârizeddîn Çavlı idaresindeki Selçuklu ordusu ise Isauria (İç-il) bölgesine kadar ilerleyerek buraları işgal etti. Çaresiz kalan Ermeniler barış teklif ettiler, Sultan da kış bastırdığı ve barış şartlarını uygun gördüğü için bu teklife evet demişti. Bu anlaşmaya göre Ermeniler ihtiyaç halinde bin beş yüz kişilik bir kuvvet verecek ve yıllık haracı iki misline yani 40.000 dinara çıkaracaklar, sikke[22] ve

22 Bu sikkelerden bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Bk. Ahmed Tevhid, *Meskukât-ı İslâmiyye,* İstanbul 1321, s. 146-183 ve İsmail Galip, *Meskukât-ı Selcukiyye,* İstanbul 1309, s. 26-37.

hutbe ise sultan adına olacaktı (622/1225). Alâeddîn Keykubâd, Ermenek ve Mut bölgelerinin idaresini Kamereddîn Lala'ya vermiş ve hudutlardaki Türkmenleri de buraya yerleştirmişti.

Âmîd Artuklu hükümdarı Melik Mes'ûd, Selçuklulara tabi iken, Eyyûbîler arasındaki rekabetten yararlanarak kendini emniyete almaya çalışmış, bu sebeple devrin kudretli simalarından Mısır Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil'e tabi olmuştu. Ayrıca o Moğolların önünden kaçan Sultan Celâleddîn Hârezmşâh ile de bir ittifak yapmıştı. Bu olay önce Eyyûbîlerden Melik Eşref'in canını sıkmış ve sultanı Melik Mes'ûd'a karşı harekete geçmeye teşvik etmişti. Nihayet sultan 1226 baharında ordusunu Malatya'da topladı, kendisi orada kalırken orduyu yine iki kola ayırarak harekete geçirdi. Birinci kol Emir Çavlı ile Adıyaman ve Kahta'ya, ikinci kol da Esededdîn Ayaz kumandasında Çemişkezek üzerine gidecekti. Adı geçen kalelerin muhasara edilmesi, Melik Mes'ûd'un bu kez Melik Eşref'e başvurmasına sebep oldu. Melik Eşref de Selçuklu Sultanı'ndan sefere son vermesini istedi. Bu istek sultanı son derece kızdırmış ve Selçuklu ordusu harekâtına devam etmişti. Neticede Selçuklu ordusu Eyyûbî ve Artukluların on altı bin kişiden oluşan ordusunu bozguna uğrattı. Kâhta, Hısn Mansûr (Adıyaman) ve Çemişkezek Selçuklu topraklarına dahil edildi (1226). Sultan Selçuklu ordusunun bu başarılarına rağmen yaklaşan Moğol tehlikesini görmüş, bu nedenle Eyyûbîler ile dostane ilişkiler kurmuş ve Melik Âdil'in kızı Gaziye Hâtun ile evlenmişti (1227).

Öte taraftan 1225 yılında Anadolu'nun doğusunda iki taht değişikliği görüyoruz. Erzincan Mengücük hükümdarı Fahreddîn Behrâm-şâh ölmüş, yerine oğlu Dâvud-şâh; Erzurum'da ölen Selçuklu Mugîseddîn Tuğrul-şâh'ın yerine de oğlu Cihân-şâh geçmişlerdi. Bu yeni hükümdarlardan Dâvud-şâh ailesinin yıllarca sürdürdüğü siyaseti terk ederek bazı tertiplere girişiyor ve Selçuklulara tabi olmaktan kurtulmak istiyordu. Onu bu hevesinden vazgeçirmek isteyen emrindeki beylerin uyarıları ise başarılı olmadı. Buna mukabil Dâvud-şâh bazılarını hapsetti, geri kalanlar ise Alâeddîn Keykubâd'a başvurdular. Sultanın onlara karşı davranışlarından başına gelecekleri sezen Dâvud-şâh kıymetli hediyelerle Kayseri'ye gitti ve tekrar Selçuklulara tabi olduğunu bildirdi. Ancak o Erzincan'a döndükten sonra rahat durmamış, bu kez de Erzurum meliki Cihân-şâh'ı kışkırtmaya, Celâleddîn Hârezmşâh ve Eyyûbîler ile bağlantı kurmaya çalışmıştı. Bu durumu haber alan Alâeddîn Keykubâd bu ittifakın bir araya gelmesinden önce süratle bir ordu hazırlayarak Erzincan'a gönderdi. Dâvud-şâh'ın sultan ile görüşmek isteği reddedildi ve kendisine iktâ olarak verilen Akşehir ve Ilgın bölgesine gönderildi. Bu suretle Mengücüklü Devleti, Divriği kolu dışında, ortadan kaldırıldı (625/1228). Ayrıca yine aynı hanedandan Şebin Kara-Hisar (Kögonya) hâkimi ve Dâvud-şâh'ın kardeşi Muzaffereddîn Muhammed de Emîr Mubârizeddîn Ertokuş idaresindeki Sel-

çuklu ordusuna mukavemetin faydasızlığını anlayarak kendisine iktâ olarak verilen Kırşehir'e gitmişti. Erzurum meliki Cihân-şâh da kıymetli hediyeler ile sultana tabi olduğunu bildirdi. Alâeddîn Keykubâd Eyyûbîler ile olan dostane ilişkilerini bozmamak için şimdilik ona dokunmamıştı.

Moğollar birçok ülkeleri akınlar ile yağma edip hâkim olduktan sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde bir büyük ticaret merkezi olan Suğdak'ı da işgal etmişlerdi. Bu fırsattan yararlanan Trabzon'daki Komnenosların Suğdak'ta yerleşmeye çalışmaları, Selçuklu Sultanı'nın deniz aşırı bir sefer tertiplemesine sebep oldu. O bu maksatla Kastamonu uç beyi Hüsâmeddîn Çoban'ı görevlendirdi. Hüsâmeddîn Çoban emrindeki orduyu gemilere bindirip Suğdak şehrine ulaşmış ve burayı ele geçirmişti. O daha sonra Kıpçak ve Rus hükümdarlarına elçiler gönderip Selçuklulara tabi olmalarını istedi. Neticede her iki hükümdar da hediyeler göndererek sultana tabi olduklarını bildirdiler. Emîr Çoban Suğdak'ı dinî bakımdan da teşkilatlandırmış ve bir kısım asker bırakarak geriye dönmüştür (1227)[23]. Buradaki Selçuklu hâkimiyeti uzun sürmemiş, muhtemelen 1239 yılında Moğolların tekrar Suğdak'a gelmeleriyle son bulmuştur. Komnenoslar, Suğdak şehrine yerleşmek istemelerinden başka, Karadeniz'deki Türk ve Müslüman gemilerini yağmalamışlardır. Bu bakımdan Sultan Alâeddîn denizden ve karadan olmak üzere Trabzon üzerine ordu sevketti. Selçuklu ordusu Trabzon'u şiddetle muhasara etmiş, şehir düşmek üzere iken kötü hava şartları ve gece karanlığının bastırması kesin neticenin alınmasını engellemiş ve Türklerin çekilmesine sebep olmuştur (1228).

Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'a gelince, Moğollar önünden kaçarak Azerbaycan'a ulaşmış ve Tebriz şehrini başkent yaparak bu bölgede yerleşmişti (1225). O daha sonra Alâeddîn Keykûbâd'a elçi göndererek dostluk kurmak istemiş, başlangıçta iki taraf bunu büyük bir istekle gerçekleştirmeye çalışmışlardı. Ancak Celâleddîn'in Şevvâl 626/Ağustos 1229'da Ahlat'ı şiddetle muhasara ve Erzurum meliki Cihân-şâh'ın ona tabi olması bu dostluğun değişmesine yol açtı. Ayrıca Cihân-şâh'ın Celâleddîn'i, Melik Eşref'in de Alâeddîn'i tahriki bu iki Türk devleti arasında bir savaş tehlikesini belirgin bir hâle getiriyordu. Sultan Alâeddîn; Celâleddîn Hârezmşâh'a gerek elçi ve gerekse mektup göndererek Ahlât'ı kuşatmaktan vazgeçmesini istemiş, bu sırada Moğollar ile anlaşmak gerektiğini öne sürerek yine de Ahlât kuşatmasını terk ederse onunla beraber Moğollara karşı savaşabileceğini belirtmişti. Fakat Celâleddîn bir türlü Ahlat'ı almak hevesinden vazgeçmiyordu. Alâeddîn Keykûbâd onun bu davranışlarından kendi ülkesinin de muhtemel

23 Bu tarih için Bk. O. Turan, *aynı eser*, s. 352. Buna mukabil Y. Yücel *(XIII-XV.* Yüzyıllar *Kuzey Batı Anadolu Tarihi, Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri,* Ankara 1980, s. 39) bu tarihi 1224, Cl. Cahen *(Pre-Ottoman Turkey*, s. 126) ise, 1225 olarak vermektedirler. Z. V. Togan *(Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970², s. 203)'ın zikrettiği tarih ise 1221 yılıdır.

bir istila tehlikesi altında bulunduğunu düşünerek Celâleddîn'e karşı birleşmek üzere Eyyûbîlere elçi gönderdi. Ayrıca on iki bin kişilik bir kuvveti de Erzincan'a sevk etti. Öte taraftan Eyyûbî ordusu Melik Eşref kumandasında ilerlerken, sultan da ordusuyla Kayseri'den harekete geçerek Sivas'a yürüdü. İki ordu Kızılırmak kenarında karargâh kurmuştu. Selçuklu ordusu on iki bin öncü ve yirmi bin de Sultan'ın emrinde olmak üzere otuz iki bin, Eyyûbîlerin de on bin kişilik kuvveti vardı. Hârezmşâhlar ordusu hakkında ise kırk bin ile on bin arasında değişen sayılar veriliyor. Sultan Celâleddîn 14 Mayıs 1230'da Ahlât'ı ele geçirerek zamanın bu önemli medeniyet merkezini tahrip etmişti. Daha sonra Cihân-şâh'ın mektupları ile Celâleddîn, Selçuklu-Eyyûbî ittifâkına karşı harekete geçti. O sırada Moğollar aleyhinde birleşmesi gereken bu iki Türk ordusu, kaderin bir cilvesi olarak, Erzincan Akşehir'inde Yassıçimen Ovası'nda karşılaştılar. Üç gün süren savaşta Selçuklu öncüleri önce bir baskına uğrayarak ağır kayıplar vermişlerse de sonradan toparlanarak durumu lehlerine çevirdiler. Nihayet 28 Ramazan 627/10 Ağustos 1230'da Hârezm ordusu ağır kayıplar ve çok sayıda esir vererek mağlup olmuştu. Selçuklu ordusuna esir düşenler arasında, Hârezmli büyük kumandanlar ve Cihân-şâh da bulunuyordu. Sultan Celâleddîn ise önce Malazgirt ve Ahlat'a oradan da Azerbaycan'a kaçmıştı. Bu iki büyük Türk devleti, kuvvetlerini birleştirip Moğollara karşı kullanacakları yerde, birbirlerine karşı denemişler bu da Hârezmlilerin tarih sahnesinden silinmesine yol açacak bir başlangıç olmuştu. Sultan Alâeddîn Keykûbâd ve Melik Eşref bu galibiyetten sonra Erzurum'a yürüdüler. Erzurum'da bulunan Cihân-şâh'ın kardeşi ve adamları şehri müdafaaya giriştilerse de, neticede Cihân-şâh'ın affedilmesi ve hiç kimseden geçmişin hesabının sorulmaması şartıyla anlaşmayı tercih ettiler. Böylece Sultan Alâeddîn Erzurum'a hâkim oldu. Bir rivayete göre Cihân-şâh öldürüldü. Melik Eşref ise Erzurum'da sultandan ayrılarak Ahlat'a gitti. Alâeddîn Ahlat'ın hâkimiyet menşurunu ona vermişti.

Öte taraftan zayıf duruma düşen Celâleddîn Hârezmşâh'ı takip eden Moğollar 1231 yılında Doğu Anadolu'ya girdiler, buradaki devletler gerek Eyyûbîler ve gerekse Artuklular onlara karşı koyamamış ve bölge Moğollar tarafından tahrip ve yağma edilmişti. Hatta bir Moğol birliği Sivas ve Malatya yakınlarına kadar ilerledi. Buna mukabil sultan, Kemâleddîn Kâmyâr'ı Sivas'a gönderdi. Kemâleddîn, Erzurum bölgesi kumandanı Mubârizeddîn Çavlı ile birleşti. Moğolları bu bölgeye Gürcülerin gönderdiği düşünülerek Selçuklu ordusu Gürcistan hudutlarına yürüdü, bazı kale ve şehirleri ele geçirdi. Bu Türk ordusuna mukavemet edemeyen Gürcü kraliçesi Rosudan, Kemaleddîn Kâmyâr'a barış teklifinde bulunarak Selçuklu tabiiyetine girmiş oldu. Ancak Moğol akınının Sivas'a kadar ilerlemesi, Sultan Alâeddîn Keykûbâd'ı bazı tedbirler almaya sevk etti. O, önce 630/1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçi

göndererek barış yaptı, sonra da başıboş durumda bulunan Doğu Anadolu'ya hâkim olmayı planladı. Bu maksatla da Kemâleddîn Kâmyâr 1232 (veya 1233) yılında önce Ahlat'ı, sonra Van, Bitlis ve çevresini Selçuklu toprakları içine katarak buralarda müdafaa tedbirleri alındı, kaleleri tamir edildi. Ayrıca sultanın emriyle Ahlat bölgesi sübaşısı Sinâneddîn Kaymaz, ülkede başıboş dolaşan ve soygunlar yapan Hârezmli askerlerin liderleri ile görüştü. Bu görüşme sonunda başta Kayır Han olmak üzere Hârezmli beyler ve onların idaresindeki on iki bin kişi Selçukluların hizmetine girdiler.

Selçukluların Ahlat'a hâkim olması, daha önce bu şehri elinde bulunduran Eyyûbîleri harekete geçirdi. Mısır hükümdarı Melik Kâmil bütün Eyyûbî meliklerini etrafında topladı. Onun emrinde yüz bini aşan bir ordu bulunuyordu. Bu Eyyûbî ordusu Halep-Kayseri kervan yolunu izleyerek Anadolu'ya doğru ilerledi. Selçuklu Sultanı da yüz bini geçen ordusuyla karşı tedbîrler aldı ve Eyyûbîlerin geçeceği geçit ve boğazlar tutuldu. Melik Kâmil bu durum karşısında Besni ve Hısn Mansûr (Adıyaman) yönünde çekilmek zorunda kaldı. Onun bu çekilişine bazı aleyhte propagandalar da sebep olmuştu. Ancak Harput Artuklu hükümdarı İzzeddîn Ahmed veya Hızır'ın kendi ülkesinden Anadolu'ya gidişin daha kolay olduğunu belirtmesi Melik Kâmil'i o tarafa yönelmeye sevk etti. Sultan Alâeddîn de ordusunu o yöne gönderdi. Harput önünde vuku bulan savaşta Selçuklu ordusu Eyyûbîleri mağlup ettikten sonra adı geçen şehri kuşattı. Bu muhasara yirmi dört gün sürmüş, neticede Harput Selçuklulara teslim olmak zorunda kalmıştı. (Zilkade 631/1234 Ağustos). Böylece buradaki Artuklu kolu da sona ermiş oldu. Bu sırada melik Kâmil Süveydâ (Siverek)'da idi, savaşın kaybedildiğini öğrendiği zaman Mısır'a döndü. Alâeddîn Keykubâd 632/1235 yılında Eyyûbîlerin idaresi altındaki ülkelere ikinci bir sefer tertipledi, kendisi Malatya'da kalmış ellibine yaklaşan Selçuklu ordusunu Kayseri sübaşılığına tayin ettiği Kemâleddîn Kâmyâr kumandasında Güneydoğu Anadolu'ya sevk etmişti. Bu Selçuklu ordusu daha sonra iki kol hâlinde hareket etmiş, bir kol Urfa'yı kuşatırken ikincisi de Siverek, Rakka ve Harran'ı ele geçirmişti. Nihayet kuşatma sonunda Selçuklular Urfa'ya sahip olmuşlardı. Ancak bir süre sonra Melik Kâmil'in karşı harekete geçtiği ve dört ay içinde bütün bu yerleri tekrar geri alarak yağmalattığını ve tahrip ettiğini görüyoruz. Ayrıca Selçuklular ile beraber ona karşı savaşmış olan Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn I. Gazî'nin ülkesi de bu istiladan kurtulamadı (1235 yılı sonu/1236 yılı başı). Alâeddîn Keykubâd Eyyûbîlerin bu istilasına Tâceddîn Pervâne kumandasında bir ordu göndermekle cevap verdi. Selçuklu ordusu Âmîd'i kuşattı, bu sırada Selçuklu ordusunda yer alan Kayır Han kumandasındaki Hârezmli askerler Mardin ve Musul Eyyûbîleri'nin hâkim olduğu beldeleri yağmaladılar. Selçuklu ordusu Âmîd'in sağlam surları karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldı (634/1236).

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Âmîd'i almak hevesinden vazgeçmiyor ve bu maksatla Kayseri'de büyük bir ordu topluyordu. Bu sırada Moğol Büyük Kağanı Ögedey'in elçileri geldiler (1236). Ögedey Hân, sultana kendi cihan hâkimiyetlerini kabul etmesi suretiyle onunla barış içinde yaşamak istediğini bildiriyor, böylece Alâeddîn Keykubâd'a hükümdarlar arasında önemli bir yer vermiş olduğunu gösteriyordu. Sultan bu teklifi kabul ve Ögedey Hân'a hediyeler gönderilmesini emretti. Ayrıca o Âmîd'e karşı yapılacak sefer için hazırlıklarını sürdürüyordu. Öte taraftan Melik Kâmil dışındaki bütün Eyyûbî Melikleri sultan ile anlaşma yapmışlardı. Onlar Melik Kâmil'in kendi ülkelerini alacağı düşüncesiyle Selçuklu Sultanı ile birleşmişlerdi. Alâeddîn Keykubâd bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra çeşitli unsurlardan (Hârezmli, Ermeni, Rum, Gürcü, Frank, Rus, Kıpçak ve Kürtler) oluşan ordusuna Kayseri'nin Meşhed Ovası'nda bir geçit resmi yaptırdı. Bu arada küçük oğlu İzzeddîn Kılıç Arslan'ı veliaht ilan etmiş ve bütün devlet ileri gelenlerine bu veliahtlığı kabul için yemin ettirmişti. Daha sonra Ramazan Bayramının üçüncü günü huzurunda bulunan yabancı elçiler için büyük bir ziyafet verdi ve bu ziyafette yediği kuş etinden zehirlenerek o gece öldü (3 Şevval 634/30 Mayıs 1237).

Sultan Alâeddîn Keykubâd siyasi başarılarının yanı sıra ülkesinin iktisadî ve kültür yönünden de gelişmesine önem vermiş, yaptığı seferler ile ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve bu maksatla birçok kervansaray inşa ettirmişti. O ilim ve kültür ile uğraşanları himaye etmiş, Moğollar önünden kaçan Türkistanlı ve İranlı âlim, şair ve sanatkârlara kucak açmıştı. Sultan büyük inşa faaliyetlerinin yanı sıra, kendi adına Beyşehir Gölü üzerinde Kubâdâbâd, Kayseri civarında da Keykubâdiyye saraylarını yaptırmıştı. Bu büyük sultana Abbâsî halifesi de yazdığı menşûr ve mektuplarda "Sultan ül-A'zam" unvanıyla hitab ediyordu.

6.5.13. II. Gıyâseddîn Keyhusrev' in Saltanatı

Sultan Alâeddîn Keykubâd öldüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı. Bunlar 16 (veya 13-14) yaşlarında olan Gıyâseddîn Keyhusrev, 8-9 yaşlarında İzzeddîn Kılıç Arslan ve daha küçük yaştaki Rükneddîn idiler. Veliahd İzzeddîn Kılıç Arslan olmasına rağmen, Şemseddîn Altun-aba, Taceddîn Pervâne, Ferruh Lala, Sadeddîn Köpek ve Zahirüddevle gibi devlet ileri gelenleri Keykubâdiyye Sarayı'nda bulunan II. Gıyâseddîn Keyhusrev'i tahta çıkarmışlar ve aldıkları tedbirler ile işi oldu bittiye getirmişlerdi. Bu durumu kabul etmemesi muhtemel olan Kayır Han, Kemâleddîn Kâmyâr ve Hüsâmeddîn Kaymerî gibi beyler de yeni sultana biat etmek zorunda kaldılar. II. Gıyâseddîn tahta çıktıktan sonra, Kayseri'de bulunan elçileri kabul etti, ayrıca Ögedey Hân'a gidecek

olan elçiyi de Moğolistan'a gönderdi. Halep hükümdarı Melik Nâsır ile yapılmış olan antlaşma yenilenirken (Ağustos 1237), iki taraf arasında evlenme yoluyla akrabalık kuruldu. Böylece II. Gıyâseddîn Keyhusrev Melik Nâsır'ın kızı Gaziye Hâtun, Melik Nâsır da II. Keyhusrev'in kız kardeşi Melike Hâtun ile evlendiler. Öteki Eyyûbî Melikleri ile Artuklu hükümdarları Selçuklulara tabi olmuşlar, bu suretle Melik Kâmil tek başına kalmıştı. Nitekim o bu duruma son vermek için Halep üzerine yürürken yolda hastalanarak öldü (1238).

Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev Selçuklu tahtına oturmasına rağmen yine de Veliaht İzzeddîn Kılıç Arslan'a taraftar olan beylerden ve Hârezmlilerden şüpheleniyordu. Bu sırada devlet erkânı içinde birinci derecede rol oynamak isteyen Sadeddîn Köpek de Sultan'ı tahrik ederek bu beylerin ortadan kaldırılmasına önderlik ediyordu. İlk olarak Hârezmlilerin reisi olan Kayır Han zindana atıldı (Zilkade 634/Haziran-Temmuz 1237) ve orada öldü. Bu olay Hârezmli askerlerin Selçuklu Devleti'ne olan güvenini sarsmış ve Kayseri'den ayrılarak Urfa bölgesinde yerleşmelerine sebep olmuş, hatta peşlerinden gelen bir Selçuklu ordusunu da mağlup etmişlerdi. Sadeddîn Köpek bundan sonra Atabeg Şemseddîn Altun-aba, Tâceddîn Pervâne, Beylerbeyi Hüsâmeddîn Kaymerî ve Kemâleddîn Kâmyâr gibi Selçuklu Devletine çok yararlı hizmetler yapmış beyleri peşpeşe ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Bu arada genç ve tecrübesiz Gıyâseddîn de onun tahrikleri ile Şehzâde İzzeddîn Kılıç Arslan ve Rükneddîn'i hapsettirmiş, hatta onların bu insan yok etme hırsından kadınlar bile kurtulamamış, anneleri Melike-i Âdiliye de yayının kirişi ile boğdurulmuştu. Daha sonra her iki şehzade de öldürülmüş, böylece Sultan için bir rakip ve tehlike kalmamıştı. Nihayet Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Devleti'nin başına geçme yani sultan olma hayalleri II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in aklını başına getiriyor ve onu bir tertip ile ortadan kaldırıyordu (1238 veya 1239 ilkbaharı). Bundan sonra Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev, daha önceden yapılmış olan anlaşma gereğince, Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı Thamara ile evlendi. Thamara'nın babası Saltuklu şehzadesi Muzaffereddîn idi.

Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye hudutlarında hayatlarını sürdürdüklerini belirttiğimiz Hârezmliler bölge halkına rahat vermiyorlar ve kervanları soyarak ticari faaliyeti de engelliyorlardı. Önce bunlara elçi olarak meşhur tarihçi İbn-i Bîbî'nin babası Mecdeddîn Muhammed Tercüman elçi olarak gönderildi. Onlar sultana itaat edeceklerini bildirdiler ve bunu kısa bir süre için uyguladılarsa da daha sonra akın ve yağmalara tekrar başladılar. Eyyûbîler idaresindeki Halep'in bunlara karşı yardım istemesi üzerine üç bin kişilik bir birlik gönderildi. Selçuklu ve Halep askerleri Hârezmlileri mağlup ettiler. Bu arada Harran Kalesi teslim oldu ve Eyyûbîlere bırakıldı, buna mukabil Âmîd Selçuklulara veriliyordu. Ancak önce buranın zaptı gerekiyordu.

Takviye edilen Selçuklu kuvveti 638/1249 yılında Eyyûbîlerden Melik Salih'in hâkimiyetindeki şehri kuşattı. Özellikle muhafızların aylıklarını alamaması şehrin ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Nitekim Kürt reislerinden Fahreddîn Dinarî ile Hasankeyf'te bulunan Melik Salih'e 400.000 dinar göndermek karşılığında şehrin teslimi hususunda anlaşmaya varıldı. Bunun uygulanmaya ve Selçuklu askerlerinin surlara çıkmaya başlaması üzerine, Âmîd ileri gelenleri halkın bütün haklarına sahip olması ve bazı vergilerin kaldırılması şartıyla direnmeden vazgeçerek şehri teslim ettiler. Böylece Âmîd Selçukluların eline geçmiş oldu.

Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin genellikle toplandıkları ilk bölge Güneydoğu Anadolu idi. Selçuklu, Hârezmli ve Eyyûbî askerleri bu bölgede sık sık faaliyet gösteriyorlardı. Bu arada bölgede yaşayan toplulukların iktisadî ve içtimaî durumlarının kötü olması, yeni kabul ettikleri İslâmiyetin inceliklerinin tam anlamıyla anlaşılmaması ve siyasi ortamın uygunluğu bir isyana zemin hazırlıyordu. Nitekim "Baba Resul" lakabıyla anılan Baba İlyas Horasanî adındaki bir Türkmen babası bu durumdan istifade ederek peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkıyor ve kötü şartlar içinde bulunan Türkmenleri etrafında topluyordu. Bir süre sonra Baba İlyas Amasya'ya giderek orada faaliyetine devam etti. Fakat o Gıyâseddîn Keyhusrev'in askerleri tarafından Amasya Kalesi'nde kuşatıldı. Bu sırada Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak, Kefersud veya Adıyaman'da yaşıyordu, bu durumu öğrenince isyanı başlattı ve müritlerini Gıyâseddîn Keyhusrev'e karşı ayaklanmaya davet etti (1240). Onun müritlerinin yaptığı davete uyan Kefersud, Kâhta ve Adıyaman taraflarındaki Türkmenler de ayaklanarak harekete geçtiler, kendilerine uymayanları öldürmeye, etrafı yağma ve tahribe giriştiler. Onların üzerine Malatya sübaşısı Muzafereddîn Ali-şîr iki sefer yaptı ise de mağlup olmaktan kurtulamadı. Asiler Sivaslıları da yenilgiye uğrattıktan sonra Baba İlyas'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına doğru ilerlediler. Sultan Gıyâseddîn Keyhusrev kendisi Kubâdâbâd'a kaçarken, asiler üzerine Amasya sübaşısı Armağan-şâh'ı gönderdi. Armağan-şâh Baba İlyas'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu ise de Baba İshak ve taraftarları karşısında o da hayatını kaybetti. Kendilerine Baba İlyas'tan dolayı "Babaî" denilen bu asiler Konya'ya doğru ilerlediler. Neticede Necmeddîn Behrâm-şâh kumandasındaki altmış bin kişilik Selçuklu ordusu, Kırşehir'in Malya sahrasında bu asileri karşıladı. Selçuklu öncü kuvvetlerini teşkil eden hristiyan askerlerin bu asilerin ilk hücumlarını ektisiz hâle getirmesi, öteki askerlere de cesaret vermiş ve asi Türkmenler bu savaşta Baba İshak dâhil bütünüyle yok edilmiştir (638/1240)[24].

Bu olaydan sonra Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Meyyâfarikîn üzerine sevk etti. Ayrıca Şam Eyyûbî

24 Bu hususta bk. Ahmed Y. Ocak, *Babailer İsyanı,* İstanbul 1980.

hükümdarı Melik Sâlih de Melik Mu'azzam kumandasında yardımcı kuvvet göndermişti. Bu müttefik ordu yine Eyyûbîlerden Şıhâbeddîn Gazî idaresindeki Meyyâfarıkîn'i muhasara etti. Ancak gittikçe yaklaşan Moğol tehlikesi ve Abbâsî halifesi el-Mustansır (1226-1242)'ın araya girmesiyle iki taraf anlaştı. Buna göre, Şıhâbeddîn Gazî Selçuklulara tabi oluyordu (1241). Öte taraftan Selçuklu hudutlarında dolaşan Moğol ordusunun başına aynı yıl içinde Baycu Noyan tayin edilmişti. Moğollar Babaî İsyanı sırasında Selçukluların zayıf bir durumda olduğunu ve sultanın acizliğini anlamışlardı. Nitekim 1242 yılı sonbaharında Baycu Noyan Selçuklu ülkesine girerek Erzurum üzerine yürüdü, şiddetli bir muhasara ve savaşlardan sonra şehri işgal ve tahrip etti.

Erzurum'un Moğollar tarafından işgali üzerine artık tehlikenin Anadolu kapılarına dayandığı anlaşılmış ve bu maksatla tedbirler alınmaya başlanmıştı. Bu tedbirlerden birisi, sultanın Eyyûbîler ve çevredeki hükümdarlara elçi ve para göndererek askerî yardım istemesi idi. Bu yardıma sadece Halep hükümdarı Melik II. en-Nâsır Salahaddîn (1237-1260) cevap vermiş ve iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev Selçuklu ordusunu Kayseri'de toplayarak Sivas'a doğru hareket etti. Bu Selçuklu ordusu yetmişbin kişilik bir sayıya ulaşıyor, Türk askerlerinin yanı sıra ücretli olarak Kıpçak, Frank ve Gürcü askerleri de orduda yer alıyordu. Sivas'ta on bin kişilik bir kuvvetin de katılmasıyla Selçuklu ordusunun sayısı seksen bine ulaşmıştı. Tecrübeli ve aklı başında devlet adamları ordunun Sivas'ta kalarak Moğol kuvvetlerinin yıpranmasının beklenilmesini teklif ettiler. Buna karşılık her zaman olduğu gibi tecrübesizler ileriye doğru gidilmesini istemişlerdi. Sultan ise onlara uyarak harekete geçti. Baycu Noyan kumandasındaki Moğollar da Sivas'a doğru ilerliyorlardı. Bu orduda Gürcüler ve Ermeniler de bulunuyordu. Selçuklu ordusu ise Sivas'ın seksen kilometre doğusunda Kösedağ denilen yerde ordugâh kurmuştu ve savaş bakımından bulunduğu yer çok uygundu. Ancak yine tecrübesiz kumandanlar burada Moğol saldırısını karşılamak yerine, yirmi bin kişilik bir Selçuklu kuvveti ile hücuma geçtiler. Moğollar bu hücum karşısında önce geri çekilmişler, sonra da geri dönerek Selçuklu kuvvetine saldırmışlar ve onları mağlup etmişlerdi. Bu mağlubiyet Selçuklularda umumi bir panik havası yarattı, bazı kumandanlar da kaçmayı tercih ettiler. Kaçanlardan biri de beceriksiz ve korkak Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev idi. Esas Selçuklu ordusu daha savaşa girmeden mağlup olmuştu (14 Muharrem 641/4 Temmuz 1243). Moğollar da bu firarı anlayamamışlar, Selçukluların bir savaş taktiği sanmışlardı. Daha sonra durum anlaşılmış ve onlar Selçuklu ordugâhından büyük ganimet elde etmişlerdi. Selçukluları Kösedağ Savaşı'nda mağlup eden Baycu Noyan bundan sonra Sivas'a ilerledi. Sivas kadısı Necmeddîn Moğol istilası sırasında Hârezm'de bulunduğu için

onların neler yaptığını bizzat görmüştü. Bu bakımdan şehrin ileri gelenleri ve kıymetli hediyeler ile Moğolları karşılayarak itaatini bildirdi. Yine de şehir Baycu Noyan'ın emriyle üç gün yağma edildi. Fakat halkın canına dokunulmadı. Buna karşılık Kayseri, Moğol muhasarasına başarı ile mukavemet etti, ancak şehir muhafızlarından Hüsâm adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti durumu değiştirdi ve Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. Tabii Kayseri onlara mukavemetinin cezasını feci şekilde ödeyerek yağma tahrip ve katliama uğradı. Moğollar Azerbaycan'a dönüşte, Erzincan'ı da işgal ve tahrip ettiler. Artık Anadolu'dan Suriye yönünde göç ve kaçış başlamıştı. Kaçanlardan biri de yine Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev idi ve canını kurtarmak için muhtemelen İstanbul'a gitmeyi düşünmüştü.

Selçuklu Devleti tam manasıyla başıboş bir manzara arzederken, Vezir Mühezzibüddîn Ali ve Amasya kadısı Moğollar ile barış yapmayı tasarladılar ve onların peşinden Azerbaycan'daki Mugan ordugâhına gittiler. Burada Moğollar ile yapılan görüşmeler sırasında vezir, Selçukluların sayısız kale ve askerlere sahip olduğunu söyleyerek Anadolu'ya kolaylıkla hâkim olunamayacağını ifade etti. Neticede Selçukluların Moğollara yılda 360.000 dirhem (gümüş) para, on bin koyun, bin sığır, bin deve vermesi kararlaştırılarak iki taraf arasında bir barış yapıldı. Böylece bu iki devlet adamı Moğol istila ve tahribini ilk anda önlemeye muvaffak oldular. Sultan Gıyâseddîn Keyhusrev ise barış girişimlerini duyduğu zaman Konya'ya dönmüştü. Bu barış Konya'da bir bayram havasının yaşanmasına sebep oldu. Tabii bu antlaşmanın bir de Moğol Hanı'nca tasdiki gerekiyordu. Bu maksatla Batı Moğolları'nın hükümdarı olan Batu Han'a çok değerli hediyeler ile Şemseddîn İsfahanî başkanlığında bir elçi heyeti gönderildi. Selçuklular ile Moğollar arasındaki antlaşma yeniden düzenlenerek imza edildi. Bu elçi heyeti memlekete döndüğü sırada başarılı devlet adamı Vezir Mühezzibüddîn Alî öldü ve onun yerine Şemseddîn İsfahanî vezir tayin edildi. Kösedağ bozgunu Selçuklulara tabi olan devletlerde de haliyle kopmalara yol açmıştı. Nitekim Ermeni Hetum ve Trabzon'daki Komnenoslar derhal Moğollara tabi oldular. Ancak İznik'teki Bizans Devleti ile Selçuklular arasındaki dostluk ve anlaşma devam etmişti. Özellikle Kilikya Ermenileri tabi oldukları Selçuklu Sultanı'na Kösedağ Savaşı sırasında asker göndermediler. Ayrıca Ermeniler savaştan sonra Halep'e gitmeye çalışan II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in annesi ve karısı başta olmak üzere herkesi Moğollara teslim etmiş, Türklere ait bazı kaleleri ele geçirmişlerdi. Bu bakımdan onlara karşı bir sefer tertiplemek gerekiyordu. Lampron hâkimi Konstantin de Selçukluları bu hususta bir sefere teşvik ediyordu. Nihayet Selçuklu ordusu harekete geçerken, sultan da Antalya'ya gidiyordu. Bu sefer sırasında Selçuklu ordusuna Lampron hâkimi Ermeni Konstantin

öncülük etti. Türkler tekrar Çukurova'nın bir kısmını ele geçirerek Tarsus'u kuşattılar, ancak yağan yağmurlar ve seller Türk ordusunun şehri almasına engel oldu. Ayrıca gelen bir haberde ordunun acele geri dönmesi ve sultanın öldüğü bildiriliyordu. Vezir Şemseddîn İsfahanî bu etapta akıllı davranarak sultanın öldüğünü gizlemiş ve Ermeniler ile barış yapmıştı. Buna göre, Ermeniler tazminat ve zararları ödeyecek, Brakena Kalesi'ni iâde edecek ve eskiden olduğu gibi yine Selçuklulara tabi olacaklardı (1245 yılı sonu) Fakat bundan sonraki olaylar Ermeniler lehine cereyan etmiş, bu sebeple onlar anlaşmaya uymamışlardı. Sultan II. Gıyâseddîn Keyhusrev, Selçuklu ordusu Tarsus'ta kuşatma ile meşgul iken, Alâiyye'de bulunuyordu ve içki içtiği bir sırada aniden fenalaşarak öldü (1245 yılı sonu).

6.5.14. II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

Gıyâseddîn Keyhusrev öldüğü aman geride on bir yaşında İzzeddîn Keykâvûs, dokuz yaşında Rükneddîn Kılıç Arslan ve yedi yaşında Alâeddîn Keykubâd olmak üzere üç oğlu kalmıştı. Bunlardan Gürcü Hâtun'dan doğan Alâeddîn Keykubâd veliaht idiyse de, devlet ileri gelenleri İzzeddîn Keykavus'u Selçuklu tahtına çıkardılar. Bu sırada Güyük Hân (1246-1249)'ın Moğol tahtına çıkması münasebetiyle Sultan II. İzzeddîn Moğolistan'a davet edildi, fakat onun yerine kardeşi Kılıç Arslan'ın gitmesi kararlaştırıldı. Kısa bir süre sonra devlet ileri gelenleri arasında üstünlük mücadelesi başladı ise de, bunlardan Vezir Şemseddîn İsfahanî rakiplerini bertaraf ederek duruma hâkim oldu. Ayrıca Şemseddîn İsfahanî Sultan'ın annesi Berdûliye Hâtun ile evlendi, buna itiraz eden Beylerbeyi Şerefeddîn Mahmûd da ortadan kaldırıldı. Bundan sonra vezir iki yıl süre ile Türkiye Selçukluları'nın kaderine hâkim oldu. Ancak Moğolistan'a giden Rükneddîn Kılıç Arslan'ın oradan sultan olarak dönmesi, Şemseddîn İsfahanî'nin talihini değiştiriyordu. O yanına II. İzzeddîn Keykavus'u alarak kaçıp isyan etmek istedi ise de, ortaya faziletli ve büyük adamlarından biri olan Celâleddîn Karatay çıkarak ona mani oldu. Çok geçmeden Moğollar tarafından vezir tayin edilen Bahâeddîn Tercüman Moğol askerleri ile Konya'ya geldi ve Şemseddîn İsfahanî öldürüldü (Mart 1249).

Müşterek Saltanat:

Rükneddîn IV. Kılıç Arslan, Moğol Hân'ın yarlığı ile sultanlığın kendisinde olduğunu öne sürerken, Celâleddîn Karatay üç kardeşin aynı anda tahta oturmasını, hutbe ve sikkede doğum sırasına göre isimlerinin kullanılması suretiyle bir anlaşma teklif ediyordu. Nihayet İzzeddîn Keykavus ile Rükneddîn Kılıç Arslan'ın askerleri Konya'nın Ruzbe Ovası'nda karşılaştılar, savaşı İzzeddîn Keykavus kazanmış (1 Rebi 1. 647/14 Haziran 1249),

böylece Celâleddîn Karatay'ın teklifi uygulanmaya başlanmıştı. Celâleddîn Karatay da üç kardeşe "Atabeg" oldu. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ileri gelenlerinin şahsi menfaatlarını her şeyden üstün tutmaları, devletin durumunun düzelmesine imkân vermiyordu. Sanki devlet artık iki yönden idare ediliyordu, bir taraftan Selçuklu Devleti tayinler yapıyor, öte taraftan Moğol Hânları'na hediyeler ile gidip memuriyet koparanlar ortalığı karıştırıyor, bu durum ileri gelen kişilerin birbirlerine düşmesine imkân veriyordu. Bu da tabii ki, Selçuklu Devleti'nin iyice zayıflamasına sebep oluyordu. Moğollar ise, II. İzzeddîn Keykavus'u ısrarla Moğolistan'a çağırmaktaydılar. O bu yolculuğa başladığı sırada, Celâleddîn Karatay öldü (28 Ramazan 652/11 Kasım 1254), İzzeddîn Keykavus bu bahaneyle oraya gitmekten vazgeçti ve yerine küçük kardeşi Alâeddîn Keykubâd'ı gönderdi. Ancak bu karışık ortam içinde Alâeddîn Keykubâd da kendini kurtaramadı. Moğol Hanı Möngke (Mengü, 1251-1260)'den yarlığı alarak tek başına sultan olacağı korkusu, muhtemelen rakiplerini harekete geçirmiş ve Alâeddîn Keykubâd Erzurum'da iken zehirlenerek öldürülmüştü (1254). Böylece ortada iki sultan kaldı. II. İzzeddîn Keykavus içkiye ve eğlenceye fazla düşkün olması sebebiyle devlet ileri gelenleri tarafından beğenilmiyordu. Nitekim bu nedenle Kılıç Arslan Konya'dan kaçırılarak Kayseri'de tahta çıkarıldı. Daha sonra iki taraf arasında bir türlü anlaşma sağlanamaması üzerine son çare savaşmaktı. Yapılan savaşta bu kez de zafer İzzeddîn Keykavus tarafında kaldı (1254). Rükneddîn Kılıç Arslan önce Amasya'ya sonra da Burgulu Kalesi'ne gönderilerek hapsedildi.

II. İzzeddîn Keykavus'un Müstakil Saltanatı:

Bu devirde Moğol kumandanları Anadolu'ya sık sık elçiler göndererek andlaşma dışında paralar istiyor ve alıyorlardı. Selçuklu Devleti Moğol hükümdarlarından Altun Orda Devleti'nin kurucusu Batu Han'a elçi ve 100.000 dirhem yollayarak bu gibi olaylara engel olan bir yarlığ aldı. Ancak bu Baycu Noyan'ı kızdırmıştı, ayrıca ikinci bir olay onun Anadolu'ya gelmesine sebep oldu. Bu da Moğol Büyük Hânı Mengü Kaan (1251-1260)'ın İran ve batı ülkelerinin idaresini kardeşi İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hûlâgû (1256-1264)'ya vermesi idi. Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu da kendisine uygun bir yer bulmak için tekrar Anadolu'ya girerek Aksaray'a kadar ilerlemişti. Neticede Selçuklu devlet adamları arasında yine iki görüş ortaya çıktı. Bazıları Baycu Noyan'a isteği üzerine Anadolu'da kışlak verilmesine taraftar iken, ötekiler savaşmayı arzuluyorlardı. Nitekim savaşı isteyenlerin dediği oldu. Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan'a karşı yaptığı savaşı kaybetti (23 Ramazan 654/14 Ekim 1256). Sultan II. İzzeddîn Keykavus yakınları ile Konya'dan ayrılarak önce Antalya, sonra da Alâiyye'ye kaçtı.

Konya şehrini Moğol tahribatından bu sırada "Üstâd üd-dâr" olan İl-almış oğlu Nizâmeddîn Ali kurtardı. O halkı fedakârlığa davet etmiş ve topladığı dört katır yükü altını Baycu Noyan'a götürmüştü. Baycu Noyan ise şehri tahrîbe yemin ettiği için, dış surları yıkmakla yetinmiş, böylece yemînini yerine getirmişti. Ayrıca o Sultan II. İzzeddîn Keykavus'u yanına çağırdı, hatta peşinden asker gönderdi ise de İzzeddîn Keykavus İznik imparatoru II. Laskaris'e sığınmayı tercih etmişti. Böylece Baycu'nun da uygunu ile Selçuklu tahtına Rükneddîn IV. Kılıç Arslan geçti (16 Safer 655/5 Mart 1257).

6.5.14.1 Rükneddîn Kılıç Arslan ile II. İzzeddîn Keykavus'un Saltanatı

IV. Kılıç Arslan Selçuklu tahtına oturduğunda Konya civarında ordugâh kurmuş olan Baycu Noyan ile bir barış antlaşması yapıldı. Bu yeni sultanın tek başına saltanatı ancak bir kaç ay gibi kısa bir sürede sona erdi. İlhanlı hükümdarı Hûlâgû Bağdat üzerine yürüyeceği zaman, Baycu'yu da bu sefere çağırdı. Baycu'nun yokluğu, II. İzzeddîn Keykavus'un İznik imparatoru II. Theodoros Laskaris (1254-1258)'den sağladığı yardımla Konya'ya girmesine ve tahta oturmasına imkân vermişti (14 Rebî II. 655/1 Mayıs 1257). IV. Kılıç Arslan bu durumda önce Kayseri'ye çekildi, sonra II. İzzeddîn Keykavus'a mukavemet edemeyeceğini anlayınca İlhanlı Sultanı'na başvurdu ve tekrar sultanlık yarlığı elde etti. Bundan sonra iki taraf tekrar saltanat mücadelesine başladılar, bu mücadele sırasında IV. Kılıç Arslan Moğollardan yardım alıyordu. Ne var ki, bu sırada en fazla zarar gören muhakkak Anadolu halkı idi. Öte taraftan Alâeddîn Keykubâd ile Moğollara gönderilen Selçuklu elçi heyeti dört yıllık bir yolculuktan sonra Anadolu'ya dönebilmişti. Bu heyeti teşkil edenler yolculuk esnasında da birbirleri ile geçinememişlerdi. II. İzzeddîn Keykavus sultanlığını sürdürebilmek için Merağa'da bulunan Hûlâgû'nun huzuruna gitmek zorunda kaldı (656 Şaban/Ağustos 1258). Neticede Hûlâgû, Mengü Kaan'ın devleti iki sultanın idare etmesini bildiren ve ayrıca Selçuklu ülkesini ikiye bölen yarlığını tatbik etmeyi uygun gördü. Mengü Kaan Kızılırmak batısından (Sivas'tan) Bizans hududuna kadar olan yerleri II. İzzeddîn Keykavus'a; Sivas'tan Moğol hudûduna kadar olan bölgeleri de IV. Kılıç Arslan'a vermişti. Her iki sultan da bu yarlığı uygulamak üzere anlaştılar.Bu sırada Muineddîn Pervâne devlet adamı olarak kendini göstermiş ve ön plana çıkmıştı. Ayrıca burada yapılan anlaşma ile Selçuklular Moğollara yıllık haraç olarak 200.000 dinar (20 tümen), kıymetli kumaşlar, beş yüz at ve beş yüz katır verecekti.

Daha sonra olaylar II. İzzeddîn Keykavus'un aleyhine gelişti. O Moğollara yıllık haraç vermek istememiş ve Hristiyan dayıları ile eğlenceye dalmıştı. Buna mukabil IV. Kılıç Arslan ve Muineddîn Süleyman (Pervâne) Moğollar ile iş birliği yapıyor ve onları II. İzzeddîn Keykavus aleyhine kışkırtıyorlar-

dı. Nihayet Moğolların Alıncak Noyan idaresindeki bir ordusu Konya üzerine yürüdü. II. İzzeddîn Keykavus Antalya'ya çekilirken, ona bağlı Selçuklu ordusu Moğollara karşı savaşa girişiyor ve mağlup oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus bu sırada dış devletlerden yardım arıyor ve 1260'da Ayn Câlût'ta Moğolları mağlup eden Memlûk sultanı Baybars'a başvuruyordu. Fakat bu yardım gerçekleşmeden Moğol baskısı karşısında II. İzzeddîn Keykavus Antalya'dan gemiye binerek İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı (1262). O İstanbul'u tekrar Latinlerden geri almaya muvaffak olan VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) tarafından çok iyi karşılandı. Böylece Selçuklu Devleti'nin iki sultan tarafından idare edilme devri sonra eriyor, ülkeye tek başına IV. Kılıç Arslan hâkim oluyordu. II. İzzeddîn Keykavus ise daha sonra Altın Orda hükümdarının yanına götürülmüş ve 1279 veya 1280'de Kırım'da ölmüştür.

6.5.15. IV. Kılıç Arslan'ın Saltanatı

Yukarıda belirttiğimiz saltanat mücadelelerinden faydalanan Trabzon'daki Komnenoslar 1259'da Sinop'u işgal ettiler. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin Karadeniz ticareti için önemli bir liman olan Sinop'un kurtarılması gerekiyordu. Bu maksatla da İlhanlı sultanı Abaka'dan izin alınarak (1265) Sinop üzerine bir sefer tertiplendi ve şehir uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek tekrar Türk hâkimiyeti altına girdi (1266). Bu sırada Muineddîn Pervâne Sinop'un kendisine temlikini istedi. Sultan IV. Kılıç Arslan, Pervâne'nin devlet içindeki kudretli durumu karşısında hayır demesinin mümkün olmadığını anlamış ve şehri ona vermek zorunda kalmıştı. Böylece orada Pervâneoğulları Beyliği kurulmuş oldu. Ancak bu olay sırasında sultan ile Muineddîn Pervane arasında dedikodular yapılmış ve ikisinin arası açılmıştı. Muineddîn Pervane Moğollara dayanarak devletin idaresini tamamen ele geçirmişti. Bu sebeple o sultanı ortadan kaldırmaya karar verdi ve Abaka'dan yarlığ alarak Moğol beylerinin yardımıyla önce IV. Kılıç Arslan'ın içkisine zehir konuldu, daha sonra da yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1266).

6.5.16. III. Gıyâseddîn Keyhusrev'in Saltanatı

IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'ın öldürülmesinden sonra yerine küçük yaştaki oğlu Gıyâseddîn Keyhusrev tahta çıkarıldı. Muineddîn Pervâne yine devlet içindeki üstün mevkiini muhafaza ediyor çevresindeki bütün görevliler ya kendi akrabaları veya adamlarından oluşuyordu. Bu durumda kendisine rakip olarak her iki gruba dahil bulunmayan Sâhib Ata Fahreddîn Ali'yi görüyordu. Bu bakımdan Muineddîn Pervâne, Sâhib Ata'yı ortadan kaldırmak için fırsat arıyordu. Nitekim Sâhib Ata'nın Kırım'da bulunan sabık Sultan, II.

İzzeddîn Keykavus'a yardımda bulunmasını, bu yardımdan kendi haberi olmasına rağmen, tasfiye için bir fırsat saydı (1271-72). Neticede vezir tutuklanarak görevinden uzaklaştırıldı. Ancak Sahib Ata'nın küçük oğlunun çabasıyla İlhanlı sultanı Abaka onu huzuruna çağırarak muhakeme etti. Sâhib Ata bu yargılama sonunda hayatını kurtararak geri dönmüş, daha sonra 1275 yazında çok değerli hediye ve paralarla eski makamını elde edebilmişti.

Öte taraftan Muineddîn Pervâne Anadolu'da baskısı altında bulunduğu Abaka'nın kardeşi Acay'dan şikâyetçi idi. Muhtemelen bu durumu öğrenen Acay ona karşı daha sert davranıyordu. Muineddîn Pervâne ise hayatını tehlikede görerek Memlûk sultanı Baybars'a gizlice adamlar gönderiyor ve onunla Moğolları Anadolu'dan uzaklaştırmak konusunda anlaşmaya çalışıyordu (672/1272-1273). Baybars onun bu teklifini kabul etmişse de Anadolu'ya gelecek yıl gelebileceğini bildirmişti. Nitekim Baybars sözünde durarak 673 Şaban/Şubat 1275 tarihinde harekete geçtiyse de, Pervâne ona haber göndererek bu seferin bir sonraki yıla ertelenmesini istemişti. Bu nedenle Baybars da Kilikya Ermenileri üzerine yürüdü.

Diğer taraftan Abaka ise kardeşi Acay'ı 1275 yılında Anadolu'dan geri çekmiş ve onun yerine Moğol kumandanlarından Toku Noyan'ı tayin etmişti. Selçuklu beyleri ve devlet adamları bu yeni Moğol kumandanının izni olmadan herhangi bir hususta karar veremeyeceklerdi. Böylece Pervâne, Moğollar nezdindeki itibar ve itimadını kaybetmiş oluyordu. Ancak Abaka 1275 yılı Mayıs-Haziran aylarında Acay'ı tekrar Anadolu'ya göndermişti. Fakat İlhanlı sultanı tarafından huzura çağrılan Pervâne ve Toku Noyan'ın birlikte şikâyetleri onun Abaka tarafından geri alınmasına sebep oldu. Yine bu yıl içinde Moğol ve Selçuklulardan oluşan otuz bin kişilik bir ordu Bire kuşatması sırasında başarısız kalmıştı (Aralık 1275). Bu sırada Pervâne, Baybars ile tekrar temas kurmuş ve Moğolları Anadolu'dan atmak için Memlûklu ordusunu harekete geçirmesini istemişti. Muhtemelen bu haber Baybars'a 1276 baharında ulaşmış, o da bir sefer için mevsimin uygun olmaması sebebiyle Anadolu'ya sonbaharda gelebileceğini bildirerek özür dilemişti. Daha sonra Abaka Han haber göndererek IV. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hâtun'u oğlu Argun ile evlendirmek üzere huzuruna getirilmesini istedi. Pervâne, Fahreddîn Ali ve Selçuk Hâtun ile beraber yola çıkmış (27 Mayıs 1276) ve Tebriz'e giderek Abaka'nın huzuruna ulaşmıştı.

Selçuk Hâtun'un düğünü için Muineddîn Pervâne, Abaka Han'a giderken Selçuklu Devleti'nde başka olaylar gelişiyor; Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddîn Moğollara karşı Anadolu'da isyan bayrağını açıyordu. Hatîroğlu öteki Selçuklu beylerini ve III. Gıyâseddîn Keyhusrev'i de bir hareket için kandırmış, ayrıca Memlûk sultanı Baybars'a da Anadolu'ya gelmesi için elçiler göndermişti. Ayrıca altı bin kişilik bir Memlûk birliğinin Emîr Bektut kumandasında keşif mak-

sadıyla Elbistan'a gelmesi isyancıları ümitlendirmişti. Ancak Baybars ise böyle bir hareket için acele edilmemesini, askerleri Mısır'da bulunduğu bir sırada Anadolu'ya gelmesinin mümkün olmadığını bildiriyordu. Hakikaten zaman geçmiş ve bu sırada Muineddîn Pervâne, Abaka'nın kardeşi Mengü Temür (Kongurtay), Vezir Fahreddîn Ali, Toku ve Todavun Noyanlar kumandasında otuz bin Moğol askeri ile geri dönmüşlerdi. Neticede Moğollar Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçmediğini öğrenerek bu isyanı bastırdılar ve Hatiroğlu Şerefeddîn'i yakalayarak yargıladılar. Bu yargılama sırasında Hatiroğlu, Muineddîn Pervâne'yi de Baybars'la mektuplaşmakla itham etti ise de canını kurtaramadı. O ve beraberindeki Selçuklu beylerinin büyük bir kısmı idam edildi (Ekim 1276). Böylece Hatîroğlu isyanı bastırılmış, ancak Moğollar Anadolu'yu daha sıkı bir kontrol altına almışlardı.

Nihayet Sultan Baybars Anadolu'yu Moğol istilasından kurtarmak için 7 Nisan 1277'de Halep'ten yola çıktı. Onun bu sefere çıkmasında Pervâne ile beraber Selçuklu devlet adamlarının teşviklerinin de rol oynadığı rivayet edilmiştir. Baybars ve Memlûklu ordusu Nisan ayı içinde Elbistan Ovası'na ulaştı. Burada Moğollar ile Memlûk ordusunun ilk karşılaşması öncü kuvvetleri arasında oldu ve bu ilk savaşta üç bin kişilik Moğol öncüleri bozguna uğradı. Moğol ordusuna Tudavun ve Toku Noyanlar kumanda ediyordu. Muineddîn Pervâne de onlarla beraberdi ve ordunun sayısı Gürcü ve Selçuklu yardımcı kuvvetleri ile on beş-on altı bin kişiye ulaşıyordu. Memlûk ordusunun sayısı ise muhtemelen otuz bin civarında idi. Esas savaş 15 Nisan günü oldu ve Moğolların kesin şekilde mağlubiyetiyle sonuçlandı. Moğollar ile beraber bulunan Selçuklu askerleri, ihanetlerinden korkulduğu için ayrı bir grup hâlinde tutulmuşlar, onlar da pek savaşa girmemiş, ileri gelen Selçuklu beylerinden bir kısmı Memlûk ordusuna esir düşmüş veya gönüllü olarak esir olmuşlardı. Muineddîn Pervâne ise savaşın neticesini gördükten sonra önce Kayseri'ye kaçmış, orada bulunan Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev'i, kendi karısı ve devlet adamlarını beraberine alarak Tokat'a gitmişti. Sultan Baybars Elbistan Ovası'nda kazandığı zaferden sonra Kayseri'ye doğru ilerledi ve 20 Nisan'da büyük bir sevinç ve merasimle karşılandığı bu şehre girdi. Baybars buradan Pervâne'ye haber göndererek huzuruna gelmesini bildirdiyse de, Pervâne onbeş gün daha süre istiyor ve bu arada Abaka ile temasa geçmeye çalışıyordu. Baybars onun ikiyüzlü siyasetini anlamış, ordusunda yiyecek ve yem sıkıntısı başlaması üzerine Kayseri'de altı gün kaldıktan sonra geri dönmüştü.

Muineddîn Pervâne bütün bu olup bitenlerden sonra durumu Abaka'ya bildiriyor, daha önceden olayları öğrenmiş olan Abaka da otuz bin atlı ile Anadolu'ya hareket ediyordu (Haziran 1277). Abaka Han önce savaşın olduğu Elbistan Ovası'na ilerledi. Muineddîn Pervâne, Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev ve Sâhib Fahreddîn Ali de ona iltihak ettiler. Abaka Elbistan

Ovası'ndaki Moğol ölülerini gördüğü zaman çok üzülmüş, bu olayda suçlu olarak Pervâne'yi görmüştü. İlhanlı sultanı önce bu bölgedeki Türkmenlerden eline geçirdiklerini ortadan kaldırmış, daha sonra da Anadolu'daki şehirlerin yağmalanmasını ve halkının öldürülmesini emretmişti. Bu sırada Abaka'nın veziri Şemseddîn Cüveynî ön plana çıkmış, Sivas'ın yarısı ile birkaç şehri satın alarak tahrîb olmaktan ve buraların ahalisini ölümden kurtarmıştı. Buna rağmen birçok ilim ve devlet adamı Moğolların elinden kurtulamayarak öldü. Abaka, Anadolu'da özellikle Türkmenlerin başlattığı isyan hareketleri üzerine, kardeşi Şehzâde Kongurtay'ı Sâhib Ata ile birlikte Karamanlıların cezalandırılması için görevlendirdi. Daha sonra o beraberinde Pervâne olduğu halde yoluna devam etti ve yolu üzerinde bulunan ve Pervâne'nin iktâı olan müstahkem Şebinkarahisar'ın teslimini istedi. Ancak kale kumandanı Seyfeddîn'in burayı Pervâne'ye teslim etmemesi Abaka'nın daha da kızmasına sebep oldu. Neticede Abaka Moğolların yazlık karargâhı olan Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a gelerek burada Pervâne hakkında kumandanları ile görüşmeler yaptı. Bu sırada özellikle Baybars ile gizlice işbirliği yapması ve öldürülen Moğol kumandanlarının ailelerinin ısrarları Pervâne'nin aleyhine oldu. O maiyetiyle öldürüldü (2 Ağustos 1277). Böylece Anadolu tarihinde önemli bir rol oynayan bu devlet adamının sağladığı geçici bir sükûn devri sona ermiş oldu.

6.5.17. Siyavuş (Cimri) Olayı

Türkmenler Anadolu'daki Moğol zulmüne karşı zaman zaman baş kaldırıyorlar ve istiklallerini elde etmeye çalışıyorlardı. Nitekim Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur bölgesindeki Karamanlılar Hatiroğlu Şerefeddîn'in ölümünden sonra da isyan hareketlerine devam ve üzerlerine gelen Selçuklu kuvvetlerini mağlup etmişlerdi. Sultan Baybars Kayseri'ye kadar ilerlediği zaman, onu karşılayanlar arasında Karamanlılar da bulunuyordu. Baybars burada Karamanlılara beylik menşurları ve sancaklar verdi. Öte taraftan Karamanlılardan Mehmed Bey kendi aşiretinin yanı sıra Eşref ve Menteşe beylerini de alarak harekete geçmiş ve önce Aksaray üzerine yürümüştü, fakat burada başarılı olamayınca Konya'ya ilerledi. Mehmed Bey'in yanında bir rivayete göre, Kırım'da bulunan II. İzzeddîn Keykavus'un oğullarından Alâeddîn Siyavuş da vardı. (Bir kısım kaynak ve araştırıcılar bu şahsın Selçuklulardan olduğunu kabul etmemekte, düzmece bir şehzade olduğunu öne sürmektedirler. Nitekim alay etmek ve küçük düşürmek maksadıyla o "Cimri" lakabıyla anılmıştır.) Mehmet Bey, Alâeddîn Siyavuş adına Konya'nın teslimini istedi. Selçuklu Devleti ileri gelenlerinden Nâib Emîneddîn Mikâil bu teklifi reddederek Konya'yı müdafaaya hazırlandı ise de bunda başarılı olamadı. Karamanoğlu Mehmed Bey 10 Zilhicce 675/15 Mayıs 1277 günü şehre girdi, beraberindeki Türkmenler de bu zengin şehri yağ-

maladılar. Nihayet Alâeddîn Siyavuş Selçuklu tahtına oturtularak sultan ilan edildi, adına hutbe okundu ve para basıldı[25]. Konya'nın ileri gelenleri de bu yeni sultana biat ettiler. Konya'ya girmeden birkaç gün önce yapılan divan toplantısında; bundan sonra divanda, sarayda ve resmî toplantılarda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacağı hususunda çok önemli bir karar alındı.[26] Daha Sonra Alâeddîn Siyavuş'un durumunu kuvvetlendirmek için IV. Kılıç Arslan'ın kızı ile evlendirilmek istendi. Kızın annesi Gazayla Hâtun, vakit kazanmak maksadıyla çeyiz hazırlığı için dört ay süre istedi, Hâtun'un bu isteği uygun karşılandı. Mehmed Bey ve bu yeni Selçuklu Sultanı'nın ilk başarısı Sâhib Ataoğulları'na karşı oldu. Sâhib Ataoğulları Tâceddîn Hüseyin ve Nusreteddîn Hasan asker toplayarak ve Germiyanlı Türkmenleri'ni de beraberlerine alarak Konya'ya doğru harekete geçtiler. Mehmed Bey ve Alâeddîn Siyavuş da Akşehir istikametinde yürüdüler. Tâceddîn Hüseyin Değirmençayı geçerken öldürüldü, bu suretle başlayan savaşta ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Karamanlılar bu savaşta birçok Selçuklu devlet adamını da öldürdüler, daha sonra Karahisar (Afyon) üzerine yürüdülerse de gayet müstahkem olan bu kaleyi alamayarak Konya'ya döndüler (Haziran 1277). Ancak bu sırada İlhanlı şehzadesi Kongurtay, Sâhib Ata ve Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev'in büyük bir ordu ile ilerlemekte oldukları haber alındı. Mehmed Bey muhtemelen bu orduya karşı koyamayacağını anlayarak Alâeddîn Siyavuş ile Konya'yı terk edip Ermenek tarafına gitti. Onun ve Alâeddîn Siyavuş'un Konya'daki hâkimiyetleri otuz yedi gün sürmüştü. Selçuklu ve Moğol kuvvetleri onları takip ettiler, ancak Kongurtay 1277-1278 kışını geçirmek üzere Tokat'ın Kaz-ova kışlağına gitti. Öte taraftan Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev ve Sâhib Ata beraberlerinde bir Moğol birliği olduğu halde tekrar harekete geçerek Mut Ovası'na (İçel) girdiler, nihayet etrafı keşfe çıkmış olan Mehmed Bey'i yakalayarak öldürdüler. Alâeddîn Siyavuş ise Anadolu'nun batı uç bölgelerine giderek Türkmenleri etrafına toplamış ve mücadeleye devam etmişse de başarılı olamamış, Sultan Gıyâseddîn Keyhusrev ve Sâhib Ata idaresindeki Selçuklu ordusuna esir düşerek öldürülmüştür (muh. 1278).

Muineddîn Pervâne'nin öldürülmesinden sonra İlhanlı sultanı Abaka kardeşi Kongurtay ile Vezir Şemseddîn Muhammed Cuveynî'yi Anadolu'ya gönderdi. Kongurtay Anadolu'da bozulan düzeni sağlarken, Cuveynî de mali meseleleri halledecekti. Öte taraftan Kırım'da bulunan II. İzzeddîn Keykavus tahta yeniden geçmek ümidini kaybetmemiş, oğullarını da bu yönde bilinçlendirmiş ve Mes'ûd'u da veliaht tayin etmişti. Nitekim o öldükten sonra oğlu Mes'ûd maiyetiyle birlikte Anadolu'ya geldi (1280). Bu sırada

25 Bk. Nezihi Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Belleten*, Sayı: 203, Ankara 1988, s. 475/482.

26 Bk. İbn-i Bibi, s. 696-697/Trk. trc. II. s. 209-210: E. Merçil "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Selçuklular -Makaleler-*, İstanbul 2011, s. 92-99.

Çobanoğulları'ndan Muzaffereddîn Yavlak Arslan onu beraberine alarak Abaka'nın huzuruna götürdü. Abaka Han, Mes'ûd'a Doğu Anadolu'dan bazı vilayetler tahsis etmiş, fakat yanından ayırmamıştır. Bir süre sonra Abaka öldü (1282) ve yerine samimi bir Müslüman olan Ahmed Teküdar İlhanlı Devleti'nin başına geçti. Sultan Ahmed Teküdar da Selçuklu ülkesini Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev ve Mes'ûd arasında ikiye böldü.

Anadolu'da ise Karamanlılar ve öteki Türkmenler taht kavgalarından yararlanarak Moğollar ile mücadeleye devam etmişlerdi. Nitekim Karaman ve Eşrefoğulları Konya ve Akşehir bölgelerinde yağma hareketlerinde bulunmuşlardı. Kongurtay da bu bölgedeki Karamanlılara karşı harekete geçti, onların ülkesi Ermenek ve Mut'a kadar ilerleyerek tahrip ve istila etti. Sultan III. Gıyâseddîn Keyhusrev ise devletin ikiye bölünmesini kabul etmedi ve beraberinde Kongurtay, Sâhib Ata Fahreddîn Ali olduğu halde Ahmed Teküdar'ın huzuruna gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada İlhanlı Devleti'nde sultanlık mücadelesi başlamış, Kongurtay öldürülmüş, Gıyâseddîn Keyhusrev bir süre Erzurum'da bekledikten sonra İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkmıştı. Fakat İlhanlı Devleti'nde süren taht mücadelesini Argun Han'ın kazanması Mes'ûd'un işine yaradı. Argun onu Selçuklu sultanı tayin etti. Gıyâseddîn Keyhusrev'i de tahttan indirip Anadolu'ya gönderdi, fakat daha sonra adamları vasıtasıyla yayının kirişi ile boğdurdu (1 Mart 1284).

6.5.18. II. Gıyâseddîn Mes'ûd'un Saltanatı

Sultan Gıyâseddîn II. Mes'ûd ise 1284 yılı Şubat ayında törenle Konya'da tahta çıkmıştı. Öte taraftan Argun Han da kardeşi Geyhatu'yu yirmi bin kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi. Bu Moğol ordusu Erzincan'da oturdu. Ancak gerek bu şehzade ve gerekse Anadolu'daki Moğol askerlerinin bütün masrafları Selçuklu hazinesinden ödeniyor, bu sebeple büyük güçlük çekiliyordu. Vezir Sâhib Ata bu masrafları kendi hazinesinden karşıladığı gibi, borca bile girmişti. Ancak Selçuklu başkentinde bu sırada başka olaylar gelişiyor, bu sebeple II. Mes'ûd Kayseri'ye gitmek zorunda kalıyordu. Bu gelişen olaylarda en büyük rolü, II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in annesi oynuyordu. O iki torununu Konya'da tahta çıkarmak için Karamanlılar ve Eşrefoğulları'ndan yardım istiyordu. Bu maksatla Karamanoğulları Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşrefoğlu Halil Bey'e de saltanat naibliği veriyordu. Nitekim 8 Rebi 1. 684/14 Mayıs 1285'te Gıyâseddîn Keyhusrev'in çocukları Konya'da tahta oturtuldular. Ancak kısa süre içinde Gıyâseddin Keyhusrev'in çocukları olmadığı anlaşıldığından bunlar yakalanarak yargılanmak üzere Argun Hân'a gönderildiler ve ortadan kaldırıldılar. Bir süre sonra Geyhatu'nun Konya'ya geldiğini görüyoruz (Nisan 1286), muhtemelen Sultan Mes'ûd da onunla beraberdi. Bu sırada Germiyanlılar harekete geçerek Beyşehir bölgesini yağmaladılar. Moğol ve

Selçuklu kuvvetleri onları mağlup ederek bu Türkmenlerin faaliyetlerini bir süre için durdurmaya muvaffak oldular. Geyhatu'nun Konya'ya gelmesiyle Orta Anadolu'da sükûnet sağlanırken, batıdaki uç bölgeleri Karaman, Germiyan ve Eşrefoğulları'nın hareketleri nedeniyle kargaşa içinde bulunuyordu. Nihayet 1288 yılı başlarında bu üç Türk beyliği de Sultan II. Mes'ûd'a itaat ettiler. Yine bu devrede kırk yılı aşan uzun bir süre Selçuklu devlet teşkilatında görev ve vezirlik yapan Sâhib Ata Fahreddîn Ali 22 Kasım 1288'de öldü. Ona yaptırmış olduğu büyük hayır müesseseleri sebebiyle "Ebu'l-Hayrat / Hayır Babası" ve "Sâhib Ata" gibi lakablar verilmişti.

Fahreddîn Ali'nin ölümünden sonra Moğollar vezirlik için Anadolu'ya Fahreddîn Kazvînî'yi gönderdiler. O kalabalık bir İranlı memur grubu ile gelerek göreve başladı. Bu devrede Moğollar artık Selçuklu Devleti'ne tamamen el koymuşlardı. Fahreddîn Kazvînî'nin ağır vergileriyle Anadolu'da bir zulüm ve soygun devri başladı. Nihayet bu zâlim vezirin ve saltanat naibi Mucireddîn Emîr şâh'ın davranışlarından Argun Hân'a şikâyetçi olundu. Bu şikâyetler sebebiyle her ikisi de görevlerinden uzaklaştırıldı. Ayrıca Fahreddîn Kazvînî yaptığı zulümleri hayatı ile ödedi ve Tebriz meydanında başı vuruldu (1291). Bundan sonra Anadolu'da malî işleri yürütmek için Yavlak Arslan oğlu Nasıreddîn adında bir Türk görevlendirildi. Nasıreddîn âdil işleri ve doğruluğu ile halkın sevgisini ve aynı zamanda Geyhatu'nun da itimadını kazandı. Ancak İlhanlı sultanı Argun'un ölümüyle Geyhatu'nun onun yerine geçmesi (Temmuz 1291) ve bu sebeple Anadolu'dan ayrılması ülkede bir boşluk yarattı. Bundan yararlanan Karamanlılar harekete geçmişler ve Halil Bahadır'ın idaresinde Konya'ya saldırmışlardı. Bu sırada Sultan Mes'ûd Kayseri'de bulunuyor ve çaresiz kalarak bu durumu acele Sultan Geyhatu'ya bildiriyordu. Geyhatu'nun gelişini Konyalılar sevinçle karşıladılar. O askerlerinden bir kısmını Akşehir tarafına gönderirken, kendisi de Karaman ülkesine ilerledi. İlhanlı Sultanı'nın bu harekâtından Karamanoğulları ve Eşrefoğulları'nın ülkeleri büyük zarar gördü. Ele geçirilen yedi bin esir Konya'ya getirildi. Bu Moğol akınları Denizli-Muğla yörelerine kadar uzandı ve Menteşoğulları'nın ülkesi de acımasızca yağmalandı. Öte taraftan II. İzzeddîn Keykavus'un oğullarından Kılıç Arslan, Çobanoğulları'ndan Muzaffereddîn Yavlak Arslan ile birleşerek Kastamonu yöresinde İlhanlılara karşı harekete geçmişti. Geyhatu, Sultan Mes'ûd'u bazı Moğol kumandanları ile beraber göndererek kuzeydeki bu hareketi de bastırdı ve İran'a döndü (1292). Onun dönüşü ve Selçuklu-Moğol ordusunun da seferde bulunmasından yararlanan Karamanlılar tekrar harekete geçerken, Eşrefoğulları da Gâvele Kalesi'ne kadar ilerleyip etrafı yağmalamışlardı.

Öte taraftan İlhanlı hanedanı arasında da taht mücadelesinin başladığını görüyoruz. Önce Geyhatu tahttan uzaklaştırılarak öldürüldü (1295). Onun yerine Baydu Hân geçti ise de, bir yıl bile saltanat süremeden Mahmûd Gazan

Hân (1295-1304) İlhanlı sultanı oldu. Ancak bu devrede Anadolu'ya tayin edilen Moğol noyanları da peşpeşe isyan ettiler ve öldürüldüler. Bu Anadolu'daki sosyal ve iktisadi hayatın daha da kötüleşmesine sebep oluyordu. Nitekim Mahmûd Gazan Hân Anadolu'daki Moğol kuvvetlerinin başına Tuğaçar'ı tayin etti ise de, ondan çekindiği için çok geçmeden öldürtmek zorunda kaldı (1295). Bundan sonra Anadolu'da Moğol kumandanlarının peşpeşe isyanları başladı. Önce Baltu isyan etti, ayrıca Sultan II. Mes'ûd'un Gazan Hân'ın huzuruna gitmesini de engelledi. Neticede Baltu, Kilikya Ermenileri tarafından yakalanarak Tebriz'e gönderildi ve orada öldürüldü (14 Ekim 1296). Sultan II. Mes'ûd bu olaydan sonra Gazan Han'ın huzuruna çıkabildi ise de, hükümdarlıktan azledilmekten kurtulamadı ve Hemedan'a sürüldü.

6.5.19. III. Alâeddîn Keykubâd'ın Saltanatı

II. Mes'ûd'un yerine yeğeni III. Alâeddîn Keykubâd Selçuklu sultanı tayin edildi, vezir ise Tebrizli Şemseddîn Ahmed Lâkuşî olmuştu. Bu olaylar sırasında Anadolu dört mali bölgeye ayrıldı. Bölgelerin başına tayin edilen görevliler halkı tamamiyle sömürmüşler, hatta gelecek yılların vergilerini alacak kadar ileri gitmişlerdi. Öte taraftan Anadolu'daki Moğol kumandanlığının kendisine verilmemesine kızan Sülemiş, Gazan Hân'a isyan etti (1299). Sülemiş, Karamanoğulları ile anlaşarak Sivas'ı kuşattı ise de, yanındaki Moğol askerleri ona karşı gönderilen Mulay idaresindeki orduya iltihak edince, Erzincan Akşehir'inde mağlup olarak Memlûk ülkesine kaçtı. Karamanoğulları da ülkelerine döndüler. Sülemiş bir süre sonra tekrar Anadolu'ya girdi ise de, Ankara civarında yakalanarak Tebriz'e götürüldü ve orada öldürüldü (27 Ağustos 1299).

Sultan III. Alâeddîn Keykubâd, Sülemiş isyanı sırasında tarafsız kalmış, onun bu şekildeki davranışı Gazan Hân'ı memnun etmişti. Nitekim III. Alâeddîn Keykubâd, İlhanlı Sultanı'nın huzuruna gittiği zaman, Gazan Hân memnuniyetini göstererek onu Hûlâgû'nun kızı ile evlendirdi. Selçuklu sultanı daha sonra tekrar ülkesine döndü. Ancak bundan sonra onun da Moğollar gibi halkın varlığına el uzatmaya başladığını ve zorla para toplamaya giriştiğini görüyoruz. Bunda belki en önemli rolü ona atabey tayin edilen Karahisarlı Kadı Mecdeddîn ile Müşrif Seyyid (Şerefeddîn) Hamza oynamıştı. Çok geçmeden halk, Anadolu'daki Moğol askerî kumandanı Abışga'ya durumdan şikâyetçi oldular. Abışga önce her iki devlet memurunu öldürttü, Sultan III. Alâeddîn Keykubâd'ı ise Kayseri-Elbistan arasında karargâhının bulunduğu Yabanlu'ya getirtti. III. Alâeddîn bir ara Konya'ya doğru kaçmaya çalıştı ise de muvaffak olamadı ve Gazan Hân'ın huzuruna gönderildi ve yargılama sonunda idama mahkûm edildi. Ancak Hûlâgû'nun kızı olan eşi sayesinde ölümden kurtuldu ve sözde var olan tahtından azledilerek İsfahan'a gönderildi (701/1301-1302). III. Alâeddîn Keykubâd'ın ölünceye kadar İsfahan'da yaşadığı rivayet edilir.

6.5.20. II. Mes'ud'un İkinci Saltanatı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sonu

Bu sırada Hemedan'da bulunan II. Mes'ûd ikinci kez olmak üzere sultanlığa getirildi (1302) ve Konya'ya dönerek tahta oturdu. Onun bu ikinci hükümdarlığı esnasında adının geçmesi bir isyanla ilgilidir. Aksaray-Niğde arasında Develühisar (Dulhisar) Kalesi'ni Cahıoğlu adında bir şahıs işgal etmişti. Abışga ve Sultan Mes'ûd bu kaleyi kuşattılarsa da, Gazan Han'ın 703 Şevval/Mayıs-Haziran 1304'te ölmesi üzerine kuşatma kaldırıldı. İlhanlı tahtına ise Muhammed Olcaytu çıkmış ve yeni sultan Anadolu'daki kargaşalığı düzeltmek için akrabası İrincin Noyan'ı Moğol kuvvetleri kumandanı tayin etmişti (704 Zilhicce/Haziran-Temmuz 1305). Bundan sonraki olaylar içinde Selçuklu sultanı II. Mes'ûd'un varlığı ile yokluğu birdir. Türkiye Selçukluları'nın bu son hükümdarını çağdaş müellifler bile hemen hemen hiç zikretmezler. Genellikle Gıyâseddîn II. Mes'ûd'un 708/1308 yılında öldüğü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin de sona erdiği kabul edilmiştir.

Ancak bazı araştırıcılar daha sonra V. Kılıç Arslan adında bir sultanın tahta çıktığını ve saltanatının 1318 yılına kadar devam ederek Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu tarihte sona erdiğini ileri sürerler. Bu tarih belki de Anadolu'ya umumi vali tayin edilen Demirtaş (Timurtaş)'ın 1318 yılında Selçuklu şehzadelerini öldürtmesi gibi bir olayla ilgili olmalıdır.

Bibliyografya:

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı İslâmiyye,* İstanbul 1321.

___, *The Alexiad of Anna Comnena,* İng. trc. E.R. Sewter, Penguin Books serisi, 1969.

G. Buckler, *Anna Comnena,* London 1962[2].

Cl. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", Trk. trc. Y. Yücel-B. Yediyıldız, *Belleten,* Sayı: 201, Ankara 1988.

___, *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968. Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler,* İstanbul 1984.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I-II,* Trk. trc. Ömer R. Doğrul, Ankara 1945-1950.

E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* Trk. trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

___, "Malatya", *İA.*

İbn-i Bibî, *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* (Tıpkı Basım, Önsöz ve fihristi hazırlayan Adnan S. Erzi), Ankara 1965.

İsmail Galib, *Meskûkât-ı Selcûkıyye,* İstanbul 1309.

İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953.

___, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *TED,* Sayı: 10-11, İstanbul 1981.

İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA.*

N. Kaymaz, "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmanın Rolü", *TAD,* Sayı: 2-3, Ankara 1964 ve Sayı: 4-5, Ankara 1965.

___, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman,* Ankara 1970.
S. Laurent, "Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans", Trk. trc. Y. Yücel, *Belleten,* Sayı: 202, Ankara 1988, s. 219-226.
A. N. Kurat, *Çaka Bey,* Ankara 1963[3].
Mahmûd b. Muhammed Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* nşr. Osman Turan, Ankara, 1944/ Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
Ahmed Y. Ocak, *Babaîler İsyanı,* İstanbul 1980.
G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* Trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara 1981.
S. Runciman, *A History of the Crusades,* I-III, Penguin Books, London 1965; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi,* I-III, Ankara 1986-1987.
Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *TAD,* Sayı: 1, Ankara 1963.
F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD,* I, Ankara 1970, s. 1-147.
___, "Anadolu Selçukluları", *DİA,* s. 380-383.
R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib el-Isfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD,* III, Ankara 1971.
A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970[2].
O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.
___, "Kılıç Arslan I.", *İA.*
A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire,* II, Madison and Milwaikee 1964.
S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism,* London 1971.
M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944.
___, "Bursuk", *İA.*
___, "Danişmendliler", *İA.*
T. Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211), Gazi-Şehit,* TTKY, Ankara 1997.
I. Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan,* TTKY, Ankara 1996.
M. Ersan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçukluları'na Tabiyeti Meselesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı,* İzmir 1999, s. 301-315.
S. Koca *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220),* TTKY, Ankara 1997.
M.A. Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten,* Sayı: 218, Ankara 1993, s. 71-79.
E. Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyubî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten,* Sayı: 209, Ankara 1990, s. 417-425.
Z. G. Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten,* Sayı: 231, Ankara 1997, s. 287-301.
A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* TTKY, Ankara 1993.
A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 421-494.
E. Uyumaz, "Türkiye Selçuklu-Eyyûbî Siyasî Münasebetleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı,* s. 515-535.
___, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler,* İstanbul 2011.
M. Kesik, *At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş,* İstanbul 2011.

6.6. Selçuklularda Teşkilat, Kültür ve İmar Faaliyetleri

6.6.1. Selçuklularda Devlet Teşkilatı

Tarih boyunca pek çok devlet kurmuş bulunan Türklerde hâkimiyet telakkisinin, eski devletlerinkinden (Çin, İran, İslâm) ayrı ve dikkate değer bir mahiyet gösterdiği muhakkaktır. Eski Türk telakkisine göre, devlet ve ülke onu idare eden hükümdar soyunun müşterek malıdır. Büyük Selçuklularda da daha ilk hükümdarlar zamanında devlet teşkilatı çok düzenli ve mükemmel bir şekle konulmuştu. Bunda Türk boy beylerinde kuvvetle yaşayan eski hâkimiyet telakkisi ile devlet teşkilatı geleneklerinin büyük rolü olduğunda şüphe yoktur. Selçuklularda da devletin yegâne temsilcisi "sultan"dır. O hâkimiyet ve idare salahiyetinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Ancak hükümdarda bulunan bu hâkimiyet ve idari hususlar, tabiatıyla bizzat kullanılamayacağı için, belirli müesseselere vekâleten verilmekteydi. Nitekim "Büyük Divan" tarafından devlet ve hükümet işlerinin yürütülmesi için alınan kararlar Selçuklu sultanı adına alınırdı. Töre ve yasaya aykırı olmamak şartıyla hükümdar her hususta mutlak hâkimdi. Ancak hükümdar hiçbir zaman mukaddes ve sorumsuz değildi. Hükümdarlık irsî olup veliahtlık müessesesi vardı.

Türkiye, Kirmân ve Suriye Selçukluları ile Atabeglikler devlet teşkilatı da mahiyet itibariyle Büyük Selçukluların aynı idi. Kirmân ve Suriye Selçukluları'nda devlet idaresinin en üst kademesinde "melik" bulunuyor ve bütün güçler kendi idaresi altında toplanıyordu. Atabegliklerde ise en üst kademede "atabeg" bulunuyordu. Hükümdarın başlıca hâkimiyet alametleri ise; unvan ve lakapları, hutbe, sikke, taht, tâc, çetr, tırâz, bayrak, nevbet (günde beş defa), tevkî', tuğra, gaşiye ve saltanat çadırı gibi unsurlardan oluşmaktadır.

Selçuklu Devleti, en üst kademesinde bütün devletin başı olan hükümdarın bulunduğu,

a) Saray teşkilatı
b) Hükümet teşkilatı
c) Askerî teşkilat
d) İlmiye teşkilatı-unsurlarından meydana gelmiştir.

a) Saray Teşkilatı: Mensupları doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olarak görev yapmakta idiler. Bu görevliler yaptıkları işlere göre şunlardır:

Büyük Hâcibler: Saraydaki bütün iş sahiplerini kontrol ile onların vazifelerini iyi görüp görmediklerini denetlerlerdi.

Vekil-i Der: Sultan ile vezirin arasında bir çeşit vasıta olup irtibatı sağlarlardı.

Üstâd üd-dâr: Hazinenin gelirleri ve vergilerden belli bir miktarı sarayın fırın, mutfak ve ahırın gerekli harcamaları, maiyetindekilerin elbise ve öteki masrafları için kullanan görevlidir (Muhtemelen Vekil-i Has ile aynı).

Emîr-i Hares: Hükümdarın verdiği cezaları tatbik etmekle görevli idi.

Silâhdâr (veya Emîr-i Silâh): Merasimlerde Selçuklu sultanının silahını taşıyan ve aynı zamanda silâh-hâne'yi muhafaza eden görevlilerin amiridir.

Abdâr (veya Taştdâr): Sultan elini yıkadığı zaman, ibrik ve leğen tutan görevlidir.

Çaşnigîr: Sultanın yemek yemeden önce yemeğini tatmak ve sofrayı hazırlamak vazifesini yapan görevliye verilen isimdir.

Şarabdâr: Sultanın içkilerini ve şerbetlerini hazırlayan, şarap meclislerinde hizmetle görevli ve emri altında Şarab-hâne denilen ve hükümdara ait içkileri muhafaza eden bir kiler bulunan şahıstır.

Câmedâr: Selçuklu sultanının elbiselerini muhafaza eden görevlidir.

Sâkîler: İçki meclislerinde sultana ve davetlilere şarap sunan kölelere (gulamlar) denirdi.

Emîr-i Alem: Sultanın bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden görevlilerin (alemdârların) emîridir.

Emîr-i Candâr: Sarayı muhafaza etmekle görevli kumandan olup aynı zamanda hükümdarın muhafızı olan candârların emîri idi.

Hansâlâr: Selçuklu sultanlarının mutfaklarında gerekli olan malzemeyi tedarik eden saray görevlisidir.

Emîr-i Şikâr: Sultanın av için hazırlıklarını yapan ve ava gittiği zaman beraberinde bulunup hizmet eden görevlilerin emîridir.

Bâzdâr: Sultanın doğan, atmaca ve saire gibi av kuşlarına bakan ve taşıyan görevlidir.

Nedimler: Hükümdarı eğlendirmek ve arkadaşlık etmekle görevli kişilerdir.

Çavuş (Serheng veya dûr-bâş): Sultan tarafından verilen emirlerin yerine getirilmesi ve tebliği bunların başlıca vazifeleridir. Her türlü merasim sırasında ve alaylarda yer alırlar. Hükümdar bir yere giderken, ellerinde altın veya gümüş yaldızlı kıymetli asalar bulunan bu çavuşlar onun etrafını alır, "savulun" (Farsça: dûr-baş) diye bağırarak yol açarlardı.

Bunlardan başka gece bekçileri (pâsbânân), nöbetçiler (nevbetiyân-ı hass), kapıcılar (derbânân) ve müstahdemler (ferrâşân) de saray teşkilatında yer alan görevlilerdi.[27]

Daha önce mevcut müesseselerin devamlılığı bakımdan Selçuklu saraylarında da bazı âdet, anane ve merasimlerin bulunduğunu görüyoruz. Nitekim; cülûs, veliaht tayini, sarayda rehin bulundurma, elçi teâtisi, fetih-nâme

27 Fazla bilgi için bk. E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı,* İstanbul 2011.

ve tebrik-nâme gönderme, karşılama ve uğurlama merasimleri ve mâtem merasimleri de Selçuklu sarayında varlığını sürdürüyordu.

Selçuklu sultanlarının saray hayatı resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hükümdarın resmî ve özel hayatını yaşadığı yer ve ikametgâhı saraydır. Saray, "selamlık" ve "harem" olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Selamlık; hükümdarın resmî ve özel toplantılarını ve kabullerini yaptığı, devletin idare edilmesi için kararlar alındığı bölümdür. Harem'de ise hükümdar nikâhlı eşleri ve cariyeleri ile yaşamaktadır. Sultanlar gerek resmî ve gerekse özel hayatlarında münferit ve toplu kabullere yer vermekteydiler.Hükümdarın toplu kabulleri de "Bâr-ı hâss" ve "Bâr-ı âmm" şeklinde iki terimle ifade edilmektedir.

b) Hükümet Teşkilatı: Selçuklularda umumî devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer "Büyük Divan" veya "Dîvân-ı A'lâ"dır. Ayrıca bu divana "Dîvân-ı Vezâret" de denilmektedir.

Büyük Dîvân: Vezirin başkanlığında Dîvân-ı İnşâ (veya Dîvân-ı Resâil), Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı 'Arz gibi ikinci derecedeki divanlardan oluşmaktadır.

Dîvân-ı İnşâ (veya Tuğra): Devletin içte ve dışta bütün yazılı haberleşmesini idare eder, devletin çeşitli memuriyetlerine yapılan tayinlere ve iktâlara ait vesikaları verirdi. Bu divanın başkanına Tuğrâ'î, Sâhib Dîvân-ı İnşâ veya Münşî denirdi.

Dîvân-ı İstifâ: Devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, yani devletin bütün mali işlerinden sorumlu olan divandır. Bu divanın reisine Müstevfî veya Sâhib Dîvân-ı İstifâ denirdi.

Dîvân-ı İşrâf: Devletin mali ve idari işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden divandır. Başkanına Müşrif-i Memâlik veya Sahib Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik denirdi.

Dîvân-ı 'Arz: Ordunun maaşları, birliklerin ve teçhizatın kayıt ve kontrolu ile meşgul olan divandır. Bu divanın reisine Ârız el-Ceyş veya Sâhib Dîvân-ı 'Arz denilirdi.[28]

Büyük Dîvân'a bağlı olmayan dîvânlardan birisi de Dîvân-ı Berîd idi. Bu divanın görevi "merkezin vilayetler ile muhaberelerini tanzim etmek ve her tarafta olup bitenleri merkeze bildirmekti." Bu divanın reisine Sâhib-i Berîd denirdi. Bu divana bağlı "Sâhib-i haber" denilen memurlar vilayetlerde görev yapmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında bu müesseseye önem verilmediği ve hatta Sultan Alp Arslan'ın sâhib-i haberleri ortadan kaldırdığını görüyoruz. Bu posta ve istihbarat teşkilatı Kirmân Selçukluları'nda da devam etmiş onlar bu teşkilata gereken önemi vermişlerdir.

28 Merçil, "Selçuklularda Defter-i Arz", *Selçuklular -Makaleler-*, s. 350-359.

Hükümet teşkilatı içinde bu saydıklarımızdan başka, şehzadelerin ve meliklerin yanında onların her bakımdan iyi bir şekilde yetişmesine yardımcı olan "atabegler" bulunurdu. Ayrıca eyalet merkezlerinde zabıta işlerini yöneten "şahne" veya "şıhne" denilen askerî valiler; mülki idareden mesul "amîdler" ve şehre mahsus işleri düzenleyen "muhtesibler" görev yapmaktaydı. Ayrıca hükümet teşkilatında yer alan iki görev; niyâbet-i saltanat ve pervânecilik idi. Niyâbet-i saltanat; Büyük Selçuklularda rastlanmayan bu memuriyeti, Türkiye Selçukluları muhtemelen Eyyûbîlerden almıştı. Nâib'in vazifesi, hükümdarın devlet merkezinde bulunmadığı sırada devlet işlerini idare etmekti. Bu göreve sahip olan kişi vezirden sonra gelirdi. Pervânecilik; yine Türkiye Selçukluları'nda Büyük Dîvân'da bulunan arazi defterlerinde hâs ve iktâ'a ait tevcihleri yapan ve buna dâir menşûr ve beratları hazırlayan dairenin başkanı idi.[29]

c) Askerî Teşkilat: Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, devrinin en büyük askerî kuvvetini teşkil eden, ordusunun dayandığı başlıca insan kaynağı, şu unsurlardan oluşmaktadır:

1- Hassa kuvvetleri (gulâmlar)
2- İkta' sahipleri olan Türk ümerâsının verdiği kuvvetler
3- Vassal devlet kuvvetleri
4- Şehir ve bölge kuvvetleri
5- Gönüllüler
6- Türkmen kuvvetleri

Hassa ordusu yılda dört defa maaş (bistegânî) alırdı. Selçuklu ordusunda uçlarda bulunan Türkmenlerin vurucu kuvvet olarak büyük hizmetleri vardı. Bunların reislerine "sâlâr", savaşanlara da "gâzî" denirdi. Devlet bunlara da maaş verirdi. Selçuklu ordusunun savaşçı kısmının esası, yaya ve süvarilerden meydana geliyordu. Ancak ordunun çoğunluğunu süvariler teşkil etmekteydi. Savaşçı kısmın; okçular, mızrakçılar, gürzcüler, mancınıkcılar, neftçiler, kemendciler, lağımcılar gibi çeşitli ihtisas sınıfları vardı. Türkler savaşlarda ok, yay, kılıç, kalkan, mızrak ve hançer gibi hafif silahlar kullanırlardı. Ayrıca muhasara aletleri denilen ağır silahları ise "arrâde" (hafif taşlar atan alet) ve "mancınık" idi. Bütün bu silahları kendileri yaparlardı. Selçuklu ordularının savaş sahasındaki durumu, devrin öteki İslâm-Türk ordularında görüldüğü şekilde idi. Bu savaş sisteminde ordu; merkez (leşker-i kalb), sağ kol (meymene), sol kol (meysere), öncü (mukaddeme, talia veya pîşdâr) ve artçı (sâka) şeklinde tertiplenirdi.

29 Merçil, E., "Selçuklularda Devlet Teşkilâtı", *DİA*, s. 389-390.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin askerî teşkilatı da Büyük Selçukluların aşağı yukarı aynısıdır ve şu unsurlardan oluşmaktadır:

1- Türkmenler
2- Hassa kuvvetleri (Gulâmlar)
3- İktâ' sahiblerinin verdiği kuvvetler (Tımarlı sipahiler)
4- Vassal devlet kuvvetleri
5- Ücretli askerler

Türkiye Selçuklu ordusunun başkumandanı "Beylerbeyi" veya "Emîrü'l-Ümerâ" unvanı taşırdı. Ordu kumandanlarına Sübaşı (veya Sipahsâlâr, Serleşker) denirdi. Bunlar aynı zamanda bulundukları mıntıkaların emniyet ve asayişini sağlamakla da meşgul olurlardı. Türkmen kuvvetlerinin başında ise beyler bulunurdu. Selçuklularda donanma kumandanlarına "Reisü'l-Bahr" veya "Melik üs-Sevâhil" (Sahiller kumandanı) denirdi. Donanma kumandanlarına ayrıca "Emîr-i Sevâhil" de denildiğini görüyoruz.[30]

d) İlmiye Teşkilatı:

1- Dîn: Selçuklular Sünniliğin başlıca Hanefî ve kısmen de Şâfii mezhebini tercih etmişlerdi. Hanefîliğin Türk örf ve âdetlerine ve düşüncesine uyması tercih sebeplerinden biri ve devletin resmî mezhebi olmuştur. Selçuklular öteki mezheplere karşı da farklı muamelede bulunmadılar. Ancak İslâmiyeti tahribe çalışmakta olan Bâtınîlere karşı mücadele ettiler. Ayrıca Selçuklular zamanında devletin mezheplere ve dinî cereyanlara karşı belli bir siyaseti vardı. Buna göre, mezhepler ve cereyanlar arasında ahenk korunmakta ve birbirleri ile mücadele etmeleri önlenmekteydi. Devletin din adamları üzerinde herhangi bir kontrolü veya tesiri söz konusu değildi. Hristiyan ve Musevî gibi gayrimüslim unsurlara da din serbestisi bakımından müsamaha gösterilmekteydi.

2- İlmiye Teşkilatı: Selçuklular ilim ve kültürün gelişmesi için çok gayret sarf ettiler. Bunu sağlamak bakımından da Selçuklu hükümdar, vezir ve emîrleri birçok medreseler inşa ettirdiler. Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey Nîşâbur'da, Vezir Kündürî Merv'de, Çağrı Beyyine Merv'de, Alp Arslan Bağdat'ta, Muhammed b. Melikşâh İsfahan'da ve Tuğrul b. Muhammed Hemedan'da medreseler yaptırmışlardı. Ayrıca Vezir Nizâmülmülk' de "Nizâmiye" olarak meşhur birçok medrese yaptırmıştı. Bu medreselerin başında bulunan ve ders veren hocalara "müderris" denirdi. Nizâmülmülk'ün vakfiyesine göre medreselerde

30 Merçil, E., "Selçuklu Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi,* İstanbul 2009, s. 21-29.
Koca, S., *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür,* Ankara 2005.

müderrislerden başka; bir vâiz, kütüphaneci, Kur'an okutmayı öğretmek üzere bir öğretmen, Arap dilini öğretecek bir gramerci görevli idiler. Büyük medreselerde müderrislik görevi çok önemli idi. Eğer bu görevde şöhretli bir ilim adamı bulunmakta ise, talebeler onunla beraber çalışmak için uzak mesafelerden gelmekte idiler. Devrin dinî eğitim yapan Selçuklu medreselerinde Kur'an, fıkıh, tefsir, hadis, nahiv, sarf, dil ve edebiyat gibi dersler okutuluyordu. Medreselerin giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmekteydi. İlmiye teşkilatı içinde din adamları, müderrislikten ayrı olarak, müftülük, şeyhülislâmlık, hatiplik ve imamlık gibi vazifeler yapmaktaydılar.

"Büyük Selçuklular devrinde ortaya atılan ve geliştirilen medrese mimarisi bir bakıma gerçek yerini Anadolu'da bulmuş ve yaygın duruma gelmişti." Nitekim Türkiye Selçukluları sultanları ve devlet adamları da birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Bu devrede de medreselerde dinî öğretim ve tıp öğretimi (tatbikatı şifahânelerde oluyordu) yapıldığı gibi, bazıları da rasadhâne olarak kullanılıyordu.

3- Adâlet Teşkilatı: Selçuklu adalet teşkilatı bütün Ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki gibi, şerî ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

• Şerî Yargı Sistemi: Bu yargı sisteminde davalara kadılar bakmakta idiler. Kadı din ve şeriat ile ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Buna göre kadılar evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar; yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vasîliklerini üzerlerine alırlar; noter vazifesini görürler, camileri ve bunlara ait tesisleri ve vakıfları idare ederler, vakfiyeler tanzim ederlerdi. Kadı el-Kudât denilen baş kadı, Sultan tarafından tayin edilirdi. Sultanın doğrudan doğruya kontrolü olmadığı yerlerde kadıların, eyalet valileri tarafından tayin edilmesi mümkündü.

• Örfî Yargı Sistemi: Bu en yüksek dünyevi mahkeme asayişi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına bakar ve özellikle ceza meseleleri ile meşgul olurdu. Selçuklularda Emîr-i Dâd, bir suç duyurusu yapıldığında durumu araştırmakta, suçluları veya gözden düşen emîrleri tutuklamakta, sultan tarafından verilen emirleri (ölüm cezası dahil) uygulamaya koymakta idi.[31]

Selçuklu ordusu içindeki anlaşmazlıklara ise "Kadı-yı Leşker"in başkanı bulunduğu askerî mahkemeler bakmaktaydı.

6.6.2. Toprak ve Halk:

a) Toprak: Selçuklularda mülkiyeti devlete ait olan mirî toprakları dört bölümde mütalaa etmek gerekiyor.

• *Has arazi:* Selçuklularda vergileri hükümdara tahsis edilen arazidir. Selçuklu sultanları has araziyle birlikte, hususî mülkiyet halinde olmayan

31 Bk. Merçil, "Selçuklular Emîr-i Dâd Müessesesi", *Selçuklular -Makaleler-*, s. 214-229.

mütebâki araziye de istediği gibi sahip çıkabilirdi. Söz gelişi bundan iktâda bulunurdu. Ancak has araziyi özellikle kendisi için muhafaza eder ve akrabasına ihsanda bulunurdu.

• *İktâ sistemi:* Bu sistem, muayyen yerlerde ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil ricâle terk ve tahsis edilmesi idi. Emîrler ve devlet adamlarına ait iktâlar görevde bulundukları sürede geçerli olup bunlardan her hangi birisi görevden azledilirse iktâı da elinden alınırdı. Hükümdar değiştiği zaman, bütün iktâların beratları da değişirdi. İktâ sahibleri muayyen olarak kendisine tahsis edilen gelirden fazlasını alamazdı.

• *Mülk (hususi) arazi:* Bu tip arazi sahibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahipti. Bu toprak elinden alınamazdı, araziyi isterse çocuklarına miras bırakır, isterse satar, hibe eder veya vakfederdi.

• *Vakıf arazi:* Mîrî veya mülk arazi gelirlerinin ilmî veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arazidir. Bu vakıf arazinin gelirleri vakfın şartlarına göre, camilerin, medreselerin, hastahanelerin ve bu gibi halka yararlı gayeler için kurulmuş olan binaların devamlılığını sağlamak ve buralarda çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılırdı.

b) Halk: Selçuklu Devletlerinde siyasi ve askerî yönden hâkimiyeti ellerinde tutan Türkler içtimai hayatta da üstün durumda idiler. Saray teşkilatı kadroları ile askerî sınıf mensupları Türklerden oluşmaktaydı. Hükümet teşkilatında İranlılar hâkim olup, devlet memuriyetleri umumiyetle irsî idi. Şehirlerde büyük nüfuz sahibi aileler vardı. Aydın zümreyi din adamları ve tarikat şeyhleri temsil etmekte olup, bunlar halk üzerinde nüfuz sahibi idiler. Bu zümreye âlimler ve tabibleri de dahil edebiliriz. Tüccarlar, sanatkârlar ve küçük zanaat erbabı şehir ve kasabalarda yaşamaktadırlar. Çeşitli esnaf ve zanaat erbabı ayrı ayrı loncalar meydana getirmişlerdi. Büyük şehirlerdeki ayak takımı da "ayâr" veya "evbaş" denilen grupları oluşturmaktaydılar. Köylerde ise dihkanlar, toprak sâhibleri ve köylüler yaşamakta ve ziraatla meşgul olmaktaydılar. Nihayet dilenciler ve divâneler cemiyetin öteki tabakalarını teşkil etmekteydiler.

Türkiye Selçukluları'nda "halk" şehir ve köylerde yaşayanlar olmak üzere iki grupta mütalaa edilmektedir. Şehirlerde Anadolu nüfusunu meydana getiren çeşitli topluluklar oturuyordu. Nitekim şehir topluluğu; 1- Hükümet mensupları (memurlar), 2- Âyan, 3- İlim erbâbı, 4- Fütüvvet/Âhilik teşkilatı, esnafın kendi aralarında birleşerek kurdukları dinî-iktisâdî bir tarikat olup, çeşitli zanaat şubeleri söz gelişi; kuyumcular, fırıncılar, ayakkabıcılar, dericiler ve diğerleri birer esnaf loncalarına sahiptiler. Şehir halkı olarak belirttiğimiz

sosyal gruplar içinde ise, âyan denilen ileri gelenler ile hükümet nezdinde halkı temsil eden "igdişler" ve muhtemelen tüccarlar da yeralmakta idi.

Etnik bakımdan Türkmen menşeli olan Türk köylüsü "göçebe" ve "yerleşik" olmak üzere iki kısma ayrılabilir[32]. Göçebe Türkmenler hayvancılık ile uğraşmakta olup yerleşik olanlar ise ziraatçi idiler. Köy topluluğu aşiret teşkilatını muhafaza ediyorsa, başlarında idareci olarak "bey" bulunmakta idi. Yerleşik ziraatçi köylülerin başında ise bir "köy kethüdası" (dihkan) vardı. Türklerin Anadolu'ya yerleştikleri ilk devirlerde Hristiyan çiftçiler himaye edilmiş, hatta işgal edilen öteki bölgelerden yerli çiftçiler hükümdarlar tarafından kendi bölgelerine naklettirilmişlerdi.

Türkiye Selçukluları Anadolu'da yaşayan gayrimüslim topluluklara, müslüman halka kesin bir zarar vermedikleri sürece, bütün geleneklerine karşı hoşgörü ile davranmışlardı. Rum olmayan Hristiyanlar artık Bizans kilisesinin sıkıcı baskısından kurtulmaları sebebiyle genellikle Türklerin hâkimiyeti altında yaşamaktan memnundular. Nitekim bu topluluklara mensup Süryanî Mikhail gibi din adamı ve tarihçiler Selçuklu sultanlarının hoşgörülerinden övgü ile söz etmişlerdi.

6.6.3. İktisadi Durum

Selçukluların hâkim oldukları ülke ve bölgelerde siyasi birliği sağlamaları iktisadî durumu ve ticaretin hızla gelişmesine yardımcı oldu. İmparatorluk ticaret yollarının dâimi kontrol ve emniyet altında tutulması ticaret kervanlarının Hindistan ile Suriye sahillerine, Batı Avrupa ile Türkistan ve Hârezm arasında güvenle sefer yapmalarına imkân veriyordu. Selçuklular yine hâkim oldukları bölgelerde sulama kanal ve tesislerine verilen önem sayesinde zirai istihsal artırılmıştı. Nitekim bu sayede Merv ovalarında pamuk ziraati çok gelişmişti. Ticaretin ve ziraatin gelişmesi yanında her şehirde de kendine mahsus sanayi ve imalat ilerlemişti. Bu sayede şehirler zenginleşmiş ve imar olmuştu.

Diğer taraftan Selçukluların idaresi altında Kirmân bölgesi, taht mücadeleleri ve Oğuzlar buraya gelene kadar refah içinde idi. Selçuklulardan Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olur olmaz ilk tedbirleri almıştı. Kavurd çölden geçen Sistân yolu üzerinde yolcuların kaybolmaması için işaret kuleleri koydurmuş, önemli noktalara derbendler, kervansaraylar, havuzlar, ve hamamlar inşa ettirmişti. Kavurd o zamanki dünya ticaretinin İran'dan geçen yollar üzerindeki önemli uğrak noktalarından biri olan Tîz limanını da tamir ettirmişti. Böylece onun özellikle Kirmân'dan geçerek Sistan, Hindistan ve Basra Körfezi'ne giden transit ticaretini teşvik ve himaye ettiği anlaşılıyor.

32 Şehir ve Köylerdeki bu tasnif için bk., M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* I, İstanbul 1974, s. 12 v.dd.

Melik Kavurd fiyatları sabit tutmak hususunda ve üretimi artırıcı tedbirleri ile de dikkati çekmektedir. O bastırdığı paranın ayarını muhafaza için de aşırı dikkat göstermiş, hükümdarlığı süresince parası hiçbir zaman değerinden kaybetmemiştir. Selçuklular devrinde Kirmân'daki şehirlerin büyüdükleri ve surlar dışına taşarak Rabaz'da büyük ticaret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu görüyoruz. Şehirlerde görülen bu gelişme ilk defa Melik I. Turan-şâh devrinde başladı. Melik I. Arslan-şâh devrinde (1101-1142) Kirmân en yüksek refah noktasına erişti. Berdesîr şehrinin rabazı bu devrede gelişiyor, doğudan ve batıdan gelen tüccarın ikâmetgâhı oluyordu. Ayrıca bu tüccar için kervansaraylar yapılmış ve pazarlar kurulmuştu. Kirmân'da gelişme görülen öteki şehir Cîruft idi. Özellikle Kemâdîn (Kumâdîn); Anadolu ve Hindistan'dan gelen yabancıların ve tüccarın ikâmetgâhı ve birçok ülkeden değerli malların depolandığı ve alışveriş yapıldığı büyük bir ticaret merkezi olmuştu. Diğer taraftan Bem de zengin ve büyük bir ticari şehirdi. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş, şal, sarık ve türban için ince kumaş imal ve civar ülkelere ihraç edilirdi. Ayrıca Selçuklular ticaret yollarını Kirmân üzerinden geçirerek bu bölgelerin zenginleşmesini sağlamışlardı.

Anadolu, Türkiye Selçukluları'nın birlik ve düzeni sağlamasından sonra, Müslüman ve Hristiyan toplumlar arasındaki dünya ticaret yollarının geçiş noktası üzerinde yer almış, ülke iktisadi ve kültürel bakımdan zenginleşmişti. Selçuklu sultanlarının XIII. yüzyıl başlarında Antalya ve Sinop'u alması, Latinler ile ticaret anlaşmaları ve düşük gümrük tarifesi uygulamaları dış ticareti teşvik gayesi güdüyordu. Ayrıca çeşitli nedenlerle zarara uğrayan tüccarların bu zararlarını karşılamak için bir çeşit "devlet sigortası" uygulanıyordu. Selçuklular milletlerarası önemli ticaret yolları üzerinde kervanların güvenliğini sağlamak için büyük bir özen göstermişler, zengin ticaret kervanlarına muhafızlar tayin etmişlerdi. Konaklama yerlerinde kervansaraylar inşa edilmiş, burada konaklayan herkese, ister Müslüman ister Hristiyan olsun aynı yemek verilmiş ve eşit muamele yapılmıştır.

Selçuklu Türkiye'sinde iktisadi durum yaşama şekline uygun olarak gelişmişti. Göçebe yaşayanların hayvancılık ile uğraşmaları sebebiyle bu devrede Türkiye'den Bizans ve Trabzon Komnenos Devleti'nin yanı sıra özellikle Arap ülkelerine bol miktarda hayvan ve hayvani mahsuller ihraç ediliyordu. Yün, tiftik ve ipekten çeşitli kumaşlar yapılıyordu. İhraç malları arasında ham ve mamul deri maddeleri de yer alıyordu. Zirai mahsullere gelince, şehir hayatının kenar bölgelerinde meyvacılık ve bağcılık önemli bir yer tutuyordu. Anadolu'ya çeşitli zamanlarda gelen seyyahlar; bahçeler, sulama sistemleri ve çeşitli bölgelerde yetişen üzüm, kavun, karpuz, kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon ve portakal gibi meyvalardan söz etmişlerdi.

Selçuklular devrinde Anadolu, maden bakımından zengindi. Anadolu'dan çıkarılan şap, dokuma sanayinde boya maddesi olarak kullanılmak üzere, Batı Avrupa'ya ihraç ediliyordu ve İtalyanların tekelinde bulunuyordu. Ayrıca demir, bakır ve gümüş madenleri de işletiliyordu. Anadolu'nun güneyindeki dağlardan elde edilen kereste Antalya ve Makri körfezinden Mısır'a ihraç edilmekteydi. Kastamonu'dan sağlanan kereste ise Sinop tersanesinde kullanılmaktaydı. Türkmenlerin dokudukları nefis halı ve kilimler ile Ankara'nın sof kumaşları dünyaca tanınmış olup Avrupa ve İslâm ülkelerine gönderiliyordu.

6.6.4. Kültür Faaliyetleri:

Selçuklu İmparatorluğu devrinde büyük din adamları, fıkıh, kelam, tefsir, hadis, felsefe âlimleri yetişmiş, sultanlar tarafından himaye görmüşlerdir. Bu devredeki âlimlerin uzun müddet İslâmî fikir ve ilim hayatında tesirleri görülmüştü. Selçuklu devrinde yetişmiş din adamlarından bazılarına örnek olarak şu isimleri zikredebiliriz: İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Mealî Cuveynî, Muhammed el-Şehristânî, İbn el-Cevzî, Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, Ebû İshâk Şîrâzî, Abdullâh el-Ensârî, Ebu'l-Abbâs Fazl b. Muhammed Lukerî, Ebû Tahir Tabesî, Ebû Sa'îd Funduvercî, Ferîd Gîlânî, Ebû Sa'îd el-Gânimî, Zeyneddîn el-Sâvî, Gazâlî, Ali b. Zeyd Beyhakî, Abdurrahman el-Hâzînî, Ali el-Kayinî, Türk asıllı olarak Kadı Abd el-Rezzâk Türkî el-İlâkî, Mahmud Hârizmî ve Serahsî.

Büyük Selçuklular devrinde şiir ve edebiyat sahasında Farsça altın devrini yaşadı. Selçuklu sultanları ve şehzadeleri de şiir ve edebiyat düşkünü idiler. Söz gelişi, Sultan Melikşâh ve Sencer'in Farsça şiir söyleyip yazdıkları zikrediliyor. İran edebiyatını; Baharzî, Fahreddîn Gürgânî, Burhânî, Ezrakî, İbn ül-Hebbâriyye, Ebu'l-Meâli Nahhas İsfahanî, Lami'î Cürcânî, Abd ül-Vasî' Cebeli, Emîr Mu'izzî, Edîb Sabîr, Enverî gibi meşhur şairler Selçuklu sultanlarının himayelerini gördüler, onların saraylarında bulundular ve onları öven şiirler yazdılar.

Irak Selçuklu sultanlarından Arslan-şâh (1161-1174) zamanının meşhur iki şairi Mucîreddîn Beylakanî ve Esîreddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir Ahsiketî'yi himaye etmişti. Meşhur şair Nizâmî de III. Tuğrul (1176-94)'dan himaye görmüş, *Hamse*'sindeki "Husrev ü Şirin" mesnevisini ona ithaf etmiştir. Muhammed b. Ahmed Tusî, *Acâib el-Mahlûkât* adlı eserini III. Tuğrul adına yazmıştı. Cemâleddîn İsfahanî, Arslan-şâh ve III. Tuğrul, Seyyid Hasan Gaznevî ise Mes'ûd b. Muhammed (1134-1152) adına şiirler yazmışlardı.

Selçukluların hâkim oldukları devrede Kirmân'da kültür faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Kirmân Selçuklu melikleri halkın kültür seviyesinin yükselmesi için çaba gösterdiler. Nitekim Melik I. Arslan-şâh devrindeki refah

seviyesinin, zenginliğinin etraf ülkelerde yayılması birçok bilginleri Kirmân'a çekmişti. Oğlu Muhammed'in ise "ilm-i nücûm" (yıldızlar ilmi, astrologie)'a hevesi fazla idi. Ayrıca Melik Muhammed öğrenimi teşvik edici ödüller ortaya koymuştu. Onun bir de kütüphâne yaptırıp oraya beş bin kitap vakfettiğini biliyoruz. Kirmân Selçuklu melik ve devlet adamları bazı şair, âlim ve din bilginlerini himaye etmişlerdi. Bunlardan tespit edebildiklerimizi belirtmeye çalışalım. Tarihçi ve şair Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, şair Ezrakî, Burhânî, Mu'izzî, Gazzî, Şiblüddevle, Ebu'l-Alâ Hamza b. Mucîrî, Kıvâmî, Şıhabî, Mübarek-şâh, İbn ül-Hebbâriyye, Muhtârî ve Abd ül-Vasi' Cebeli Kirmân Selçuklu melik ve devlet adamları hakkında şiirler yazmışlardı.

Diğer taraftan; Ebu'l-Huseyn Kutb el-Evliyâ Şeyh Cemâleddîn Ahmed, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Nîşâbûrî, İsmâîl b. Ahmed el-Nîşâbûrî, Rükneddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed Kirmânî, Kıdvet el-Evliyâ Şeyh Muhammed Ârif, Şerefeddîn Mes'ûd b. Azîz, Şeyh Şemseddîn Mübârek, Şeyh Burhâneddîn Ebû Nasr Ahmed el-Kûbanânî ve Kadı Eb'l-Âlâ Âli b. Ebi'l-Kasım Ali Sem'ânî gibi din âlimleri de Selçuklular devrinde Kirmân'da yaşayan ve yetişen din adamlarından idiler.

Selçuklular kurdukları medreseler vasıtasıyla ilmin yayılmasına çalıştılar. Zamanın üniversitesi Nizâmiye Medresesi'nde dinî bilgiler yanında tıp gibi müspet ilimler de öğrenilmekte idi. Melikşâh zamanında bir rasathane kurulmuş (1074-1075), meşhur astronomi bilgini ve matematikçi Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizârî ve Meymun b. Necib Vâsıtî gibi âlimler rasat işleri ile meşgul olmuşlardı. Bu ilim heyeti Sultan Melikşâh'ın "Celâlüddevle" lakabına nisbetle Celâlî takvimini meydana getirdiler. Filozof Muhammed b. Ahmed Beyhakî de meşhur astronomi bilgini ve matematikçilerden idi. Ebû Mansûr Abdurrahman Hâzinî de rasat ve fizik alanında Sultan Sencer devri âlimlerinden idi. 1130'da Ebu'l-Kasım el-Asturlâbî Bağdat'ta Selçuklu sarayında astronomi alanında çalışmalar yapmaktaydı. Tıp ilminde ise, Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali ve Sultan Sencer'in baş tabibi olan Bahaeddîn Muhammed b. Mahmûd meşhur tabipler arasında idi.

Selçukluların sağladığı huzur ve sükûn ortamı içinde Anadolu'daki türlü din ve kavimlerin birlikte ahenk içinde yaşamaları müşterek bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ayrıca Anadolu muhiti taassup hislerinden uzak, felsefi düşünceleri ve tasavvufi cereyanları kabule açık idi. Bu ortam içinde XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan fikrî hareketler XIII. yüzyılda Mevlanâ Celâleddîn Rûmî ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin yetişmesine neden olmuştu. Sultan Alâeddîn Keykubâd ilim, sanat ve dine yaptığı büyük hizmetler ile Türkiye'yi en yüksek medeniyet seviyesine ulaştırmıştı. Türkiye Selçukluları zamanında yetişmiş âlim ve şairlerden biri Kadı Burhaneddîn Ebû Nasr b. Mes'ûd Anevî (öl. 608/1211-1212) olup *Enis el-*

Kulûb adlı Farsça eserini Sultan İzzeddîn I. Keykavus'a takdim etmişti. Öte taraftan XIII. yüzyılda yaşamış İbn-i Bîbî Nâsıreddîn Hüseyin b. Muhammed de Türkiye Selçukluları tarihi hakkında yazdığı *el-Evâmir el-'Âlâiye* adlı eseriyle meşhur olmuştu. İranlı tarihçi Muhammed b. Ali er-Ravendi ise Selçuklu tarihi hakkında yazmış olduğu eseri *Râhat üs-Sudur ve Âyet üs-Sürûr*'u Türkiye Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Keyhusrev (1204-1210)'e takdim etmişti. Anadolu'da XIII ve XIV. yüzyıllarda yaşamış meşhur tarihçilerden biri de Kerimüddîn Mahmûd Aksarayî olup eseri *Müsâmeretü'l-Ahbâr* idi. XIII. yüzyılda Anadolu'da yaşamış şairlerden biri de "Kâni'î" mahlaslı Ahmed b. Mahmûd el-Tûsî idi. Zamanın bu büyük şair ve müellifi Sultan İzzeddîn II. Keykavus adına *Kelile ve Dimne* hikâyelerini Farsça manzum olarak yazmıştı. Ayrıca onun kaleme aldığı otuz ciltlik bir *Selçuklu Şâhnâmesi* kaybolmuştur. Yine aynı yüzyılda yaşamış başka bir şair de Hâce Dehhanî olup onun yazdığı *Selçuklular Şâhnâmesi* de kayıp eserler arasındadır.

Hanedan mensupları adına eser yazanlardan biri de Hubeyş (Hüseyn) b. İbrahim Tiflisî idi. O, rüya tabirleriyle ilgili *Kâmil el-Tâ'bir* adlı eserini Sultan II. Kılıç Arslan'a ithaf etmişti. Aynı müellif tıp konusunda *Kifayet el-Tıbb* başlıklı bir eseri Kutbeddîn Melikşâh adına yazmıştı. Muhammed b. Gazi el-Malatyavî'nin eseri *Ravzat el-Ukûl* Sultan II. Süleyman-şâh'a ithaf edilmiş olup terbiyeye dairdir. Bu müellif hadis konusunda II. İzzeddîn Keykâvus adına *Berîd el-Sa'âde* başlıklı bir eser yazmıştı. Ebû Hanife Abdülkerim *Mecma' el-Rubâiyât* başlıklı eserini Melik Muhiddîn Mes'ud adına kaleme almıştı. Eserde çeşitli meslek mensupları ve konular hakkında şiirler yazmış şairlerin rubâileri bulunmaktadır. Ebû Bekr İbn el-Zeki de 1279 tarihinde *Ravzat el-Küttâb ve Hadikat el-Elbâb* adlı bir eser yazmıştı. Bu eser, çeşitli konularda devrin bazı devlet adamları ile müellifin dost ve yakınlarına gönderdiği özel mektupları ihtiva etmektedir. XIII. yüzyıl başlarında Musul'da yaşamış ve *Duhter-i Sâlâr* adıyla anılan bir kadın şair de İzzeddîn I. Keykâvus'a bir kaside göndermiş, sultan da onu ödüllendirmişti.

Öte yandan Türkiye Selçuklu hanedan mensuplarının da Farsça şiirleri tespit edilebilmektedir. Bunlardan bir kısmı İbn-i Bîbî'nin *el-Evamirü'l-Alâ'iyye* adlı eserinde mevcuttur. Selçuklu hanedanından şiir yazanlar arasında; Şehzâde Nâsıreddîn Berkyaruk b. II. Kılıç Arslan, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhusrev, II. Rükneddîn Süleyman-şâh, İzzeddîn I. Keykâvus ve I. Alâeddîn Keykubâd'ı zikredebiliriz.

Selçuklular devrinde Anadolu'da gelişen Türk-İslâm medeniyeti doğudan gelen ilim ve sanat adamlarıyla da kuvvetlenmiş, özellikle bu devrede Türkiye'de büyük mutasavvıf düşünürler yetişmiş ve yaşamıştır. Anadolu'da bir süre yaşamış en büyük sufilerden biri olan Muhyiddîn Arabî (1165-1240), Konya'da oturmuştu. Onun fikirleri, talebesi ve manevi evladı Sadreddîn

Konevi (öl. 1274) tarafından devam ettirildi. Bu arada Moğol istilası önünden kaçan birçok sûfî de Anadolu'ya gelmişti. Bunlardan biri olan Necmeddîn Râzî (Dâye, öl. 1256) Sultan I. Alâeddîn Keykubâd adına *Mirsâd el-'İbâd* adlı siyaset-nâme şeklinde bir eser telîf etmişti. Büyük sûfî Mevlanâ Celâleddîn Rûmî (öl. 1273) de küçük yaşta iken babası Bahâeddîn Veled ile birlikte Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmişti. Mevlânâ Celâleddîn; *Dîvân-ı Kebîr, Mesnevî, Fîhi mâ fih, Mevâ'iz Mecâlis Seb'a, Mektubât* gibi ünlü eserler kaleme almıştır. Mevlanâ'nın oğlu Sultan Veled (öl. 1312) de *Divân, İbtidâ-nâme, Veled-nâme* ve *Rebâb-nâme* gibi eserler yazmıştı. Onun, *Divân*'ında bazı Türkçe şiirlere tesadüf edilmiştir. Anadolu'da Türk milletinin asıl temsilcisi Yunus Emre (öl. 1320) olmuş, dinî ve tasavvufi sahada Türk edebiyatının unutulmayacak güzellikte olan şiirlerini meydana getirmiştir. Yunus Emre ile çağdaş başka bir Türk şairi XIII-XIV. yüzyılda yaşamış olan Ahmed Gülşehri'dir. Bu şair, İranlı şair Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserini genişleterek tercüme etmiştir. Gülşehri bu eserinde çok değerli bir sanatkâr olduğunu göstermiştir. Onun ayrıca *Felek-nâme* ve *Kerâmet-i Âhi Evren* adlı eserleri de vardır. Sonuncusu Türkçe yazılmış küçük bir manzum eserdir.

Bu arada Anadolu'da tarikat kurucuları ve bunların gelişmelerinde rol oynayan şahsiyetlere ait menkıbe kitapları büyük bir önem kazanmıştı. Bunlardan Mevlanâ, Sultan Veled ve Ulu Ârif Çelebi gibi Mevlevî büyüklerine ait eserler de kaleme alındı. Nitekim Sipehsâlâr Ferîdun b. Ahmed'in *Menâkıb*'ı ile Ahmed Eflaki (öl. 1360)'nin *Menâkıb el-Ârifin* (*Âriflerin Menkıbeleri*) adlı eserler tarihî kaynak olarak da dikkati çekmektedir. Eflakî'nin şimdilik bilinen dört Türkçe gazeli de vardır[33].

6.6.5. Güzel Sanatlar

Selçuklular İslâm medeniyetine uymakla kalmamışlar, kendi şahsiyet ve zevklerinden bu medeniyete büyük ölçüde katkıda bulunarak, kendi sanat görüşlerini de ortaya koymuşlardı. İdareleri altında bulunan Çin sınırlarından İstanbul Boğazı, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına, Mısır, Yemen ve Hint hudutlarına kadar olan ülkelerde cami, medrese, türbe (kümbet), hastahane, kervansaray, kale ve köprü gibi birçok mimari eserler meydana getirmişler, kökleri eski yurtlarındaki yapılara giden tipleri buralarda da geliştirmişler ve İslâm dünyasına yeni yapı tipleri hediye etmişlerdir. İran, Türkistan ve

33 Fazla bilgi için bkz. F. Köprülü, "Anadolu, Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten,* Sayı: 27, Ankara 1943; Aynı mlf., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1966[2]; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*; Ahmed Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri,* I-II (çvr. T. Yazıcı), İstanbul 1973; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l-Ârifin'in değerlendirilmesi),* Konya 1977.

Irak'taki büyük camilerde bu yenilikler tatbik edilmiş ve Selçuklular İslâm dünyasındaki camilere abidevi bir manzara kazandırmışlardı. Selçuklulardan zamanımıza kadar örnek olarak İsfahan Mescid-i Cuma, Gülpayegân Câmii, Kazvîn'deki Mescid-i Cuma, Barsiyan'daki Mescid, Zevvâre'deki Mescid-i Cuma ve Ardistan'daki Mescid-i Cuma gibi camiler kalmıştır. Diğer bir yapı tipi de dinî bir öğretim yeri olan medresedir. Nîşâbur, Bağdat ve Tus medreseleri bu yapı şeklinin ilk örnekleridir. Mimari bakımdan medresenin şekli tespit edilmiş, orta avlulu ve dört eyvanlı planın kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu yapı tipinde avlunun dört bir tarafında eyvan bulunmakta, avluyu kemerli revaklar çevirmekteydi. Bu suretle dört eyvanlı cami ve medrese planının Selçukluların idaresindeki bölgelerde uygulandığı görülmektedir. Son zamanlarda yapılan arkeolojik araştırmalar neticesi dört eyvanlı planın saray ve kervansaraylarda da uygulandığı meydana çıkmıştır. Selçukluların İslâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biri de şekil itibarıyla Türk çadırları (otağları)'nı andıran tuğladan yapılmış ve adına "Kümbet" denilen türbelerdir. Bunları genel olarak dört köşeli, çok köşeli veya yuvarlak biçimde olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Selçuklular devrinde İslâm dünyasında birçok türbe yapılmıştır. Bu devreden kalan örneklerin başında, dünya mimarisinin sayılı şahaserleri arasında yer alan, Sultan Sencer (öl. 1157)'in Merv şehrindeki türbesi gelir. Yeni tip ince silindirik minareler de İslâm dünyasına Türk mimarisinin bir hediyesidir.

Kirmân Selçukluları daha ilk melikleri Kavurd zamanından (1048-1073) itibaren imar faaliyetlerine başlamışlardı. Nitekim onun yaptırdığı karakol kulelerinden (minare) biri bugün de mevcudiyetini muhafaza etmektedir. Selçuklular devrinde Kirmân'da şehircilik yönünden de bir gelişme görülmüş, şehirler "şehristân" denilen kısımdan dışarı taşarak yeni mahalleler ve yerleşme merkezleri kurulmuştur. Melik I. Turan-şâh'ın yaptırdığı cami "Mescid-i Melik" adıyla meşhur olup bugün Kirmân bölgesinin en eski camiidir. O devreden kalan bir eser de Atabey Bozkuş'un yaptırdığı ve "Hâce Atabey" adı ile meşhur türbedir. Selçuklu devrinde yapılmış ve bugün var olan bazı eserlerden; Berdesîr'deki Mescid-i Bâzâr-ı şâh, Zerend'deki Selçuklu minaresini, Kirmân şehrine takriben yetmiş kilometre mesafedeki Nigâr köyündeki Selçuklu kalesini ve hamamını zikredebiliriz. Ayrıca kaynaklarda Selçukluların Kirmân'da birçok imar faaliyetlerinde bulunduğu kaydedilmiştir.

Selçuklu devrindeki figürlü plastik sanatında, Orta Asya modelleri esas tutulmuş, stüko üzerinde gelişmiş olan bu Selçuklu süsleme üslubu camiler, saraylar ve hatta zenginlerin evlerinde de görülmüştür. Bu süsleme kompozisyonlarında av sahneleri ve saray hayatından sahneler tasvir edilmiş, Rey'de yapılan kazılarda yıkılmış olan Selçuklu saraylarından çehreleri Türk hatları

taşıyan boyanmış heykeller bulunmuştur. XI. yüzyıldan itibaren halı sanatı da Selçuklu Türkleri ile Orta Asya'dan batıya doğru yayılmıştır. Ancak Büyük Selçuklulardan zamanımıza kadar hiçbir eser gelmemiştir. Selçukluların tesiri ile Bağdat'ta ipek sanayinde büyük bir gelişme görülmüş ve en eski ipekli kumaş örneği bu devreden kalmıştır. Yine Bağdat'ta ilk İslâmî minyatür mektebi Selçuklular zamanında kurulmuş, önce Arapçaya çevrilen metinleri açıklamak ile başlayan bu sanat daha sonra hikâye kitaplarında da kendini göstermişti. Minyatür sanatı, Selçuklu sultan ve emîrlerinin katipleri olan Uygurlar tarafından geliştirilmiştir. Bu devirde İran'da Orta Asya resim sanatı üslubunun tesirleri de açıkça görülmektedir. Selçuklular devrinde başta Rey olmak üzere, Musul ve Rakka gibi üç önemli merkezde çinicilik sanatı gelişmiştir. Türk mimarisinde çininin bir süslenme düzeni içinde mimari ile bağlanarak kullanılması İran'da Büyük Selçuklular ile başlamış, asıl büyük gelişme Anadolu mimarisinde gerçekleşmiştir. Çini yanında seramik eserler yapılmış ve seramik merkezleri kurularak çok sayıda eser verilmiş, yeni teknikler yaratılmıştır. Büyük Selçuklular devrinde maden işlerinde fevkâlede bir teknikle kaliteli eserler meydana getirilmiştir. Maden sanatının merkezi ise Horasan bölgesi idi. Madenden yapılmış eşyalar, aynı zamanda saray hayatını ve tabiatı aksettiren, kabartma tasvirler ile süslenmiştir.

XI. yüzyıldan beri Ortadoğu ülkelerinde yerleşen ve İslâm dünyasının müşterek malı olmuş bulunan bütün sanat yeniliklerinde Türklerin tesiri görülmüş ve bu daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.

Türkiye Selçukluları da hâkim oldukları süre içinde birçok mimari eserler ile Anadolu'yu âdeta süslemişler ve bunlardan bir kısmı da zamanımıza kadar gelmiştir. Selçuklu sultanları Anadolu'da cami, medrese, türbe, kervansaray, kale ve köprüler yaptırmışlardı. Nitekim Sultan Mes'ûd tarafından XII. yüzyılın ortalarında yaptırılmaya başlanan Konya'daki Alâeddîn Câmi sonraki tamir ve değişikliklerle zamanımıza kadar gelmiştir. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd Niğde'de kendi adıyla anılan cami ile Malatya'daki "Ulu Cami" inşa ettirdi. Kayseri'deki "Huand Câmii" ve külliyesi de Alâeddîn Keykubâd'ın eşi Mâhperi Huand Hâtun tarafından yaptırılmıştır.

Türkiye Selçuklu sultanları tarafından, medrese tarzında yaptırılan ilk eser, Kayseri'deki "Çifte Medrese", Gıyâseddîn I. Keyhusrev'in tıp medresesi (Şifaiye) ile kız kardeşi Gevher Nesibe'nin şifahanesinden meydana gelmiştir. Sultan İzzeddîn I. Keykavus da Sivas'ta bir şifaiye medresesi yaptırmıştı. Selçuklu devlet adamları da ülkeyi bayındır duruma getirmek bakımından faaliyette bulunmuşlardır. Nitekim Sâhib Ata Fahreddîn Ali, Akşehir'de "Taş Medrese", Kayseri'de "Sâhibiye Medresesi", Konya'da "İnce Minareli Medrese"yi; Atabey Ertokuş İsparta'da medrese, Celâleddîn Karatay Konya'da "Karatay Medresesi"ni,

Muineddîn Pervâne Sivas'ta "Gök Medrese"yi ve Cacaoğlu Nûreddîn de "Cacabey Medresesi"ni yaptırmışlardı. Kırşehir'deki "Cacabey Medresesi"nin önce bir rasathane olarak yapıldığı sonra da camiye çevrildiği anlaşılıyor.

Türkiye Selçukluların kudretini, teşkilatının iyi işlediğini ve yüksek kültürünü en canlı şekilde aksettiren eserler, ticaret yolları üzerinde yükselen kervansaraylardır. Anadolu'da çok sayıda bulunan kervansaraylar Selçuklu sultanları ve vezirleri tarafından XIII. yüzyıl boyunca yaptırılmıştır. Bir muhafız kıtasıyla korunan bu kervansaraylarda yolculara hayvanlarıyla birlikte üç gün parasız yemek veriliyor, hastalar tedavi ediliyor ve herkese din farkına, zengin ve fakir olduğuna bakılmaksızın eşit muamele ediliyordu. Anadolu'daki kervansaraylardan sekiz tanesinin Selçuklu sultanları tarafından yaptırıldığı tespit edilmiştir.

Anadolu'daki kümbet ve türbe mütevazi ölçüler içinde yapılmakla beraber, mimari bakımdan bir gelişme içinde oldukları görülmektedir. Önceleri tuğladan ve taştan inşa edilen kümbetler, daha sonra sadece taştan yapılmaya başlanmıştı. XII. yüzyıla ait Selçuklu kümbetlerinden Konya'daki II. Kılıç Arslan Kümbeti kalmıştır. Selçuklu sultanlarından kalan bir türbe ise I. Keykavus'un Sivas'taki türbesidir. Selçuklu hatunlarından Kayseri'deki Mahperi Huand Hâtun Kümbeti, devlet adamlarından Atabey Ertokuş'un kümbeti, Celâleddîn Karatay'ın Konya'daki türbesi, yine Konya'da Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin aile türbesini bu tip eserlerden zamanımıza kadar kalmış birkaç örnek olarak zikredebiliriz.

Selçuklu Türkleri'yle Orta Asya'dan batıya doğru yayılan halı sanatı, Türkiye Selçukluları zamanından (XIII. yüzyılın ilk yarısından) kalan parçalardan anlaşılacağı üzere devamlı gelişmelerle daha sonraki halı sanatına bir temel olmuştur. Konya Selçuklu halıları refah ve dekor bakımından fevkalede bir zenginlik gösterirler. Renk olarak genellikle koyu mavi veya kırmızı göze çarpar. Selçuklu halılarındaki motifler; sekiz köşeli yıldızlar, uçları çengellerle çevrilen sekizgenler gibi sık sık görülen geometrik şekillerdir. Ayrıca gayet stilize bitki ve hayvan şekilleri de görülür. Halılara karakteristik özellik veren husus geniş bordürlerindeki iri kûfi yazı dekorudur.

XIII. yüzyılda Anadolu'daki Selçuklu çini sanatı çok büyük bir gelişme göstermiş ve kendine has bir desen dünyası yaratmıştır. Zikredilen yüzyılın ikinci yarısından sonra çini süslemede nebatî motiflerin hâkimiyeti natüralist üslubun habercisi olmuştur. Anadolu'da iç ve dış mimaride çini süsleme kullanılmış bunun örneklerine şifahane, medrese, türbe, kümbet, cami ve mescitlerde rastlanmış, böylece bu sanatın gelişmesi sağlanmıştır. "Türkiye Selçukluların başkenti Konya çeşitli tekniklerin kullanıldığı bir çini merkezi olmuş ve bütün Selçuklu devri çini sanatını şekillendirmiştir".

Bibliyografya:

Büyük Selçuklular:

Abbâs İkbal, *Vezâret der 'ahd-ı Selâtin-i Büzürg-i Selçukî,* Tahran hş. 1338.
Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkıraz-ı Kacariye* (yeniden gözden geçirerek nşr. Muhammed Debîr-i Siyakî), hş. 1347.[3]
Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme,*hazırlayan, E. Merçil, İstanbul 2011.[2]
_____, "Alp Arslan", *İA.* (M. H. Yınanç tarafından tadil edilmiştir).
Alptekin C., "Selçuklu Paraları", *SAD,* III, Ankara 1971.
Aslanapa, O., *Türk Sanatı,* I-II, İstanbul 1972-3.
Aslanapa, O.-Durul, Y., *Selçuklu Halıları.*
Bausani, A., "Religion in the Saljuq Period", *Cambridge History of Iran,* V, *The Saljuq and Mongol Periods,* Cambridge 1968, s. 283-302.
Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran,* V, s. 1/202.
Diez, E.,-Aslanapa, O., *Türk Sanatı,* İstanbul 1955.
Gat, S., "Selçuklular Kudüs'te", trc. Murat Öztürk, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan,* İstanbul 2013, s. 549-582.
Hill, D.-Grabar, O., *Islamic Architecture and its Decoration,* A. D. 800-1500, London 1967[2].
Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grosselğugen und Horozmsahs* (1038-1231), *Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit,* Wiesbaden 1964.
Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953.
_____, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında,* İstanbul 1955.
_____, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM.* XII, İstanbul 1958.
_____, "Selçuklular", *İA.*
Kennedy, E. S., "The Exact Sciences in Iran Under the Saljuqs and Mongols", *Cambridge History of Iran,* V, s. 659-679.
Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1966 [2].
Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri),* II, Ankara 1954.
_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* Ankara 1963.
_____, *Alp Arslan ve Zamanı,* İstanbul 1972.
_____, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul 1976.
_____, "Sencer", *İA.*
_____, "Tuğrul Bey", *İA.*
_____, *Alp Arslan ve Zamanı,* III, Ankara 1983.
Lamston, A. K. S., "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History o İran,* V, s. 203-282.
Merçil, E., *Kirmân Selçukluları,* TTKY, Ankara 1989.
_____, "Emîr Savtegin", *TED,* Sayı: 6, İstanbul 1975, s. 63/74.
_____, "Fars Meliki Selçuk-şah'ın Hayatı ve Paraları", *TED,* 4-5, İstanbul 1974, s. 23-34.
_____, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Belleten,* Sayı: 203, Ankara 1988, s. 461-474.
Nusretullah Mişkûtî, *Ez Selacika ta Safaviye,* Tahran hş. 1343.

Runciman, S., *A History of the Crusades,* I-III, Penguin Books, London 1965[2]; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi,* I-III, 1986-1987.
Rypka, J., "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods", *Cambridge History of Iran, V,* s. 550-625.
Sa'îd Nefîsi, *Tarih-i Nazm ü Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisi,* I, Tahran hş. 1344.
Schroeder, E., "The Seljuq Period", *A Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope), II, London ve Newyork 1939.
Sevim, A., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar),* Ankara 1988.
Sevim, A., *Malazgirt Meydan Savaşı,* Ankara 1971.
_____, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri,* Ankara 1983.
Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları,* Ankara 1971[2].
Sümer, F.,-Sevim, A., *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı* (Metinler ve çevirileri), Ankara 1971.
Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD,* V, Sayı: 8-9, Ankara 1967.
_____, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD,* IV, Ankara 1966, s. 127-171.
Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ankara 1965.
_____, "İktâ", *İA.*
Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal,* Ankara 1970 [2].
Yetkin, S. K., *İslâm Mimarisi,* Ankara 1965[3].
Yinanç, M. H., "Çağrı", *İA.*
_____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944.
Denknalbant, A.-Çobanoğlu, A.V. "Selçuklular Mimarî", *DİA,* s.392-397.
Baykara, T., "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *Belleten,* Sayı: 229, Ankara 1997, s. 681-693.
Çoruhlu, Y., "Sultan Sancar Türbesi'nin İçerisinde Bulunduğu Tarihî Doku", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri,* Ankara 1999, s. 191-204.
Demirkent, I., *Haçlı Seferleri,* Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
Ersan, M.-Alican, M., *Selçukluları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular,* İstanbul, 2012.
Konukçu, E., *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum,* Ankara 1992.
Köymen, M.A., "Selçuklu Ordusu", *Belleten,* Sayı: 202, Ankara 1988, s. 91-99.
Lewis, B., *Haşîsiler, Ortaçağ İslâm Dünyasında Teorizm ve Siyaset,* çvr. Ali Aktan, İstanbul 1995.
Merçil, E., "Gâşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı,* TTKY, Ankara 1985, s. 321-328.
Merçil, E., "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı,* Ankara 1995, s. 393-399.
Merçil, E., "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten,* Sayı: 225, Ankara 1995.
Merçil, E., "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu,* TTKY, Ankara 1999, s. 83-89.
Muhammed Emin Riyahî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı,* Trk. Mehmet Kanar, İstanbul 1995.
Piyadeoğlu, C., *Selçukluların Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey,* İstanbul, 2011.

Sevim, A.-Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi,* s. 495-526.
Agacanov, *Oğuzlar, Rusça'dan* Çevirenler Ekber N. Necef/Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
Merçil, E., "Tuzgu" kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, İstanbul 2002, s. 73-78.
____, "Selçuklular Dönemi İle İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1,* Ankara 2002, s. 23-39.
____, "Tuğrul Bey Zamanında İran", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu,* Ankara 2003, s. 9-13.
____, "Selçuklularda Meslekler", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri,* Bildiriler I, İstanbul 2003, s. 1-7.
____, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten,* Sayı: 248, Ankara 2003, s. 111-117.
____, "Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler", Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan, 2 cilt, *Osmanlı Araştırmaları* XXIII, İstanbul 2004, s. 133-144.
____, *Büyük Selçuklu Devleti -Siyasî Tarih-,* baskı 4, Ankara 2012.
____, "Selçuklularda Ordu Pazarı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 2006, s. 23-26.
____, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri,* TTKY, Ankara 2007.
____, *Selçuklular Makaleler,* İstanbul 2011.
____, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilâtı,* İstanbul 2011.
Özaydın, A., *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105/1118),* Ankara 1990.
____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104),* İstanbul 2001.
____, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, s. 195-307.
____, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan,* İstanbul 2013, s. 112-130.
Özgüdenli, Osman G, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasabetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten,* Sayı: 243, Ankara 2001, s. 547-570.
____, "Selçuklu Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönem Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *TD,* Sayı: 39, İstanbul 2004, s. 1-35.
Sevim, A., "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşâh", *Belleten,* Sayı: 255, Ankara 2005, s. 517-537.
Usta, A., "Ünlü Selçuklu Kumandanı: Sadüddevle Gevherayin", *Armağan,* s. 96-111.
____, "Türkiye Selçukluları-Danişmendliler İlişkilerinde Siyasî Evlilikler ve Hatunların İdâredeki Rolleri", *Armağan,* s. 183-199.

Türkiye Selçukluları:

Aykut, Ş. Nezihi, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri,* I, İstanbul 2000.
Bezer,Gülay, Ö., "Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, İstanbul 2002, s. 79-113.
Günal, Z., "Selçuklu Hizmetinde Gabraslar ve Vezir İhtiyareddin Hasan", *Armağan,* s. 200-210.

Kesik, M., "Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *TD,* Sayı: 36, İstanbul 2000, s. 213-260.
Kesik, M., "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)", *Belleten,* Sayı: 247, Ankara 2003, s. 839-848.
Kesik, M., *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155),* Ankara 2003.
Koca, S., *Türkiye Selçukluları Tarihi, II. cilt Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176),* Çorum 2003.
Konuş, F., *Selçuklular Bibliyografyası,* Konya 2006.
Küçükdağ, Y., "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Ahi Teşkilâtının Kurulması", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri,* Bildiriler I, İstanbul 2003, s. 79-86.
Merçil, E., "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten,* Sayı: 239, Ankara 2000, s. 51-57.
Merçil, E., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler,* Ankara 2000.
Öden, Z. Günal, "Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan", *Belleten,* Sayı: 241, s. 847-862.
Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuktan Aziz George Kolu'na,* İstanbul 2004.
Polat, M. Said, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilat (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 17, İstanbul 2005, s. 17-53.
Uyumaz, E., *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237),* Ankara 2003.
Uyumaz E., "Kaynaklara Göre Türkiye Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Mezar Yerleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı,* İstanbul 2005, s. 147-172.
Uyumaz, E., "Sultan I. Alâeddin Keykubâd Döneminde (1220-1237) Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *Esnaf ve Ekonomi Semineri,* Bildiriler I, s. 87-82.

7
HÂREZMŞÂHLAR

Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhun (Amû-Deryâ) Nehri'nin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye Hârezm ismi verilmiştir. Bu ülkenin başkenti Gürgenç (veya Gürgânc-Ürgenç)'tir. Adı geçen bölgeye hâkim olan veya idare eden kimselere verilen unvan ise "Hârezmşâh"dır. Tarihçilere göre, Hârezmşâhlar dört esas kısma ayrılmıştır:

1- Afrigîler, İslâm'dan önce mevcut olup 995 yılına kadar devam etmiştir.
2- Me'mûnîler (995-1017)
3- Altıntaş ve oğulları (1017-1041)
4- Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231).

Bizim burada söz konusu edeceğimiz hanedan, Hârezmşâhlar Devleti'dir.

Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072), Selçuklular bu bölgeyi zapt etmişler ve saraylarında vazife görenlerin (Taşt-dâr) tahsisatını Hârezm'in gelirinden vermişlerdir. Hârezmşâhların atası Anûştegin bir Türk memlûku idi. Emîrlerden Bilge Tegin tarafından satın alınarak Selçuklu sarayına getirilmiş, kısa zamanda zekâsı ve çalışkanlığı ile kendini göstermişti. O da saraydaki vazifesi sebebiyle Hârezm'in gelirinden yararlanmış, fakat görevini bırakamadığı için merkezden gönderdiği naipleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmişti. Daha sonra Selçuklu sultanı Berkyaruk devrinde (1093-1104), bu bölgeyi İlkinci (Ekinci) b. Koçkar adında bir valinin idare ettiğini, fakat bu şahsın öldürülmesinden sonra (1097), Anûştegin'in oğlu Kutbeddîn Muhammed'in "Hârezmşâh" tayin edilmesiyle, Hârezmşâhlar Devleti'nin kurulması için ilk adımın atıldığını söyleyebiliriz.

Kutbeddîn Muhammed ölümüne kadar Selçuklulara sadık bir şekilde Hârezm'i yönetmiş, bölgedeki nüfuz ve kudretini çoğaltmaya çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Kutbeddîn Muhammed, Sultan Sencer'in sarayına bir yıl kendisi gider, ertesi yıl da büyük oğlu Atsız'ı gönderirdi. Ayrıca bu ziyaret sırasında Hârezm'in yıllık vergisini, hediyelerle beraber Sultan Sencer'e takdim ederek bağlılığını gösterirdi. Ölümünden sonra, Sultan Sencer yerine oğlu Atsız'ı "Hârezmşâh" tayin etti (1127).

Atsız ilk zamanlarda Sultan Sencer'e tam bir bağlılık içinde hareket ederek onun bütün seferlerine katılmıştı. Ancak kendi nüfuz ve kudretini yaymak için Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan çok önemli merkezleri zapt etmesi, bağımsızlık emellerinin bir delili kabul edilmiş, bu sebeple Sultan Sencer 1138 yılında ilk Hârezm seferine çıkmıştı. 16 Kasım'da yapılan savaşta Hârezm ordusu Selçuklu kuvvetleri karşısında tutunamayarak daha başlangıçta dağılmaya yüz tuttu. Ordusunu toparlayamayan Atsız kaçmayı tercih etmişti. Bu suretle bütün Hârezm'i tekrar itaat altına alan Sultan Sencer, bu bölgeyi yeğeni Süleymân'ın idaresine vererek Merv'e döndü (Şubat 1139). Süleymân daha sonra Atsız'a karşı koyamayarak Hârezm'i terke mecbur kaldı. Fakat bu sırada Doğu Türkistan'da devlet kurmuş olan Kara-Hıtayların ortaya çıkması, Atsız'ın tekrar Selçuklulara dayanmasına, dolayısıyla Sultan Sencer'e bağlanmasına yol açtı. Ancak Sultan Sencer'in 1141 yılında Kara-Hıtaylar karşısında Katvan'da ağır bir mağlubiyete uğraması, Atsız'a istiklalini ilan hususunda yeni bir imkân yaratmıştı. Nitekim bu fırsattan yararlanarak Sencer'in başkenti Merv'i ve Nişâbûr'u zapt etti (1142). Sultan Sencer ise tekrar toparlanarak büyük bir ordu ile Hârezm'in merkezi Gürgenç'e kadar ilerlemiş (1143/1144), bunu üçüncü bir sefer izlemişti (1147). Her iki sefer sonunda da Atsız, Sultan Sencer'e tabi olmak zorunda kalmıştı. Neticede Atsız, Sencer karşısında bir başarı elde edememesi sebebiyle Horasan'ı ele geçirmek teşebbüslerinden vazgeçmiş, daha çok Seyhun kıyıları ile civarındaki sahalarda nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmıştı. Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi (1153-1156), Atsız'ın Horasan işlerine karışması için yeni bir fırsat yaratmıştı. O bu kez meşru sultanın haklarını korur bir şekilde davranmayı uygun görmüş, bu arada Âmûl (bugünkü Çârçûy) Kalesi'ni ele geçirmeye çalışmıştı. Öte taraftan Selçuklu ordusu Sencer'in kız kardeşinin oğlu Karahanlılardan Mahmûd'u sultan ilan etmişti. Sultan Mahmûd Oğuzlar karşısında başarısız kalınca, Atsız'dan yardım istemek zorunda kaldı. Oğuzlara karşı bir ittifak meydana getirmek isteyen Atsız bunu kabul ederek Horasan'a hareket etti. Ancak bu sırada Sultan Sencer'in Oğuzların elinden kurtulması üzerine, onu tebrik etmiş ve bağlılığını tekrarlamıştı. Bu olaydan sonra Atsız çok yaşamamış, 30 Temmuz 1156'da ölmüştür.

Atsız'ın yerine oğlu İl-Aslan geçmiş ve kendisine karşı çıkan kardeşleri ve amcalarını ortadan kaldırarak rakipsiz olarak Hârezmşâhlar tahtına oturmuştu. Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra İl-Arslan, artık müstakil olarak hüküm sürmeye başladı. Ancak yine de Kara-Hıtaylara vergi vermek mecburiyetinden kurtulamamıştı. O bu beladan kurtulabilmek için Irak Selçukluları'nın yardımını temine çalıştı ise de bunda başarılı olamadı. Nitekim yine bir vergi meselesi sebebiyle Kara-Hıtaylar Hârezm üzerine yürüdüler. Her ne kadar Hârezmşâhlar onların bölgeyi istila etmelerini su bentlerini

açarak engelledilerse de, öncü kuvvetleri Kara-Hıtaylar karşısında mağlup oldu. Bu sırada hastalanan İl-Arslan öldü (19 Receb 567/18 Mart 1172).

İl-Arslan öldüğü zaman büyük oğlu Alâeddîn Tekiş, Cend şehrinde bulunuyordu. Bu durumdan istifade eden İl-Arslan'ın eşi Terken Hâtûn kendi oğlu Sultan-şâh'ı tahta geçirmişti. Alâeddîn Tekiş bu fiilî durumu kabul etmemiş, Kara-Hıtaylara sığınarak onlardan yardım istemişti. Nitekim bu yardımı sağlayan Alâeddîn Hârezm'e yürüdü. Sultân-şâh ve annesi bu Kara-Hıtay ordusuna mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Hârezm'den ayrılmışlar ve Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gitmişlerdi. Onun yardımı ile tekrar Hârezmşâhlar tahtını ele geçirmeyi düşünüyorlardı. Tekiş ise savaş yapmadan Gürgenç'e girmiş ve tahta oturmuştu (22 Rebi II. 568/11 Aralık 1172). Daha sonra Müeyyed Ay-Aba'yı mağlup ve esir ederek öldürtmüştü (1174). Sultan-şâh ise önce Müeyyed Ay-Aba'nın oğlunun yanına, onda umduğunu bulamayınca da Gûrlulara sığınmıştı. Tekiş, Terken Hâtûn'u da ele geçirerek öldürdü. Nihayet Sultan-şâh, Tekiş'in Kara-Hıtaylar ile arasının açılmasından yararlanarak onlara başvurmuş ve kuvvetli bir Kara-Hıtay ordusu ile Hârezm'e yürümüştü. Öte taraftan Tekiş, Gürgenç şehrinde çok iyi müdafaa hazırlıkları yapmış ve her zaman olduğu gibi su bentlerini açarak araziyi sular altında bırakmıştı. Kara-Hıtaylar Tekiş'in duruma hâkim olduğunu gördükleri zaman, askerlerin ağır şekilde kayıplar vereceğini anlayarak geri çekildiler. Fakat Sultan-şâh bir kısım Kara-Hıtaylı kuvvetlerin yardımı ile Merv, Serahs ve Tûs şehirlerinde ve civarında küçük bir emîrlik kurmaya muvaffak oldu. O zaman zaman Tekiş ile dost geçinmiş fırsat buldukça da Hârezm'e hâkim olmanın yollarını aramıştı. Nihayet onun 1193 yılında ölümü ile Tekiş rahat bir nefes alabilmişti.

Tekiş Horasan'da iyice yerleştikten sonra, gözlerini Batı İran'a çevirmiş, Irak Selçukluları'nın zayıf durumundan ve Abbâsî halifeleri ile olan mücadelesinden yararlanmak istemişti. Nihayet Azerbaycan Atabegleri'nden Kutlug İnanç ile Sultan III. Tuğrul arasındaki anlaşmazlık onun için büyük bir fırsat olmuştu. Tekiş 1192'de Rey civarına kadar ilerlemiş, ancak kardeşi Sultan-şâh'ın Gürgenç'i muhasara ettiğini haber aldığı zaman, geri dönmüştü. Sultan-şâh'ın ölümü ona bu bölgede daha rahat hareket etmek imkânı sağlamıştı. Nihayet Rey civarındaki savaşta Tekiş, Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'u mağlup etmiş ve Tuğrul savaş meydanında öldürülmüştü (1194). Bu suretle Irak Selçuklu Devleti de sona ermiş oldu (Bk. Irak Selçuklu Devleti). Tekiş bu olaydan sonra "Sultan" unvanı kullanmaya başladı. Bu arada bir kısım bölgelerin kendisine bırakılacağını sanan Abbâsî halifesi el-Nâsır da Tekiş'in devamlı İran işlerine karışmasından memnun olmamış ve mücadeleye girişmişti. Bu kez Kutlug İnanç, halife ile birleşmiş ve bir ordu hazırlamıştı. Bu Bağdat ordusu, Tekiş'in oğlu Yûnus ile Atabeg Mayacık idaresindeki Hârezm kuvvetlerini İran'ın önemli bir kısmından geri çekilmeye mecbur etti. Daha

sonra Tekiş'in kuvvetleri ile halifenin ordusu Hemedân önünde karşılaşmışlar ve savaşı Tekiş kazanmıştı (1196). Bir süre sonra Tekiş, Mayacık'ın Irak'ta istiklal kazanmak maksadıyla girişti̇ği hareketi önleyerek, taraftarlarını ve onu cezalandırdı (1198). Sultan Tekiş'in son yılları Bâtinîlere karşı mücadele ile geçmiş ve 1200 yılında ölmüştür. O Hârezmşâhlar sülalesinin belki de en önemli şahsiyetidir ve bu devletin bir imparatorluk şeklinde gelişmesinde en büyük etken olmuştur.

Tekiş'in ölümünden sonra yerine oğlu Alâeddîn Muhammed geçti. Onun önemli ilk işi, Gûr sultanları Şihâbeddîn (Mu'izeddîn Muhammed) ve Gıyâseddîn ile mücadele olmuştu. Taht değişikliğinin yarattığı kargaşalıktan yararlanan Gûrlular Merv, Tus ve Nîşâbûr gibi büyük şehirleri kolaylıkla ele geçirdiler. Onlar Horasan'ı da Hârezmşâhların elinden almak istiyorlardı. Sultan Alâeddîn merkezde işleri yoluna koyduktan sonra 1201 yılında Gûrlulara karşı sefere çıktı. Nişâbûr'u geri aldı, Merv ve Serahs'ı zapt etti. Ertesi yıl ise Herât üzerine yürüdü, ancak Sultan Şihâbeddîn'in kendisine karşı harekete geçtiğini haber aldığı zaman Hârezm'e çekildi. Şihâbeddîn ise Merv'i alarak Tûs'a kadar ilerledi. Bu şehirde halkın üzerine tahammül edilemeyecek derecede ağır vergiler koydu ve halk arasında bu davranışı kendisine karşı bir nefret uyanmasına sebep oldu. Bu sırada kardeşi Gıyâseddîn'in ölüm haberini alan Şihâbeddîn Herât'a geri döndü. Diğer taraftan Sultan Alâeddîn Muhammed, Gıyâseddîn'in ölümünün sebep olduğu Gûrlular arasındaki taht mücadelesinden yararlanarak Herât'ı zapt etmek istediyse de bunda başarılı olamadı. Bâdgîs havalisini yağmaladıktan sonra Merv önüne geldi (1204). Şihâbeddîn Gûrî ise büyük bir ordu ile Hârezm yönünde ilerledi (Eylül 1204). Alâeddîn Muhammed süratle Hârezm'e dönerek müdafaa hazırlıklarına başladı. Hârezmşâhların ülkeyi sular altında bırakma taktiği bu kez yararlı olmamış, Gûrlular başkent Gürgenç'i kuşatmışlardı. Hârezmşâhları bu beladan ancak Karahanlılardan Sultan Osman'ın ve Kara-Hıtaylıların kuvvetleri kurtarabildi. Bu kuvvetlerin geldiğini haber alan Gûrlular süratle çekilmek zorunda kaldılar. Alâeddîn Muhammed çekilen Gûrluları takip etti ve Hezâresb'de onların sağ kolunu mağlup ederek birçok esir ve ganimetlerle Gürgenç'e döndü. Kara-Hıtaylar ise takibi sürdürmüşler ve Andhuy yakınlarında Şihâbeddîn'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Neticede Horasan hâkimiyeti için yapılan bu mücadele Hârezmşâhların üstünlüğü ile neticelenmiş oluyordu. Ancak bu kez kuvvet dengesi Kara-Hıtaylar lehine bir üstünlük gösteriyordu. Bu durum Alâeddîn Muhammed'i korkutmuş olmalı ki, Şihâbeddîn ile yeniden dostluğunu canlandırmaya çalıştı, iki taraf barış yaptılar (1205).

Şihâbeddîn'in bir Hindistan seferi sonunda öldürülmesi (1206), Gûrlular arasında taht mücadelesine ve birbirine rakip ayrı ayrı siyasi teşekküllerin meydana çıkmasına sebep oldu. Bunların başında Türk kumandanları ve

Gûrlu hanedan mensupları bulunmaktaydı. Gûrlu Devleti'nin parçalanması Hârezmşâhlar ve Kara-Hıtayların işine yaramıştı. Herât valisi Huseyn Harmîl şehrini Hârezmşâhlara teslim ederek yerinde kalmıştı. Alâeddîn Muhammed Belh'i zapt etmiş, kendisine teslim olan Tırmiz Kalesi'ni Karahanlılardan Sultan Osman'a, dolayısıyla Kara-Hıtaylara devretti. Ancak bu Kara-Hıtayların güneye doğru baskılarını geçici olarak önleyen bir tedbirdi. Nihayet yeni Gûrlu sultanı Mahmûd da Sultan Alâeddîn Muhammed'e tabi olmuştu. Artık Alâeddîn için tek bir hedef kalıyordu, o da Kara-Hıtaylar Devleti'nin ortadan kaldırılması idi. Önce Herât'ta isyan çıkması, daha sonra Nişâbûr valisi Kezlik'in ayaklanması onlar üzerine yapılacak seferi geciktirmişti (605/1208-1209). Sultan bu isyanlardan önce 1207 yazında Buhara üzerine yürüyerek bu şehri ele geçirmiş ve daha sonra Sultan Osman ile Kara-Hıtaylara karşı anlaşmıştı. Fakat bu anlaşma Kara-Hıtayları harekete geçirdi ve onlar Sultan Alâeddîn Muhammed'i mağlup etmeye muvaffak oldular ve onun üzerindeki baskılarını artırdılar. Nihayet Sultan Alâeddîn Muhammed Mâverâünnehr seferine çıktı ve Seyhun Nehri'ni geçerek Endican civarında Kara-Hıtayları korkunç bir hezimete uğrattı (Eylül 1210). Bu sıralarda Kara-Hıtayların doğu hududlarında gelecek için tehlikeli olabilecek bir takım olaylar meydana gelmekteydi. Çingiz tarafından Moğolistan'dan çıkarılan Naymanların reisi Güçlük (Küçlük) Kara-Hıtaylara iltihak etmiş, hükümdarları Gür Hân'a damat olmuş, daha sonra Kara-Hıtayları mağlup ve Gür Hân'ı esir ederek devleti ele geçirmişti (1211). Diğer taraftan önce Hârezmşâh'a damat olan Karahanlılardan Sultan Osman tekrar Kara-Hıtaylara yanaşınca, Alâeddîn Muhammed onu öldürerek Karahanlıların bu kolunu ortadan kaldırmış ve Mâverâünnehr bu suretle kati şekilde Hârezmşâhlar Devleti'nin eline geçmişti. Alâeddîn nüfuz ve kudretini doğuya doğru geniletmek imkânı elde etmişse de, Güçlük karşısında pek başarılı olamamıştı. Devletin güneyinde de Gûrlular ile mücadele devam etmekteydi. Nihayet Alâeddîn Muhammed Gazne'ye girmiş, daha sonra Gûrluların önemli bir şehri olan Fîrûzkûh'a da hâkim olmuştu. Böylece Gûr toprakları da Sultan Alâeddîn'in itaati altına giriyordu (1215). Daha sonra Kirmân, Sîstân ve Umân Denizi'ne kadar olan bölgeler de Hârezmşâhlara bağlandı. Ancak Sultan'ın Bağdat'taki Abbâsî halifesi el-Nâsır ile arası iyi değildi. Onu kendi nüfuzu altına almak istemiş, fakat bunda muvaffak olamamıştı. Nihayet hilafet makamının Hz. Ali çocuklarına ait olduğunu ilan ederek, Alâ Tırmîzi adında bir seyidi halife tayin etmişti. Daha sonra onun Bağdat'a gönderdiği ordu, kışın şiddetli geçmesi yüzünden büyük kayıplara uğrayarak geri döndü. Alâeddîn Muhammed yine de Abbâsî halifesinin adını hutbede okutmamıştı. Ancak Semerkand, Herât ve bizzat Hârezm'de hutbe

Abbâsî halifesi adına okunmaktaydı. Bunda en büyük etken Sultan'ın annesi Terken Hâtûn idi. Sultan annesi ile siyasi bir nüfuz mücadelesi yapmakta, bu da devletin iç bünyesini sarsmakta idi.

Bu sırada yalnız Müslüman devletlerin değil, bütün dünya tarihinin kaderi üzerinde derin izler bırakacak yeni bir devlet doğuyordu. Bu da Çingiz tarafından kurulan Moğol Devleti idi. Önce Hârezmşâh Alâeddîn sonra da 1218'de Çingiz bir elçi heyeti göndermiş, iki devlet arasında barış ve ticari münasebetler kurulmuştu. Daha sonra Otrar şehrine gelen bir Moğol ticaret kervanının, bu şehrin valisi İnalcık tarafından -bir kişi haricinde- öldürülerek mallarına el konulması, dünya tarihinin akışını değiştiren olayların başlangıçı olmuştu. Sultan Alâeddîn Muhammed'in Çingiz'in İnalcık'ın teslimi ve malların ödenmesi hususundaki isteğini reddetmesi, Moğollar ile Hârezmşâhlar arasında bir ölüm kalım savaşının başlamasına yol açtı. Bu savaş İslâm dünyasında yüz binlerce kişinin ölümüne, birçok şehirlerin yakılıp yıkılmasına ve birçok eserlerin yok olmasına sebep olmuştu, tabii ki, bunda Alâeddîn'in mesuliyeti çok büyüktü.

Çingiz uzunca bir hazırlıktan sonra Hârezmşâhlar Devleti'ne karşı harekete geçti. Onun kuvveti aşağı yukarı yüz elli-iki yüz bin kişi ve ilk hedefi de tabiatiyla Otrar şehri idi. Sultan Alâeddîn'in kuvvetleri belki de Moğollardan fazla idi. Ancak onun bir meydan savaşına cesaret edememesi ordusunu büyük şehir ve kalelere dağıtarak parçalaması ve kendisinin Horasan'a çekilmesi büyük bir hata olmuştu. Moğollar süratle Mâverâünnehr'deki müstahkem yerleri ele geçirdiler, bunlar arasında mukavemete çalışanları ise müthiş bir şekilde tahrip ettiler. Belh şehrinde bulunan Sultan Alâeddîn Muhammed önce Tus şehrine, daha sonra da Hemedân civarında otuz bin kişilik bir ordu ile bekleyen oğlu Rükneddîn Gursançtı'nın yanına kaçtı ve Ferrezin kalesi önünde konakladığı sırada aniden Moğol kuvvetlerinin hücumuna uğradı. Alâeddîn Muhammed Moğolların elinden burada da kurtuldu ve onları şaşırtarak nihayet Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerine yakın bir yerde bulunan Abeskun Adaları'ndan birine sığındı ve biraz sonra hastalanarak öldü (1220). Sultan Alâeddîn zamanında Hârezmşâhlar Devleti en geniş sınırlarına ulaşmış, fakat yine aynı hükümdarın hatalı davranışları sonucu bir anda dağılıp gitmişti.

Sultan Alâeddîn Muhammed ölmeden önce yerine oğlu Celâleddîn Hârezmşâh'ın geçmesini vasiyet etmişti. Celâleddîn'i iki kardeşi ile bazı emîrler öldürmek istemişler, o da Hârezm'den Horasan'a kaçmak zorunda kalmıştı. Zaten Moğollar yüzünden orada kalması imkânsız olmuştu. Celâleddîn bundan sonra Moğollar önünden her zaman kaçmak zorunda kaldı. Önce Gazne'ye oradan da Hindistan'a gitti. O Hindistan'da üç yıl kadar ikâmet etti, sonra Kirmân'a geçerek sırasıyla Fars, İsfahan ve Irak-ı Acem bölgesine gitti

ve 1225 Temmuz'unda Tebriz'i ele geçirerek karargâhını bu şehirde kurdu. Celâleddîn'in bundan sonraki hayatı etrafındaki devletler ile mücadele içinde geçti. Azerbaycan Atabegleri, Gürcüler, Eyyûbîler, Moğollar ve Türkiye Selçukluları mücadele ettiği devletler idi. O 1229 Ağustos'unda Eyyûbîlerin elinde bulunan Ahlat'ı kuşatmış, 14 Mayıs 1230'da ise şehri zapt etmişti. Bu kuşatma yüzünden Ahlat harap olmuştu. Bu Müslüman şehrinin harab olması Celâleddîn'e prestij yönünden çok şeyler kaybettirmişti. Nitekim birleşik Eyyûbî-Türkiye Selçukluları orduları onu Yassı Çimen'de ağır bir yenilgiye uğrattılar (10 Ağustos1230). Bundan sonra Moğollar Sultan Celâleddîn'i ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Celâleddîn Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîlere ittifak teklif ederek, Moğol tehlikesine kendisinin engel olabileceğini söyledi ise de bu isteği kabul edilmedi. Üst üste Moğolların baskınına uğrayarak her şeyini kaybetti. Nihayet Meyyâfârıkîn taraflarına kaçmak isterken dağlarda Kürtler tarafından öldürüldü (Ağustos 1231). Böylece Hârezmşâhlar Devleti'nin son temsilcisi, Hârezm'den çok uzakta, hayatını kaybetmiş oldu.

Hârezm, İslâm dünyasının, Uzak Doğu bozkırlarındaki göçebeler, kısmen Rusya ve Baltık ülkeleri ile irtibatını sağlayan bir mevkide idi. Bölgenin bu yeri, Hârezm halkının ticarette önemli bir rol oynamasına imkân veriyordu. Hârezm halkı büyük sulama tesisleri ile ziraati ileri bir seviyeye getirmişti. Ayrıca Hârezmşâhlılar bozkırlarda yaşayan ve İslâm dinini kabul etmemiş Türk göçebe kabilelerine karşı İslâm dünyasının bir kısım hududlarını korumak görevini de yüklenmişlerdi.

7.1. Teşkilat ve Kültür

Hârezmşâhlar devlet teşkilatında, özellikle Sencer devri, Büyük Selçuklu teşkilatını örnek olarak almışlardır. Devlet teşkilatı dört kısımdan oluşmaktadır: Saray, hükümet, ordu ve adalet. Devlet ve saray teşkilatının başında bulunan hükümdar, klasik bir Türk-İslâm sultanının yetki ve vazifelerini şahsında toplamıştır. Hükümet teşkilatının başında, Selçuklularda olduğu gibi, vezir bulunuyordu. Vezir hükümdarın vekili sıfatı ile devlet işlerini idare ediyordu. Hükümet idaresinin en yüksek organı "Büyük Divan" idi ve bu divanda devlet işleri görülüp karara bağlanıyordu. Bundan başka; Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı İşraf, Dîvân-ı 'Arz ve Dîvân-ı Nazar adlarıyla anılan muhtelif idari görevleri yapan divanlar da vardı. Bunların vazife ve yetkileri Büyük Selçuklu divanlarından farklı değildi. Ordu teşkilatı da esas itibarıyla Büyük Selçukluların aynıdır. Ordu esasta; Hassa ordusu ve Eyalet askerlerinden meydana geliyordu. Özellikle iktâ sahiplerinden müteşekkil büyük süvari kuvvetleri "Eyalet askerleri"ni teşkil ediyorlardı. Ayrıca "Haşar" denilen gönüllü kuvvetleri de daha çok, şehir ve kalelerin savunmasında kullanılıyordu. Adlî teşkilat ise, bütün ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, şer'î ile örfî kazanın birbirinden ayrılma-

sı esasına dayanıyordu. Şer'î kaza ile uğraşan teşkilat başkentteki "Kaza Divanı" tarafından idare ediliyor ve bunun başında "Akza'l-kuzât" unvanını taşıyan ve hükümdar tarafından tayin edilen bir âlim bulunuyordu. Örfî mahkemeler asayişi bozanları ve kanunlara itaat etmeyenleri cezalandırıyordu.

Hârezm âlimleri arasında dinî münazaraların taassuptan uzak ve objektif bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dinî fikir mücadeleleri kısıtlı bir mütefekkir zümresi içinde kalarak, genel düzeni bozmadıkça ve siyasi kışkırtma vasıtası olmadıkça, devlet müdahale etmeyi gerekli görmüyordu. Hârezmşâhların gelişme devri olan XII. yüzyılda, tamamiyle ruhânî mahiyette yeni bir sosyal unsur iyice teşkilatlanarak bütün İslâm dünyasında faaliyete başlamıştı. Bu yeni kuvvet büyük sûfilerin kurdukları tarikatlardı. Büyük sûfiler toplum hayatı üzerinde etkili olmaya başlamışlardı. XII. yüzyılın sonlarına doğru Hârezm'de meşhur şeyh Necmeddîn Kübrâ (1145-1221) büyük bir nüfuz kazanmıştı. Bu şeyh; Mecdeddîn Bağdadî, Sadeddîn Hamûyî, Seyfeddîn Bâharzî, Razîeddîn Ali Lala, Necmeddîn Râzî, 'Attâr ve Bahâeddîn Veled gibi birçok halefler yetiştirdi.

XII. yüzyılda Hârezm'de ilim ve sanat hayatı yönünden de büyük bir gelişme görülmüştür. Başkent Gürgenç bu bakımlardan Horasan'ın büyük şehirleri ile boy ölçüşebilecek bir seviyeye yükselmişti. Yine Merv şehri de Hârezmşâhların idaresi sırasında eski parlaklığını sürdürmüş, büyük bir fikir ve medeniyet merkezi olmakta devam etmiştir. Hârezmşâhlılar hükümdarları da ilim ve sanatın gelişmesine yardımcı olmuşlardı. Nitekim Atsız, Gürgenç'i ilim merkezi hâline getirmek için, 536/1141-1142'deki Horasan seferinden dönüşünde, Kadı Ebu'l-Fazl Kirmânî (1065-1150), Vâiz Ebû Mansur 'Abbâdî (öl. 1152), Kadı Huseyn Ersâbandî (öl. 1153) ve Feylesof Ebû Muhammed Harakî gibi bazı meşhur âlimleri bu şehre getirmişti. Ayrıca "Fahr-ı Hârezm" lakabını taşıyan Zemahşerî (1074-1144), şair Reşîd Vatvât (öl. 1178), Fahreddîn Râzî ve tarihçi Nesevî gibi birçok tanınmış bilgin ve şairler de Hârezm'de yetişmişlerdi. Türk dili de Hârezmşâhlar devrinde önemini korumuş ve inkişafını devam ettirmişti. Nitekim Muhammed b. Kays, *Tıbyân Lugât el-Türkî Alâ Lisan el-Kanğlı* adındaki eserini Celâleddîn Hârezmşâh'a takdim etmişti. Bugün elde bulunmayan bu eser bir Kanglı-Fârs lügati olup, dil bilgisinden başka tarihi ve etnolojik bazı bilgileri de ihtiva etmekte imiş.

Çingiz ordusu tarafından tamamiyle yıkıldığından Hârezm'de ve başkent Gürgenç'te bu devreden pek az eser kalmıştır. Ayakta kalan üç kümbet, Hârezmşâhların mezar anıtları bakımından bize fikir vermektedir. Bunlardan Güney Hârezm'de XII. yüzyıldan kalma Aksaray-ding kümbeti oldukça harap bir yapıdır. Öteki ikisi ise, Gürgenç'te bulunan Fahreddîn Râzî ve Sultan Tekiş kümbetleridir.

Bibliyografya:

Aslanapa, O., *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar,* İstanbul 1972.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* London 1968[3].

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period,* Cambridge 1968.

____, *The Islamic Dynaties,* Edinburg 1976, s. 107-10; Türkçe tercüme E. Merçil-M. İpşirli, *İslâm Devletleri Tarihi,* İstanbul 1980, s. 134-138.

____, "Khwārazm-shāhs", *EI²*.

Horst, H., *Die Staatsverwaltng der Grosselǧugen und Ḫorozmšahs* (1038-1231), *Eine Untersuchung nach urkundenformularen der Zeit,* Wiesbaden 1964.

Kafesoğlu, İ., *Haremşahlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1229), Ankara 1956.

Köprülü, F., "Hârizmşâhlar", *İA.*

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Cilt: II. *İkinci İmparatorluk Devri,* Ankara 1984[2].

Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular,* Ankara 1975.

L. Richter-Bernburg, "Zur der Ḫwārezm-Šāhe aus der Dynastie Anūstegīns" *Archaeologische Mitteilungen aus Iran,* N. F., X (1976), s. 179-205.

Taneri, A., *Celâlü'd-Dîn Hârizmşâh ve Zamanı,* Ankara 1977.

____, "Hârizmşahlar", *DİA*, s. 228-231.

Yinanç, M. H., "Celâleddin Harzemşâh", *İA.*

El-Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb,* nşr. N. Yüce, TDKY. Ankara 1988.

8
ATABEGLİKLER

8.1. İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)

İldenizliler (veya Azerbaycan Atabegleri), Azerbaycan'ın büyük kısmıyla Arrân ve Cibâl bölgesinin kuzeyini kapsayan Kuzeybatı İran'ı idare eden bir Atabeg hanedanıdır. Hanedanın kurucusu Şemseddîn İldeniz aslen Kıpçak Türkleri'nden olup Irak Selçuklu Devleti vezirlerinden Kemâleddîn Ebû Tâlib el-Sumeyremî'nin memlûkü idi. İldeniz daha sonra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (1134-1152)'un hizmetine girdi ve kısa zamanda yükselerek Arrân valiliğine tayin edildi. O Gürcülere karşı kazandığı parlak zaferlerle kısa bir sürede en büyük Selçuklu emîrlerinden biri oldu. İldeniz 1146'dan itibaren, görünüşte Selçuklulara bağlı olarak, hakikatte ise Azerbaycan'ı müstakil bir şekilde idare etmişti. Sultan Mes'ûd onu kendi kardeşi ve selefi Sultan II. Tuğrul (1132-1134)'un dul eşi Mü'mine Hâtun ile evlendirdi. İldeniz bu evlilik sebebiyle, Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerine karıştı ve üvey oğlu Arslan-şâh'ı tahta oturttu (1161). Arslan-şâh bu durumda ona minettâr kalmış ve "Atabeg-i A'zam" unvanını vermişti. Bundan sonra İldeniz, Irak Selçuklu Devleti'nin kaderine tamamen hâkim oldu. Ancak Rey emîri İnanç, Hârezmşâhlardan Sultan İl-Arslan'a güvenerek İldeniz'e meydan okumaktaydı. Nitekim İnanç, Salgurlulardan Fars atabeyi Zengî ve Kazvîn emîri İbn el-Bazdâr ile anlaşarak Arslan-şâh'ın yerine Şehzâde Mahmûd'u Selçuklu tahtına geçirmek istedi. Neticede İldeniz bu muhalifleri mağlup etmeye ve Arslan-şâh'ın yerini sağlamlaştırmaya muvaffak oldu (1161). Öte taraftan Selçukluların saltanat mücadelesinden ve İldeniz'in Arrân'da bulunmasından istifâde eden Gürcü kralı III. Giorgi 1162 Temmuz ayında Dovin'e gelerek burasını zapt ve yağma etti. Gence bölgesinde de aynı olaylar yaşandı. Atabey İldeniz, Sultan Arslan-şâh ve öteki Selçuklu emîrlerinin katıldığı müttefik Türk ordusu 1163 Temmuz'unda Gürcü kralını bozguna uğrattı. Daha sonra 1165 yılında Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz İsfahan'da bulundukları sırada Atabey Zengî bu şehre gelerek onlara itaat etti. Rey hâkimi İnanç ise rahat durmuyor, her fırsatta isyan belirtileri gösteriyordu. Nihayet 1169 yılında İldeniz, Irak Selçukluları ve kendisi için daimî bir tehlike olan Emîr

İnanç'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Daha sonra 1172'de Hârezmşâh İl-Arslan'ın ölümüyle; İldeniz bu devletten gelecek tehlikelerden de kurtuluyor ve hiç münakaşasız Irak Selçuklu Devleti'nin hakiki sahibi oluyordu.

İldeniz'in 1175 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Nusreteddîn Cihân Pehlivân babasının yerine geçti ve kendisini atabeg ilan etti. Sultan Arslan-şâh, üvey kardeşi Pehlivân'a karşı çıkmayı denedi ise de başarılı olamayarak barışmayı tercih etti ve devlet idaresini ona bıraktı. Sultan Arslan-şâh'ın ölümünden sonra, Pehlivân yerine onun oğlu III. Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına oturttu, böylece devlet idaresindeki kudretli durumunu muhafaza etti, ayrıca o bu konuda babasının siyasetini sürdürdü. Tuğrul'un tahta geçirilmesinden sonra Arslan-şâh'ın Huzistân'da bulunan kardeşi Muhammed tahta sahip olmak sevdasına düştü ve İsfahan'a gelerek etrafına topladığı bazı emîrler ile isyan etti. Bu durumu öğrenen Atabeg Cihan Pelivân askerleri ile süratle İsfahan'a doğru yürüdü. Melik Muhammed, Cihan Pehlivân'ın karşısında tutunamayarak hezimete uğradı ve Huzistan'a kaçtı. Bu kaçış daha sonra da sürmüş ve Melik Muhammed son olarak Salgurlulardan Atabey Zengî'nin yanına gitmişti. Ancak Atabeg Cihan Pehlivân, Melik Muhammed'i göndermediği takdirde ülkesini mahvedeceğini söyleyerek Zengî'yi tehdit etmiş ve çok geçmeden de bu tehdidini yerine getirmişti. İldenizli askerleri Fars ve civarını müthiş bir şekilde yağmaladı. Atabey Zengî çaresiz kalarak bu isteğe boyun eğdi ve Melik Muhammed'i Cihan Pehlivân'a gönderdi. Bu arada Atabeg pehlivân komşu küçük devletlere mektuplar yazarak Sultan III. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Nitekim Fars, Huzistan, Musul, Ahlat ve Erzurum'da hutbe Sultan III. Tuğrul adına okundu. Atabeg Pehlivân'ı en fazla uğraştıran dış meselelerden biri de Salahaddin Eyyûbî'nin el-Cezîre ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri idi. Ancak o Salahaddîn Eyyûbî'ye karşı başarılı olamadı. Neticede Musul Atabeyliği Salahaddin Eyyûbî'nin hükmü altına girdi. Atabey Cihân Pehlivân Şubat 1186'da öldü. Yerine kardeşi Muzaffereddîn Kızıl Arslan geçti. Sultan III. Tuğrul bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bir müddet sonra o Kızıl Arslan ile mücadeleye girişti. Sonuç olarak Kızıl Arslan, Tuğrul'u hapis ve bir ara kendi sultanlığını dahi ilan etti ise de bir yıl sonra öldürüldü (1191).

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan Atabegliği'nin başına Kutluğ İnanç b. Pehlivân geçti. Kutluğ İnanç devraldığı mirası ayrı anneden olan kardeşi Ebû Bekr'e karşı müdafaa etmek zorunda kaldı. Öte taraftan hapisten kurtulmuş olan Sultan Tuğrul da ondan intikam almak istiyordu. Kutluğ İnanç, Hârezmşâh Tekiş'in yardımı ile Sultan Tuğrul tehlikesinden kurtuldu. Irak Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra (1194), Sultan Tekiş, Kutluğ İnanç'ı Cibâl bölgesine vali tayin etti. Kutluğ İnanç burada da rahat durmadı ve Hârezmlilerin idaresindeki Hemedân'a saldırdı. Irak'taki Hârezm kuvvetleri

kumandanı Mayacık (veya Mayancuk) onu mağlup etti. Kutluğ İnanç Abbâsî halifesi en-Nâsır'ın yanına giderek yardım istedi. Daha sonra Abbâsî veziri İbnü'l-Kassâb ile beraber bir ordu teşkil ederek Hemedân üzerine yürüdüler. Kutluğ İnanç ve İbnü'l-Kassâb önce Hemedân'ı, sonra da Rey şehrini işgal ettiler (1195). Fakat bir süre sonra her ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. Bu sırada Mayacık sahte bir dostluk gösterisiyle Kutluğ İnanç'ı ele geçirmeye ve öldürmeye muvaffak oldu (Mayıs 1196).

Kutluğ İnanç'ın yerine Nusreteddîn Ebû Bekr b. Cihân Pehlivân atabeg oldu. O daha Kutlug İnanç'ın atabegliği sırasında Azerbaycan'da İldeniz'in eskiden hâkim olduğu toprakları idare etmişti. Öte taraftan Sultan Tekiş oğlu Yûnus Hân'ı Hemedân'ı idare etmekle görevlendirilmişti. Bir süre sonra Yûnus Hân işleri yürütemeyecek kadar hastalandı ve Atabeg Ebû Bekr'e mektup yazarak yardımına çağırdı. Ebû Bekr Abhazlar ile mücadele ettiğini bildirerek, yardım için kardeşi Özbek'i gönderdi. (Başka bir rivayete göre, Özbek Ebû Bekr'den kaçmıştı.) Daha sonra Bağdat'tan harekete geçen bir ordu Hemedân'ı zapt etti (1197). Özbek, Atabeg Ebû Bekr'in yanına giderek yardım istedi ve aynı yıl içinde kardeşinden aldığı kuvvetlerle tekrar Hemedân'a girdi (Mayıs-Haziran 1197). Çok geçmeden Mayacık, Özbek'i mağlup ederek Hemedân'ı işgal etti (1198). Atabeg Ebû Bekr kardeşinin bu mağlubiyet haberi üzerine Cemâleddîn Ay-Aba idaresinde bir ordu gönderdi. Ay-Aba, Rey civarında yapılan savaşta Mayacık'ı mağlup etti. Atabeg Ebû Bekr ise bir süre için Rey'i işgal etmişti, Hârezmşâh'ın gelmekte olduğu şayiası üzerine Azerbaycan'a döndü. Daha sonra yeniden harekete geçen Ebû Bekr İsfahan'a hâkim oldu, kardeşi Özbek'e de Hemedân'ı verdi. İldeniz'in eski gulâmlarından Nûreddîn Gökçe de Rey ve havalisini almıştı. Gerek Ebû Bekr ve gerekse Özbek, kendilerini tanımayan Gökçe ile mücadele edemediler. Atabeg Ebû Bekr de Azerbaycan'a döndü. Bu devrede Kraliçe Thamara (1184-1212) idaresindeki Gürcüler önünde İldenizliler tutunamadılar. Ebû Bekr Gürcüler ile mücadele edemeyeceğini anladığı zaman kendini emniyete almak maksadıyla, Gürcü prenseslerden biriyle evlendi. Daha sonraki yıllarda Gürcüler; Dovin, Kars ve Erdebil'i ele geçirmişlerdi. Atabeg Ebû Bekr bundan sonra enerjisinin büyük kısmını eski aile rakipleri Meraga Ahmedîlîleri ile mücadelede tüketti. Adı geçen aileden Alâeddîn Kara Sungur, Erbil emîri Muzaffereddîn Gökböri ile birleşerek 602/1205-1206 yılında Azerbaycan üzerine yürüdü. Atabeg Ebû Bekr bu sırada İsfahan dahil Irak-ı Acem'e hâkim olan Ay-Togmuş'tan yardım istedi. Ay-Togmuş, Ebû Bekr'e yardım için harekete geçti ve bir haber göndererek Muzaffereddîn Gökböri'nin ülkesine dönmesini sağladı. Ayrıca Ahmedîlî emîri Alâeddîn Kara Sungur'u mağlup ve barışa mecbur etti. Kara Sungur 604/1207-1208 yılında öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu geçti ise de, bu çocuk da ertesi yıl öldü (605/1208-1209). Atabeg Ebû Bekr aynı yıl içinde

Meraga'ya yürüyerek bu şehre sahip oldu. Böylece üç yıl sonra hemen hemen bütün Ahmedîlî toprakları Ebû Bekr'in hâkimiyeti altına girmişti. Atabeg Ebû Bekr bundan sonra çok yaşamamış ve 607/1210-1211 yılında ölmüştür.

Ebû Bekr'in yerine kardeşi Özbek atabeg oldu. Irak-ı Acem hâkimi Ay-Togmuş, Özbek ile iyi geçinmekteydi. Fakat Pehlivân'ın gulâmlarından Mengli, Ay-Toğmuş'un idaresindeki bölgeleri ele geçirdi (608/1211-1212). Mengli, gerek Atabey Özbek'e ve gerekse Halife Nâsır Lidinillâh'a muhalefet ediyordu. Nihayet Halife, Özbek ve Alamut İsmâ'îlîleri hükümdarı Celâleddîn III. Hasan'ın orduları Kerec yakınında Mengli'nin kuvvetlerini mağlup ettiler. Mengli önce kaçtı ise de sonra yakalanarak öldürüldü. Özbek Irak-ı Acem'i memlûklarından Seyfeddîn Oglımış'ın idaresine bıraktı (612/1215-1216). Bununla beraber Oglımış hutbeyi Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed adına okuttu. Nihayet halifenin teşvikiyle İsmâ'îlîler Oglımışı'ı öldürdüler (614/1217-1218). Oglımış'ın öldürülmesi, onun sahip olduğu ülkeyi ele geçirmek isteyenler arasında, yeni bir mücadeleye yol açtı. Bir taraftan Salgurlulardan Atabeg Sa'd, öte taraftan da Atabeg Özbek Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için süratle harekete geçmişlerdi. Hârezmşâh Sultan Muhammed ise bu yerleri onlara bırakmak niyetinde değildi. O da büyük bir ordu ile her iki atabege engel olmak için batıya yürüdü. Özbek, Sultan Muhammed'in hareketini haber aldığı zaman Azerbaycan'a çekildi. Daha sonra Sultan Muhammed ile Özbek anlaştılar. Bunun neticesinde Özbek, Hârezmşâh adına hutbe okutmayı ve sikke bastırmayı kabul etti, hatta Kazvîn Kalesi'ni de Hârezmşâh'a bıraktı. Moğollar 1220'de Tebriz surları önünde göründüğü zaman, Özbek fidye vermek suretiyle kurtulmuştu. Bu sırada Gürcüler ve Ahlat Eyyûbîleri ile yapılması düşünülen bir ittifak planı neticesiz kaldı. Ertesi yıl Özbek Moğollara tekrar fidye ödedi. Moğollar üçüncü defa Tebriz'e geldiği zaman, Özbek Nahçıvân'a gitmek zorunda kaldı, fakat Tebriz reisleri şehri kurtarmaya muvaffak oldular. Özbek de tekrar bu şehre döndü. Gürcüler bu durumdan istifade etmeye çalıştılar ve Tiflis'ten Azerbaycan'a yürüdüler. Fakat Özbek'in kuvvetleri tarafından mağlup edildiler (1225). Daha sonra Moğollar önünde kaçan Sultan Celâleddîn Hârezmşâh Tebriz'e yürüdü. Özbek şehri yine terk ederek Gence'ye çekildi. Sultan Celâleddîn 25 Temmuz 1225'te Tebriz'e girerek kendine başkent yaptı. Atabeg Özbek ise Hoy yakınındaki Alıncak Kalesi'ne çekildi ve orada öldü (1225).

Özbek'in geride Kızıl Arslan adında bir oğlu kaldı ve atabeg ilan edildi. Sağır ve dilsiz olan Kızıl Arslan bu sebepten "Hâmuş" lakabı ile tanınmış idi. Kızıl Arslan 1228 yılında Gence'de bulunan Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'ın yanına giderek itaatini bildirdi. Onunla beraber Alamut'a yapılan sefere iştirak etti ve bir ay sonra öldü. Bu suretle Azerbaycan Atabegleri sona ermiş oluyordu. Azerbaycan Atabeyleri, Selçuklu hâkimiyetinin zayıfladığı bir

devrede Gürcüler ile pek başarılı olmasa bile mücadeleyi devam ettirerek Azerbaycan'ın bir süre daha Türk-İslâm nüfuz sahasına dahil ülkeler içinde kalmasını sağladılar.

Azerbaycan Atabegleri kendi hâkimiyet devreleri içinde İran'daki Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardı. Onların hüküm sürdükleri sırada Şirvân, Errân ve Azerbaycan'ı da içine alan Kuzey İran sarayları özellikle şair ve âlimler için çok cazipti. Atabey İldeniz Hemedân'da kendisinin gömülmüş olduğu türbe ile birlikte bir de medrese yaptırmıştı. Ayrıca o büyük şair ve mütefekkirleri himaye ediyordu. İldeniz'in saray çevresinde; Nizâmî, Şirvanlı Hâkanî, Şirvânlı Felekî gibi şairler yaşamışlardı. İmâdeddîn Gaznevî ve Şefrûh İsfahanî ise Atabeg Pehlivân Muhammed'in kasidecileri arasında idiler. Kızıl Arslan da aile geleneğini sürdürerek; Mücîreddîn Beylekanî, Nizâmî, Kıvâmî ve Zahireddîn Faryâbî gibi birçok büyük ve ünlü şairi himaye etmişti. Nusreteddîn Ebû Bekr de ulemaya teveccühü, cami ve medreseler inşa ettirmekteki gayretiyle meşhurdur. Atabeg Özbek de Tebriz'de büyük masraflar ile büyük bir köşk yaptırmıştı. Mü'mine Hâtûn için Nahçıvân'da yaptırılan türbe ise, İldenizliler devrinin en güzel mimari örneklerinden biri kabul edilmektedir.

Bibliyografya:

Abbâs İkbâl Aştiyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacariye* (yeniden nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî), hş. 1347.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period,* Cambridge 1968.

_____, "Ildeniz", *EI²*.

Boyle, A. J., "Dynastic And Political History of The İl-Khāns", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period,* Cambridge 1968.

Kafesoğlu, İ., *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1229), Ankara 1956.

Merçil, E., "İldenizliler (Azerbeycan Atabeyleri), *Büyük İsl. Tar.,* Cilt: VIII, s. 81-110.

Minorsky, V., "Özbek", *İA.*

Mirza Bala, "İldeniz", *İA.*

Sümer, F., "Kızıl-Arslan", *İA.*

_____, "Pehlivân", *İA.*

Taneri, A., *Celâlü'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı,* Ankara 1977.

Bezer, G. Öğün, "İldenizliler", *DİA,* s. 82-84.

8.2. Salgurlular

İran'ın Fars bölgesindeki Salgurlu Atabegliği yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Salgurlu (Salur)lara mensup sadece bir grup tarafından kurulmuştu. Bu devleti kuranların bu boydan olduklarını unutmadıkları, paralarının üzerine bastırdıkları boya ait damgalar ve hanedana mensup bir şehzadenin taşıdığı Salgur isminden anlaşılıyor. Onların devletlerinin kuruluşu sırasında taşıdıkları "Atabeg" unvanı, daha ziyade hanedanlarını tesis için bir basamak olmuş, daha sonra bu unvanı "sultan" veya "hükümdar" karşılığında kullanmışlardı.

Selçukluların Fars hâkimi Melik Melikşâh, bu bölgede yaşayan Salgurluların reisi ve aynı zamanda kendi atabegi Sungur'un kardeşini, kızgın bir anında, suçsuz olduğu halde öldürmüştü. Atabeg Sungur sahip olduğu kuvvete güvenerek isyan etti ve Melikşâh'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Melikşâh mağlup oldu ve kurtuluşu Şîrâz'dan uzaklaşmakta buldu. Böylece Sungur Şîrâz'ı ele geçirerek, merkez bu şehir olmak üzere, Salgurlu hanedanının temellerini attı (543/1148-1149). Fars hâkimiyetini kaybeden Melikşâh, amcası Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd'un huzuruna gitti ve ondan aldığı yardımcı kuvvetlerle tekrar Fars'a yürüdü, fakat Sungur'a mağlup olarak geri döndü. Melikşâh birkaç kere bu şekilde şansını denedi ise de her seferinde başarısızlığa uğradı. Bu suretle ülkesi kati olarak Atabeg Sungur'un idaresi altına girdi. Atabeg Sungur ile Kirmân Selçuklularından I. Muhammed arasında samimi bir dostluk vardı. Her ikisi de kendi ülkeleri ile iktifa etmekte ve komşusuna taarruzdan uzak durmaktaydılar. Lur-ı Buzurg sülalesinden Muhammed b. Ali, Atabeg Sungur'un hizmetine girmişti. Onun ölümünden sonra oğlu Ebû Tâhir de önce Atabeg Sungur'un hizmetinde kaldı. Ebû Tâhir, Atabeg'den aldığı yardım ile Luristân'a gitti ve o bölgeyi ele geçirmeyi başardı, fakat çok geçmeden de bağımsız olmanın yollarını aradı. Kendisini yetiştiren Sungur'a muhalefet ederek, onun itaatinden çıktı (550/1155). Atabeg Sungur zaman zaman Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine de karıştı (Bk. Irak Selçukluları kısmı). Kays Adası emîrleri, daha önceki devrede, bu adanın karşısındaki sahil limanlarının yarısının kendi idareleri altında olmasını sağlamışlardı. Atabeg Sungur'un zamanında da birkaç defa elçiler göndererek, öteki yarısını istediler. Atabeg Sungur Kays Adası emîrlerinin isteklerini kabul etti. Ancak onlar sahil limanlarını ele geçirdikten sonra serkeşliğe ve etrafa saldırmaya başladılar. Sungur onları cezalandırmak için bir teşebbüste bulunmadı. Sungur elli bir yaşında iken öldü (556/1161).

Atabeg Sungur'un ölümünden sonra oğlu Tuğrul küçük yaşta olduğundan yerine kardeşi Zengî geçti. Fakat daha tahttaki yerini alamadan o muhalefet ile karşılaştı ve neticede bu muhalefeti yok etmeye muvaffak oldu. Atabeg Zengî bir ara Abbâsî halifesinin veziri Yahyâ b. Hübeyre'nin teşviki ile Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın yerine Şehzâde Mahmûd b. Melikşâh adına hutbe

okutmuştu. Onun bu sırada müttefiki Emîr İnanç idi (Bk. Irak Selçukluları kısmına). Emîr İnanç'ın Irak Selçuklu Devleti'ne itaati sağlanınca, Zengî yalnız kalmış oldu (1162). Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz onu sulh yoluyla kazanmaya gayret gösterdiler.Bu maksatla da onlar Atabeg Zengî'ye haber göndererek itaatini temin için huzura çığırdılar. Atabeg Zengî önce bu davetten korktu ise de, sonra İsfahan'da bulunan Sultan Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz'in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Bu suretle Salgurlu hânedânı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tabi oluyordu (1165). Bir müddet sonra Atabeg Zengî Fars halkına kötü davranmaya başladı. Halktan bir grup Huzistân hâkimi Şumla'yı davet ettiler. Şumla askerlerini toplayarak Fars bölgesine yürüdü. Atabeg Zengî onunla yaptığı mücadeleyi kaybederek Şebânkârelilere sığınmak zorunda kaldı. Böylece Şumla Fars ülkesine hâkim olmuştu. Ancak o da Atabeg Zengî'nin düştüğü hatayı tekrarlayarak Fars halkına kötü davrandı. Salgurlu askerleri de yaptıklarına pişman olarak Zengî'nin etrafında toplandılar. Atabeg Zengî Fars'a tekrar hâkim oldu. Şumla ise ülkesine geri dönmek zorunda kaldı (564/1168-1169). Atabeg Zengî tekrar ülkesine dönmüştü ki, şimdiye kadar Salgurların iyi komşuluk münasebetleri içinde bulundukları Kirmân Selçuklu Devleti'nde Melik Tuğrulşâh'ın ölümünden (565/1169-1670) sonra dört oğlu tahtı ele geçirmek için mücadeleye başladılar (Bk. Kirmân Selçukluları kısmına). Bu dört şehzadeden Turan-şâh Fars'a sığınmış ve birkaç defa Zengî'nin yardımı ile Kirmân'a gitmişse de tahtı ele geçirmeye muvaffak olamamıştı. Atabeg Zengî, II. Arslan-şâh'a da yardımcı olmuştu. Diğer taraftan Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın ölümünden (571/1175-1176) sonra, Atabeg Cihân Pehlivân onun yerine oğlu III. Tuğrul'u tahta geçirdi. Huzistân'da bulunan Arslan-şâh'ın kardeşi Muhammed tahtı ele geçirmeye çalıştı ise de başarılı olamadı (Bk. Irak Selçukluları kısmına). Şehzâde Muhammed, Zengî'ye sığınmaktan başka çare bulamamıştı. Ancak Atabeg Cihân Pehlivân'ın tehdidi karşısında Zengî onu teslim etmek zorunda kaldı. Zengî daha sonra hutbeyi Sultan Tuğrul adına okutarak ona tabi oldu. Kirmân'da ise Salgurluların yardımı ile II. Turan-şâh tahtı ele geçirmişti (Bk. Kirmân Selçukluları kısmına). Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra gelişen olaylar ve şehzadelerin taht mücadelelerinden anlaşıldığına göre, artık Salgurlular Kirmân Melikleri tarafından yardım hususunda başvurulan ilk kimse durumuna gelmişlerdi. Kirmân siyaseti üzerinde ve meliklerin tahta geçişlerinde Salgurlu tesiri büyüktü. Bu tesir onların bir müddet sonra Kirmân eyaletinde kuracakları hâkimiyetin ilk belirtileri idi. Atabeg Zengî 574/1178-1179 yılında öldü.

Zengî'nin ölümünden sonra beş oğlundan, daha önce veliaht tayin edilmiş olan, Tekle Salgurlu hanedanında babasının yerine geçti. Atabeg Tekle'nin ilk yıllarında, Atabeg Cihân Pehlivân Fars'a bir akın yaparak Şirâz'ı yağmaladı ve halktan birçok kişiyi öldürdü (575/1179-1180). Tekle'ye karşı amcasının oğlu

Tuğrul taht mücadelesine girişti (1179-1180). Ancak Tuğrul başarılı olamayarak, Şebânkâre emîrlerine sığınmak zorunda kaldı. Atabeg Tekle akrabalıktan dolayı Tuğrul'u bağışladı ve ona hürmet ederek aman verdi. Tuğrul bu defa Irak'a gitti ve Atabeg Cihân Pehlivândan ordu temin ederek Fars'a yürüdü. Tuğrul bu hareketi iki-üç kere tekrarladı ise de, her seferinde mağlup olmaktan kurtulamadı. Neticede Atabeg Tekle, Tuğrul'u esir aldı ve öldürttü (577/1181-1182). Hârezmşâhlar Devleti'nden Sultan-şâh'ın Merv ve Serahs şehirlerini ele geçirmesi üzerine buralardaki Oğuzlar dağıldılar. Bu Oğuzlar'dan beş bin kişilik bir grup Fars'a, daha kalabalık bir grup da Kirmân'a geldiler. Fars'a gelenlerin bu bölgedeki soydaşları Salgurluların muhtemelen daha kuvvetli bir durumda olmaları sebebiyle mühim bir rol oynayamadıkları ve onlarla kaynaştıkları anlaşılıyor. Kirmân Selçukluları Oğuzlara karşı Atabeg Tekle'den yardım istedilerse de, bu Salgurlu ordusundan faydalanamadılar (575/1179-1180). Diğer taraftan Atabeg Tekle devrinde Lur-ı Buzurg sülalesinden Nusreteddîn Hezâresb b. Ebû Tâhir'in kuvveti gittikçe artmıştı. Şulleri Luristân'dan çıkarttığı gibi, onların ülkesi Şulistân'ı da istila etti. Şuller Fars'a sığındılar. Atabeg Tekle, Hezâresb üzerine birkaç defa kuvvet yolladı ise de başarı kazanamadı. Buna mukabil Hezâresb Salgurluların idaresi altındaki bölgelerden iki kasabaya hâkim oldu. Neticede iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Atabeg Tekle 594/1197-1198 yılında öldü.

Tekle'den sonra kardeşi Sa'd, Salgurlu Devleti'nin başına geçti. Onun zamanı Salgurlular için parlak bir devre oldu. Sa'd'ın atabegliğinin hemen başında Fars'ta kıtlık oldu ve peşinden de veba hastalığı geldi. O muhtemelen peşpeşe gelen bu afetlerin Fars üzerinde yarattığı çöküntünün tesirlerini yok etmeye çalışmış, ondan sonra da ülkesini genişletmek için seferlere çıkmıştır. Bu sırada Kirmân'a Oğuzlardan sonra Hârezmşâhlar hâkim olmuşlardı. Ancak buradaki Oğuzlar karışıklıklara sebep olmakta, Şebânkâre emîrleri de zaman zaman bu olaylara karışmaktaydı. Neticede Şebânkâre emîri Nizâmeddîn Mahmûd Berdesîr'i ele geçirdi. Ancak ona karşı Kirmân emîrleri ve Türkler ayaklandılar. Şehre önce Oğuzlar hâkim oldularsa da, Atabeg Sa'd'ın kuvvet ve kudretinden çekinerek Berdesîr'i Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Bu suretle Salgurlular için Kirmân hâkimiyetinin ilk merhalesi, Berdesîr'in ele geçirilmesi ile başlamış oluyordu (1204). Atabeg Sa'd, İsfahan ve Hemedân'ı ele geçirerek, ülkesini genişletmek istiyordu. Bu maksatla hazırlıklarını tamamladıktan sonra İsfahan'a yürüdü ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan bu şehri ele geçirdi (600/1203-1204). Atabeg Sa'd'ın bu sebeple Şîrâz'ı boş bırakması, öteden beri Salgurluların düşmanları olan Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) ve Şebânkâre Emîrleri için kaçırılmaz bir fırsattı. Ayrıca Atabeg Sa'd, İsfahan'ı zapt etmekle Azerbaycan Atabegleri'nin de hâkimiyet sahasına el atmış oluyordu. Atabeg Özbek b. Pehlivân Şîrâz'a bir akın yaptı. Diğer taraftan Şebânkâre emîri Mübâriz de Atabeg Sa'd'ın seferde bulunmasından istifade ile Kirmân üzerine yürüdü. Ancak onun bu seferi başarısız bir teşebbüs olarak

kaldı. Bir süre sonra Kirmân'dan dönen bir devlet adamı Atabeg Sa'd'ı adı geçen bölgedeki hâkimiyetini kuvvetlendirmesi için bir sefere teşvik etti. Sa'd hazırlıklarını tamamladıktan sonra 9 Ocak 1209'da başkent Berdesîr'e girdi. O Kirmân'da iken Oğuzlar da Bem şehrini ele geçirmişlerdi. Atabeg Sa'd onları itaat altına almak için Bem şehrini kuşattı. Fakat bu sırada başka bir tehlike ortaya çıktı. Hârezmşâhların Nîşâbûr valisi Kezlik Hân, Sultan Âlâeddîn Muhammed'e muhalefet etmiş, sonra onun karşısında tutunamayacağını anlayarak Kirmân'da kendisine bir hâkimiyet sahası bulmak için o tarafa yürümüştü. Atabeg Sa'd bir hile ile Kezlik Hân'ı Kirmân'dan kaçırmıştı. Sa'd Oğuzlar ile anlaştıktan sonra Şîrâz'a döndü. O beş aya yakın bir süre kaldığı Kirmân'ı düzene sokmuş ve büyük kısmı ile de itaat altına almıştı. Daha sonra Kirmân'ın ihmal edildiği anlaşılıyor. Neticede Kirmân'a Hârezmşâhlar hâkim oldu (1213). Hârezmşâhlar Fars bölgesine de akınlar yapmışlar ve bu akınlar Şîrâz'a kadar uzanmıştı. Atabeg Sa'd, Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillâh'a isyan eden bazı Türk emîrlerini desteklemiş ve onların affedilmesini sağlamıştır. Hârezmşâhların Irak-ı Acem hâkiminin Bâtınîler tarafından öldürülmesi, bu şahsın sahip olduğu ülkeyi ele geçirmek isteyenler arasında yeni bir mücadeleye yol açtı. Bir taraftan Atabeg Sa'd, diğer taraftan Atabeg Özbek Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için süratle harekete geçtiler. Sultan Muhammed ise bu yerleri onlara bırakmak niyetinde değildi. O da büyük bir ordu ile her iki atabege mani olmak için batıya yürüdü. Atabeg Sa'd Rey civarında yapılan savaşta Hârezmşâh kuvvetlerine hücum etti ve bu savaşta mağlup olarak esir düştü (64/1217-1218). Daha sonra Sultan Muhammed, Atabeg Sa'd'ı affetti ve her iki hükümdar arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Atabeg Sa'd Fars'ın iki müstahkem kalesi Istahr ve Eşkenvân'ı ve ülkenin gelirinin 1/3'nü haraç olarak Hârezmşâhlara verecekti. Ayrıca bütün ülkede hutbe Hârezmşâh adına okunacaktı. Atabeg Sa'd beraberinde Hârezmli kuvvetler olduğu halde Şîrâz'a döndü (Muharrem 615/Nisan 1218). Ancak oğlu Ebû Bekr babasını şehre sokmadı. Atabeg Sa'd oğlunu mağlup ederek Şîrâz'a girdi ve onun hapse atılması için emir verdi. Hârezmşâhlardan Gıyâseddîn Pîrşâh Moğollar önünde mağlup olduktan sonra Kirmân'ı ele geçirmişti. Gıyâseddîn Şîrâz'a kadar uzanan akınlar yaptı ve Fars ülkesinin çoğunluğuna hâkim oldu. Atabeg Sa'd mücadelenin uzadığını görünce, ülkeyi aralarında paylaşmak suretiyle onunla anlaştı. Fakat Moğolların kendi ülkelerini tahrip ettiklerini öğrenen Gıyâseddîn Şîrâz'da fazla oturamamış ve Huzistân'a gitmek zorunda kalmıştı. Lur-ı Buzurg sülalesinden Hezâresb'in ölümünden sonra yerine, annesi Salgurlu hanedanından olan, oğlu Tekle geçti. Atabeg Sa'd, Şullerin teşviki ile Tekle'nin üzerine ordu sevk etti ise de, bir netice elde edemedi. Atabeg Sa'd 13 Zilkade 63/5 Kasım 1226'da öldü.

Hapisten çıkarılan Ebû Bekr babasının yerine geçti. Ebû Bekr saltanatının başında Şebânkâreler ile mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Sultan

Celâleddîn Hârezmşâh İsfahan önünde Moğollar ile karşılaştığı zaman (26 Ağustos 1228), ona yardımcı olanlar arasında Ebû Bekr de bulunuyordu. Atabeg Ebû Bekr yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında uzak görüşlü davrandı. Moğol hükümdarı Ögedey'in huzuruna kardeşini elçi olarak gönderdi ve itaatini bildirdi. Ögedey Hân itaatinden memnun olduğu için Fars'ın idaresini tekrar ona bıraktı. Buna mukabil, Atabeg Ebû Bekr yıllık 30.000 dinar vermeyi ve Moğol şahnesini ülkesine kabul etmeyi taahhüt ediyordu. Kays Adası hâkimi Melik Sultan seleflerinin Fars Atabegleri ile takip ettiği barış ve dostluk yolunun aksine serkeşliğe başlamıştı. Atabeg Ebû Bekr'in onu cezalandırabilmesi için gemilere ihtiyacı vardı. Hürmüz Adası hâkimi Seyfeddîn Ebû Nazr Ali, atabeg ile anlaşarak Kays Adası'na hâkim oldu (1229). Seyfeddîn Ebû Nazr daha sonra anlaşma şartlarına uymayarak bütün Kays Adası'nı kendisine mâl etmiş, Atabeg Ebû Bekr'in hissesini vermemişti. Atabeg Ebû Bekr, Kayslı gemi sahiblerinin yardımı ile bir ordusunu Kays Adası'na yolladı. Burada yapılan savaşta Seyfeddîn öldürüldü ve ada Salgurluların idaresi altına girmiş oldu (1230). Atabeg Ebû Bekr, Basra Körfezi hâkimiyetini Arabistan sahillerine kadar genişletti. Bazı Hind ülkelerinde de adına hutbe okunuyordu. Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'ın ölümünden (1231) sonra, Moğol ordusunun amansız takibinden yorulan Hârezmşâh emîrlerinden bir kısmı Atabeg Ebû Bekr'in yanına kaçmışlardı. Bu emîrler daha sonra Kirmân'a bir sefer yaptılarsa da başarı sağlayamayarak Şîrâz'a döndüler (632/1234-1235). Bu devrin mühim olaylarından birisi de Ebû Bekr'in kardeşi Salgur-şâh ile olan münasebetleridir. Ebû Bekr kardeşinden çekinmiş ve her zaman isyan edebileceğini düşünerek onu öldürmüştü. Atabeg Ebû Bekr Moğollara karşı olan vecibelerini daimî surette yerine getirmekte ve dostane münasebetlerini devam ettirmekte idi. Ancak Moğollara verilen haraç yüzünden yeni vergiler konulması gerekmişti. Atabeg Ebû Bekr Şîrâz'da hastalandı ve yetmiş yaşında iken 5 Cumâdâ II. 658/18 Mayıs 1260'da öldü. Yerine oğlu II. Sa'd geçti ise de, bu atabegin hükümdarlık süresi sadece on iki gün sürmüş ve sonra ölmüştü (30 Mayıs 1260).

Atabeg II. Sa'd'ın çok kısa süren hükümet devresinden sonra yerine henüz çocuk yaşta olan oğlu Muhammed geçirildi. Yaşının küçüklüğünden dolayı onun naipliği annesi Bibi Terken Hâtûn'a verildi. Haris bir kadın olduğu anlaşılan Terken Hâtûn devlet idaresini doğrudan doğruya ele aldı. Atabeg Muhammed de iki yıl yedi aylık bir hükümet devresinden sonra sarayın damından düşerek öldü (6 Muharrem 661/20 Kasım 1262). Devlet erkânı ve ordu Muhammed-şâh b. Salgur-şâh'ın atabeg olmasını kararlaştırdılar.

Atabeg Muhammed-şâh tahta geçer geçmez duruma hâkim olmuş, hazine ve askerleri kendi kontrolü altına almıştı. Ayrıca Terken Hâtûn'un da sözlerine iltifat etmiyordu. Bu durum Terken Hâtûn'un devlet üzerinde sürdürmek istediği otoriteyi engellemiş oluyordu. Muhammed-şâh, İlhanlı hükümdarı Hûlâgû Hân'ın yanına gelmesi için yaptığı çağrıya uymadı. Bu fırsatı

kaçırmak istemeyen Terken Hâtûn, emîrlerle birleşerek, Muhammed-şâh'ı sekiz ay hükümet sürdükten sonra atabeglikten uzaklaştırdı ve Hûlâgû'nun yanına gönderdi (1263).

Muhammed-şâh'tan sonra kardeşi Selçuk-şâh hapiste bulunduğu Istahr Kalesi'nden çıkartılarak Şîrâz'a getirildi ve atabeglik tahtına oturtuldu. O atabeg olduktan hemen sonra ülke için zararlı gördüğü bir grup ümerâyı ortadan kaldırmıştı. Terken Hâtûn'un da devlet idaresindeki kuvvetli durumunu anlamış görünüyor. Bu bakımdan Terken Hatûn ile evlendi ve çok geçmeden de onu öldürttü. Ancak adı geçen Hâtûn'un ölümü ile Salgurlu Devleti'nin yıkılmasına sebep olacak olaylar dizisi de birbirini takip etti. Selçuk-şâh bundan sonra Şîrâz'daki Moğol şahnelerini de öldürttü. Bu olayları haber alan Hûlâgû, Selçuk-şâh'ın isyanını bastırmak üzere Fars'a bir ordu gönderdi. Selçuk-şâh af dileyeceği yerde, Moğollar ile savaşı tercih etti. Nihayet Moğollar onu Kâzerûn şehrinde yakalayarak öldürdüler (Şubat 1264).

Selçuk-şâh'ın ölümünden sonra Salgurlu tahtına II. Sa'd'ın kızı Abiş Hâtûn geçirildi. Abiş'in atabegliğinin ilk yılında en büyük olay Kadı Seyyid Şerefeddîn İbrâhim'in isyanı idi. Bir grup halk da onun "âhirü'l-zaman" mehdisi olduğuna inanmışlardı. Neticede Seyyid, Şîrâz'ı ele geçirmeye çalıştı ise de, bu isyan bastırıldı ve taraftarları da dağıtıldı (Nisan/Mayıs 1264). Atabeg Abiş daha sonra Hûlâgû'nun oğlu Mengü Timûr ile evlendi, yaşının küçüklüğü sebebi ile bir süre idari işlere karışmadı. Bu sırada Fars'ta tam bir Moğol hâkimiyeti sürmekte, devleti İlhanlı hükümdarının gönderdiği şahneler idare etmekte idi. Nihayet Sultan Ahmed Teküdâr Fars'ın devamlı karışıklıklar içinde bulunması ve ayrıca oradaki Moğol ümerasından memnûn olmaması üzerine İlhanlı sarayında bulunan Atabeg Abiş'ın Şîrâz'a dönmesine müsaade etti (1284). Atabeg Abîş tekrar Salgurlu tahtına oturdu. Bir süre sonra Moğollar tarafından Fars bölgesini idare etmek için gönderilen Seyyid İmâdeddîn'in öldürülmesi, Atabeg Abîş'in İlhanlı Sultanı Argun'un huzuruna çağrılmasına sebep oldu. Atabeg Abiş Tebriz'de muhakeme edildi ve tekrar Şîrâz'a dönmesine müsaade edilmedi. O 11 Zilkade 685/29 Aralık 1286'da öldü. Atabeg Abiş'in ölümü ile Fars'ta Salgurlu hâkimiyeti tamamiyle sona erdi ve bölge Moğol idaresi altına girdi.

Moğolların Hârezmşâhları tarih sahnesinden silmesi Salgurluların Moğolların itaatine girmesine yol açmıştı. Ancak bu sefer Salgurlular Basra (Fars) Körfezi'nden geçen Hindistan-Çin ticaret yoluna hâkim oldular. Onların uzak görüşlü siyasetleri neticesinde Moğollara itaati kabul etmeleri uzun müddet bölgeyi Moğol taarruzundan uzak tutmuş ve onların önünden kaçan ilim adamı ve edebî şahsiyetin sığınağı Salgurlu başkenti Şîrâz olmuştu. Onların bu davranışı gerek o devrin müellifleri, gerekse şairleri tarafından takdir edilmiş ve haklarında medhiyeler yazılmıştı. Salgurluların ilim ve sanat hâmiliği

Şîrâz'ı bir kültür merkezi haline getirmişti. Bu sebepten onların hâkim olduğu devrenin, İran kültür tarihi bakımından da önemi büyüktür. Sa'dî, Mecd-i Hemger gibi meşhur şairler Salgurlu saray muhitinde yetişmişlerdi. Yine tarihçi Vassâf, Kadı Beyzâvî ve Kutbeddîn Şîrâzî gibi ilim adamlarının yetişme çağları onların idaresindeki Şîrâz'da olmuştu.

Salgurlular bazıları bugün dahi mevcudiyetlerini muhafaza etmekte olan imar faaliyetleri ile de Fars bölgesini zenginleştirdiler. Bilhassa Şîrâz'da mescidler, ribâtlar ve hastahaneler yapılmış, şehir bağ ve bahçeler ile süslenmişti. Salgurlular devrinde kalabalıklaşan Şîrâz'a yeni mahalleler ilave edilmişti. Çin-Hindistan ticaret yoluna hâkim olunması üzerine ticaretin gelişmesi için kervansaraylar ve çarşılar yapılmıştı. Âdil idareleri sebebi ile halk tarafından sevilen Salgurlu atabegleri, Selçuklulardan sonra yüz otuz sekiz yıl daha Türk hâkimiyetini Fars'ta devam ettirmişlerdir.

Bibliyografya:

Abbâs İkbâl Aştiyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran, ez Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacariye* (yeniden nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî) hş. 1347 [3].

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217), *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Period,* Cambridge 1968.

Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Fars-nâme-i Nâsırî,* Tahran hş. 1313.

Haig, T. W., Sa'd b. "Zengî", *İA.*

_____, "Salgurlular", *İA.*

Hasan İmdâd, *Şirâz der Guzeşte ve hâl,* Şirâz hş. 1339.

Köprülü, F., "Salur", *İA.* (İ. Kafesoğlu tarafından tâdil edilmiştir).

Merçil, E., *Fars Atabegleri Salgurlular,* Ankara 1975.

_____, "Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği'nde İmar Faaliyetleri", *Sanat Tarihi Yıllığı,* VIII, İstanbul 1979.

_____, "Salgurlular", *DİA,* s. 29-31.

Nusretullah Mişkûtî, *Ez Selacika tâ Safaviye,* Tahran hş. 1343.

Rahmetullah Mihrâz, *Büzürgân-ı Şîrâz,* Tahran hş. 1348.

Spuler, B., *Die Mongolen in Iran;* Trk. trc. C. Köprülü, *İran Moğolları,* Ankara 1957.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,* Ankara 1972[2].

8.3. Zengîler

Bu atabegliğin kurucusu Zengî, Büyük Selçuklu sultanı Melik-şâh'ın bir Türk-Memlûk kumandanı ve Halep valisi olan, Aksungur'un oğlu idi. Irak Selçuklu sultanı Mahmûd 521/1127'de Zengî'yi Musul valisi ve aynı zamanda iki oğluna atabeg olarak tayin etmişti. Ayrıca Zengî bundan sonra "İmâdeddîn" lakabıyla da anılmaya başladı. Atabeg Zengî Musul'a hâkim olunca, büyük ve kuvvetli bir Türk devleti kurmaya çalıştı. Başlangıçta çevreyi hâkimiyeti altına alarak Haçlılar ile siyasi ve askerî mücadelelere girişmek arzusunda idi. Bu sebeple de Diyarbekir ve Suriye'nin Arap ve Türkmen hâkimlerine karşı bir genişleme siyaseti izlemeye başladı. Aynı siyaseti Bizanslılar ve Haçlılara karşı da takip ediyordu. Nitekim Zengî bu arzusunu gerçekleştirmek için süratle harekete geçti. Sincâr, Hâbur ve çevresini, Nusaybin ve Harran'ı ele geçirdi, daha sonra da Halep'e hâkim oldu (1128). Onun bu başarısı, Haçlıların Halep üzerindeki arzularına da son verdi. Zengî Dımaşk'a da hâkim olmak istiyordu, ancak bunun için de Hamâ ve Hıms'ı almak gerekiyordu. O bir hile ile Hamâ'yı zapt etti (1130), Hıms önünde başarılı olamayarak Musul'a döndü (Bk. Börîler kısmına). Buna rağmen o tereddütsüz Hıms'a kadar bütün Suriye'nin hâkimi idi. Diğer taraftan Zengî'nin bu genişleme hareketleri, ülkeleri tehdit altında kalan Artukluların birleşmesine sebep oldu. Zengî emrindeki dört bin kişilik kuvvetle, Artukluların yirmi bin kişilik ordusunu geri çekilmeye mecbur etti. Neticede iki taraf barışı tercih etti (524/1130). Bu zafer Zengî'ye Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu hâkimiyetini sağlamıştı. Öte taraftan Şehrizur havalisi ve bugünkü Kerkük bölgesi Türkmenler ile meskûn idi. Atabeg Zengî 1139'da bu bölgeleri itaat altına almaya muvaffak oldu. O Hakkarî civarındaki Kürt reisleri ile de savaşarak bu bölgeyi emniyete kavuşturdu. Daha sonra Artuklulardan Dâvud ile mücadeleye girişti. Dâvud, Zengî karşısında tutunamayarak Âmîd'i dahi terk etti. Zengî bu şehri adına hutbe okunmak şartıyla, Artuklulardan Timurtaş'a bıraktı (536/1141). Zengî'nin idaresi altına almak için uğraştığı devletlerden birisi de Böriler idi. Neticede Böriler onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar (Bk. Böriler kısmına). Zengî böylece devletini tanzim edip hazırlandıktan sonra, Haçlılar ile mücadeleye başladı, 1130 yılında Esârib Kalesi'ne hücum etti. Kudüs kralı bu kalenin yardımına koştu ise de, Zengî bir meydan savaşında Haçlıları mağlup etti. Esârib Kalesi zapt ve tahrip edildi. Türk kumandanı Savar idaresindeki Zengî'nin kuvvetleri Kudüs kralı Foulque idaresindeki Haçlı ordusunu mağlup etti (1137). Zengî bundan sonra Haçlılar ile mücadeleyi sürdürdü ve Urfa'yı ele geçirmek istedi. Urfa Haçlı Kontluğu Zengî'nin devletini ikiye ayıran bir durumda ve şehir İslâm ülkeleri ticaret yolları üzerinde çok önemli bir yerdeydi. Bu sırada Haçlılar kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşler, Antakya hâkimi II. Raymond ile Urfa kontu II. Joscelin'in arası açılmıştı. Bu durum Zengî'nin lehine idi.

Zengî önce Joscelin ile bir ittifak yapmış olan Diyarbekir hâkimi Kara Arslan'a hücum etti, maksadı Haçlıları aldatmaktı, daha sonra büyük Türkmen kuvvetleri ile Urfa'ya yürüyerek burayı muhasara etti. Muhasara dört hafta sürdü ve neticede Zengî 26 Cumâdâ II. 539/24 Aralık 1144'te Urfa şehrini ve kalesini zapt etti. Onun bu başarısı bütün İslâm dünyasında sevinç ve şenliklerle karşılandı, bu sebeple şiirler yazıldı. Urfa'nın düşmesi Avrupa'da da müthiş bir heyecan fırtınası yaratmış ve II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep olmuştu. Urfa'yı zapt etmesi Zengî'yi İslâm dünyasının kahramanı yapmıştı.

Atabeg Zengî'nin Irak Selçuklu Sultanları ve Abbâsî halifeleri ile olan münasebetleri de zaman zaman değişik bir seyir takip etti. Muhtelif zamanlarda Selçuklu sultanlarına meydan okudu. Zengî, Sultan Mahmûd'un oğlu Alp Arslan'ı himayesi altına almıştı ve bu şehzadeyi tahta geçirmek istiyordu. Sultan Mes'ûd ise ülkesindeki karışıklıkların ve isyanların sebebinin Zengî olduğu inancında idi. Bu sebeple ona karşı bir cezalandırma seferi tertipledi. Neticede Zengî, Sultan'ı teskin etmeye muvaffak oldu. Her ikisi arasındaki anlaşmaya uygun olarak Zengî'nin 100.000 dinar ödemesi gerekiyordu. Fakat Zengî Haçlılar ile meşguliyetini ileri sürerek bu paraya itiraz etti. Sultan da onunla daimî olarak bir uzlaşma sağlamak için bu paradan vazgeçti. Bundan sonra Zengî ile Sultan Mes'ud'un münasebetleri bozulmadı. Zengî 541/1146 yılında, Caber Kalesi'ni kuşatırken, muhafızlarından biri tarafından öldürüldü.

Atabeg Zengî öldüğü zaman, toprakları oğulları Nûreddîn Mahmûd ve I. Seyfeddîn Gazî arasında bölündü. Nûreddîn Mahmûd merkezi Halep olmak üzere Suriye'yi, Seyfeddîn Gazî ise merkezi Musul olmak üzere el-Cezîre'nin idaresini ele aldılar. Daha sonra ailenin üçüncü bir şubesi ayrı olarak takriben elli yıl Sincâr'da hüküm sürdü.

8.3.1. Musul Kolu

Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra Selçuklu şehzadelerinden Alp Arslan b. Mahmûd atabegliğin idaresini ele geçirmeye teşebbüs etti ise de bunda başarıya ulaşamadı. I. Seyfeddîn Gazî, Şehrizûr'dan davet edilerek Musul'da babasının yerine geçti. O Halep'teki kardeşi Nûreddîn ile de anlaştı. Hattâ Urfa'da çıkan isyanı bastırması ve şehri tekrar alması için Nûreddîn'e askerî yardımda bulundu (1146). Diğer taraftan Mardin Artuklu hükümdarı Hüsâmeddîn Timurtaş, Zengî'nin ölümünden yararlanarak Dârâ Kalesi'ni ve bazı yerleri geri almıştı. I. Gazî 542/1147'de harekete geçti, bu iki Türk devleti arasındaki muhtemel bir savaşı kadılar önlemiş, ancak yapılan anlaşmada Dârâ Seyfeddîn Gazî'nin idaresinde kalmıştı. Urfa'nın Müslümanların eline geçmesinin sebep olduğu II. Haçlı seferi fırtınası Dımaşk'ı da tehdit etmişti. Börilerin vezirî ve devletin gerçek hâkimi Mu'ineddîn Üner, Gazî'den yardım

istemişti. Seyfeddîn Gazî bu şehrin yardımına koşmak için, kardeşi Nûreddîn Mahmûd ile birleşti. Fakat ona fazla itimat etmeyen Üner'in doğulu Hristiyan Prenslere şehri Seyfeddîn Gazî'ye bırakmak niyetinde olduğunu bildirmesi etkisini göstermiş, neticede Haçlılar kuşatmayı terk etmek zorunda kalmışlardı (1148). Seyfeddîn Gazî kardeşi Nûreddîn Mahmûd'a Haçlılar ile yaptığı mücadelede de yardımcı oldu. Nûreddîn Antakya prensi Raymond'u İnnib (veya İnab)'de bozguna uğrattığı sırada beraberinde Seyfeddîn'in de kuvvetleri vardı (1149). I. Seyfeddîn Gazî 544 yılı Cumadâ II. ayının sonlarında (Kasım 1149) Musul'da öldü.

Seyfeddîn Gazî'nin yerine büyük kardeşi Kutbeddîn Mevdûd geçti. Ancak bazı emîrler Nûreddîn Mahmûd'un atabeg olmasını istiyorlardı. Nitekim bu emîrlerden Sincâr valisi Şemseddîn Muhammed, Nûreddîn'i davet ederek şehri ona teslim etti. Mevdûd da ordusuyla harekete geçmişti. Neticede iki taraf arasındaki anlaşmazlık barış yolu ile çözüldü. Nûreddîn Sincâr'ı kardeşine terk ederken, buna karşılık Hıms ile Rakka'yı alıyordu (544/1149). Bundan sonra da iki kardeş Haçlılara karşı İslâm cephesini birleştirmek için çok çalıştılar. Nûreddîn'in Hârim'de Haçlılara karşı kazandığı savaşa Mevdûd da iştirak etmişti (Ramazan 559/Ağustos 1164). Bu savaşın kazanılmasında Zeyneddîn Ali Küçük kumandasındaki Musul askeri büyük rol oynamıştı. Kutbeddîn Mevdûd 564/1167 yılında Haçlılar üzerine yürüdü. Trablus'un kuzeydoğusundaki Irka ve Cebele'yi muhasara ve tahrip etti. Sonra Nûreddîn ile birleşti, iki kardeş sefere birlikte devamla bazı kasabaları ele geçirdiler. Ve Bânyâs üzerine yürüdüler. Daha önceki bir tarihte ise Irak Selçuklu Sultanı II. Muhammed, Abbâsî halifesi Muktefî ile anlaşmazlığa düşmüş ve bu sebeple Bağdat'ı kuşatmıştı (1157). Kutbeddîn Mevdûd Musul'dan Zeyneddîn Ali Küçük'ü sultana yardıma gönderdi. Ancak Ali Küçük yardım konusunda pek ciddî davranmamış, daha sonra Musul'a dönmüştü. Kutbeddîn Mevdûd ise 22 Zilhicce 565/6 Eylül 1170'de öldü.

Mevdûd yerine büyük oğlu II. İmâdeddîn Zengî'nin geçmesini vasiyet etmişti. Fakat naibi Fahreddîn Abdülmesih ve Mevdûd'un eşinin tesiri ile atabeglik küçük oğlu Seyfeddîn II. Gâzî'ye verildi. İmâdeddîn Zengî, Nûreddîn Mahmûd'u yardıma çağırmak zorunda kaldı. Nûreddîn 566 yılı başında 14 Eylül 1170 Musul üzerine yürüyerek şehri kuşattı, daha sonra Musul'a girdi. Neticede Seyfeddîn II. Gazî ile barış yaptı. Bu barışa göre, Seyfeddîn Gazî'ye Musul, İmâdeddîn II. Zengî'ye de Sincâr bırakılıyordu. Bu anlaşmazlıktan Nûreddîn de faydalanmış, Nusaybin ve Habur gibi yerleri kendi toprakları içine katmıştı. Bundan sonra Seyfeddîn Gazî resmen Nûreddîn'e bağlanmış oluyordu. Nitekim o, Nûreddîn'in Haçlılara karşı yaptığı birçok sefere katıldı. Nûreddîn Mahmûd 1174 yılında öldüğü zaman, II. Gazî, daha önce kendisine ait olan, Harran, Nusaybin, Urfa, Habur ve Serûc gibi şehirleri geri almaya

çalıştı. Ayrıca Dımaşk Emîrleri de adı geçen şehri alması için onu davet ettiler. II. Gazî bu davete uymadı. Bu durumdan en çok Salahaddîn Eyyûbî yararlandı, o aynı zamanda Nûreddîn Mahmûd'un yerine geçirilen on bir yaşındaki el-Melik el-Sâlih İsmâil'in atabegi olmak istiyordu. Dımaşk emîrleri şehri Salahaddîn'e teslimi kararlaştırdılar. Böylece Salahaddîn 1174'te Dımaşk'a hâkim oldu. Onun daha başka yerleri de ele geçirmesi Seyfeddîn II. Gazî'nin Musul'da ne gibi bir tehlike içinde bulunduğunu anlamasına yetmişti. Bu sebeple Salahaddin'e karşı sefer hazırlıklarına girişti ve kardeşi İmâdeddîn II. Zengî'den bu orduya katılmasını istedi. Ancak II. Zengî, Salahaddîn aleyhindeki bu sefere katılmaktan kaçınmıştı. Seyfeddîn II. Gazî ordusu ile önce kardeşini Sincar'da muhasara etti (Ramazan 570/Mart-Nisan 1175), ayrıca kendisi ile işbirliği yapan öteki kardeşi İzzeddîn Mes'ûd kumandasında bir birliği Halep'e gönderdi. İzzeddîn Mes'ûd Halep kuvvetleri ile birleşerek Hamâ'yı kuşattı. Fakat Salahaddîn Kurûn-ı Hamâ civarında Musul askerlerini kaçmaya mecbur etti (19 Ramazan 570/13 Nisan 1175). Bu yenilgi haberi, Seyfeddîn II. Gazî'nin Sincâr muhasarasını kaldırmasına sebep oldu ve daha sonra Salahaddîn Eyyûbî ile mücadele için kuvvet topladı. Ancak onun kış mevsimini Nusaybin'de geçirmesi, Salahaddîn'in zaman kazanmasına ve Mısır'a gönderdiği kuvvetlerin yanına dönmesine imkân vermişti. Nihayet iki taraf orduları Halep'in güneyindeki Cibâl el-Türkmân'da karşılaştılar (10 Şevval 571/22 Nisan 1176). Bu savaşta mağlup olan Seyfeddîn II. Gazî Musul'a çekilmek zorunda kaldı, çok geçmeden de hastalanarak öldü (3 Safer 512/11 Ağustos 1176).

Atabeg Seyfeddîn II. Gazî, Salahaddîn Eyyûbî tehlikesinden endişelendiği için atabegliği kardeşi İzzeddîn Mesûd'a vasiyet etti. Bu vasiyet yerine getirilerek Mes'ûd Musul hükümdarı oldu. Diğer taraftan Halep hâkimi amcazâdesi el-Melik el-Salih de hastalandığı zaman ülkesinin Mes'ûd'a verilmesini vasiyet etmişti. El-Melik el-Sâlih'in ölümünden (1181) sonra, İzzeddîn Mes'ûd Halep şehrine de hâkim oldu. Daha sonra Sincâr hâkimi olan İmâdeddîn II. Zengî Sincâr'a karşılık Halep'in kendisine verilmesini istedi, aksi takdirde Sincâr'ı Salahaddîn'e teslim edeceğini bildirdi. İzzeddîn Mes'ud, Mücâhideddîn Kaymaz ve öteki emîrlerin tavsiyesi ile Sincâr karşılığında Halep'i kardeşi İmâdeddîn'e verdi. Salahaddîn zayıf şahsiyetli İmâdeddîn'in Halep'e hâkim olmasından yararlanmaya çalıştı ve Zengîlerin ülkesine yürüdü. O önce Urfa'yı aldı, daha sonra Hıms, Rakka, Serûc ve Nusaybin'i zapt etti. Salahaddîn Eyyûbî aynı yılın sonlarına doğru Kasım 1182'de Musul önüne geldi ise de, bir aylık bir kuşatmadan sonra çekilmeye mecbur oldu. Bu kez Sincâr'ı kuşattı ve İzzeddîn'in kardeşi Şerefeddîn Emîr Emîrân idaresindeki bu kaleyi zapt etti (30 Aralık 1182). Diğer taraftan Salahaddîn'in gittikçe artan baskısına karşı İzzeddîn Mes'ûd, Artuklu Necmeddîn İlgazî, Erzen ve Bitlis

hâkimi Devlet-şâh ve Ahlât-şahlardan II. Sökmen bir ittifâk meydana getirdiler. Fakat iki taraf arasında bir savaş olmadı. Salahaddîn bir kuşatmadan sonra 4 Muharrem 579/29 Nisan 1183'te Âmîd'i ele geçirdi. Buradan Halep üzerine yürüdü, şehrin hâkimi İmâdeddîn II. Zengî ile Salahaddîn arasında bir anlaşma oldu. Buna göre, İmâdeddîn Halep'i Salahaddîn'e bırakıyor ve karşılığında Sincâr ve bazı kasabaları alıyordu (Safer 579/Haziran 1183). Bu sırada Musul Atabegliği'nde Nâib Mücâhideddîn Kaymaz ve adamları devlet idaresinde fazla etkili olmaya başlamışlardı. İzzeddîn Mes'ûd 579/1183'te Mücâhideddîn'i yakalayarak mallarını musadere ve onu da hapsetti. Ancak daha sonra Mücâhideddîn af ve eski görevine iade edildi (580/1184). Salahaddîn Eyyûbî ise 581/1185'te Musul'u tekrar muhasara etti ise de bu ikinci teşebbüsünde de başarılı olamadı. Ancak Salahâddîn yılmıyordu, Şaban 581/Ekim-Kasım 1185'te Musul'u üçüncü kere kuşattı, fakat hastalanması yine sonuç almasına engel oldu. Bu durumda Salahaddîn Harran'a götürüldü. İzzeddîn Mes'ûd ise uzun süre ona karşı mukavemet edemeyeceğini anlamıştı, bu sebeple Salahaddîn ile anlaşmayı tercih ederek bir elçi heyeti gönderdi. Neticede iki taraf anlaştılar. Buna göre; İzzeddîn Mes'ûd artık Salahaddîn'e tabi oluyor ve Şehrizûr ile Zâb arkasındaki toprakları ona bırakıyordu. İzzeddîn Mes'ûd bundan sonra Haçlılar ile yapılan mücadelede Salahaddîn'in yanında yer almış ve önemli savaşlara katılmıştı. İzzeddîn Mes'ûd, Salahaddîn'in 1193'te ölümünden sonra, kaybettiği toprakları geri almaya teşebbüs etti ise de, hastalanarak Musul'a döndü ve 27 Şaban 589/28 1193 Ağustos'ta öldü.

İzzeddîn Mes'ûd hastalığı ağırlaştığı zaman yerine geçecek kişi olarak oğlu Nûreddîn Arslan-şâh'ı vasiyet etmişti. Nûreddîn Arslan-şâh'ın atabegliği'nin ilk yıllarında hakiki kuvvet Mücâhided-Dîn Kaymaz'ın elinde idi. Onun çok geçmeden ölmesi üzerine (Aralık 1198 veya Ocak 1199), Nûreddîn istediği gibi hareket edebildi. İzzeddîn Mes'ûd'un ölümünden faydalanmak isteyen İmâdeddîn II. Zengî Nusaybin civarında bazı köyleri zapt etmişti. Bu sebeple Nûreddîn'in Nusaybin'e sahip olmak için hazırlıklara başladığı sırada, İmâdeddîn II. Zengî öldü ve yerine oğlu Kutbeddîn Muhammed geçti. Nûreddîn mücadeleyi devam ettirerek Nusaybin'e hâkim oldu. Ancak askerleri arasında çıkan bir salgın hastalık ve Kutbeddîn'in yardımını sağladığı Eyyûbî hükümdarı el-Melik el-Âdil'in Nusaybin'e yürümesi, Nûreddîn Arslan-şâh'ı şehri terk ederek Musul'a dönmek zorunda bırakmıştı (Ramazan 594/Temmuz-Ağustos 1198). Kutbeddîn tekrar Nusaybin'e hâkim olurken, Melik Âdil de Artukluların elindeki Mardin'i kuşattı. Melik Âdil'in Mardin kuşatması on bir ay sürdü. Bu sırada Eyyûbîlerdeki taht değişikliği, el-Âdil'in Mardin önünde oğlu Kâmil'i bırakarak Dımaşk'a çekilmesine sebep oldu. Öte taraftan Nûreddîn Arslan-şâh yeğenleri Kutbeddîn Muhammed ve Sancar-şâh

ile birleşerek Mardin'i kurtarmaya teşebbüs etti. Zengîler el-Kâmil'i mağlup ederek bu teşebbüslerinde başarılı oldular (Şevvâl 595/Ağustos 1199). Ancak Nûreddîn'in hastalanması, bu başarının meyvelerinden istifade etmesine engel oldu. O iyileşir iyileşmez de tekrar müttefikleri ile birleşerek el-Âdil ile savaşmak üzere Harran'a doğru yürüdü (Şaban 597/Mayıs-Haziran 1201). Eyyûbîlerin kendi aralarında uzlaşmaları ve ordusunda yine hastalık çıkması Nûreddîn'in Musul'a dönmesine sebep oldu (Zilkade 597/Ağustos 1201). Daha sonra Kutbeddîn Muhammed'in Nusaybin'de el-Âdil adına hutbe okuttuğunu görüyoruz. Nureddîn derhal harekete geçerek Nusaybin şehrini zapt etti, kalesini de ele geçirmek üzere idi ki, Muzaffereddîn Gökböri'nin Musul çevresini yağmaladığını öğrenerek geri dönmek zorunda kaldı. Ancak durumun o kadar tehlikeli olmadığını görerek tekrar Kutbeddîn'in tarafına döndü ve ona ait Tell A'fâr'ı zapt etti. Öte taraftan Kutbeddîn'in yardım isteğine çevreden birçok emîrler koşmuştu. Bunlar karşısında Nûreddîn mağlup olarak Musul'a dönmek ve barış yapmak zorunda kaldı (601/1204). Nûreddîn ile el-Âdil arasında kız alıp vermek suretiyle kurulan dostluk da pek tatminkâr değildi. Bazı emîrler Nûreddîn'i, Kutbeddîn Mahmûd ve Mahmûd b. Sancarşâh'a ait toprakları paylaşmak üzere, el-Âdil ile anlaşmaya teşvik ettiler. Her iki hükümdar bu hususta anlaştılar ve harekete geçtiler. Ancak bu sırada siyasi durumda tam bir değişiklik oldu. Muzaffereddîn Gökböri, el-Âdil'e karşı Nûreddîn ile anlaştı. Bu ittifaka Türkiye Selçuklu sultanı I. Keyhusrev, Halep Eyyûbîleri'nden el-Melik el-Zâhir ve Erzurum hâkimi Mugiseddîn Tuğrul-şâh da katılmıştı. Abbâsî halifesi el-Nâsır'ın araya girmesiyle muhtemel bir savaş önlendi, el-Âdil zapt ettiği Habur ve Nusaybin kendisinde kalmak şartıyla anlaşmaya razı oldu ve Harran'a döndü. Sincar ise yine Kutbeddîn'in idaresinde kalmıştı. Nûreddîn Arslan-şâh yakalanmış olduğu hastalıktan kurtulamayarak 607 yılı Receb ayının sonunda/Ocak 1211'de öldü.

Nûreddîn I. Arslan-şâh ölmeden önce yerine oğlu el-Melik el-Kahir İzzeddîn Mes'ûd'un geçmesini vasiyet etmişti. Devlet işlerini ise gulâmı Bedreddîn Lu'lu' yürütecekti. Diğer taraftan Nûreddîn'in küçük oğlu İmâdeddîn III. Zengî Musul civarındaki el-'Akr ve Şûş kalelerine hâkimdi. Melik el-Kahir devrinde pek önemli olayların olmadığı anlaşılıyor. O, 615 Rebî I. sonunda (1218 Temmuz sonu) öldü. Bir başka rivayete göre zehirlenerek öldürülmüştür ve bunda Lu'lu'nun parmağı vardır. Ölmeden önce yerine tahminen on yaşlarında bulunan oğlu Nûreddîn II. Arslan-şâh'ın geçmesini vasiyet ve naip olarak da Lu'lu'yu tayin etmişti. Daha sonra İmâdeddîn III. Zengî'nin atabegliği ele geçirmeye çalıştığını ve el-İmâdiye Kalesi'ne hâkim olduğunu görüyoruz. Ayrıca Hakkâri ve Zevezen (Zuzân) kaleleri de İmâdeddîn'in idaresine girmişti. O, Muzaffereddîn Gökböri ile de ittifak etti. Buna mukabil, Lu'luda Eyyûbîlerden Melik Eşref'ten yardım isteyerek ona

tabi olacağını bildirdi. Nihayet Lu'lu', Melik Eşref'ten sağladığı yardımcı kuvvetlerle el-'Akr yakınında İmâdeddîn'i bozguna uğrattı (Nisan 1219). Fakat el-Eşref ve Halife el-Nâsır'ın araya girmesiyle iki taraf arasında barış sağlandı. Aynı yıl içinde yani 1219'da Nureddîn II. Arslan-şâh öldü.

II. Arslan-şâh'ın yerine Lu'lu' tarafından üç yaşındaki kardeşi Nâsıreddîn Mahmûd geçirildi. Bundan sonra Lu'lu', İmâdeddîn III. Zengî ve Gökböri'nin Musul topraklarına yaptıkları akınlardan korunmak için daima Melik Eşref'in yardımını sağladı. Diğer taraftan Melik Eşref 617 Cumâdâ I./Temmuz 1220'de Sincar'ı teslim alarak, Zengîlerin buradaki kolunun hâkimiyetine son verdi. Nâsıreddîn Mahmûd 619/1221-1222 (Başka bir rivayete göre, 631/1233-1234)'de öldü. Bundan sonra Musul'daki Zengîlerin hâkimiyeti sona erdi; yıllarca devleti fiilen yöneten Lu'lu Musul atabegi olarak tanındı.

8.3.2. Halep Kolu

Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra oğlu Nûreddîn Mahmûd'un Halep'te yerleştiğini görmüştük. Nûreddîn önce, bir ara Haçlıların eline geçen, Urfa şehrine tekrar hâkim oldu (1146). Ertesi yıl Haçlıların elinde bulunan Artâh ve bazı yerleri aldı. Urfa'nın Zengî tarafından fethi ile oluşan II. Haçlı seferini teşkil eden ordular Dımaşk'ı da kuşatmışlardı (1148). Nûreddîn kardeşi Seyfeddîn ile adı geçen şehrin yardımına koşmaya çalıştılar (Bk. Musul Kolu). Nûreddîn Haçlılara karşı da mücadele etti, el-'Arima Kalesi'ni ele geçirip yıktırdı, Halep bölgesine taarruz etmek isteyen Hristiyanları Yağra'da bozguna uğrattı. 1149'da Antakya prensi Raymond ele geçirilip, öldürüldü. Daha sonra Fâmiya (Apamaea) Kalesi'ni zapt etti (Rebî 1. 544/Temmuz 1149). O, Urfa kontu II. Joscelin'i de ele geçirmeye muvaffak olarak başarılarına bir yenisini eklemişti. Nûreddîn zayıf duruma düşmüş bulunan Böriler elindeki Dımaşk şehrine de hâkim oldu (Bk. Böriler kısmına) ve 551/1156 yılında Kudüs kralı III. Baudouin ile bir anlaşma yaptı. Fakat Kudüs kralının bir Arap ve Türkmen kafilesine saldırması, savaşın yeniden başlamasına sebep oldu. Daha sonra Kudüs kralı, Nûreddîn'in karşısında yenilgiye uğradı (1157 Haziran). Haçlılar Nûreddîn'in öldüğü şayiası üzerine Ba'albek ve Şeyzer'e hücum ettilerse de başarılı olamadılar, fakat Cumâdâ II. 553/Temmuz 1158'de Şeria Nehri kenarında Nûreddîn'i bozguna uğrattılar. Nûreddîn ise, Hârim yanındaki savaşta Haçlı ordusuna karşı parlak bir zafer kazanarak, Hârim Kalesi'ni işgal etti (Ramazan 559/Ağustos 1164). Musul atabegi Kutbeddîn Mevdûd'un ölümünden sonra anlaşmazlığa düşen iki oğlu arasında arabuluculuk yapan ve kârlı çıkan Nûreddîn olmuştu (Bk. Musul kısmına). O 1173'te Anadolu'ya girerek Maraş ve Göksun gibi şehirleri işgal etti. Fakat II. Kılıç Arslan ile anlaştı ve aldığı yerleri geri vererek ülkesine döndü. Nûreddîn Mahmûd 11 Şevvâl 569/15 Mayıs 1174'te Dımaşk'ta öldü.

Yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melik el-Sâlih İsmâ'îl geçirildi. Henüz küçük yaşta bulunması sebebiyle Halep işleri, başta annesi olmak üzere öteki emîrlerin elinde idi. Daha sonra Salahaddîn Eyyûbî Atabegliğin topraklarını işgal etmeye başladı. 1175'te Musul atabegi Seyfeddîn II. Gazî kardeşi İzzeddîn'i Halep'e İsmâ'îl'in yardımına gönderdi. Salahaddîn Eyyûbî'nin Zengîlerin bu ordusunu Kurûn-ı Hamâ'da mağlup etmesinden sonra, Halepliler anlaşmaya mecbur oldular. Buna göre, Maaretünnuman, Kefertâb ve Barin Salahaddîn'e terk edildi. Diğer taraftan II. Gazî ise Cibâl el-Türkmân'da Salahaddîn karşısında yenilgiye uğradı (Bk. Musul kısmına). Salahaddîn, Menbiç ve Azaz kalelerini alarak Halep'i kuşattı ise de daha sonra Azaz'ı İsmâ'îl'e geri verdi. El-Melik el-Sâlih İsmâ'îl hastalandığı zaman ülkesinin Musul hâkimi İzzeddîn Mes'ûd'a verilmesini vasiyet etti ve 1181 yılında öldü. Bu suretle Zengîlerin Halep kolu sona erdi.

Zengîler Haçlılara karşı dâimâ müşterek bir müslüman cephesi oluşturmaya çalışmışlar ve onlarla mücadeleyi bir ideal olarak kabul etmişlardi.

8.3.3. Kültür ve İmar Faaliyetleri

Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin hâkim olduğu bölgelerde halk, adalet ve emniyet içinde yaşamıştı. O aynı zamanda devlet sorumlularının mülk almalarını yasaklamıştı. Zengî'ye göre, iktâ sahibi kimselerin mülk sahibi olmalarına gerek yoktu. Topraklarından ayrılan çiftçileri yerlerine davet edip onları memnun etmişti. Neticede ziraat her tarafta yayılmış, özellikle meyvacılık çok gelişmişti. Zengîlerin yarattığı emniyet ve huzur ortamı sebebiyle ticari faaliyetler artmıştı. Musul, Ortadoğu ile Yakındoğu arasında büyük bir ticaret merkezi idi. Şehrin içinde otuzaltı çarşı ve kapalı çarşıların bulunduğu rivayet olunmuştur.

Zengîler, Selçuklularda olduğu gibi, edebiyatın gelişmesine yardımcı oldular. Atabegleri medheden şairlerden; Ahmed b. Munir, el-Kayserânî, Müslim b. el-Hazir el-Hamâvî ve Haysa-Bahsa bu bakımdan zikre değer. Musul'da meşhur bir Türk ailesine mensup Ali b. Muhammed b. Yûsuf b. Kılıç b. Tegin ve oğlu Emîr Muhammed de bu şairler arasındadır. Tarihçiler bakımından XII-XIII. yüzyılda Atabeglerle ilgili eser yazan meşhur tarihçiler arasında; el-Azîmî (öl. 556/1161), Usâme b. Munkiz (öl. 548/1188), İbn Şeddâd (öl. 632/1239) ve İbn el-Esîr (öl. 630/1234)'i sayabiliriz. Din âlimleri de oldukça çoktur. Bunlardan Türk asıllı olan meşhur vâiz Muhammed b. İbrâhîm Ebû Abdullâh el-Vâsıtî (öl. 598/1201) ve fıkıh ilminde Abdullâh b. Muhammed b. Ali (öl. 585/1189)'yi zikredebiliriz. Ayrıca İbn el-Esîr'in kardeşlerinden Mecdeddîn İbn el-Esîr (öl 606/1209) de dinî ilimlerde meşhur idi. Musul'un

ilim ile uğraşan ailelerinden biri de dedeleri Büyük Selçuklu emîrlerinden olan Türk asıllı Buldacı ailesidir. Şehrizûrî ailesi de değerli din âlimleri yetiştirmiştir. Muzaffer b. Muhammed el-Tell A'farî (öl. 607/1210)'nin Musul'da astronomide şöhret kazandığı ve Atabeg Kutbeddîn Mevdûd için bir takvim tertiplediği rivayet olunur.

Atabegler güzel sanatlara da önem verir ve teşvik ederlerdi. Bunun neticesi olarak, bir kısmı zamanımıza kadar kalan, çok sayıda mimari eserler yaptırmışlardır. Zengîler zamanında Musul esaslı bir imar görüp birçok yapılarla süslenmiştir. İmâdeddîn Zengî şehirde saraylar yaptırmış, surlara yeni bir kapı açarak buna "el-İmâdiye" adını vermiştir. Atabegler çok sayıda medrese inşa ettirmişlerdi. Seyfeddîn I. Gazî Musul'da "el-Atika" adı ile anılan medreseyi yaptırmıştı. Diğer tanınmış bir medrese de Zeyneddîn Ali Küçük'ün Musul'daki "el-Medreset el-Zeyniyye"sidir. Musul'daki "Ulu Câmi"ye de Seyfeddîn I. Gazî başlamış, daha sonra Nûreddîn Mahmûd tamamlamıştı. Bu sebeple "el-Câmi" adıyla anılarak ona mâl edilmektedir. Zengîler içinde imar bakımından en çok faaliyet gösteren muhakkak ki, Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'dir. O Suriye'nin önemli bütün şehirlerinin surlarını tamir ettirdi. Dımaşk'a şahsiyetinin damgasını vuran da Nûreddîn'dir. O şehrin kule, kapı ve surlarını tamir ettirdi. İç kaleye bir cami yaptırdı ve yeni bir kapı olarak kuzeyden "Bâb el-Ferec"i açtırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde "Dâr el-Adl"ı inşa ettirmişti. Haftada iki defa kendisi de burada davalara bakarda. Ayrıca dinî gayeler için kullanılan Dâr el-Hadis ve çok övülen bir hastahane olarak Mâristân onun yaptırdığı meşhur eserler arasındadır. Bu hastahaneye zengin vakıflar tahsis etmişti. Kendi adına nisbetle "el-Nûriye" adında bir medrese de yaptırmıştır ve kabri bunun içindedir. Halep Kalesi de onun zamanında yeniden yapılmıştır ve sanat değeri yüksek olan büyük şehir kapısı hâlâ ayaktadır. Yangın ve deprem yüzünden yıkılan Halep Ulu Câmii Nûreddîn tarafından ilk planına uygun olarak yeniden yaptırılmıştır. Hamâ'daki "Câmi-i Nûr"u da onun inşa ettirdiği eserlerdendir. Ayrıca Suriye'nin birçok şehirlerinde söz gelişi; Menbic, Halep, Hamâ, Ba'albek ve Rahbe'de medreseler yaptırmıştı. Halep'te XII. yüzyıldan iki medrese kalmıştır. Bunlardan biri 564/1168 tarihli Han el-Tutun Medresesi, ikinci ise Nûreddîn Mahmûd zamanında Halep valisi olan Cemâleddîn Şâd-baht'ın 589/1193'te yaptırdığı medresedir. Yine Atabeglerden İzzeddîn Mes'ûd "el-Medreset el-İzziye", Nûreddîn I. Arslan-şâh "el-Medreset el-Nûriyye" ve el-Kahir İzzeddîn Mes'ûd da "el-Kahiriyye" adlarıyla anılan medreseler yaptırmışlardı. Zengîlerin emîrlerinden Mücahideddîn Kaymaz el-Zeynî de halkın iyiliği için çalışmış bir devlet adamı idi. Nitekim Musul şehrinde cami, tekke, medrese ve köprü gibi birçok yapılar inşa ettirmişti.

Bibliyografya:

_____, "Gâzi", *İA.*

Alptekin, C., *The Reign of Zengî* 521-541/1127-1146, Erzurum 1978.

Aslanapa, O., *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar,* İstanbul 1972.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *Cambridge History of Iran,* V. Cambridge 1968.

Demirkent, I., "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar", *Belleten,* Sayı: 191-192, Ankara 1985, s. 455-479.

Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), Ankara 1987.

Hüseyin Ali Al-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti,* İstanbul 1975 (Basılmamış doktora tezi).

Hartman, R., "Şam", *İA.*

'Imâd el-Dîn Halil, *'İmâd el-Dîn Zengî,* Beyrut 1391/1971.

Kemâl al-Dîn "İbn al-'Adîm, *Buğyat al-Talab fi Târih Halep, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri,* yay. Ali Sevim, Ankara 1976.

Runciman, S., *History of the Crusades,* I-III, Penguin Books, London 1965[2]; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi,* I-III, Ankara 1986-1987.

Şeşen, R., *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,* İstanbul 1983.

Zetterstéen, K. V., "Mes'ûd", *İA.*

_____, "Mevdûd", *İA.*

_____, "Lü'lü", *İA.*

_____, "Nûreddin" (Arslan-şâh), *İA.*

_____, "Nûreddin" (Mahmûd), *İA.*

Alptekin, C., "XIXIII. Yüzyıllarda Selçuklular İle Atabeyliklerde Posta ve İstihbarat", *Uluslarası Haçlı Seferleri Sempozyumu,* TTKY, Ankara 1999, s. 187-194.

Kök, B., "Nûreddin Zengî, Arslanşâh", *DİA,* s. 258-259.

_____, "Nûreddin Zengî, Mahmud", *DİA,* s. 259-262.

_____, "Mevdûd b. İmâdüddîn Zengî" *DİA,* s. 430-431.

_____, "Lü'lü' Bedreddîn" *DİA,* s. 257.

Özaydın, A., "Mes'ûd b. Mevdûd", *DİA,* s. 347-349.

8.4. Böriler

Suriye Selçukluları'nın bir kolu olan Dımaşk Selçuklu Melikliği ortadan kalktıktan sonra Atabeg Tuğtegin tarafından Böriler (veya Dımaşk Atabegliği) hanedanı kurulmuştu (Bk. Suriye Selçukluları Kısmına). Tuğtegin önce kendisine aleyhtar olanları Şam'dan uzaklaştırdı. Sonra da civardaki muhalifleri itaate mecbur etti. O durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Haçlılar ile mücadeleye başladı. 1105 yılında onların elindeki Rafanîye'yi işgal etti. Fâtımîlerin Haçlılara karşı yardım istemesi üzerine, Tuğtegin bin üç yüz kişilik bir birlik gönderdi. Ancak Mısır ve Dımaşk kuvvetleri Remle'de Haçlılara mağlup oldular (Ağustos 1105). Haçlılar hâkimiyet sahalarını emniyet altına almak gayesiyle yeni kaleler inşa etmişlerdi. Bunlardan biri de Al'al Kalesi idi ve Şâm şehrinin hububat temin ettiği sahaları tehdit etmekteydi. Atabeg Tuğtegin kale üzerine bir sefer tertipleyerek burayı kuşattı ve hücumla ele geçirdi. Bu kale tamamen tahrip edildi (1105). Tuğteğin 1108 yılında Taberiyye üzerine yürüdü ve bu şehir yakınında yapılan bir savaşta Haçlılar ağır bir mağlubiyete uğradılar. Atabeg Tuğtegin'in ardı ardına başarılar kazanması, Kudüs kralı I. Baudouin'in bir antlaşma teklifinde bulunmasına sebep oldu. İki taraf arasında on yıllık olarak yapılan bu antlaşma, daha çok ticari ve mahallî konuları ihtiva etmekteydi. Ancak bu antlaşma çok uzun sürmemiş ve 1113 yılında bozulmuştur. Daha sonra Haçlılar Suriye'de büyük başarılar kazandılar. Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'dan Haçlılara karşı yardım isteyen melik ve emîrler arasında Tuğtegin de bulunuyordu. Emîr Mevdûd idaresinde birleşen Selçuklu kuvvetleri Haçlıların elindeki Urfa şehrini kuşattılar (1110). Atabeg Tuğtegin bu birleşik kuvvetlere katılmak için Dımaşk'tan harekete geçti. Bu sırada I. Baudouin idaresindeki Haçlı ordusu da Urfa'ya yardıma gitmişti. Haçlı ordusunun gelişi üzerine şehri kuşatmakta olan Selçuklu ordusu Harran istikametinde çekildi. Tuğtegin ise Rakka'da gelişmeleri beklemiş, Haçlı ordusunun güneye inmesi sebebiyle bir miktar askerini Urfa'ya göndererek kendisi Şam'a dönmüştü. Emîr Mevdûd idaresindeki Selçuklu kuvvetleri, Haçlılarla savaşmak için ertesi yıl yeniden bir araya geldilerse de, kumandanlar arasındaki anlaşmazlık sebebiyle kesin bir netice elde edemeden dağıldılar. Bu sefere Atabeg Tuğtegin de katılmıştı. Daha sonra Tuğtegin Halep meliki Rıdvân ile uzun ömürlü olmayan bir anlaşma yaptı (1112, Bk. Suriye Selçukluları kısmına). Taberiyye Savaşı'ndan (1113) sonra, Tuğteğin ve Emîr Mevdûd Şâm'a geldiler. Ancak Mevdûd bu şehirde Cuma namazı'ndan çıkarken öldürüldü (Ekim 1113). Bu ölüm hakkında ileri sürülen rivayetlerde, olayın tertipçisi olarak Tuğtegin'in ismi önde gelmektedir. Atabeg Tugteğin, Rıdvân'ın ölümünden (1113) sonra, Halep Selçuklu Melikliği'ni etkisi altına alma şansını yakaladı ise de, Emîr Lu'lu' buna imkân vermedi (Bk. Suriye Selçukluları kısmına). Artuklu İlgâzî ve Tuğteğin, Selçuklulara karşı olan

tutumları sebebiyle, Sultan Muhammed Tapar'ı kızdırmışlardı. Bu iki Emîr birleştiler, ayrıca Antakya Haçlıları ile de anlaştılar. Sultan Muhammed Tapar onları cezalandırmak için Hemedân emîri Borsuk'u görevlendirdi. Ancak Tuğtegin ve İlgâzi yine Haçlıların yardımını sağladılar. Neticede iki taraf da bir savaşa cesaret edemediler (1115). Tuğtegin ani bir yürüyüşle Haçlıların elindeki Rafanîye'yi tekrar ele geçirdi (Ekim 1115). Bundan sonra Bağdat'ta bulunan Sultan Muhammed Tapar'ı ziyaret ederek, kendisini affettirmeye muvaffak oldu (Nisan 1116). Muhammed Tapar Suriye bölgesi valiliğini ona verdi. Atabeg Tuğtegin daha sonra Sultan'ın emriyle Haçlılara karşı savaştı ve başarılı sonuçlar aldı. O, İlgâzî ve Dilmaçoğulları'ndan Togan Arslan birleşerek, Esârib ve Zerdâna kalelerini ele geçirdiler (1119). Tuğtegin ve İlgâzî 1120 yılında Haçlılar ile Tell-Dânis'te karşılaştılar, küçük çapta çarpışmalardan sonra Haçlılar geri çekildiler. Bu başarılara rağmen Tuğtegin Fâtımîlerin idaresindeki Sûr şehrinin Haçlıların eline geçmesini önleyemedi (1124). Ertesi yıl Aksungur Borsukî Haçlılara karşı harekete geçti ve Tuğtegin'den yardım istedi. Tuğtegin'in de katıldığı Selçuklu ordusu el-Azâz'da Haçlı kuvvetleri ile karşılaştı. Savaş sonunda her iki taraf da ağır kayıplar vermişti (Mayıs 1125). Tuğtegin 1126'da Merc Suffer'de Kudüs Kralı ile savaştı, sonucu pek kesin anlaşılamayan bu savaştan sonra, Trablus Kontu on sekiz günlük bir kuşatma neticesinde Rafanîye'ye hâkim oldu. Haçlılar ile başarılı mücadeleler yapmış olan Atabeg Tuğtegin 12 Şubat 1128'de Şam'da öldü.

Tuğtegin'in yerine oğlu Böri Tegin geçti. Böri gençliğinden itibaren atabegliğin çeşitli merkezlerinde değişik vazifeler yapmıştı. Onun zamanında Dımaşk'ı tehdit eden önemli meselelerden birisi Bâtınîler idi. Tuğteğin devrinde de vezir olan Tâhir el-Mezdegânî Bâtınîler ile işbirliği yapmıştı. Dımaşk'taki Bâtınîler şehrin kapılarını açmak ve karşılığında da Sûr'u almak için Haçlılar ile gizlice anlaşmışlardı. Böri bu durumu öğrendiği zaman, daha önce harekete geçerek veziri öldürttü. Daha sonra halkın da iştirakıyla şehirde birçok Bâtınî öldürüldü (Eylül 1129). Dımaşk'ın Bâtınîlerden temizlenmesi ve Tuğtegin'in ölümünden Haçlılar da yararlanmak ve Dımaşk'ı zapt etmek istemişlerdi. Neticede Kudüs kralının idaresindeki bir Haçlı ordusu Bânyâs'tan Dımaşk'a doğru ilerledi. Böri ise süratle harekete geçmiş ve yiyecek bulmak için esas ordudan ayrılmış bir Haçlı birliğini ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Kışın yaklaşması üzerine, geri kalan Haçlılar Dımaşk'ı kuşatmadan vazgeçerek ülkelerine dönmüşlerdi (1129). Böri zamanında Dımaşk'ı tehdit edenlerden biri de Musul atabegi İmâdeddîn Zengî idi. Zengî bütün Suriye'yi idaresi altında toplamak istiyordu. Nitekim Zengî bir hile ile Böri'yi zayıf düşürerek, idaresi altındaki Hamâ'yı zapt etti (24 Eylül 1130). Daha sonra da Hıms şehrini kırk gün kadar kuşattı ise de, kışın yaklaşması üzerine Halep'e dönmek

zorunda kaldı (Kasım 1130). Bâtınîler Dımaşk'ta olanları unutmamışlardı. Böri sıkı bir şekilde korunmasına rağmen onların elinden kurtulamadı. Nitekim Bâtınîler bir fırsatını bularak onu yaraladılar (1131). Böri aldığı yaralarla bir yıl kadar yaşadıktan sonra ölmüştür (21 Receb 526/7 Haziran 1132).

Böri Bâtınîler tarafından yaralandıktan sonra oğlu İsmâl'îl'i veliaht ilan etmişti. Ölümünden sonra yerine İsmâ'îl geçti. O önce Ba'albek'e hâkim olan kardeşi Muhammed'e karşı savaşarak itaat altına aldı (Kasım 1132). İsmâ'îl daha sonra Haçlıların eline geçmiş olan Bânyâs üzerine yürüdü ve birkaç günlük kuşatmadan sonra şehri zapt etti (Aralık 1132). Ayrıca İsmâ'il, Musul Atabegliği'nin Haçlılar ve Abbâsî halifesi Müsterşîd Billâh ile olan mücadelelerinden de yararlandı. Gizli olarak yürüttüğü hazırlıklar sonunda Hamâ'ya yürüdü ve daha önce Zengî'nin hâkimiyetine geçen bu şehri geri aldı (7 Ağustos 1133). İsmâ'îl bundan sonra Şeyzer'i kuşattı ve yüklü bir para alarak kuşatmadan vazgeçti (Eylül 1133). Onun bu başarılı faaliyetleri Haçlıların harekete geçmesine sebep oldu. Kudüs kralı Foulque 1134 yılında Havrân'ı ele geçirdi. İsmâ'îl de buna karşılık Haçlıların hâkimiyetindeki şehirlere akınlar düzenledi. O bu başarılarına rağmen halka kötü davranmakta ve ağır vergiler koymakta idi. Neticede İsmâ'îl öldürüleceği korkusuna kapılarak Atabeg Zengî'ye başvurmuş ve şehri ona teslim etmek istemişti. Ancak bu durum anlaşılmış, gerek asker ve gerekse halk bundan hoşlanmamışlar ve annesinin de müsaadesiyle İsmâ'îl'i öldürmüşlerdi (14 Rebi II. 529/Şubat 1135).

İsmâ'îl'den sonra yerine kardeşi Şıhâbeddîn Mahmûd geçti, fakat hemen tehlike baş gösterdi. Zengî İsmâ'îl'in mektubu ile harekete geçerek, Dımaşk'ı kuşattı. Ancak kuşatmanın ve beklemenin bir fayda sağlamadığı görüldü. Neticede elçilerin gidip gelmesinden ve Abbâsî halifesinin Zengî'nin Musul'a dönmesini istemesinden sonra iki taraf anlaştı. Buna göre, şehirde Selçuklu şehzadesi Alp Arslan b. Mahmûd adına Irak Selçuklu sultanı olarak hutbe okunacaktı. Bu şart yerine getirildikten sonra Atabeg Zengî Dımaşk önünden çekildi (Mart 1135). O çekildikten sonra Alp Arslan'ın adı bir daha hutbede anılmadı. Atabeg Zengî'den korkan başka birisi de Hıms'ı idare eden Humartaş idi. Bu korkusu sebebiyle şehri, Tedmür karşılığında Mahmûd'a bırakmayı teklif etti. Neticede anlaşmaya varıldı ve Mahmûd şehri teslim aldı (22 Rebî I. 530/30 Aralık 1135). Atabeg Zengî bir süre sonra Hıms önüne geldi, fakat buranın kolay kolay ele geçirilemeyeceğini anlayarak Mahmûd ile dostluk anlaşması yaptı ve şehrin önünden ayrıldı (1137). Diğer taraftan Börilerin başkumandanı (İsfehsâlâr) Bazvac önce Trablus kontluğu arazisine, sonra da Nablus üzerine başarılı iki akın yaparak büyük ganimetler ile geri döndü (1137). Bir süre sonra, Musul Atabegliği ve Böriler arasında karşılıklı evlenmeler

ile akrabalık kurulduğunu görüyoruz. Atabeg Zengî Böri'nin dul karısı Zümrüd Hâtûn, Mahmûd ise Zengî'nin kızı ile evlendiler (1138). Bu evlenmelerin karşılığında Zengî'ye çeyiz olarak Hıms şehri veriliyordu. Ancak çok geçmeden Zengî eşini terk etti. Mahmûd ise Bânyâs çevresini yağmalayan Haçlılar üzerine yürüdükten sonra Dımaşk'a döndü ve burada kendi yakın adamları tarafından öldürüldü (23 Haziran 1139).

Mahmûd'dan sonra Börilerin başına atabegliğin kudretli emîrlerinden Mu'îneddîn Üner'in desteği ile Cemâleddîn Muhammed geçti. Muhammed'in kardeşi Behrâm-şâh ise Zengî'nin yanına kaçtı. Zengî'nin eski eşi ise mektup yazarak onu Dımaşk'a davet ediyordu. Bütün bu olaylar Zengî için bulunmaz bir fırsattı, derhal harekete geçerek iki aya yakın bir kuşatmadan sonra Ba'albek'i ele geçirdi (10 Ekim 1139) ve buradan Dımaşk üzerine yürüdü. Ancak Zengî bu defa da Dımaşk önünde başarılı olamayarak çekilmek zorunda kaldı. Cemâleddîn Muhammed ise yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 29 Mart 1140'da öldü.

Muhammed'in yerine oğlu Mücîreddîn Abak başa geçirildi. Ancak atabegin bütün gücü vezir olan Üner'in elinde idi. Abak'ın ilk yıllarında atabeglik Kudüs Haçlıları ile ittifâk yaptılar, bunun neticesinde de Haçlılar Zengî'nin idaresindeki Bânyâs'a hâkim oldular (1140). Zengî bunun intikamını almak için Dımaşk üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Neticede Böriler Zengî'nin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. Zengî de kuşatmayı kaldırarak geri çekildi (1140). Ayrıca onun 1146'da öldürülmesi, Dımaşk halkına rahat bir nefes aldırdı. Bu durumdan yararlanan Vezir Üner Musul Atabegleri'nin idaresinde bulunan Ba'albek'i zapt etti (Ekim 1146). Daha sonra Nûreddîn Mahmûd'un yardımı ile Busra ve Serhat şehirleri teslim alındı (1147). II. Haçlı seferi Dımaşk'ı da tehdit etti, fakat başarısız kalan kuşatma kaldırıldı (1148). Kuşatmanın kaldırılmasından sonra Üner ve Nûreddîn Mahmûd Haçlılara karşı taarruza geçtiler ve el-Arima Kalesi'ni zapt ederek yıktılar. Devlete başarılı bir şekilde hizmet eden Emîr Üner 23 Rebî II. 544/30 Ağustos 1149'da öldü. Abak bütün yetkileri kendinde topladıysa da, Dımaşk'ta onun aleyhinde isyanlar patlak verdi. Ancak Abak duruma hâkim oldu. Bundan sonra Nûreddîn Mahmûd Dımaşk'ı ele geçirmeye çalıştı, 1150'den itibaren bu şehir önünde göründü. 1151'de Dımaşk'ı ikinci kez kuşattı. Nihayet Nûreddîn Mahmûd 10 Safer 549/26 Nisan 1154'te şehre girmeye muvaffak oldu. Bu suretle Böriler Devleti sona erdi. Abak ise 546/1169 yılında Bağdat'ta ölmüştür.

Böriler zamanında başkent Dımaşk'ta mescitler, medreseler, hastahaneler ve hamamlar inşa edilmiş, yeni mahalleler ve sanayi bölgeleri kurulmuş, su kanalları yaptırılmıştır. Yine bu devrede Dımaşk Suriye'nin kültür merkezi idi. Civar ülkelerden birçok din ve ilim adamı buraya gelmekteydiler. Dımaşk'ta yetişen iki büyük tarihçi ise İbn el-Kalânîsî (öl. 1160) ve İbn 'Asâkir

(öl. 1176) idi. Böriler Suriye'deki deri sanayini büyük ölçüde geliştirdiler. Ayrıca Dımaşk'ta demir işleyen ustalar ve atölyeler de vardı. Böriler zamanında kağıt imali endüstrisinde de büyük gelişme görülmüştür. Dımaşk pamuklu ve ipekli kumaşlar ile tahıl ticareti yönünden de gelişmişti.

Bibliyografya:

Alptekin, C., *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler),* İstanbul 1985.
Elisseeff, N., "Dımaşk", *EI²*.
Sevim, A., "Tuğtegin", *İA*.
Sobernheim, M., "Böri", *İA*.
Tourneau, R. Ce., "Burids", *EI²*.
Bezer, Gülay Ö., "Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154)," *Türkler 4*, Ankara 2002, s. 846-855.

8.5. Begteginliler veya (Erbil Atabegleri)

Beyliğin kurucusu Zeyneddîn Ali Küçük b. Begtegin, Musul Atabegleri'nden İmâdeddîn Zengî'nin bir Türkmen kumandanı idi. Zeyneddîn Ali Küçük, Zengî ile birçok savaşlara katılmıştı. Zengî 526/1131 yılında Erbil'i ele geçirdiği aman burayı Zeyneddîn'e teslim etti. Daha sonra 539/1144-1145'te Zeyneddîn Musul naipliğine tayin edildi. O, Zengî'nin ölümünden (1146) sonra, evladını ve hükümetini koruyanların başında yer aldı. Elindeki kuvvet ve kudrete rağmen Zengî'nin halefi Seyfeddîn'e ve onun ölümünden sonra da Kutbeddîn'e sadık kaldı. Erbil, Şehrizûr, el-Hâmidiyye, Tekrit, Sincâr, Musul ve Harran gibi şehirler onun hâkimiyet ve idaresi altında idi. Hayatının sonuna doğru Zeyneddîn Ali idaresindeki yerleri Musul Atabegi Kutbeddîn Mevdûd'a bırakarak Erbil'e çekildi. Buna karşılık oğlunun Erbil'de kendi yerine geçmesini emniyet altına almıştı. Zeyneddîn Ali 563/1168 yılında öldü, o cesur, âdil, cömert ve sûfilerin koruyucusu bir şahsiyete sahipti.

Daha sonra yerine on dört yaşındaki oğlu Muzaffereddîn Gökböri geçti. Ancak onun Erbil valisi Mücâhideddîn Kaymaz ile arası açıktı. Kaymaz, Gökböri'yi önce tevkif, sonra da ülkeden uzaklaştırarak (1173), yerine küçük kardeşi Zeyneddîn Yûsuf'u geçirdi. Gökböri şikâyet etmek için Bağdat'a gitti ise de bir netice alamadı. Daha sonra Atabeg II. Seyfeddîn Gazî'nin hizmetine girdi, o da kendisine iktâ olarak Harran'ı verdi. Fakat eski düşmanı Kaymaz'ın Musul valiliğine getirilmesi ile Gökböri, Salahaddîn Eyyûbî'ye tabi oldu (578/1182). Salahaddîn ise, Urfa ve Sumeysât'ı onun idaresine verdi ve kız kardeşi Rebia Hâtûn ile evlendirdi. Gökböri; Salahaddîn'in seferinde, özellikle Suriye ve Filistin'in zaptında ve Haçlılara karşı savaşlarda parlak bir rol oynadı.

Diğer taraftan Erbil hâkimi olarak görünen Zeyneddîn Yûsuf'un çocukluk devrinde idare fiilen Kaymaz'da idi. Kaymaz'ın Musul'a gitmesi ile Zeyneddîn Yûsuf atabegliğin idaresini ele almıştı. Önce Musul Zengîlerine bağlı olan Zeyneddîn Yûsuf, Kaymaz'ın tevkif edilmesi ile (1183), Salahaddîn Eyyûbî'ye tabi olmuştu. Salahaddîn Musul şehrini ikinci kere muhasara ettiğinde, Zeyneddîn Yûsuf onun yanında idi. Yine Salahaddîn Haçlıları Akkâ'dan uzaklaştırmak isteyerek bir sefer tertiplemiş bu sefere Zeyneddîn Yûsuf ve Gökböri de katılmıştı. Zeyneddîn Yûsuf burada hastalanarak öldü (28 Ramazan 586/29 Ekim 1190).

Zeyneddîn'den sonra Erbil Atabegliği'nin başına Muzaffereddîn Gökböri geçti. Gökböri, Salahaddîn'e müracaat ederek Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Buna mukabil idaresi altındaki Harran, Urfa, Sumeysât ve civarını (Diyar Mudar) onun kardeşi Takîyeddîn Ömer'e bırakıyordu. Salahaddîn Eyyûbî Erbil'den başka, Şehrizûr civarı ile Karabeli ve Kıfcak Derbendi'ni de ona verdi. Gökböri bundan sonra Erbil'e gelerek atabegliği idareye

başladı ve Salahaddîn'in ölümüne kadar ona tabi kaldı (1193). Bu tarihten sonra Eyyûbîlere olan bağımlılığını terk etti. Gökböri önce Zengîlerin Musul kolunu zayıf düşürmeye gayret ve bu hususta Eyyûbîler ile ittifak etti. Bir ara Ahmedîlîlerden Alâeddîn Kara-Sungur ile birleşerek Atabeg Ebû Bekr b. Pehlivân'ın idaresinde bulunan Azerbaycan'a bir sefer teşebbüsünde bulundu. Ancak Şemseddîn Ay-Togmuş'un müdahalesi ile Gökböri ülkesine döndü. Daha sonra Ay-Togmuş'un idaresindeki bölgelere hâkim olan Mengli'nin ortadan kaldırılmasında Gökböri'nin kuvvetlerinden de yararlanılmıştı (Bk. İldenizliler kısmına). Gökböri bir süre sonra genişleme siyaseti gütmekte olan Eyyûbîleri kendisi için tehlikeli görmeye başladı. Netice olarak Eyyûbîlere karşı olan ittifaklarda yer aldı. Ayrıca Musul'da idareyi ele geçiren Atabeg Bedreddîn Lu'lu ile de mücadele etti. Nihayet Gökböri Moğol tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Moğollar 617/1220 yılında Erbil'e doğru ilerlediler. Bunu haber alan Gökböri bu tehlike karşısında Lu'lu ile arasında mevcut olan düşmanlığa son vererek, ondan ve Halife Nâsır Lidinillâh'tan yardım istedi. Ancak Abbâsî halifesinin çok az kuvvet göndermesi üzerine, Gökböri Moğollara karşı saldırıya geçmedi. Moğollar da Hemedân'a doğru uzaklaştılar (618/1221). Gökböri böylece Moğollardan kurtulmuş oldu. Bu sırada Moğollar önünden kaçan Celâleddîn Hârezmşâh Bağdat'a doğru ilerlemeye başladı ve kendisine saldıran halifenin ordusunu mağlup etti. Bu durumda Gökböri, Celâleddîn Hârezmşâh'a tabi olmayı ve anlaşmayı tercih etti (622/1225). Ancak Moğollar bir kere daha Celâleddîn'in ardından Erbil bölgesine girdiler. Gökböri yine müdafaa hazırlıklarına girişti ise de, Moğolların bölgeyi terk etmeleriyle rahat bir nefes aldı. Gökböri 18 Ramazan 630/28 Haziran 1232'de Erbil'de öldü. Erkek evladı bulunmadığı için ülkesinin halifeye verilmesini vasiyet etmişti. Daha sonra halifenin kuvvetleri Erbil'e gelerek şehri teslim aldılar.

Erbil Atabegliği'nde özellikle Gökböri kültür ve imar faaliyetlerinin yanı sıra sosyal yardım müesseseleri vücuda getirmek bakımından da dikkati çekmiştir. O, camiler, hankâhlar, medreseler, hastahaneler yaptırmış ve bunların masraflarını karşılamak için vakıflar tahsis etmişti. Hacca gideceklere birçok konuda yardımcı olmuştu. Gökböri Erbil'in surlarını tamir ettirmiş, çarşılar yaptırarak ve sokakları düzelterek büyük bir şehir haline getirmişti. Ayrıca Gökböri Hz. Peygamber'in doğumunu (Mevlid-i Nebevî) resmî olarak ve büyük şenlikler ile kutlayan ilk şahsiyettir. O, şair, edebiyatçı ve bilginleri de himaye etmekten geri kalmamıştı. Bu sebeple yabancı ülkelerden bilgin ve yazarlar onu ziyarete gelirlerdi. Onun devlet adamlarından el-Mubârek b. Ahmed ibn el-Müstevfî (öl. 1239) dört ciltlik bir Erbil tarihi yazmıştı. Meşhur tarihçi Şemseddîn Ahmed b. Hallikân (öl. 1282) ve ailesi de onun himayesi altında idiler. Ayrıca Haçlıların elindeki Müslüman esirlerin fidye ile kurtarılmasında Gökböri önemli rol oynamıştı.

Bibliyografya:

Alptekin, C., "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, İstanbul 1988, s. 1-10.

Alptekin, C., "Beyteginliler", *DİA,* s. 342-344.

Cahen, Cl., "Begteginids", *EI²*.

H. Ali Al-Dakuki, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti,* İstanbul 1975 (Basılmamış doktora tezi).

Kafesoğlu, İ., "Kök-Böri", *İA.*

Şeşen, R., *Selâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti,* İstanbul 1983.

Muhsin, M. Husseyn, *Erbil Fi'l-'Ahd el-Atabekî h. 522-630/1128-1233,* Bağdat 1976.

9
ANADOLU BEYLİKLERİ I

Türkmenlerden bazı gruplar, Gazneli Devleti'nin baskısıyla kendi varlıklarının tehlikeye düştüğünü görerek batı yönünde hareket etmişler, bunlardan bir kısmı Irak-ı Acem'e bir kısmı ise Azerbaycan'a gitmişlerdi. Onlar daha sonra bulundukları yerlerden Hakkari bölgesine girerek Doğu Anadolu'ya akınlara başladılar. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile Malazgirt zaferi (1071) arasındaki devrede Türkmenler Anadolu hudutlarını aşarak bu ülkenin doğu ve orta kısımlarına doğru yayılmışlardı. Malazgirt zaferinden sonra Bizans'ın mukavemetinin tamamen kırılması üzerine Türkmenler Anadolu'nun geri kalan kısımlarını da fethe girişmişlerdi. Türkler için Anadolu artık yeni bir vatan olmuştu. Sultan Alp Arslan ile beraber Malazgirt Savaşı'na; Artuk, Tutak, Danişmend, Saltuk, Mengücük, Savtegin ve Afşin gibi büyük emir ve beyler de katılmışlardı. İşte bu beylerden bazıları Malazgirt zaferinin kazanıldığı yıldan itibaren Doğu Anadolu'da ilk Türk Beylikleri'ni kurdular.

9.1. Ahlat-şâhlar (Ermen-şâhlar)

Ahlat'ta XII. yüzyılın başında kurulmuş olan bir Türk devletidir. Ahlat, Van Gölü'nün batı sahilinde, ortaçağda Doğu Anadolu'nun en büyük, en kalabalık ve en müstahkem şehirlerinden biriydi. Dolayısıyla bu sülaleye Ahlat-şâhlar denildiği gibi, hâkim oldukları bölge sebebiyle Ermen-şâhlar olarak da adlandırılmaktadırlar. Bu sülaleye ayrıca kurucusu Sökmen (yiğit kahraman)'e nispetle Sökmeniyye-Sokmaniyya (veya Sökmenliler) de denilmektedir.

Bu devletin kurucusu Sökmen, Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh'ın amcası Yâkûtî'nin oğlu olan Kutbeddîn İsmâil'in bir kölesi idi. Bu nedenle kaynaklar onu genellikle Sökmen el-Kutbî adı ile tanıtırlar. Kutbeddîn İsmâîl'in Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmesi sonucu öldürülmesi (1093) üzerine, Sökmen onun oğlu Mevdûd ile kaldı. Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan ve Errân meliki tayin ettiği zaman (1097), Sökmen ve Mevdûd, ona bağlı kaldılar ve daha sonraki Berkyaruk ile mücadelesinde dâima yanında yer aldılar.

Adaleti ve iyiliği ile şöhret kazanmış olan Sökmen, Mervânilerden Ahlat'a hâkim olan Emîr'in halka kötü davranması sonucu bu şehre davet

edildi, Sökmen askerleri ile Ahlat'a geldi ve savaş yapmadan şehri teslim aldı. Melik Muhammed Tapar'ın başarılı hizmetlerinden dolayı Ahlat ve Van çevresini ona iktâ etmesiyle Sökmenliler Devleti kurulmuş oldu (1100). Sökmen; Muhammed Tapar-Berkyaruk arasında Hoy şehri önünde yapılan savaşa, birincinin yanında iştirak etmişti (1103). Bu savaştan yenik çıkan Muhammed Tapar ve Emîr Sökmen önce Erciş'e, sonra da Ahlat'a geldiler. Muhammed Tapar tekrar savaşa hazırlandı ve Emîr Sökmen, Saltuklulardan Ali ve Şeddâdîlerden Ani emîri Menûçehr'i de yanına alarak Tebriz'e yürüdü. Ancak ülkenin bu savaşlardan zarara uğradığını gören Berkyaruk'un sulh teklif etmesiyle iki kardeş anlaştılar. 1104'te yapılan bu anlaşmaya göre; Azerbaycan, Doğu Anadolu, Elcezire ve Musul Muhammed Tapar'ın hâkimiyet bölgesinde kalıyor, Sökmen de ona tabi oluyordu. Muhammed Tapar, Musul'da Emîr Çökürmüş'ü kuşattığı zaman Sökmen de onunla beraberdi. Sultan Berkyaruk'un ölüm (23 Aralık 1104) haberini alan Muhammed, Musul Beyi ile anlaşmış, Sökmen de Ahlat'a dönmüştü.

Bir müddet sonra Sultan Muhammed Tapar'ın Emîr Çavlı'nın elinde bulunan Musul'u almak üzere Emîr Mevdûd b. Altuntegin'le beraber görevlendirdiği kumandanlar arasında Sökmen el-Kutbî de vardı (502 Safer/Eylül-Ekim 1108). Gittikçe kuvveti artan Sökmen el-Kutbî ülkesini genişletmeye başladı, önce Meyyâfârıkîn üzerine yürüyerek muhasara etti. Buranın hâkimi Atabeg Humartaş açlık tehlikesi karşısında şehri teslim mecburiyetinde kaldı (1108). Sökmen, kölesi Oğuz (Guz) oğlunu buraya vali olarak bıraktı. Sultan Muhammed 503/1109-1110 yılı içinde Haçlılara karşı savaş açmaları için Ahlat-şâhı Sökmen ve Musul Emîri Mevdûd'a mektuplar yazdı. Bunun üzerine Mevdûd ve Sökmen el-Kutbî, Artuklu İlgâzi'nin iltihakiyla Haçlılara karşı harekete geçtiler ve Urfa'yı kuşattılar (Mayıs 1110). Urfa Kontu Baudouin du Bourg, Kudüs kralı Baudouin I.'den yardım istedi. Mevdûd'un Urfa'yı muhasarası iki ay sürdü, o Haçlıların yardım kuvvetlerinin Fırat Nehri'ni geçtiğini haber alınca, Harran istikametinde geri geçildi. 1111 yılı başında Sultan Muhammed Tapar'ın Mevdûd'u tekrar Haçlılara karşı bir sefer tertibiyle görevlendirdiğini görüyoruz. Mevdûd'un Haçlılara karşı tertiplediği sefere, Ahlat-şâhı Sökmen el-Kutbî, Artuklulardan İlgâzî'nin oğlu Ayaz ve Merağa emîri Ahmedil, Borsuk b. Borsuk gibi emîrler katıldı. Bu Selçuklu ordusu Temmuz 1111'de Joscelin'in idaresinde bulunan Tell-Bâşir'i kuşattı. Kaynaklar bu kuşatma sırasında Sökmen el-Kutbî'nin hasta olduğunu belirtiyorlar. Tell-Bâşir'in en fazla yirmi altı gün kuşatılmış olduğu, bu sürenin de 28 Temmuz'dan 22 Ağustos'a kadar olan günleri kapsadığı tahmin edilmektedir. Bu Selçuklu ordusu, Halep meliki Rıdvân'ın Mevdûd'a, Ahmedil'e ve diğer emîrlere durumun çok sıkışık olduğunu ve derhal yardıma gelmelerini bildirmesi sebebiyle kuşatmayı kaldırmıştı. Bu kuşatmanın kaldırılmasında, Emîr

Ahmedil'in Joscelin ile gizlice anlaşmasının da rol oynadığı anlaşılıyor. Ancak Melik Rıdvân da bu çağrısında samimi değildi. Sökmen el-Kutbî'nin yer aldığı Selçuklu ordusuna Halep kapılarını kapatıyordu. Bu durumda Mevdûd'un işi bozulmuştu. Halep etrafındaki yerleri yağmaladıktan sonra güneye Şeyzer'e doğru hareket etti. Orada kendisine Trablus (Tripoli)'u geri almak için yardım araştıran Şam hâkimi Tuğtegin iltihak etti.

Haçlılardan Tancred, Şeyzer önünde ordugâh kurmuştu, Türklerin hareketini duyduğu zaman Apamea'ya çekildi ve Kudüs kralı Baudouin du Burg (Baldwin)'dan yardım istedi. Haçlıların toplanması karşısında Mevdûd ihtiyatlı davranarak Şeyzer şehrinin surları ardına çekilmeyi tercih etti. Çünkü onun ordusunda işler iyi gitmiyordu. Tuğtegin, Mevdûd stratejik bakımdan çok tehlikeli olan daha güneye bir seferi göze almadıkça, yardım etmeyecekti. Borsuk hasta idi ve ülkesine dönmek istiyordu. Bu orduda bulunan ve daha önce hasta olduğunu gördüğümüz Sökmen el-Kutbî ise aniden öldü. Askerleri onun ölüsünü alarak kuzeye çekildiler (1112). Sökmen'in cesedi önce Meyyâfârıkîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp gömüldü. Hatta Artuklu İlgâzi, cenazeyi götüren bu orduya Sökmen'in hâzinesini ele geçirmek için hücum etmiş, fakat püskürtülmüştü. Sökmen'in zamanında Ahlat-şâh Beyliği merkez Ahlat olmak üzere Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşgird, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani, Meyyâfârıkîn ve Bargiri şehirlerine hükmediyordu.

Sökmen'den sonra yerine oğlu İbrahim geçti. Ancak başarısız bir idare göstermesi Ahlat-şâhlar Beyliği'nin zayıflamasına ve toprak kaybetmesine sebep oldu. Bu zayıflamada biraz da annesi İnanç Hâtûn'un devlet idaresini ele geçirmek istemesi rol oynuyordu. Diğer taraftan Erzen ve Bitlis beyi Hüsâmüddevle Togan Arslan Ahlat-şâhlardan ayrılarak bağımsız olmuştu. Nihayet aklı başına gelen Zahirüddîn İbrahim, Toğan Arslan'ı mağlup etmeye ve Bitlis şehrini muhasaraya muvaffak oldu (518/1124). Daha sonra onun, Artuklu hükümdarı Dâvud ile başarısızlıkla sonuçlanan Gürcistan seferine katıldığını görüyoruz (1125). İbrahim 1126 yılında öldü.

Onun yerine Ahmed adlı kardeşi geçti. Ahlât-şâhların bu üçüncü beyi ancak on ay kadar hüküm sürebildi. Bundan sonra tekrar İnanç Hâtûn'u siyaset sahnesinde görüyoruz. Bu kez beyliğin başına İbrahim'in oğlu II. Sökmen geçirildi. İnanç Hâtûn ise onun adına beyliği idareye başladı. Ancak devlet adamları İnanç Hâtun'u öldürerek, onun devlet idaresine karışmasını önlediler (528/1133-1134).

Çocukluk yıllarının buhranlı geçmesine rağmen, Ahlat-şâhlar Devleti Nâsıreddîn II. Sökmen zamanında en iyi devresini yaşamıştır. Irak Selçuklu sultanı Mes'ûd'un kardeşi Selçuk-şâh'a Ahlat, Malazgirt ve çevresini iktâ etmesiyle bir ara Ahlat-şâhlar Devleti yok olma tehlikesi geçirdi (532/1137-1138). Selçuk-şâh bölgeyi tahrip ederek halkına kötü davrandığından burada

başarılı olamadı. Sonra da İran'ın Fars bölgesine gitti. Bu yıl içinde II. Sökmen ikinci bir tehlike ile karşılaştı ve Sasunlulara esir düştü. O ertesi yıl Artuklu Timurtaş'ın aracılığı ile kurtulabildi. Sökmen'in kız kardeşinin Artuklu Emîri Necmeddîn Alpı ile kendisinin de Erzurum Meliki Saltuk'un kızı Şâhbânû ile evlenmelerinden bu devrede Anadolu beyliklerinin akrabalıklar yoluyla münasebetlerini sağlamlaştırdıklarını görüyoruz. Musul Atabegi İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden (1146) yararlanan II. Sökmen ona ait yerlerden Hızan ve Maden'i ele geçirdi. Diğer taraftan Artuklu Kara Arslan da Ahlat-şâhlar ülkesinden Malazgirt ve Tuğtab şehirlerine sahip oldu. Yine Artuklulardan Necmeddîn Alpı aracı olunca Kara-Arslan ülkesine döndü (549/1154-1155). Bir müddet sonra, Kara Arslan ile Necmeddîn Alpı arasında çıkan anlaşmazlıkta II. Sökmen, Necmeddîn Alpı'nın safında yer aldı. Yapılan savaşta yenilen Sökmen ve müttefiki Muş Ovası'na çekildiler (552/1157). Daha sonra Kara Arslan onlarla anlaştı ve her üçü de ülkelerine döndüler.

Gürcülerin 1161 yılında Ani'yi ele geçirmeleri üzerine Ahlat şâhı II. Sökmen diğer Türk beyleri ile beraber Gürcistan seferine çıkmıştı. Bu seferin neticesi Sökmen için tam bir hezimet oldu. Daha sonra Gürcülerin Dovin'i istilası; Sökmen, Azerbaycan atabegi İldeniz, Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh ve Erzen beyi Devlet-şâh'ın kuvvetleriyle tekrar Gürcistan'a girmelerine ve intikam almalarına imkân sağlıyordu (1163). Sökmen'in bu seferden Ahlat'a dönüşü ve karşılanışı parlak olmuştu. Azerbaycan atabegi Şems el-Dîn İldeniz, Ani'yi zapt eden Gürcülere karşı başarı kazanamayınca, yeni bir sefer için II. Sökmen'i yardıma çağırdı (1175). Bu sefere katılmak için Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh, Emîr Pehlivân Muhammed ve Emîr Kızıl Arslan Osman'ın yanı sıra II. Sökmen de müspet cevap vermişti. Nahçıvan'da toplanan Türk orduları Akşehir denilen "Ahalkelek" ve "Taryâlîs" Ovası'na kadar ilerlediler. Gürcü kralı müttefik ordusuna karşı çıkmaya cesaret edemeyerek ormanlık bölgeye kaçmıştı. Türkler etrafı yağma ve tahrip ederek geri döndüler. Ülkesine dönenler arasında II. Sökmen de vardı (10 Rebi I. 571/28 Eylül 1175) ve yine Ahlat'ta parlak bir merasimle karşılanıyordu.

Halep ve Musul atabegi Nûreddîn Mahmûd'un 1174 yılında ölümü üzerine Salahaddîn Eyyûbî bağımsızlık kazanarak Eyyûbî Devleti'ni kurmuş ve ülkesini genişletmeye başlamıştı. Salahaddîn'in genişleme siyaseti Doğu Anadolu devletleri için bir tehlike teşkil ediyordu. Nitekim onun Musul'u muhasarası üzerine (1182) bu şehrin hâkimi Atabeg İzzeddîn Mes'ûd komşu devletlerden yardım istedi. Halife en-Nâsır (1180-1225), II. Sökmen ve Atabeg Kızıl Arslan bu hususta aracı olarak Salahaddîn'in Musul muhasarasını terkini sağladılar. Ancak Salahaddîn Eyyûbî dönüşte Sincar şehrini muhasara etti. Atabey Mes'ûd tekrar II. Sökmen ve Artuklu İlgâzi'ye elçiler gönderip yardım istedi. Sökmen, Salahaddîn'i muhasaradan vazgeçirme çabaları neticesiz kalınca harekete

geçti ve Erzen beyi Devlet-şâh, Artuklu İlgâzî ve Atabeg Mesûd'la birleşti. Müttefikler Mardin ve Koç-hisar arasındaki Harzem mevkiinde buluştular (578 Zilhicce/Mart-Nisan 1183). Fakat onlar geç kalmışlardı. Salahaddîn daha önce Sincar'ı almış (30 Aralık 1182), Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kendisine karşı bir ittifaka giriştiğini öğrenerek çekilmişti. Diğer taraftan Artuklu Kutbeddîn İlgâzî'nin 1184'te ölümü üzerine yerini küçük yaştaki oğlu Hüsâmeddîn Yavlak Arslan almıştı. II. Sökmen, Yavlak Arslan'ın dayısı olması sebebiyle Artuklu ülkesinin idaresine de karıştı. Fakat çok geçmeden II. Sökmen de öldü (9 Rebi II. 581/10 Temmuz 1185).

Onun ölümü Salahaddîn Eyyûbî için arzusunu gerçekleştirebilecek fırsatı yaratmıştı, amcazâdesi Nasreddîn Muhammed'i bir ordu ile Ahlat'a gönderdi. Bu sırada Ahlat-şâhlar devletinin en kuvvetli emîri Seyfeddîn Begtimur Ahlat'ta duruma hâkim oldu. Aynı zamanda bu devletin topraklarını ele geçirmek isteyen diğer bir hükümdar Azerbaycan atabegi Pehlivân da Ahlat civarında ordugâh kurdu. Emîr Begtimur ülkeye sahip olmak isteyen iki devlet arasında durumu gayet iyi idare ederek onlara Ahlat'taki hâkimiyetini tanıttı.

Begtimur ve ondan sonra gelenleri Ahlat-şâhların hükümdarı olarak tanıyıp tanıyamayacağımız münakaşa konusudur. Kendisi ve diğerleri bu hanedandan gelmiyorlar. Ancak çağdaş tarihçiler onları bu devletin hükümdarı olarak kabul ediyorlar.

Öte taraftan Eyyûbîler Doğu Anadolu'daki Türk devletlerini hâkimiyetleri altına almak fikrinden vazgeçmiyorlardı. Nitekim Eyyûbîlerin Urfa ve Harran Meliki Takiyüddîn Ömer, Ahlat-şâhlara ait Hani'yi aldı (1191). Begtimur'un onu durdurma gayreti başarısızlıkla sonuçlandı. Takiyeddîn Ömer önce Ahlat'ı sonra da Malazgirt'i kuşattı, fakat onun bu kuşatma sırasında (20 Ramazan 587/11 Ekim 1191), daha sonra da Salahaddîn Eyyûbî'nin (1193) ölmesi, Begtimur'a rahat bir nefes aldırdı, ülkesi şimdilik Eyyûbî istilasından kurtulmuştu. Hattâ Begtimur Meyyâfarıkîn'i kurtarabilmek için Eyyûbîlere karşı harekete geçmeyi düşündü. Fakat o da bu arzusunu gerçekleştirecek fırsatı bulamadı, muhtemelen damadı Aksungur tarafından öldürüldü. Aksungur kayınpederinin yerini aldıktan sonra oğlu Muhammed'i de hapsettirdi. Bedrettîn Aksungur'un saltanatı uzun sürmedi, 1197 yılında öldü. Yerine geçen Sökmen'in kölelerinden Kutlug'un saltanatı ise sadece yedi gün sürmüştü. Ermeni kökenli olduğundan halk ayaklanarak onu öldürdü ve Begtimur'un oğlu el-Mansûr Muhammed tahta geçirildi. Şücâeddîn Kutlug isimli bir emîr de ona atabeg oldu.

Muhammed'in zamanındaki önemli olaylardan birisi Gürcülerin 1204 ve 1205 yıllarında Ahlat ülkesine yağma akınlarında bulunmalarıdır. Birinci saldırı Türkiye Selçukluları'ndan Erzurum meliki Tuğrul-şâh'ın yardımıyla önlenmişti, ikincisinde ise bilhassa din adamlarının teşvikiyle askerler cesaretlenmiş,

bu suretle Gürcüler bozguna uğratılmıştı. Daha sonra genç ve tecrübesiz Muhammed'in atabegi Kutlug'u öldürmesi, halk ve askerleri kendi aleyhine çevirmeye yetmişti. Halk, II. Sökmen'in yeğeni olan Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan (1200-1239)'ı Ahlat'a çağırmışlardı. Sökmen'in emîrlerinden İzzeddîn Balaban da Ahlat-şâhlar tahtını ele geçirmek istiyordu. Neticede Balaban Ahlat şehrine hâkim oldu, Muhammed ise bir kalede hapsedildi (1206). Öte taraftan bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Meyyâfârıkîn hükümdarı el-Evhad Necmeddîn Eyyûb (100-1210) de Ahlat'a doğru yürüdü. Balaban onu Meyyâfârıkîn'e çekilmeye zorladı. Ancak Necmeddîn Eyyûb, Ahlat'ı almaktan ümidini kesmemişti. Bu sebeple babası Eyyûbî hükümdarı Melik Âdil'den temin ettiği yardım ile tekrar Ahlat'a hücum etti. İzzeddîn Balaban bu kez ona mukavemet edemeyerek, Erzurum Meliki Tuğrulşâh'tan yardım istedi. Bu iki hükümdar Necmeddîn'i mağlup ettiler. Ancak Tuğrul-şâh'ın da bu ülkede gözü vardı, bu sebeple Balaban'ı öldürdüyse de halk onu Ahlat'a sokmadı ve Necmeddîn Eyyûb'u davet etti. Tuğrul-şâh da Erzurum'a dönmeye mecbur oldu. Necmeddîn Eyyûb 1207 yılında Ahlat'a yerleşerek uzun zamandan beri Eyyûbîlerin arzuladığını gerçekleştirdi. Bu suretle Ahlat-şâhlar Devleti ortadan kalkmış oldu.

Bibliyografya:

I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.

S. Runciman, *A History of the Crusades II*, London 1965; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi,* II. cilt, Ankara 1987.

F. Sümer, "Pehlivân", *İA.*

_____, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten,* Sayı: 197, Ankara 1986, s. 470-498.

F. Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, s. 24-28

R. Şeşen, "'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-Isfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s. 249-369.

_____, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,* İstanbul 983.

O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

M. H. Yınanç, "Arslanşâh", *İA.*

A. Özaydın, "Ahlatşahlar", *Büyük İsl. Tar.,* Cilt: VIII, s. 194-208.

9. 2. Artuklular

Doğu Anadolu'da Hısn Keyfâ ve Âmîd, Mardin ve Meyyâfârikîn, Harput'ta üç kol hâlinde hüküm sürmüş bir Türkmen sülalesidir. Bu sülale, adını ataları Selçuklu kumandanlarından Artuk b. Eksük'ten almıştır. Artuklular hakkında ilk araştırma yapanlar onların Oğuzların Kayı boyundan olduklarını ileri sürmüşlerdi. Daha sonraki araştırıcılar bu sülalenin Oğuzların Döğer boyundan olması ihtimalini de belirtmektedirler.

Artuk Bey önce Sultan Alp Arslan'ın hizmetinde bulunmuş ve Malazgirt Savaşı'na da iştirâk etmişti (1071). Anadolu'nun Türklere açılmasında rol oynayan emîrler arasında Artuk Bey de bulunmakta idi. Sultan Melikşâh devrinde (1072-1092), Artuk Bey idaresindeki Türk kuvvetleriyle İzmit'e kadar ilerlemiş ve burada Bizans'taki iç mücadeleye karışmıştı (1073). Daha sonra Artuk Bey, sultan tarafından kendisine iktâ edilen Hulvân'a çekildi, ayrıca Ahsa ve Bahreyn Karmatîleri'ni itaat altına almak görevini başarıyla sonuçlandırdı (1077). Sultan Melikşâh, Mervânoğulları idaresinde bulunan Diyarbekir bölgesini ele geçirmek istedi. Bu maksatla harekete geçen orduda Artuk Bey de vardı. Fakat Âmîd (Diyarbekir) muhasarası sırasında (1084) bu Selçuklu ordusunun kumandanı Arap emîrî Fahrüddevle ile çıkan anlaşmazlık, Artuk Bey'in, Sultan Melikşâh'a küskünlüğüne ve askerleriyle Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetine girmesine yol açtı. Tutuş da ona Kudüs ve havalisini iktâ etti (1085/1086). Böylece Artuk Bey Kudüs'e hâkim oldu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymân-şâh'ın ölümüyle biten savaşta Tutuş'un yanında kaldıktan sonra bu şehre çekildi (1086) ve 1091 yılında öldü. Oğulları İlgâzi ve Sökmen onun yerini aldılar.

Sökmen, Suriye Selçukluları'ndan Rıdvan ve Dukak arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak daha önce Tutuş'un kendisine iktâ etmiş olduğu Serûc'u ele geçirdi (1096). Bu arada Sökmen ve İlgazî'nin oğlu Samsat emîri Süleymân, Kür-Boğa idaresindeki Selçuklu kuvvetleriyle birlikte, Haçlıların elinde bulunan Antakya'nın kuşatmasına katıldılar (1098). Bilhassa Suriye Melik ve emîrlerinin anlaşmazlıkları sebebiyle bu kuşatma neticelenmemiş, diğerleri gibi Sökmen de geri çekilmişti. Ancak bundan sonra Sökmen ve İlgâzî Kudüs'ü muhafaza edemediler. Emîrü'l-cüyûş Efdal kumandasındaki bir Fâtımî ordusu kırk günlük bir kuşatmadan sonra şehri teslim aldı (1098). Bundan sonra Sökmen Dımaşk'a, İlgazî de Irak'a gittiler. İlgazî, Muhammed Tapar'a bağlılığı sebebiyle Bağdat şahnesi oldu (1101/2). Urfa kontu I. Baudouin ise 1098 yılında Belek'in hâkimiyetindeki Serûc'u işgal etmiş, Sökmen'in bu şehri geri alma teşebbüsü başarısızlıkla neticelenmişti (Ocak 1101).

9.2.1. Hısn Keyfâ Artukluları

Muineddîn Sökmen, Ceziret-i İbn Ömer sahibi Çökürmüş tarafından kuşatılan Musul hâkimi Mûsâ'nın yardımına koşmuş ve bu hizmetine karşılık on bin dinar ve Hısn Keyfâ Kalesi'ni almıştı. Böylece Sökmen, Artukluların "Hısn Keyfâ veya Sökmeniyye" denilen ilk şubesini kurmuş oldu (1102). Daha sonra yine Artuklulardan Ali'nin elinde bulunan Mardin'i aldı (1104). Sökmen, Çökürmüş ile beraber Harran Savaşı'nda Haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattı (7 Mayıs 1104), bu savaşta ele geçirilen esirler arasında Urfa kontu II. Baudouin ile yeğeni Joscelin de vardı. Kısa bir süre sonra Sökmen, Dımaşk hâkimi Tuğtegin'den aldığı davete uyarak adı geçen şehre giderken yolda hastalanarak öldü (Ekim 1104). Yerini oğlu İbrâhîm aldıysa da, onun 1108'de ölümü üzerine, öteki oğlu Rükneddîn Dâvud başa geçti. Rükneddîn Dâvud hâkimiyet sahasını genişletmek istiyordu. Önce Harput ve Palu bölgesini (1122/1123), sonra da Siirt ve havalisini ele geçirdi (1131). Dâvud'un Türkmenler üzerinde nüfuzu çoktu. Onun bu yayılma siyaseti Mardin Artukluları'ndan Timurtaş'ın Atabeg Zengî ile birleşmesine sebep oldu. Bu iki müttefik karşısında yenilgiye uğrayan Dâvud 22 Temmuz 1144'te öldü. Yerine oğlu Fahreddîn Kara Arslan geçti. Kara Arslan'ın da Atabeg Zengî ile arası iyi değildi, hatta ona karşı Urfa kontu II. Joscelin ile anlaşmıştı. Daha sonra Gerger ve Harput havalisini ele geçirdi (1150). Kara Arslan'ın Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpı ile de arası açıldı, bir savaşın başlangıcında iken iki taraf anlaştılar (1157). Onun Âmîd kuşatması ise başarısızlıkla neticelendi (1163). Halep atabegi Nureddîn Mahmûd ile yaptığı ittifaka sadık kaldı. Ancak Nûreddîn'in 1164 yılındaki Haçlılara karşı cihâd davetine katılmak istemedi ise de, kendi halkından çekinerek sefere iştirak etti. Kara Arslan 12 Temmuz 1167'de öldü ve yerine Nûreddîn Muhammed geçti. Nûreddîn Muhammed, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı idi, fakat bir şarkıcıya âşık olarak eşine kötü davranması kayınpederinin harekete geçmesine sebep oldu (1181). Bu sefer sonucunda Nûreddîn Muhammed Harput havalisindeki bazı yerleri kaybetti ve Salâhaddîn Eyyûbî'nin himayesine girmek zorunda kaldı. Bu iki müttefik önce Musul'u kuşattılar, sonra da Âmîd üzerine yürüdüler. Salâhaddîn Âmîd'e hâkim oldu (29 Nisan 1183) ve hizmetinden dolayı bu şehri Nûreddîn Muhammed'e verdi. Nûreddîn Muhammed 1185 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Kutbeddîn II. Sökmen ise 1200'de öldü, ancak o kardeşi Nâsıreddîn Mahmûd'u sevmediği için Ayaz adlı bir memlûkunu kız kardeşiyle evlendirerek veliaht tayin etmişti. Ayaz birkaç gün hüküm sürebildi. Bu durumu hoş karşılamayan öteki emîrler, Nâsıreddîn Mahmûd'u devletin başına geçirdiler. Nâsıreddîn Mahmûd bazen Türkiye Selçukluları'na, bazen de Eyyûbîlerin himayesine girerek hüküm sürdü ve 1222'de öldü. Yerine geçen oğlu Melik Mes'ûd zamanında Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil önce Âmîd'i, sonra da Hısn Keyfâ'yı zapt ederek Artukluların Hısn Keyfâ kolunu ortadan kaldırdı (1232). Melik Mes'ûd ise Moğollar tarafından öldürüldü.

9.2.2. Mardin Artukluları

Necmeddîn İlgazî Nisan 1105'te Bağdat şahneliğinden azledildikten sonra Mardin'e gelerek bu şehre hâkim olmuş ve burada Artukluların "Mardin veya İlgaziyye" denilen şubesini kurmuştur (1108). Diğer bir kanaate göre, Mardin Artukluları'nın kuruluşu 1106 yılındadır. Musul emîri Mevdûd da İlgazî'ye Harran şehrini verdi. Buna rağmen İlgazi, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a kırgınlığından dolayı 1111 ve 1113 yıllarında Haçlılara karşı Emîr Mevdûd kumandasında teşekkül eden kuvvetlere katılmamış ve yerine oğlu Ayaz'ı göndermişti. İlgazî daha sonra Musul emîri olan Aksungur el-Boksukî ile anlaşamadı, Aksungur, onun oğlu Ayaz'ı esir aldığı gibi Mardin civarını da yağmaladı. İlgazî 1115'te Aksungur ve Sultan'ın oğlu Mes'ûd'u mağlup ederek Ayaz'ı kurtardı. Bu yenilgi üzerine Sultan Muhammed Tapar, İlgazî'yi tehdit etti. O da Dımaşk hâkimi Tuğtegin ile birleşti. İlgazî bir ara Hıms emîrî Hayır Hân'a esir düştüyse de, bundan kurtulmasını bildi (1115). Halep meliki Rıdvan 1113 yılında ölünce, bu şehre hâkim olma mücadelesi başladı. Önce Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş, sonra da Halep halkı İlgazî'yi davet ettiler. İlgazî bu suretle Halep'e hâkim oldu (1117 Mayıs) ve burayı oğlu Timurtaş'ın idaresine bırakarak Mardin'e döndü. Daha sonra İlgazî beraberinde Dilmaçoğulları'ndan Togan-Arslan'ın da bulunduğu yirmi bin kişilik bir orduyla harekete geçerek Tell Afrin Savaşı'nda Antakya prensi Roger'in kumandası altındaki Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı (28 Haziran 1119). Bunu Tell-Danis'te Kral II. Baudouin'e karşı kazanılan zafer takip etti (14 Ağustos), fakat Burc-i Hab önünde aynı başarıya ulaşamadı. İlgazî Mardin'e döndü ve Haçlılarla sulh yaptı (1120/1121). Gürcü kralı IV. David Kıpçak kuvvetleriyle birleşerek hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Tiflis şehrine baskı yapmaya başlamıştı. Tiflis Müslümanlarının yardım isteği üzerine Selçuklu sultanı Mahmûd, İlgazî'yi Gürcüler üzerine bir seferle görevlendirdi. İlgazî Gürcü kuvvetleri önünde ağır bir yenilgiye uğradı (Ağustos 1121). O aynı yıl içinde Halep'te oğlu Süleymân'ın bir isyanını bastırdıktan sonra bu şehrin idaresini yeğeni Bedrüddevle Süleymân'a bıraktı. Sultan Mahmûd ise İlgazî'ye Meyyâfârıkîn şehrini iktâ etmişti (1121/2). Haçlıların amansız bir düşmanı olan İlgazî yine onlar üzerine bir sefer yaptıktan sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 19 Kasım 1122'de öldü.

Oğullarından Timurtaş Mardin'e, Süleymân ise Meyyâfârıkîn'e hâkim olmuş, Halep ise yeğeni Süleymân'ın idaresinde kalmıştı. Ancak ailenin esas reisi İlgazî'nin öteki yeğeni Nûrüddevle Belek b. Behram idi. Belek daha önce Harput, Palu, Dersim bölgesine hâkim olmuş, Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra dul eşi Ayşe Hâtun ile evlenmesi sonucu Malatya da idaresi altına girmişti. O 1120'de kendisine karşı harekete geçen Mengücükoğlu İshak ile Trabzon dükası Constantin Gabras'ın kuvvetlerini bozguna uğratmış

ve 1122'de ise Serûc yakınındaki savaşta Urfa kontu Joscelin de Courtenay ile Birecik senyörü Galeran'ı mağlup ve esir etmişti. Daha sonra Gerger'deki Ermenilerin yardımına gelen Kudüs Kralı II. Baudouin de, Belek tarafından yenilgiye uğratılıyor ve esir ediliyordu. Belek'in 30 Haziran 1123'te Halep'i işgal etmesiyle bu şehir, yaklaşan Haçlı tehlikesinden kurtuldu. Onun uzakta olmasından istifade eden ve Harput'ta tutuklu bulunan Baudouin ile öteki Haçlılar, Ermenilerin yardımıyla iç kaleyi ele geçirmişlerdi. Durumu öğrenen Belek yıldırım hızıyla Harput'a döndü, kaleyi tekrar zapt ederek esirleri yakaladı ve onları önce Harran'a, sonra da Halep'e nakletti (1124). Haçlılarla başarılı savaşlar yapan Belek Menbic şehrini kuşattığı sırada kaleden atılan bir okla öldü (6 Mayıs 1124).

Belek'ten sonra Mardin Artukluları'nın başına Hüsâmeddîn Timurtaş geçti ve Halep'e hâkim oldu. Halep'te tutuklu bulunan II. Baudouin, Şeyzerli emîrlerden Ebu'l-Asâkîr Sultan b. Munkiz aracılığıyla Timurtaş'la anlaşma yapmaya muvaffak olarak hürriyetine kavuştu. Ancak Baudouin anlaşma şartlarına uymadığı gibi, Hille emîri Dubeys b. Sadaka ve Suriye Selçuklularının sonuncusu Sultan-şâh ile birleşerek Halep'i kuşattı. Timurtaş ise daha önceden asker toplamak maksadıyla Mardin'e gitmiş, fakat Halep'e bir müdahalede bulunmamıştı. Şehir halkı da Musul emîri Aksungur el-Borsukî'yi yardıma çağırarak bu tehlikeden kurtuldular. Bu suretle Halep üzerindeki Artuklu hâkimiyeti son buldu (Ekim 1124). Timurtaş kardeşi Süleymân'ın ölümünden sonra Meyyâfârıkîn'e sahip oldu (1124/5). Onun için diğer bir tehlike de yeni Musul emîri İmâdeddîn Zengî idi. Topraklarını genişletmek isteyen Zengî, Timurtaş'ın hâkimiyet sahasındaki Nusaybin, Sercî ve Dara gibi şehir ve kasabaları işgal etti. 1133 yılında Timurtaş artık Zengî ile anlaşmış ve beraberce Âmîd'i kuşatmışlardı. Timurtaş daha sonra Zengî'nin vassali oldu. Zengî bununla da yetinmemiş, 1144'te Diyarbekir bölgesine gelerek Artuklu şehirlerini işgal etmeye başlamıştı. Onun ölümü (1146), Timurtaş'ın karşı harekete geçmesine Hani, Silvan, Re'sül-ayn ve Harput gibi şehirleri geri almasına imkân verdi. Fakat Zengî'nin oğlu Seyfeddîn Gazî bu yerlerden bir kısmına tekrar hâkim oldu. Timurtaş onunla sulh yaptı ve 1150'de Dara kasabasını muhasara ederek aldı. 1151 yılında Âmîd'de duruma hâkim gözüken İnaloğulları'nın veziri Nisanoğlu Müeyyed ve oğulları da Timurtaş'a tabi oldular. Timurtaş 19 Ocak 1154'te Mardin'de öldü. Yerini oğullarından Necmeddîn Alpı aldı. Necmeddîn Alpı, Halep atabeyi Nûreddîn Mahmûd'un Haçlılara karşı cihâd çağrısına uyarak 1164 yılındaki sefere katıldı. Bu birleşik Türk kuvvetleri Artah'ta içlerinde Antakya prensi III. Bohemund ve Trablus kontu Raymond'un da bulunduğu Haçlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı (10 Ağustos). Necmeddîn Alpı'nın başlangıçta Hısn Keyfâ Artukluları ile iyi olmayan münasebetleri sonradan gayet dostane bir şekilde gelişmiş-

ti. Erzen hâkimi olan Dilmaçoğulları da ona itaat etmişlerdi. Necmeddîn Alpı 1176 yılında öldü. Yerine oğlu Kutbeddîn II. İlgazî geçti, amcalarından Hani hâkimi Cemâleddîn ona itaat ederken, Birecik emîri Şıhâbeddîn Muhammed (öl. 1176) ve oğlu Muineddîn, İlgazî'yi tanımadılar. İlgazî Birecik'i muhasara ettiyse de başarı sağlayamadı ve 9 Eylül 1184'te öldü. Yerini oğlu Hüsâmeddîn Yavlak Arslan aldı, ancak yaşı küçük olduğundan devlet işleri memlûklarından Emîr Nizâmeddîn Alp-Kuş'un elinde idi. Salâhaddîn Eyyûbî ise Artukluları hâkimiyeti altına almak istemektedir ve 1185 Ağustos'unda Meyyâfârıkin'i zapt etmiştir. Fakat onun ölümüyle (1193), Alp-Kuş bu şehri geri aldı. Mardin Artukluları 1202'de yıllık haraç vermek, hutbe ve sikkede Melik Âdil'in ismini zikretmek suretiyle Eyyûbilere tabi olmak zorunda kaldılar. Yavlak Arslan'ın ölümünden (tah. 1201) sonra yerine kardeşi Artuk Arslan geçti. O da Alp-Kuş'un vesayeti altında idi. Artuk Arslan 1204/1205 yılında Alp-Kuş'u öldürerek idareyi ele aldı. Onun zamanında Mardin Artukluları bazen Eyyûbîlere, bazen de Türkiye Selçukluları'na tabi olarak varlığını sürdürdü. Artuk Arslan 1239 yılında öldü, yerine oğlu I. Necmeddîn Gazî geçti. Necmeddîn Gazî'nin Moğollara tabi olmayı reddetmesi Mardin'in kuşatılmasına sebep oldu. Bu kuşatma sırasında Necmeddîn Gazî öldü (1260). Yerine geçen oğlu Melik ül-Muzaffer Kara Arslan Moğolların hâkimiyetini kabul ederek sulh yaptı. O bu sayede hanedanın devamını sağladığı gibi, Mardin şehrini de bir felaketten kurtarmıştı. Kara Arslan 1292'de öldü. Ondan sonra sırasıyla iki oğlu Şemseddîn Dâvud (öl. 1294) ve II. Necmeddîn Gazî Artuklu tahtına çıktılar. İlhanlı hükümdarı Gazan Hân, sadakatinden dolayı Diyarbekir bölgesi ile Diyâr Rebî'a'nın idaresini II. Necmedîn Gazî'ye verdi (1302). Daha sonra Necmeddîn Gazî İlhanlılarla evlenme yoluyla akrabâlık tesis etti ve kızı Dünyâ Hâtun'u Sultan Olcaytu ile evlendirdi (1309). Necmeddîn Gazî Ağustos-Eylül 1312'de öldü. Mardin Artukluları'nın son zamanlarında Melik üz-Zâhir İsa'nın tahta çıktığını görüyoruz (1376-1377). İsâ 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Daha sonra Timur'a tabi oldu, fakat bu hükümdar tarafından esir edilerek üç yıl Sultaniye'de hapsedildi, affa uğrayınca Mardin'e döndü. Akkoyunlu reisi Kara Yülük Osman'ın Mardin'i kuşatması üzerine İsa, Türkmen Beyi Çeküm'den yardım istedi. Bu iki müttefik Kara Osman'ı Âmîd'de kuşattılar. Şehir hâricindeki savaşta Çeküm ve İsâ Akkoyunlular tarafından öldürüldüler (Nisan-Mayıs 1407). İsâ'nın yerine geçen oğlu Melik el-Sâlih Şıhâbeddîn Ahmed Mardin'i müdafaa edemeyeceğini anlayınca bu şehri Karakoyunluların reisi Kara Yûsuf'a teslim etti (1409). Melik Sâlih Musul'a gönderildi ve kısa bir müddet sonra burada öldü (1409). Bu surette Artuklular Devleti sona erdi.

9.2.3. Harput Artukluları

Nûreddîn Muhammed'in 1185'te ölümüyle kardeşi İmâdeddîn Ebû Bekr Harput ve havalisinde Artukluların üçüncü şubesini kurmuş oldu. İmâdeddîn 1204 yılında öldü. Yerine oğlu Nizâmeddîn İbrâhîm geçti. Varlığı pek uzun sürmeyen bu kola mensup son Artuklu beyi Nizâmeddîn'in oğullarından İzzeddîn Ahmed veya Hızır'dır. Harput 1234 yılında Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykûbâd tarafından zapt edilince, Artukluların bu kolu da tarihe karışmış oldu.

Artuklular büyük Türkmen kütlelerine dayanan bir Türk devleti idi. Bu sebepten milli teşkilat ve ananelerini muhafaza etmişlerdi. Alp, inanç, Kutlug gibi eski Türkçe unvanları kullanmakla da bu ananeleri koruduklarını göstermişlerdir. Artuklular devlet anlayışında, eski Türk hukukuna göre devletin hanedanının ortak malı olduğu görüşünü de uyguladılar. İlgazî ve Belek gibi kudretli şahsiyetlerin mevcudiyeti Artuklu devletinin siyasi birliğini sağlayabilmiş, aksi taktirde ayrı beylikler hâlinde hüküm sürmüşlerdir. Artuklu hükümdarları gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan halka adaletle hizmet etmişler, idareleri altındaki ülkelerde düzen ve emniyeti sağlamışlardır. Ayrıca ticari ve iktisadi hayatın gelişmesine büyük ölçüde yardımcı oldular. Bu maksatla bazen şehirdeki ticari vergileri kaldırmışlardır. Bu iktisadi gelişme Artuklu devrinde yapılan birçok cami, medrese, hastahane, kervansaray, kale ve köprü gibi mimari eserlerden de anlaşılmaktadır. Artuklu ülkesindeki Meyyâfârıkîn, Âmîd ve Mardin gibi şehirler birer ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Bu hanedana mensup hükümdarlar ilim ve sanat adamlarını himaye etmişler, bunun neticesinde de onlar adına bazı eserler yazılmıştır.

Bibliyografya:

A. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimârisi,* İstanbul 1971.
_____, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* İstanbul 1978.
İ. Artuk, "Artukoğlu Emir Balak ve mezarı", *Belleten,* Sayı: 41, Ankara 1947, s. 127-135.
_____, "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 2, İstanbul 1971, s. 65-74.
O. Aslanapa, *Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar,* İstanbul 1973.
Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968; Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].
_____, "Artukids", *EI*[2].
I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.
E. Honigmann, "Nur-ed-Dîn (Muhammed)", *İA.*
M. Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA.*
J. H. Kramers, "Kara Arslan", *İA.*
S. Runciman, *A History of the Crusades,* I-III, Penguin Books, London 1965[2].
A. Sevim, *"Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti", Belleten,* Sayı: 100, Ankara 1961, s. 571-581.

_____, "Artuk b. Eksük", *DİA*, s. 414-415.
_____, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyâsî Faaliyetleri", *Belleten,* Sayı: 101, Ankara 1962, s. 121-146.
_____, "Artukoğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri", *Belleten,* Sayı: 103, Ankara 1962, s. 502-520.
_____, "Artukoğlu İlgâzî", *Belleten,* Sayı: 104, Ankara 1962, s. 649-691.
_____, "Timurtaş", *İA.*
_____, "Sökmen", *İA.*
K. Süssheim, "İl-Gâzî", *İA.*
R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâkib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* III, Ankara 1971, s. 249-369.
O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.
Mükrimin H. Yınanç, "Belek", *İA.*
_____, "Diyarbekir", *İA.* (Diyarbekir şehir ve bölgesindeki vukuatın tarihi).
R. Ataoğlu, "Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı,* İstanbul 1995, s. 143-175.
_____, "Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un siyasi Faaliyetleri", *TAD,* Sayı: 27, Ankara 1994, s. 33-43.
Usta, A., "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar 1098-1124)", *TD,* Sayı: 37, İstanbul 2002, s. 357-374.
_____, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı,* İstanbul 2005, s. 355-367.
Alptekin, C., "Artuklular", *DİA,* s. 415-418.
Altun, A., "Artuklu Sanatı", *DİA,* s. 418-419.

9.3. Çobanoğulları

Çobanoğulları Beyliği, Kastamonu'da Türkiye Selçuklularının uç beyi olarak bulunan, Oğuzların Kayı boyuna mensup, Hüsâmeddîn Çoban tarafından kurulmuştur. Bu beyliğin başlangıç tarihinin II. Kılıç Arslan zamanında (1155-1192) olduğu ileri sürülmektedir. Melikü'l-ümerâ (Beylerbeyi) Hüsâmeddîn Çoban Bey, unvanından anlaşılacağı üzere, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ileri gelenlerinden biri idi. O, Sultan I. İzzeddîn Keykavus'un saltanatı sırasında (1211-1220), Bizans'a karşı yapılan akınları yönetmişti. Daha sonra Hüsâmeddîn Çoban Bey, I. Alâeddîn Keykubâd tahta çıktığı zaman ona itaat etti ve buna mukabil Kastamonu Beyliği menşuru yenilendi (1220). Moğolların 1223 yılı başında Kıpçak ilini işgal etmeleriyle, bu durumdan yararlanan Rumlar Kırım sahilinde bir ticâret şehri olan Sugdak'ı kontrol altına almışlardı. Sultan Alâeddîn Keykûbâd'ın ticaret yollarına büyük önem vermesi, onun Kırım'a bir sefer tertiplemesine ve bu seferin başına Hüsâmeddîn Çoban Bey'i tayin etmesine sebep oldu. Hüsâmeddîn Çoban, bu deniz aşırı seferde büyük bir başarı kazanarak Sugdak'ı zapt etti. Ayrıca Kıpçak Hânı'nın ve Rus hükümdarının da itaatini sağladı. Hüsâmeddîn Çoban Bey 1227 yılında Kastamonu'ya döndü. Bir başka rivayete göre, Kastamonu Beyliği bu tarihten sonra kurulmuştur. Hüsâmeddîn Çoban'ın bundan sonraki hayatı ve ölüm tarihi hakkında bir bilgimiz yoktur. Yerine geçen oğlu Alp-Yürek (Yürük) hakkında da bilgimiz yok denecek kadar azdır.

Alp-Yürek'ten sonra oğlu Muzaffereddîn Yavlak[34] Arslan'ın muhtemelen 1280 yıllarında beyliğin başına geçtiği ileri sürülüyor. Muzaffereddîn Yavlak Arslan, Türkiye Selçukluları'na ve İlhanlılara tabi idi. Fakat o Selçukluların taht mücadelelerine karışmış ve önce II. Mes'ûd (1284-1296, birinci defa)'u desteklenmiş. Ancak kısa bir süre sonra onun II. Mes'ûd'a ve İlhanlılara muhalefete başladığını görüyoruz. Öte taraftan Rükneddîn Kılıç Arslan da kardeşi II. Mes'ûd'a karşı ayaklanmıştı. Bu sırada Yavlak Arslan'ın Rükneddîn Kılıç Arslan'a taraftar olduğu anlaşılıyor. Anadolu'da çıkan bu kargaşalık sebebiyle Konya'ya kadar gelen İlhanlı hükümdarı Geyhatû; Sultan II. Mes'ûd ve Vezir Necmeddîn idaresinde bir Selçuklu-Moğol ordusunu Kastamonu üzerine gönderdi. Bu sırada yapılan savaşların birinde Yavlak Arslan öldü (1292). Selçuklu sultanı II. Mes'ûd bu savaşta kendisine yardımcı olan Şemseddîn Yaman Candar'a Kastamonu havalisinde Eflânî'nin idaresini vermişti.

Yavlak Arslan'dan sonra yerine oğlu Mahmûd Bey geçti. Onun zamanında Bizans'a akınlar yapılmış ve bunları kardeşi Ali idare etmişti. Nihayet Can-

34 Yavlak; korkunç, şiddetli anlamındadır.

daroğlu Süleyman Paşa bir baskınla Kastamonu'ya hâkim olmuş ve Çobanoğulları Beyliği'ne son vermişti (1309).

Çobanoğulları devrinde Kastamonu'da ilim ve imar faaliyetleri çok ilerlemişti. Meşhur bilgin Kutbeddîn Şirâzî (1236-1311), *İhtiyârât el-Muzafferî* adlı heyete dair eserini Muzaffereddîn Yavlak Arslan'a ithaf etmişti. Ayrıca Hoylu Hasan b. Abdülmümin; Yavlak Arslan için *Nüzhet el-Küttâb* ve Mahmûd Bey adına *Kavâ'id el-Resâ'il* adlı inşa kitaplarını yazmıştı. Çobanoğulları beyleri adına yazılmış başka eserler de mevcuttur. İmar faaliyetleri içinde en göze çarpan yapı ise, Taşköprü'deki Muzaffereddîn Yavlak Arslan medrese külliyesidir.

Bibliyografya:

Cl. Cahen., *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968; Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].

O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1969[2].

Y. Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri,* Ankara 1980.

____, "Çobanoğulları", *DİA,* s. 354-355.

A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1970[2].

9.4. Danişmendliler

Selçuklu sultanı Melikşâh'ın emîrlerinden Danişmend'in kurmuş olduğu bir Türk devletidir. Ancak yine de bu devletin kurucusu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Emîr Danişmend'in Bizanslılar ile bir savaşta ölen meşhur İslâm kahramanı Battal Gâzî'nin (öl. 740) neslinden geldiği söylendiği gibi, ayrıca Danişmend'in Anadolu fatihi Sultan Süleyman b. Kutalmış'ın dayısı olduğu ve Türklere öğretmenlik yaptığı biliniyor. Danişmend adının da, yaptığı işe uygun olarak; Türkçe danışman, danışılan kimse, âlimden geldiği anlaşılıyor. O. Turan ise bu devletin kurucusunun 1080'de Kars'ı kati surette Türk hâkimiyetine sokan Emîr Ahmed olduğunu belirtiyor. Yine aynı tarihçiye göre, Ahmed'in Türkçe adı Gümüştegin, babasının ki ise Danişmend Taylu Ali idi.

Emîr Danişmend muhtemelen 1080 yılında Sivas'a gelmiş ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan burada yerleşmişti. Daha sonra Yeşilırmak Havzası'nda fetihlerde bulundu. Niksar'ı muhasara ve zapt etti (1097'den önce). Emîr Danişmend'in Anadolu'daki emîrler arasındaki mücadelelerden yararlanarak devletini genişlettiği, ancak Haçlı seferlerinin başlaması ile batıdan gelen bu yeni düşmanlarla savaştığını görüyoruz. Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan, İznik önünden doğuya çekildikten sonra, Haçlılara karşı Emîr Danişmend ve Kapadokya Emîri (Kayseri Emîri) Hasan ile birleşmişti. Bu müttefik Türk ordusu 1 Temmuz 1097'de Dorylaeum (Eskişehir) civarında Haçlılara saldırdı. Fakat Türkler bu savaşta çok ağır kayıplar vererek, çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Haçlıların ulaşamadığı yerlerde Danişmendliler faaliyetlerini sürdürdüler ve 1098 yılında Bayburt'u aldılar. Danişmend Gâzî aynı yıl içinde Ermeni Gabriel idaresindeki Malatya'yı kuşattı ve bu kuşatma üç yıl boyunca yaz aylarında devam etti. Gabriel, Haçlıların Antakya prensi Bohemund'dan yardım istedi. Bohemund derhal onun yardımına koştu ise de, Emîr Danişmend Malatya önünde Bohemund'u ani bir baskınla mağlup ve esir etmeye muvaffak oldu (1100).

1101'de ise muhtelif Batılı prenslerin idaresindeki üç büyük Haçlı ordusu peşpeşe Anadolu'ya girdi. Emîr Danişmend Haçlılara karşı I. Kılıç Arslan ile birleşti. Haçlıların Lombardlar, Fransızlar ve Almanlardan meydana gelen ilk ordusu Ankara, Çankırı, Merzifon yoluyla ilerledi. Müttefik Selçuklu ve Danişmendli ordusu, Haçlıları Merzifon'da tam bir bozguna uğrattılar (1101). Önce Nevers Kontu II. Guillaume idaresindeki Fransızlar, daha sonra da Akitanya Dükü IX. Guillaume idaresindeki Fransız ve Almanlardan meydana gelen ordular, müttefik Türk orduları karşısında Konya Ereğlisi'nde yenilgiden kurtulamadılar. Danişmend Gâzî bu zaferlerden sonra derhal Malatya'nın üzerine yürüyerek orayı zapt etti (1103).

Bir müddet sonra rivayete göre, 260.000 dinar karşılığında Emîr Danişmend Bohemund'u serbest bıraktı. I. Kılıç Arslan'ın bu paradan bir kısmını

kendisine istemesi, bu iki dost hükümdarın arasının açılmasına sebep oldu. Kendisine hisse verilmeyen I. Kılıç Arslan son derece hiddetlendi ve 1103 Ağustos'unda Maraş civarında yapılan savaşta Danişmend Gâzî'yi mağlup ve perişan etti. Ancak I. Kılıç Arslan'ın harekete geçmesinin gerçek sebebi Danişmend Gâzî'nin Malatya'ya hakim olması idi. Bu yenilgiden sonra Anadolu'daki siyasî kudret ve kuvveti sarsılan Danişmend Gâzî 1105 yılında öldü.

Danişmend'in on iki oğlu vardı, bunlardan Emîr Gâzî babasının yerine geçmişti. Urfalı Mathieu'nun rivayetine göre de bütün kardeşlerini öldürtmüştür. I. Kılıç Arslan ise Danişmend'in ölümünden yararlanarak, ülkesinin bir kısmını ve Malatya'yı da ele geçirdi (2 Eylül 1105). Ancak Türkiye Selçuklularının bu üstün durumu Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümüne kadar (1107) sürmüştür. Emîr Gâzî, Selçuklu şehzadelerinin taht kavgalarına karışmış ve bu şehzadelerden damadı olan Mes'ûd'u destekleyerek, onun Konya'da sultan olmasını sağlamıştır (1116). Emîr Gâzî daha sonra Malatya sultanı Tuğrul Arslan ve atabeyi Artuklulardan Belek ile birleşerek, Mengücük oğlu İshak ve müttefiki Trabzon dükü Constantin Gabras (Gavras)'a karşı savaştı. Bu savaşı İshak ve C. Gabras kaybetmişti. İshak Emîr Gâzî'nin damadı idi. Emîr Gâzî'nin onu ve 30.000 dinar karşılığında da C. Gabras'ı serbest bırakması, Belek ve Tuğrul Arslan ile arasının açılmasına sebep oldu (1120).

Bir müddet sonra Belek'in ölümünden (1124) yararlanan Emîr Gâzî, damadı Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd ile beraber Malatya'yı kuşattı ve 10 Aralık 1124'te bu şehri teslim aldı. Sultan Mes'ûd'un kardeşi ve Ankara ile Kastamonu taraflarına hâkim olan Melik Arap ise Malatya'nın Danişmendlilere teslim edilmesine öfkelenmiş ve Emîr Gâzî'nin Artuklular ile meşgul bulunmasından yararlanarak kardeşi Mes'ûd'u mağlup etmişti. Mes'ûd önce Bizans'a, sonra da Emîr Gâzî'nin yanına kaçtı. Her ikisi 1126'da Arap'ın üzerine yürüyerek, onu bozguna uğrattılar. Arap önce Kilikya'ya Ermeni Thoros'un yanına kaçtı. Daha sonra 1127'de kuvvet toplayarak, Sultan Mes'ûd ve Emîr Gâzî'nin üzerine yürüdü ise de bir sonuç alamadı ve Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Emîr Gâzî Kayseri ve Ankara'yı da zapt etti. Böylece o, Sultan Mes'ûd'un arazisi dışında, Fırat'tan Sakarya kaynaklarına kadar uzanan orta ve Kuzey Anadolu'ya hâkim oluyor ve Danişmendliler Anadolu'daki devletlerin en kudretlisi haline geliyordu. Emîr Gâzî 1129'da Karadeniz sahillerinde Bizans kumandanlarından Cassionos'un idaresindeki bazı yerlere de sahip oldu. Aynı yıl Kilikya Ermeni prensi Thoros'un ölümü, Danişmendliler ve Haçlıları harekete geçirdi. Danişmendliler, Antakya Prensi II. Bohemund idaresindeki Haçlı ordusunu Anazarba Ovası'nda büyük bir yenilgiye uğrattılar. II. Bohemund da ölüler arasında idi (Şubat 1130) ve kesik başı halifeye gönderildi. Emîr Gâzî daha sonra Kilikya'ya giderek, Ermeni Leon'u itaate mecbur etti. Leon bir daha Türklere taarruz etmeyeceğine yemin etti(1131). Emîr

Gâzî Urfa Haçlı Kontluğu arazisine girerek, Keysun üzerine yürüdü, fakat Urfa kontu I. Joscelin'in ölümü üzerine geri çekildi ve ölen kontun oğlu Joscelin'e haber göndererek, baş sağlığı diledi. "Kontun ölümünü fırsat saymayacağını ve şimdilik hücum etmeyeceğini," bildirerek Türklere has kahramanlık ruhuna güzel bir örnek verdi.

Diğer taraftan Bizans imparatoru Ioannes II. Komnenos Danişmendlilere ait Kastamonu şehrini ele geçirdi. İmparator geri döner dönmez harekete geçen Emîr Gâzî, Kastamonu'yu ve Bizanslıların ele geçirdikleri yerleri geri aldı (1133). Emîr Gâzî, Bizanslılar, Haçlılar ve Ermenilere karşı elde ettiği zaferleriyle Türk-İslâm dünyasında haklı bir şöhret ve hürmet kazanmıştı. Bu sebeple Bağdat halifesi el-Müsterşid ve Büyük Selçuklu sultanı Sencer, dört siyah sancak, kapısında çalınmak üzere kös, altın gerdanlık, altın asa ve bir ferman göndererek onun "Melik" unvanını tasdik etmişlerdi. Ancak Emîr Gâzî elçiler geldiği sırada çok hasta idi, onlarla görüşmek fırsatını bulamadı ve birkaç gün sonra da öldü (1134). Getirilen hediyeler ve fermanlar, dört oğlundan yerine geçen Muhammed'e verildi.

Muhammed Kayseri'den Malatya'ya gelerek, Danişmendliler tahtına oturdu. İmparator Ioannes Komnenos, Danişmendliler arasındaki taht değişikliği ve miras kavgasından istifade ile harekete geçti, bu hareket sırasında Türkiye Selçuklu sultanı Mes'ûd'u da kendi tarafına çekmesini bilmişti. Önce Çankırı'yı kuşattı. Ancak Melik Muhammed'in eniştesi Mes'ûd ile anlaşması üzerine, İmparator kuşatmayı kaldırarak, Kastamonu'ya yürüdü. Bu şehir ve daha sonra da Çankırı Bizanslıların eline geçti. İmparator'un İstanbul'a dönmesi üzerine, Türk kuvvetleri vakit kaybetmeden bu iki şehri geri aldılar. Melik Muhammed'in kardeşleri ile olan münasebetlerine gelince, önce Yagan adındaki kardeşini öldürttü (1135). Aynüddevle adındaki kardeşi ise, Malatya civarında yağma hareketlerinde bulundu, sonra affedilerek, Elbistan havalisi kendisine iktâ edildi. Fakat Melik Muhammed bu kardeşinin rahat durmaması üzerine onu cezalandırarak ülkesinden uzaklaştırdı (1137). Diğer taraftan Melik Muhammed de babası gibi Haçlılar ve Ermenilere karşı savaşıyordu. 1136 yazında Kilikya'yı istila etti ve mahsulü yakarak Maraş senyörü Baldwin (Baudouin)'in arazisine girdi, Keysun (Göksun)'a kadar ilerledi. Baldwin'in İmparator Ioannes ile birleştiğini öğrenen Muhammed geri çekildi. Melik Muhammed, Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Mes'ûd b. Muhammed Tapar'a karşı kendisinden yardım isteyen Abbâsî halifesi el-Râşid Billâh'a müspet cevap vermedi. 1138'de Bizans imparatoru Ioannes II. Komnenos geri döndükten sonra, Kilikya'ya giren Muhammed, Keban, Feke ve Kızıldağ'ı ele geçirdi, ayrıca kuzeyde Canik Havzası'nda da fetihlerde bulundu. O 1139 yılı başında Menderes Nehri'nin kaynağına kadar ilerledi. Bizans imparatoru artan Danişmendli baskısı karşısında harekete geçmek zorunda kaldı ve önemli bir

gaza üssü olan Niksar'a yürüyerek 1104 yılı başında burayı muhasara etti. Ancak Danişmendli birlikleri bu kuşatmayı neticesiz bıraktılar. 1141'de Maraş Senyörlüğüne bağlı Haçlı kuvvetleri Zibatra ve Elbistan'a giderek birçok tahribatta bulundular. Melik Muhammed bu Haçlıları püskürttüğü gibi karşı taarruza geçerek Maraş bölgesinden bir kaleyi zapt etti. Muhammed bundan sonra çok yaşamadı, yeniden imar ederek kendisine merkez yaptığı, Kayseri şehrinde 536/1141-1142 yılında öldü.

Onun ölümü ile Danişmendli devletinin temelleri taht mücadeleleri ile sarsılırken, Anadolu'da üstünlük yavaş yavaş Selçuklulara geçiyordu. Muhammed'in, Zünnûn, İbrahim ve Yunus adlı oğullarından birincisi veliaht idi. Ancak Sivas valisi olan kardeşi Nizâmeddîn Yağı-basan (bazı kaynaklarda Yakub Arslan veya Yağı Arslan) onun dul kalan eşi ile evlenerek kendisini hükümdar ilan etti. Bu sırada Zünnûn Kayseri'yi, daha önce Danişmendli ülkesinden kovulduğunu gördüğümüz Aynüddevle ise Elbistan ve Malatya'yı ele geçirdi. Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd için Danişmendlilerin üçe bölünmesi ve vârisler arasındaki taht mücadelesi bulunmaz bir fırsattı. Danişmendlilerin sahip olduğu araziyi ele geçirmek için derhal Sivas'ta bulunan Yağı-basan üzerine yürüdü. Yağı-basan dağlara kaçarken, o da Sivas'ı işgal etti, 1143'te Aynüddevle'nin idaresindeki Malatya'yı kuşattı ise de, bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Sultan Mes'ûd 1144'te Aynüddevle'nin hakimiyetindeki Elbistan'ı ele geçirdikten sonra, tekrar Malatya'yı kuşattı. Aynüddevle ona itaate mecbur kaldı.

Yağı-basan, Selçuklulara karşı Bizans imparatoru Manuel ile anlaşmıştı. Manuel ise Anadolu'yu ele geçirmek için 1146'da bir sefer düzenledi ve Konya'ya kadar ilerledi, Sultan Mes'ûd bu harekât sırasında Yağı-basan'la birleşmek zorunda kaldı. Fakat bu iki müttefik, Bizanslılar önünde yenilgiye uğradılar. Ancak II. Haçlı seferinin başlaması, imparatoru geri dönmek zorunda bırakmıştı. Yağı-basan 1150'de Sultan Mes'ûd'un kızı ile evlenince, tutumunu değiştirerek, Türkiye Selçukluları'na tabi oldu. Aynüddevle ise 1152'de ölmüş ve yerine oğlu Zulkarneyn geçmişti. Yağı-basan yeğeni ile Sultan Mes'ûd'a karşı bir ittifak yaptı ise de, Sultan Mes'ûd bu anlaşmayı bozduğu gibi, Malatya'yı üçüncü kez kuşattı ve henüz çocuk yaşta bulunan Zulkarneyn'i itaat altına aldı. Daha sonra Zulkarneyn kendisine ve şehir halkına zulüm yapan annesi ve adamlarını Malatya'dan uzaklaştırdı. Yağı-basan ise 1153'te Sultan Mes'ûd'un Kilikya'daki Ermenilere karşı yaptığı sefere iştirak etti.

Türkiye Selçuklu sultanı İzzeddîn Mes'ûd 1155 yılında ölmüş ve yerine II. Kılıç Arslan geçmişti. Ancak kardeşi Şahinşâh ile mücadelesinden yararlanan Yağı-basan Kayseri bölgesine girdi. Bu haberi alan II. Kılıç Arslan derhal Yağı-basan'ın üzerine yürüdüyse de araya din adamlarının girmesi, bu iki Türk devleti arasındaki bir savaşı önlemişti, Suriye hükümdarı Nureddîn

Mahmûd'un teşviki ile Yağı-basan yeğenleri Zünnûn, İbrahim ve Zulkarneyn ile birleşerek Aksaray önünde, II. Kılıç Arslan'a karşı savaştılar, fakat mağlup oldular (Ekim 1155). Ertesi yıl Yağı-basan ve II. Kılıç Arslan tekrar karşı karşıya geldilerse de, yine din adamlarının araya girmesiyle, bir barış anlaşması imzaladılar. Bir müddet sonra Yağı-basan'ın II. Kılıç Arslan ile nikâhlanan İzzeddîn Saltuk'un kızını kaçırarak yeğeni Zünnûn ile evlendirmesi, II. Kılıç Arslan'ı müthiş şekilde öfkelendirmiş ve bu iki Türk hükümdarının arasını tekrar açmıştı. II. Kılıç Arslan Yağı-basan'ın üzerine yürüdü, Yağı-basan müttefikleri ve Bizanslıların yardımı ile II. Kılıç Arslan'ı yenilgiye uğrattı ve Elbistan'ı tekrar idaresi altına aldı.

Bu durumda II. Kılıç Arslan da İstanbul'a giderek, Bizans imparatoru Manuel ile anlaşmayı tercih etti. Bu sırada Yağı-basan, Artuklulardan Fahreddîn Kara Arslan tarafından kuşatılan Âmîd şehrinin yardımına koştu ve 1163 yılında damadı olmasına rağmen, Kara Arslan'a ait Harput ve Çemişkezek bölgelerini yağmaladı. Kara Arslan, Mardin hükümdarı olan yeğeni Necmeddîn Alpı ve Dilmaçoğulları'ndan Fahreddîn Devletşâh ile birleşip, Sivas'a doğru yürüdüler. Diğer taraftan II. Kılıç Arslan da Yağı-basan'a karşı harekete geçmişti. Bu durumda mukavemet edemeyeceğini anlayan Yağı-basan için ülkesinin içeri kısımlarına çekilmekten başka çare kalmamıştı. Ancak Suriye hükümdarı Nureddîn Mahmûd Haçlılar, dururken, Müslümanların birbirleri ile savaşmalarını doğru bulmadığını, kendisine bu konuda yardımcı olmalarını rica etti. Bu rica tesirini gösterdi ve Artuklular Yağı-basan ile anlaştılar. Yağı-basan bundan sonra II. Kılıç Arslan'ın damadı olan Şahinşâh'ı ziyaret için gittiği Çankırı'da öldü (12 Ramazan 559/3 Ağustos 1164).

Yağı-basan'ın oğulları küçük yaşta idiler, Türkiye Selçuklu sultanı Mes'ud'un kızı olan eşi, Yağı-basan'ın yeğeni İbrahim'in on altı yaşında olan oğlu İsmâil ile evlenerek, onu hükümdar ilan etti. Bu olay, Danişmendli ailesine mensup prensler arasında bir taht mücadelesine yol açtı. Tabii bu durumdan yararlananların başında, Sultan II. Kılıç Arslan geliyordu. O bu taht mücadelesinde önce, Kayseri'de bulunan Zünnûn'u destekler görünerek, Elbistan bölgesine, Tohma Vadisi'ne, Darende ve Gedük bölgelerine hâkim oldu (1165). Çok geçmeden Zünnûn'un üzerine yürüdü, Kayseri ve Zamantı'yı zapt etti (1169). Zünnûn, Suriye hükümdarı Atabey Nureddîn Mahmûd'a sığındı. II. Kılıç Arslan daha sonra bir karışıklıktan isitfade ederek, Danişmendlilerden Efrîdûn (Feridun) b. Zülkarneyn'in hâkim olduğu Malatya'yı kuşattı (1171). Ancak Nureddîn Mahmûd'la mücadele etme ihtimâli karşısında çekilmek zorunda kaldı.

Sivas'ta şiddetli bir kıtlık sonucu halk ayaklanmış ve Danişmendli hükümdarı İsmâil ve eşini öldürmüştü (1172). Sivaslılar bu durumda Zünnûn'u davet ettiler. Zünnûn kayınpederi Nureddîn Mahmûd'dan aldığı yardım ile şiddetli soğuğa rağmen, Sivas'a gelerek Danişmendli hükümdarı oldu. II. Kılıç Arslan,

Nureddîn Mahmûd ile yaptığı anlaşmaya göre de, Zünnûn'un Sivas ve Danişmendli ülkesinde hüküm sürmesini kabul ediyordu (1173). Ayrıca Nureddîn Mahmûd damadı Zünnûn'u korumak maksadıyla Fahreddîn Abdülmesih kumandasında bir miktar kuvveti de Sivas'a göndermişti. Ancak 1174 yılı Mayıs ayında Nureddîn'in ölümü ile Abdülmesih Suriye'ye döndü. Bu durum II. Kılıç Arslan için bulunmaz bir fırsattı ve Zünnûn'u ortadan kaldırmak açısından önünde artık hiçbir engel kalmamıştı, derhal harekete geçerek Danişmendlilere ait Sivas, Tokat, Niksar, Komana ve Amasya şehirlerini zapt etti (1175). Zünnûn, Bizans imparatoru Manuel Komnenos'a sığınmak için İstanbul'a gitmekten başka çare bulamadı. İmparator, Zünnûn ve Sultan'ın kardeşi Şahinşah'a, kaybettikleri toprakları iade ettirmek niyetinde idi. Hatta Zünnûn'u Manuel Gavras idaresinde otuz bin kişilik bir ordunun başında Danişmendli ülkesine gönderdi. Bu kuvvet Amasya ve Niksar'a gitti ise de bir başarı sağlayamadı. Daha sonra II. Kılıç Arslan bir fırsatını bularak Zünnûn'u zehirletti.

Malatya Danişmendlilerine gelince; amcası Yağı-basan'a tabi olan Zulkarneyn Ekim 1162'de Malatya'da öldü. Üç oğlundan Nâsıreddîn Muhammed emîrliğin başına geçti. Ancak bu emîr içki ve eğlenceye düşkün olduğundan maiyetinin tazyiki ile şehri bırakmak zorunda kaldı. Bundan sonra 1170'de Fahreddîn Kasım emîrliğin başına geçti ise de henüz on beş yaşında iken attan düşerek öldü (1171). Yerine Zulkarneyn'in üçüncü oğlu Efrîdun emîr ilan edildi. Sultan II. Kılıç Arslan Malatya emîrliğinin zayıf durumunu fırsat bilerek bu şehri muhasara ettiyse de (1171), Nureddîn Mahmûd'un müdahale etme ihtimâli karşısında çekilmek zorunda kaldı. Diğer taraftan sabık emîr Nasıreddîn Muhammed, Nureddîn Mahmûd ve II. Kılıç Arslan'ın yanında kendisine sığınacak yer aradı. Nureddîn Mahmûd'un ölümü üzerine (1174), Muhammed Artukluların teşviki ile 15 Şubat 1175'te Efrîdun'u öldürerek Malatya emîrliğini ele geçirdi. Ancak 1178'de Sultan II. Kılıç Arslan Malatya'yı muhasara etti. Şehirde kıtlık hüküm sürdüğünden Muhammed halkın kendisini sultana teslim etmesinden korktu. Bunun neticesinde II. Kılıç Arslan'a baş vurarak hayatı için aman aldı ve şehri terk ederek Harput'a gitti. Sultan II. Kılıç Arslan 25 Ekim 1178'de Malatya'ya girerek, Danişmendlilerin burada hüküm süren koluna da son verdi ve Anadolu'nun birliğini sağlamış oldu. Danişmendli ailesine mensup emîrlerin bir kısmı Selçukluların ve bir kısmı da diğer devletlerin himayesine girdiler.

Danişmendli emîrleri Türkiye Selçuklu Devleti'nde çıkan karışıklıklardan faydalanarak Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirmişler ve bir ara bu ülkede sözü geçen en büyük devlete sahip olmuşlardı. Başlangıçta Haçlılar ve Bizanslılara karşı Türk-İslâm ülkelerini başarı ile müdafaa eden Emîr Danişmend, Emîr Gâzî ve Melik Muhammed gibi emîrlerin hatıraları da sonraki nesiller arasında saygı ile anılmıştır.

Bibliyografya:

İ. H. Danişmend, *Tarih Kurumuna Açık Mektup,* İstanbul 1945.

Halil Edhem, "Anadolu'da İslâmî Kitabeler", *TOEM*, Sayı: 27.

İsmail Galip, *Meskükât-ı Selçukiyye,* İstanbul 1309.

M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* İstanbul 1944.

M. H. Yinanç, "Danişmendliler", *İA.*

O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London, 1968; Türkçe trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].

S. Runciman, *A History of the Crusades,* I-III, Penguin Books, 1965; Trk. trc. F. Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi,* I-III, Ankara 1986-1987.

A. Özaydın, "Danişmendliler", *Büyük İsl. Tar.*, Cilt: VIII, s. 121-140.

_____, "Danişmendliler", *DİA*, s. 469-474.

Tanman, M.B., "Mimarî", *DİA*, 474-477.

Kesik, M., "Cenâbî'ye Göre Danişmentliler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* Sayı: 4, İstanbul 2001, s. 243-266.

_____, "Yağı-basan Devrinde Danişmentliler-Türkiye Selçukluları İlişkileri", *TD*, Sayı: 37, İstanbul 2002, s. 137-147.

Demir, N., *Danişment-Nâme,* Ankara 2004.

9.5. Dilmaçoğulları

Doğu Anadolu'daki Türk Beyliklerinden birisi de Erzen[35] ve Bitlis'te hüküm sürmüş olan Dilmaçoğulları'dır. Bu beyliğin atası Dilmaçoğlu Mehmed (Muhammed) Bey, Sultan Alp Arslan devrinde (1063-1072), Bekçioğlu Afşin, Ahmed-şâh gibi Türkmen emîrleri ile Bizans idaresindeki Anadolu'ya akınlarda bulunmaktaydı (461-462/1069-1070). Dilmaçoğlu Mehmed Bey Malazgirt Savaşı'na da iştirak etmişti (1071). Halep Mirdâsî Emîrlerinden Sâbık (1076-1079) tahta geçtikten sonra, emîrliğini sürdürebilmek için Türkmenlere dayanmış ve öz kabilesi Benû Kilâb üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştı. Bu kez Benû Kilâb kabilesi mensupları ayaklanmışlar, Sâbık yardım için Türkmen emîri Ahmed-şâh'a başvurmuştu. Ahmed-şâh da ayrıca emrindeki beş yüz Türkmen ile Anadolu içlerine akın yapmak üzere karargâh kurmuş olan Dilmaçoğlu Mehmed'i Sâbık'ın yardımına çağırdı (Zilkade 468/Haziran 1076). Bu iki Türkmen emîrinin desteğini sağlayan Emîr Sâbık, Benû Kilâb kabilesini etrafında toplayan Vessab'a karşı harekete geçti (Zilhicce 468/Temmuz 1076). Dilmaçoğlu Mehmed ve Ahmed-şâh'ın emrindeki Türkmenlerin şiddetle saldırmaları, Benû Kilâb'ın savaşa girmeden bozguna uğramasına sebep oldu. Türkmenler çok sayıda deve ve koyun ele geçirdikleri gibi, on bin de esir almışlardı. Bu savaştan on üç gün sonra Dilmaçoğlu Mehmed Halep'in kuzeyinde oturan Ahmed-şâh'ı yanına çağırdı ve bir ziyafet sırasında onu esir aldı. Bu belki de Türkmenlerden başka dayanağı olmayan Sâbık'tan para koparmak için tezgâhlanmış bir oyundu. Nitekim Ahmed-şâh'ın esareti dokuz gün sürdü. Emîr Sâbık, Mehmed Bey'e 10.000 bin dinar para ve yirmi at vererek Ahmed-şâh'ın serbest bırakılmasını sağladı (24 Zilhicce/29 Temmuz 1076). Anadolu'da hâkimiyet Kutalmışoğlu Süleyman-şâh'a geçince Afşin, Sanduk (Sunduk) ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi Türkmen emîrleri ona tabi olmak istemediler. Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh bu emîrlere, Suriye'nin fethi ile görevlendirdiği, kardeşi Tutuş ile birleşmelerini emretmişti (470/1077-1078). Böylece Dilmaçoğlu Mehmed bir müddet Tutuş'un yanında kaldı. Daha sonra Tutuş'un, Suriye hâkimi Türkmen emîrlerinden Atsız'ı öldürmesiyle (1079), yanından ayrılan emîrler arasında Afşin, Arslantaş ve muhtemelen Dilmaçoğlu Mehmed de bulunmaktadır.

Önce Mervanoğulları'nın daha sonra Halife Kaim bi-Emrillâh'ın vezirliğini yapmış bulunan Fahrüddevle Muhammed b. Muhammed b. Cuheyr oğlunu Nizâmülmülk'ün kızı ile evlendirmiş ve bu sayede kendisine, Selçuklu sarayında önemli bir mevkii sağlamıştı. Bu zât Sultan Melikşâh'ı Diyarbekir'de hüküm süren Mervânoğulları'nın zenginliğini ileri sürerek, adı geçen bölgeyi hâkimiyeti altına almaya teşvik ediyordu. Nihâyet bu teşvik semeresini verdi, Sultan Melikşâh 1083 yılı Eylülü'nde (Cumâdâ I. 476),

35 Doğu Anadolu'da bir şehir olup Siirt ve Meyyâfârıkîn (Silvân) arasındadır, bk. "Erzen", *İA.*

Fahrüddevle'yi Diyarbekir ve Ahlat bölgesi emîrliğine tayin etti ve emrine Gevherâyîn idaresinde bir miktar kuvvet verildi. Ayrıca Artuk Bey'e de Türkmenleri toplayarak Fahrüddevle ile birleşmesi emredildi. Artuk Bey'in emrine giren Türkmen Beyleri arasında Dilmaçoğlu Mehmed de bulunuyordu. 1084 yılı Temmuz'unda bu Selçuklu ordusu önce Âmîd'i daha sonra Meyyâfârıkîn'i kuşattı. Bu sırada ise Selçuklu ordusundan gönderilen kuvvetler Mardin, Siirt ve Erzen şehirlerini ele geçirdiler. Nihayet 1085 yılı Mayıs Ayı'nın ilk haftasında Selçuklu kuvvetleri Âmîd'e hâkim oldu. Fahrüddevle beraberinde Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi emîrler olduğu halde Bitlis'e yöneldi, önce bu şehri daha sonra da Ahlat'ı zapt etti. Bitlis ve havalisini Dilmaçoğlu'nun idaresine bırakarak bölgeyi ona iktâ etti. İşte bu suretle Dilmaçoğulları beyliğinin temelleri atılmış oldu. Dilmaçoğlu Mehmed'in ne zaman öldüğü kesinlikle tesbit edilemiyor. O. Turan'a göre, onun tam adı Hüsâmüddevle Alp-Tegin Mehmed'dir ve ondan sonra yerine oğlu Toğan-Arslan geçmiştir. M. H. Yınanç ise, Mehmed'den sonra Dilmaçoğulları Beyliğine Hüsâmüddevle Yeltegin'in geçtiğini ve Erzen şehri ile havalisini Emîr Şâh-rûh'un elinden alarak, beyliğini büyüttüğünü zikrediyor.

Doğu Anadolu'daki diğer Türk Beylikleri tarihinde bazı karanlık noktaların bulunduğu gibi, Dilmaçoğulları'nın da önce hangi devlete tabi olduğu kesinlikle bilinmiyor. Bir iddiaya göre, önce Diyarbekir emîrlerine, diğerine bakılırsa Sökmenliler (Ahlât-şahlar)'e tabi idiler. XII. yüzyılın başlarında Dilmaçoğlu Beyliği'nde Toğan Arslan hâkim olarak görünüyor (muhtemelen 1104 yılında) ve bu bey daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan (1092-1107)'a tabi oluyordu. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Toğan Arslan, Sökmenlilere bağlanmıştı. Sökmenlilerin hâkim olduğu Meyyâfârıkîn şehri valisi Ebû Mansûr ayaklanmış ve Selçuklu emîrlerinden Karaca el-Sâkî ile birleşmişti. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Karaca el-Sâkî'yi İran'a çağırınca, Ebû Mansûr yalnız kalmış ve bölgedeki diğer emîrler gözlerini Meyyâfârıkîn'e çevirmişlerdi. Nitekim Togan Arslan bu şehre tabi yirmi beş köyü almıştı (509/1115). Sökmenlilerden İbrahim (1112-1126)'in zayıf idaresi zamanında Toğan Arslan'ın artık bağımsız olduğunu görüyoruz. Ancak bu bağımsızlık çok sürmemiş, Toğan Arslan Artuklulardan İlgâzî'ye tabi olmuş ve bu hükümdarla beraber Haçlılara ve Gürcülere karşı savaşmıştı. Artukluların Mardin Şubesinden Necmeddîn İlgâzî beraberinde Toğan Arslan ve yirmi bin kişilik bir ordu bulunduğu halde Haçlıların idaresinde bulunan Antakya üzerine yürüdü. Bu Türk ordusu Tell-Afrin Savaşı'nda Antakya prensi Roger'in kumandasındaki Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı (28 Haziran 1119), Roger de ölüler arasında idi. Öte taraftan Gürcü Kralı IV. David Kıpçak kuvvetleri ile birleşerek hâkimiyet sahasını genişletmeye ve Tiflis şehrine baskı yapmaya başlamıştı. Tiflis Müslümanları'nın yardım isteği üzerine Sel-

çuklu sultanı Mahmûd, İlgâzî'yi Gürcüler üzerine bir seferle görevlendirdi. İlgâzî Gürcüler üzerine sefere çıkarken, beraberinde Saltuklu Emîri Ali, Bitlis ve Erzen Beyi Toğan Arslan ve Germiyan Türkmenleri de bulunuyordu. Ancak İlgâzî kumandasındaki bu Türk kuvvetleri Gürcü-Kıpçak ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (Ağustos 1121).

Toğan Arslan'ın Artuklulara tabi olması ve hatta Meyyâfârıkîn bölgesinden bazı yerleri zapt etmesi, Sökmenlilerden İbrahim'i kızdırmıştı. İbrahim, Toğan Arslan üzerine bir sefer düzenleyerek onu mağlup ve Bitlis'i muhasara etti (518/1124). Fakat bu muhasaranın neticesiz kaldığı anlaşılıyor. Bundan sonra Toğan Arslan'ın hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen Hısn Keyfâ Artukluları'ndan Rükneddîn Dâvûd (1108-1144) ile başının derde girdiğini görüyoruz. Rükneddîn Dâvûd da Bitlis'i kuşattı ise de, onun da bir netice alamadığı anlaşılıyor. Toğan Arslan 1133 yılında Hıms hâkimi Kırhan'ın isteği üzerine onun yardımına gitmiş ve Haçlılara karşı savaşmıştır. Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengî Sökmenlilerden İbrahim'in kızını istemiş, aynı kıza daha sonra Toğan Arslan da oğlu için talip olmuştu. Buna kızan Atabeg Zengî Sökmenlilerin hâkim olduğu Ahlat üzerine, yürümüş, bu arada ordusundan bir kısmını Bitlis'e göndermişti. Toğan Arslan Bitlis'e gelen Zengî'nin askerlerini karşılayarak onlara ziyafet verip üç gün ağırlamış ve geliş sebeplerini sormuştu. Zengî'nin askerleri de "Atabeg aynı kızı istemeniz sebebi ile size kızıyor ve bu iş için harcadığı 10.000 dinarı ödemeniz gerektiğini bildiriyor," dediler. Toğan Arslan açıkça bir haraç karşılığı olan bu 10.000 dinarı ödemiş, Zengî'nin askerleri de geri çekilmişlerdi (1134). Toğan Arslan'ın ölüm tarihi hakkında iki rivayet vardır, birincisine göre 1134'te, ikincisine göre ise 532/1137 yılında vefat etmiştir.

Ondan sonra yerine oğlu Hüsâmüddevle Kurtî geçmiştir. O daha babasının sağlığında Sökmenliler ile birlikte Gürcülere karşı yapılan seferlere iştirak etmişti. Ermeni tarihçisi Vardan'ın rivayetine göre[36], "Hurt" olarak zikredilen Kurtı 1130 tarihinde Dovin'i zapt etmiş, 1131 yılında Gürcü Kralı İvane Saltukluların ülkesine saldırmış, fakat Kurtı tarafından hezimete uğratılmıştı. Kurtı Gürcülerin kafalarından minare yüksekliğinde bir de kule yaptırmıştı. Saltuklulardan İzzeddîn Saltuk (1132-1168) herhalde bu başarıları sebebi ile kızını Kurtı ile evlendirmiştir. Yine Kurtı zamanında, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd kardeşi Selçuk-şâh'a Ahlat, Malazgirt ve Erzen bölgesini iktâ etmiş, Tebriz hâkimi Oğuzoğlu es-Silâhî'yi de ona atabeg yapmıştı (532/1137-1138). Selçuk-şâh bu bölgeyi tahrip ettiği gibi, halkına da kötü davranmıştı. Daha sonra Hısn Keyfâ Artukluları'ndan Rükneddîn Dâvûd'un saldırısı üzerine,

36 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)" (Trk. trc. Hrant D. Andreasyan) *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İstanbul 1937, 199-200; Krş. Yınanç, "Bitlis", *İA*.

Kurtı Mardin'e giderek, yine Artuklulardan Timurtaş'ın himayesine girdi. Kurtı 1143 yılında öldü.

Yerine kardeşi Yakut Arslan geçti. O da Rükneddîn Dâvûd'un tehdidi altında idi. Bu durumda kardeşi Devlet-şâh'ı, Atabeg İmâdeddîn Zengî'den yardım istemeye gönderdi. Yakut Arslan, kardeşi Zengî'nin karargâhında iken öldü.

Fahreddîn Devlet-şâh Zengî'nin karargâhından getirilerek emîr ilan edildi. Onun beyliği uzun müddet sürdü. Gürcülerin Ani'yi zapt etmesine çok üzülen Anadolu'daki Türk emîrleri bir araya gelerek bir sefer düzenlediler. 1161 yılı Temmuz'unda harekete geçen bu Türk ordusunda; Fahreddîn Devletşâh, Ahlat-şâhlardan II. Sökmen ve Erzurum emîri İzzeddîn Saltuk bulunuyordu. Ancak bu emîrler, Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpı'yı beklemeden Ani şehrini kuşattılar (Ağustos 1161). Bu tedbirsiz davranış Türk ordusu için çok kötü sonuçlar doğurdu. Gürcü kralı III. Giorgi bu birleşik Türk ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Daha sonra Gürcüler Dovin'i alarak, bu şehri yağma ve tahrip ettiler (1162). Devlet-şâh kızını Hısn Keyfâ ve Harput emîri Kara Arslan'ın oğlu Nâsıreddîn ile evlendirmişti. Yine Devlet-şâh, Kara Arslan ve Mardin emîri Necmeddîn Alpı ile birleşerek Çemişkezek taraflarını yağmaladılar ve Danişmendlilerden Yağı-basan'a karşı yürüyerek Sivas hududuna kadar ilerlediler (1164). Ancak Atabeg Nureddîn Mahmûd bir elçi ile haber göndermiş, "Haçlılara taarruz ediyor iken, Müslümanların birbiri ile savaşması doğru mudur?" diyerek onlara ihtarda bulunmuş, bu suretle Artuklular ve Danişmendliler anlaşmışlar, Devlet-şâh da ülkesine dönmüştü.

Gürcülerin Dovin şehrinde yaptıkları zulüm üzerine, Irak Selçuklu Sultanı Arslan-şâh, Azerbaycan atabegi İldeniz ve aralarında Devlet-şâh'ın da bulunduğu diğer Anadolu emîrleri birleşerek sefere çıktılar (558 Şaban/1163 Temmuz). Bu müttefik Türk ordusu Gürcüleri perişan ederek, kaybedilen yerleri geri aldı.

Bir müddet sonra Devlet-şâh ile Mardin hükümdarı Necmeddîn Alpı arasında anlaşmazlık çıktı. Necmeddîn Alpı harekete geçmeye karar verdiği zaman, Devlet-şâh ona karşı koyamayacğını anlamış ve Meyyâfârıkîn'e kadar giderek, itaatını bildirmek suretiyle muhtemel bir savaşı önlemişti (564/1168). Diğer taraftan Dilmaçoğulları'nın veziri Zahireddîn Mukarrib-şâh topladığı servetle Meyyâfârıkîn'e kaçmış (Haziran 1175), yerine Emîneddîn Nasr tayin edilmişti.

Daima bir genişleme siyaseti izleyen Salâhaddîn Eyyûbî önce Musul'u kuşatmış, fakat Abbâsî halifesi ve Ahlatşahı II. Sökmen'in ricaları ile bu muhasarayı kaldırıp, Sincar'ı kuşatmaya başlamıştı. II. Sökmen ileri gelen adamlarından Seyfeddîn Begtimur'u, Salâhaddîn'e elçi olarak göndip, Sincar muhasarasından vazgeçirmeye çalıştı. Ancak Begtimur, Salahaddîn tarafından kuşatmadan vazgeçmek için ileri sürülen şartları kabul etmeyerek geri dön-

müş, ayrıca II. Sökmen'i harekete geçmeye teşvik etmişti. II. Sökmen, Musul hâkimi İzzeddîn Mes'ûd b. Mevdûd b. Zengî, Artuklulardan Mardin emîri İlgâzi ve Dilmaçoğlu Devlet-şâh birleşerek, Mardin yakınındaki Harzem (Kızıltepe) köyünde toplandılar. Ancak Salahaddîn'in harekete geçmesi üzerine, bu müttefikler bir savaşa girişmek cesaretini gösteremeden dağılmış ve herkes yerli yerine dönmüştü (Zilhicce 578/Nisan 1183).

II. Sökmen'in ölümü (10 Temmuz 1185) münasebetiyle Halifelik Divanı'na yazılan bir mektuptan anlaşıldığına göre, Devlet-şâh bu sırada sara hastalığına tutulmuştu. Ancak Devlet-şâh'ın ne zaman öldüğü kesinlikle bilinemiyor. M. H. Yınanç ("Bitlis", *İA*), *El-Veled üs-Şefik* adlı yazma eserin verdiği bilgiye dayanarak, Devlet-şâh'ın 588/1192 yılında ölmüş olabileceğini ileri sürüyor. Aynı kaynak bu yıl içinde Ahlat emîri Begtimur'un Bitlis'i zapt ettiğini zikretmektedir. Bundan sonra Dilmaçoğulları Beyliği Erzen ve havalisinde hüküm sürmüştür.

Bitlis daha sonra Ahlat-şâhların hâkimiyetine son veren Eyyûbîlerin idaresi altına girmiştir (1207). Ancak burada yine de Dilmaçoğulları'ndan bir kolun hüküm sürdüğü anlaşılıyor.

Erzen'de ise bundan sonra Devlet-şâh'ın oğlu olduğu tahmin edilen Hüsâmeddîn Tuğrul'un idareyi ele aldığı anlaşılıyor. Hârezmşâhlardan Sultan Celâleddîn Mengûbirti (Mingburnu veya Mengburnu) Ahlat'ı kuşattığı zaman Erzen'i de almak istemiş (1229), bu maksatla da meşhur tarihçi Muhammed Nesevî'yi elçi olarak göndermişti. Hüsâmeddîn Tuğrul "… eğer Sultan Erzen ve havalisini bir menşur ile kendisine bırakırsa," ona tabi olacağını söyledi. Sultan Celâleddîn bu söylenenleri öğrendikten sonra Erzen Beyliği'ni Tuğrul'a verdi, ancak onu yanından günlerce bırakmadı. M. H. Yınanç ise, Sultan'ın Ahlat'ı zapt ettikten sonra esir aldığı hükümdarlar arasında Tuğrul'u da zikrediyor. Bu da Tuğrul'un uzunca bir müddet Celâleddîn'in yanında kaldığını gösteriyor. Tuğrul çok iyi bir insandı ve halka devamlı ihsanlarda bulunurdu.

Erzen'deki Dilmaçoğulları Beyliği'nin bir müddet sonra Moğollara tabi olarak varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor. Bu bakımdan Moğol devrinde hangi emîrlerin Dilmaçoğulları Beyliği'ni idare ettikleri şimdilik meçhulümüzdür.

İlhanlı hükümdarı Hûlâgû (1256-1265) 657/1259 yılında Şehzâde Yaşmut kumandasında Mardin ve Meyyâfârıkîn'in zaptı için bir Moğol ordusu göndermişti. Bu Moğol ordusu Meyyâfârıkîn'i zapt ettikten sonra Mardin'e yürümüş ve burayı muhasara etmişti. Mardin bu muhasaraya sekiz aydan fazla dayanmış, şehri almaktan ümitlerini kesen Moğollar, Mardin, Duneysir (Koç-hisar) ve Erzen bölgelerini yağmalamışlardı. 1310 yılında ise Erzen beyi Melik Sâlih idi. Bu tarihi Abdülaziz adındaki bir şahsın, Erzen kadılığına tayini münasebetiyle öğreniyoruz. Daha sonra Dilmaçoğulları Beyliği'nde sırasıyla "Melik Kebîr" unvanlı İmâdeddîn Devlet-şâh, sonra da İzzeddîn Muhammed

hüküm sürmüştür. İzzeddîn Muhammed 734/1333-1334'te ölmüş ve yerine Melik Celâleddîn geçmişti.

1336'da İlhanlı Devleti'nin çöküşü Anadolu'daki beyliklere rahat bir nefes aldırmış, fakat bu kez kendi aralarında üstünlük mücadelesine girişmişlerdi. İşte Artuklular ile Eyyûbîler arasındaki Siirt üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden bıkan adı geçen şehir halkı Dilmaçoğulları'ndan Celâleddîn'i davet ettiler. Celâleddîn ise kardeşini Siirt valiliğine gönderdi, o da buradaki Kürt reisi Cemâleddîn'i kendisine bağladı. Daha sonra Celâleddîn kız kardeşini Eyyûbîlere vererek onlarla akrabalık kurdu.

Timur'un Doğu Anadolu zaferi sırasında Dilmaçoğlu Beyliği'nin başında Sultan Ali'nin bulunduğu anlaşılıyor (Rebi I. 796/Ocak-Şubat 1394). Sultan Ali Timur'u hediyelerle karşılayarak itaatini bildirmiş ve bu suretle ülkesini muhafaza etmişti. Üç yüz yıl gibi uzun bir süre Erzen ve Bitlis'te hüküm süren Dilmaçoğulları Beyliği, Akkoyunlular devrinde (1378-1508) tarihe karışmıştır.

Bibliyografya:

İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul 1953.

E. Merçil, "Fars Meliki Selçuk-şâh'ın Hayatı ve Paraları", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 4-5, İstanbul 1974.

F. Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* IV, Ankara 1975.

A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,* Ankara 1983.

R. Şeşen, "İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* III, Ankara 1971, s. 249-369.

O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944.

_____, "Bitlis", *İA.*

_____, "Celâleddîn Harzemşâh", *İA.*

Y. Yücel, "XIV-XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten,* Sayı: 146, Ankara 1973, s. 159-181.

Çevik, A., "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, İstanbul 2002, s. 115-162.

9.6. İnaloğulları

Diyarbekir (Âmîd)'de bir yüzyıla yakın hüküm sürmüş bir Türk sülalesidir. Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklar sırasında Mervân oğlu Nâsırüddevle Mansûr Meyyâfarıkîn'ı alarak Diyarbekir bölgesindeki emîrliğini tekrar diriltmeye çalışmış, fakat Suriye Selçuklu meliki Tutuş ondan önce davranarak Diyarbekir'e hâkim olmuştu (1093 yılı ortaları). Tutuş, Emîr Tuğtegin'i oğlu Dukak'a atabeg ve aynı zamanda da bu bölgenin valiliğine tayin etmişti. Daha sonra Tuğtegin, Tutuş ile birlikte Berkyaruk'a karşı savaşmış, Rey civarındaki savaşta (26 Şubat 1095) Tutuş ölmüş, Tuğtegin de esir düşmüştü.

İşte Tuğtegin'in bu yokluğu sırasında Diyarbekir bölgesi muhtelif Türk emîrleri arasında paylaşılmıştı. Bu sırada Sadr adlı bir Türk emîri de Âmîd'e hâkim olmuş, daha sonra Musul emîri Kürboğa'nın bu şehri ele geçirme teşebbüsünü başarıyla önlemişti (Muh. 1095/1096). Sadr çok geçmeden ölmüş, yerine bu sülalenin kurucusu olarak kabul edilen Türkmen emîrlerinden İnal geçmişti. Emîr İnal da çok yaşamamış ve onun yerini oğlu İbrahim almıştı.

Emîr İbrahim, Tutuş'un ölümünden sonra ikiye ayrılan Suriye Selçukluları Devleti'nden Dımaşk kolunun başında bulunan Dukak'a tabi idi. 1098'de Haçlılardan Antakya'yı kurtarmak için harekete geçen Musul emîri Kürboğa idaresindeki Selçuklu ordusunda İnaloğulları da yer almıştı. Bir müddet sonra Kürboğa, beraberinde Zengî b. Aksungur olduğu halde, Âmîd'i ele geçirmeye çalıştı ve şehri kuşattı (494/1100-1101). Emîr İbrahim, bu durumda Artuklu sülalesinin kurucusu Sökmen'den yardım istedi. Sökmen yeğeni Yakutî ile İbrahim'in yardımına koştu. İki taraf arasındaki savaş önce İbrahim ve Sökmen'in lehine idi. Fakat tecrübeli Kürboğa'nın askerlerini maharetle teşviki etkisini göstermiş, savaşı güç de olsa o kazanmıştı. Ancak bu galibiyet Kürboğa'ya birşey getirmemiş, Âmîd'i ele geçiremeyeceğini anlayarak kuşatmayı kaldırmıştı. Daha sonra Emîr İbrahim, Muhammed Tapar'a tabi oldu ve o, 1105 Şubat'ında Selçuklu sultanlığını ele geçirmek üzere harekete geçtiği sırada, beraberinde olan beyler arasında İnaloğlu İbrahim de bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan 1105'te Meyyâfârıkîn'e geldiği sırada İbrahim ona tabi oldu ve Sultan'la beraber Musul seferine katıldı. I. Kılıç Arslan'ın bu sefer sonucu ölmesi (13 Haziran 1107) üzerine İnaloğulları'nın kısa bir müddet kimseye tabi olmadan yaşadıkları anlaşılıyor. Ermen-şâhların kurucusu ve Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî'nin 1108-1109 yılında Meyyâfârıkîn'i ele geçirmesi sonucu, Diyarbekir bölgesi emîrleri, dolayısıyla, İbrahim de onun vassali olmuştu. İnaloğlu İbrahim 503/1109-1110 yılında öldü.

Yerine oğlu Sa'düddevle Ebû Mansûr İl-Aldı geçti. Sökmenlilerin hâkim olduğu Meyyâfârıkîn şehri valisi Ebû Mansûr ayaklanmış ve Selçuklu emîrlerinden Karaca es-Sâkî ile birleşmişti. Selçuklu sultanı Muhammed Tapar, Karaca es-Sâkî'yi İran'a çağırınca, Ebû Mansûr yalnız kalmış ve bölgedeki

diğer emîrler gözlerini Meyyâfârikîn'in üzerine dikmişlerdi. Nitekim İl-Aldı Cur Nehri'nin doğusunda bulunan Meyyâfârıkîn'e tabi kırk köyü almıştı (509/1115). İl-Aldı'nın zamanında Âmîd'in Ulu Camii yanmıştı. Urfalı Mateos ise, yanlış olarak bu olayın 1115-1116 yıllarına düştüğünü zikretmiş ve yangın hakkında şunları yazmıştır: "Müslümanların büyük bir şehri olan Âmîd'de korkunç bir nişane belirdi. Bu milletin yapmakta olduğu kötü ve menfûr işlerin çoğalmasından dolayı onların büyük camiinin üzerine geceleyin gökten ateş düştü. Ateş o kadar kızıştıki duvar taşları odun gibi yandı. Şehrin bütün askerleri oraya koştular, fakat bu sönmez ateşi bastıramadılar. Ateş bilakis gitgide daha çok alevlendi ve göklere yükseldi ve Müslümanların bu mabedini kâmilen kül etti." İl-Aldı zamanında bu büyük camii yeniden tamir olunmuştur. Temmuz 1122'de Tuğtegin yeğeni Belek ile Türkmenlerin kesif bir halde bulunduğu Diyarbekir bölgesinden, Haçlılarla savaşmak için, kuvvet temin etmişlerdi. Onlara yardım gönderenler arasında İnaloğulları'nın da bulunması muhtemeldir. 1124 yılında ise Âmîd halkı şehirde gittikçe çoğalmaya başlayan İsmâ'ilîlere hücum ederek, onlardan yedi yüz kadarını öldürdüler ve geri kalanı da kaçmaya mecbûr ettiler. Bu sebepten İsmâilî mezhebi bu bölgede yayılmak imkânını bulamadı.

Emîr Zengî 1127'de Musul'da Aksungur'un yerine geçtikten sonra, daima sınırlarını genişletmek istiyordu. Bu maksatla da Mardin Artuklu Beyliği'ne bağlı Nusaybin'i işgal etmiş, daha sonra da Mardin ile Nusaybin arasında bulunan Sercî kasabasını kuşatmıştı 524/1129-1130. Mardin Artuklu emîri Timurtaş ile yeğeni Dâvud ve İnaloğulları'ndan İl-Aldı birleşmişler ve topladıkları yirmi bin Türkmen ile Zengî'yi önlemeye çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlardı. Zengî Sercî'yi ele geçirmişti. Bir müddet sonra ise işlerin tersine döndüğünü görüyoruz. Bu sefer Timurtaş, Zengî ile birleşerek eski müttefiki İl-Aldı'nın hâkim olduğu Âmîd şehrini kuşattı (1133). İl-Aldı ise Hısn Keyfa Harput emîri Artuklu Dâvud'dan yardım istedi. Dâvud beraberinde oğlu Kara-Arslan olduğu halde İl-Aldı'nın yardımına geldi. Âmîd şehri önlerinde Nisan 1134 tarihinde yapılan savaşta Dâvud ve il-Aldı yenildiler. Zengî ile Timurtaş muhasaraya devam ettilerse de kuvvetli surlara sahip Âmîd'i ele geçiremediler ve şehir civarını yakıp yıkarak geri çekildiler. Emîr İl-Aldı 1142 yılında öldü.

Bundan sonra İnaloğulları Beyliği'nde Vezir Nisanoğlu Mü'eyyededdîn ve evladlarının önemli bir rol oynadıklarını ve beyliğin idaresine hâkim olduklarını görüyoruz. Vezir Nisanoğlu Mü'eyyededdîn, İl-Aldı'nın oğlu Cemâleddîn Şems ül-Mülûk Mahmûd'u emîrlik makamına geçirdi. Bu emîrin annesi Artuklulardan Necmeddîn İlgâzî'nin kızı Yumnâ Hâtûn idi. 1144'te Atabeg Zengî yeniden Diyarbekir bölgesine girerek İnaloğulları'na ait 'Arkanayn (Ergani), Hâlâr, Tulhum ve Çermik gibi kale ve kasabaları zapt etti. Zengî'nin ölümünden (1146) sonra bu yerler Artuklulardan Hısn Keyfâ emîri Fahreddîn

Kara Arslan'ın eline geçmiştir. İnaloğulları'ndan Mahmûd'un 1148 yılında Artuklulardan Mardin hükümdârı Timurtaş'ın kızı ile evlenmek istediğini, bu sayede de beyliğinin geleceğini bir müddet için sağlamlaştırmaya çalıştığını görüyoruz. Bunun için Vezir Mü'eyyededdîn'in oğullarından İzzüddevle Ebû Nasr Meyyâfârıkîn'e gitmiş ve Timurtaş'ın kızı Safiye Hâtun'un 50.000 altın ağırlık karşılığında İnaloğlu Mahmûd'la nikahlanmasını sağlamıştı. Safiye Hâtûn Âmîd'e götürüldü ise de, ertesi yıl orada öldü. Emîr Mahmûd eşinin ölümü üzerine, ağırlık olarak kararlaştırılan 50.000 altını ödememişti. Emîr Timurtaş birçok kereler bu ağırlığı istedi ise de, bir netice alamadı ve bu sebepten 1151 yılı Martı'nda Âmîd'i kuşattı, çevresini tahrip ve yağma ettirdikten sonra Mardin'e döndü. İnaloğulları'nın veziri ve devlete fiilen hâkim olan Nisanoğlu Mü'eyyeddîn ise Emîr Timurtaş'ı bu harekete tahrik eden veziri Zeyneddîn'den intikam almak istemişti. Bu maksatla Mardin'e iki fedai göndererek Vezir Zeyneddîn'i öldürttü. Emîr Timurtaş bu olay üzerine Âmîd'i ikinci kez kuşattı. Ancak Ermen-şâhlardan II. Sökmen'in veziri Bahaeddîn Evs de bu olaya karışmış ve bizzat Âmîd'e gelerek iki taraf arasında sulh yapılmasını sağlamıştı. Bu uzlaşma sonucu Emîr Mahmûd, karısı ve oğulları, Vezir Mü'eyyededdîn ve oğulları ile Âmîd ileri gelenleri şehirden çıkarak Timurtaş'a itaat ve onun isteklerini kabul ettiler. Bu suretle İnaloğulları ve bu emîrliğe tahakküm eden Nisanoğulları ailesi Mardin Artukluları'na tabi oldular.

Vezir Mü'eyyededdîn 1156 yılında Âmîd'de öldü ve oğlu Cemâlüddevle Kemâleddîn Ebu'l-Kasım Ali onun yerine vezir olarak beyliği idareye başladı. Kardeşi İzzüddevle Ebû Nasr ise Eğil Kalesi'nde hâkimiyet kurmuştu. Nisanoğlu ailesinin İnaloğlu Mahmûd üzerindeki baskısı o derece artmıştı ki, komşu Türk devletleri buna müdahale etmek lüzumunu duydular. Belki de bu devletler aslında Âmîd'i ele geçirmek istiyorlardı. Nitekim 1163 yılında Artuklulardan Hısn Keyfâ emîri Fahreddîn Kara Arslan ile Mardin emîri Necmeddîn Alpı, Vezir Cemâlüddevle'nin Emîr Mahmûd'a ve Âmîd halkına baskı yaptığını ileri sürerek bu duruma müdahale için harekete geçtiler. Kara Arslan ve Necmeddîn Alpı'nın Şemseddîn Sevinç kumandasında gönderdiği kuvvetler Âmîd'i kuşattılar. İki tarafın da mancınıklar ve muhasara âletlerini kullandığı bu kuşatma dört ay sürmüştü. Bu sırada ihânetlerinden korkulan Hristiyan ve Yahudiler şehirden dışarı atılmış, Kara Arslan da onları esîr almıştı. Neticede şehrin düşeceğini anlayan Emîr Mahmûd ve veziri Cemâlüddevle Kemâleddîn, Danişmendlilerden Yağı-basan'dan yardım istediler. Bu isteği kabul eden Yağı-basan, Kara Arslan damadı olmasına rağmen onun ülkesine girdi ve Harput ile Çemişkezek bölgelerine taarruz edip yağmada bulunduktan sonra geri döndü. Kara Arslan bu haberi duyunca Âmîd kuşatmasını kaldırmaya mecbur oldu (Şaban 558/5 Temmuz-2 Ağustos 1163). Ertesi yıl yani 1164'te Kara Arslan Âmîd'i ikinci kez kuşattı ise de başarılı olamadı ve

sulh yaparak çekildi. Aynı yılın sonunda Kara Arslan'ın kızı ile Necmeddîn Alpı'nın oğlu Meyyâfârıkîn'de yapılan muhteşem bir düğün ile evlendiler. Nisanoğulları'ndan Vezir Cemâlüddevle ve Eğil hâkimi İzzüddevle de bu düğünde hazır bulunmuşlar ve birçok değerli hediyeler götürmüşlerdi. Artukoğulları iki kardeşe hilat vermişler, onlar da İnaloğulları Beyliği'nin Mardin Artukluları'na tabi olduğunu tekrarlamışlardı. Ayrıca Âmîd kadısı Nâsıheddîn 1165 yılında Hısn Keyfâ'ya giderek, Kara Arslan ile İnaloğulları arasında da bir anlaşma sağlamaya muvaffak olmuştu.

Muhtemelen 575/1179 yılında Nisanoğlu Cemâlüddevle Ebu'l-Kasım Ali öldü. Yerine vezir olan Bahâüddevle Mes'ûd aynı zamanda İnaloğulları emîrliğini de idaresi altında bulunduruyordu.

Hısn Keyfâ Artukluları emîrliğinin başına, Fahreddîn Kara Arslan'ın ölümünden sonra, oğlu Nureddîn Muhammed geçmişti. Nureddîn Muhammed, Salâhaddîn Eyyûbî'ye tabi olmuş ve ona karşı bütün vazifelerini yerine getirmişti. Ancak Nureddîn'in de bir isteği vardı, bu da Âmîd şehrine sahip olmaktı. Salâhaddîn de adı geçen şehri alıp ona vermeyi vadetmişti. Ayrıca İnaloğulları ve Âmîd halkını baskı altında tutan vezir ailesi Nisanoğulları'nın da davranışları şikâyetlere yol açmaktaydı. Neticede Salâhaddîn, verdiği sözü yerine getirmek için, beraberinde Nureddîn olduğu halde Âmîd üzerine yürüdü (Nisan 1183) ve şehri kuşattı. Salâhaddîn bu hususta Halife Nâsır Lidinillâh'tan da müsaade almıştı. İki müttefik Âmîd'in etrafına mancınıklar yerleştirerek, şehrin müstahkem surlarını döğmeye başladılar. Ayrıca atılan oklarla mektuplar gönderilerek şehir halkından itaat etmeleri isteniyordu. Bu arada muhtelif yerlerde lağımlar açılmış ve surlar birkaç yerden delinmişti. Nisânoğlu Bahâüddevle Mes'ud şehir halkının intikamından ve surların daha fazla dayanamayacağından korkarak, Salâhaddîn'in veziri meşhur Kadı Fâzıl'a teslim olmak için elçi gönderdi. Kadı Fâzıl'ın aracılığı ile ailesi, kardeşi ve taraftarları için aman aldı. Nisânoğlu'na üç gün müsaade verildi, bu müddet içinde servetini toplayıp gidecekti. Ancak bu üç gün ona yetmedi. Toplayabildiği kadar servet ile şehri terk ederek Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın yanına gitti. Salâhaddîn 4 Muharrem 579/29 Nisan 1183'te Âmîd'e girdi. Şehirde Nisanoğlu'nun götürdüklerinden başka, büyük bir servet ve kütüphane kalmıştı. Bu kütüphanede rivayete göre, 1.040.000 kitap bulunmakta idi. Salâhaddîn bu kütüphaneyi Kadı Fâzıl'a hediye etti, şehri de Nureddîn'e verdi. Artık çok yaşlanmış olan İnaloğlu Mahmûd'a da çok hürmet etti ve ona maaş bağlattı. Şehrin Artukoğulları'nın eline geçmesi ile Âmîd'deki İnaloğulları Beyliği de sona ermiş oldu.

İnaloğulları zamanında Âmîd iktisadi ve kültürel bakımdan çok ilerlemiş ayrıca şehirde mühim imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Emîr İl-Aldı'nın zamanında yanan Ulu Câmi'in tekrar yapıldığını biliyoruz. Yine bu Emîr'in

sur üzerinde de bir kitabesi vardır. Ayrıca Emîr Mahmûd'un da sur üzerinde ve Ulu Câmi'de kitabeleri mevcuttur. İnaloğulları zamanında Âmîd'de dokuma sanayi çok gelişmişti ve bu şehirde halı, kumaş ve çadır bezleri imal ediliyordu. 1122 yılında ise Âmîd'e bağlı Zulkarneyn ve Ergani kaleleri civarında bakır madeni bulunmuş ve işletilmeye başlanmıştır.

Bibliyografya:

A. Sevim, "Sökmen", *İA.*

_____, "Timurtaş", *İA.*

_____, "Tuğtekin", *İA.*

_____, "İnaloğulları", *DİA,* s. 257-258.

R. Şeşen, "'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-Isfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD,* III, Ankara 1971, s. 249-369.

O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

M. H. Yinanç, "Diyarbekir", *İA.*

Çevik, A, "XIII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler 6,* Ankara 2002, s. 491-499.

9.7. Mengücükler

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî-Karahisar (Kogonya) şehirlerini içine alan bölgede hüküm sürmüş bir Türk Beyliği'dir. Sülalenin kurucusu olarak kabul edilen Mengücük Gazî (Mengü, Türkçe "ebedî" manasına gelmektedir, -cük küçültme ekidir.) hakkında bilgimiz çok azdır. Eldeki bilgiler de rivayetlerden ileri geçmiyor. Mengücük Gazî'nin Malazgirt Savaşı'na iştirak etmiş olması ihtimâli ileri sürüldüğü gibi, onun Anadolu topraklarına 1080 yılında vuku bulan göç dalgası arasında geldiği ve beyliği kurduğu kabul edilmektedir.

Birinci rivâyete göre, Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden (1071) sonra, Anadolu'yu zapt etmesi için görevlendirdiği beyler arasında Mengücük de vardı. Emîr Mengücük'e Erzincan, Kemah, Şarkî-Karahisar ve civarı iktâ edilmiş ve fethi buyurulmuştu. Yukarıda verilen iki tarih ve kaynakların yetersizliği sebebiyle Mengücüklü Beyliği'nin kuruluşu hakkında kesin bir tarih vermek mümkün görünmüyor. Ancak bu beyliğin Malazgirt zaferinden sonraki ilk on yıl içinde kurulduğunu söyleyebiliriz. Mengücük Gazî'nin önce Türkiye Selçuklu Devleti'nin atası Kutalmışoğlu Süleymân'a tabi olduğu kabul ediliyor. Divriği'deki Şahinşâh türbesindeki bir kitabede Mengücük, "el-Gazî ve el-şehid" sıfatlarıyla zikrediliyor. Bu bakımdan onun bir savaşta şehit düştüğü anlaşılmaktadır, fakat ölüm tarihi belli değildir.

Mengücük'ün yerine daha sonra oğlu İshak geçti. İshak Danişmendlilerden Melik Gazî'nin kızıyla evliydi. Öte taraftan Artuklulardan Emîr Belek Mengücüklü Beyliği arazisine hücum ederek, Dersim ve Palu kasabalarını zapt etmişti. Buna mukabil İshak ise, Belek'in Haçlılar üzerine yaptığı bir seferden yararlanarak Malatya bölgesini yağmaladı (1118). Emîr Belek ona karşı ancak 1120'de harekete geçebildi. İshak, Artuklu kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğini anladığı zaman, Trabzon Dükası Constantin Gabras'tan yardım istedi. Constantin Gabras bu yardım isteğini kabul etti. Belek ise bu müttefik kuvvete karşı Danişmendli Melik Gazî ile birleşti. İki taraf arasında muhtemelen Erzincan civarında vuku bulan savaşı kaybeden ve tutsak düşen Mengücükoğlu İshak ile Constantin Gabras olmuştu (1120). Öte taraftan Melik Gazî'nin damadı İshak'ı serbest bırakması Emîr Belek ile arasının açılmasına dahi yol açtı. Ancak bu yenilgi İshak'ın siyasi hayatını sona erdiren bir darbe olmuştu. O bundan sonra muhtemelen Danişmendlilerin himayesi altında yaşadı. Nitekim onun 1142'de ölümünden sonra Danişmendliler Kemah'ı zapt etti. Fakat kısa bir süre sonra Danişmendli Melik Muhammed'in ölümünden (1142) yararlanan Mengücüklü Beyliği Kemah'ı geri almaya muvaffak oldu.

Emîr İshak'ın ölümünden sonra Mengücüklü Beyliği esas olarak ikiye bölündü. Onun oğullarından Dâvud Erzincan, Süleyman da Divriği kolunun ilk beyleri idiler.

O. Turan, İshak'ın oğullarından Mahmûd'un ayrı bir kol hâlinde Kemah'ta hüküm sürdüğünü, fakat çok kısa bir süre içinde Erzincan kolunun idaresi altına girerek inkıraz bulduğu görüşündedir.

Erzincan Kolu:

Mengücüklerin Erzincan koluna hükmeden Dâvud, Süryanî kaynaklarına göre, 1151 yılında karısı tarafından yayının kirişiyle boğdurulmuş ve Divriği'de hâkim bulunan kardeşini çağırarak onunla evlenmişti. Bundan sonra Süleyman'ın her iki kola da hâkim olduğu görülüyor. Danişmendli emîri Yağı-basan'ın 1162 yılında öldürttüğü Mengücüklü Beyi'nin Dâvud-şâh olması ihtimali ileri sürülmekteyse de, bu şahsın Emîr Süleyman olması daha mümkün görünüyor.

Bundan sonra Erzincan koluna Dâvud'un oğlu Fahreddîn Behrâm-şâh hâkim oldu (1164-1165). Behrâm-şâh ülkesini gayet iyi idare etmiş ve Erzincan onun zamanında önemli bir kültür ve ticaret merkezi hâline gelmişti. Bu sırada Mengücüklü Devleti, Türkiye Selçukluları Sultanı II. Kılıç Arslan'a tabi olmuştu. Behrâm-şâh ise Sultan'ın damadı idi. Bu sebeple araları açık olan II. Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddîn Melikşâh arasında arabuluculuk yapmıştı. O, baba oğulu barıştırmaya muvaffak olduysa da bu barış uzun sürmemişti. Rivâyete göre, Behrâm-şâh ile Melikşâh arasında ikincisinin saltanat davasını destekleyecek gizli bir anlaşma vardı. Behrâm-şâh 1202 yılında Sultan Rükneddîn II. Süleyman-şâh'la Gürcistan seferine iştirak etti. Fakat Türk ordusu Gürcüler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Behrâm-şâh da tutsaklar arasında idi. Bununla beraber Gürcü kraliçesi Thamara ona karşı iyi davranmış ve fidye karşılığında serbest bırakmıştı. Bir müddet sonra Behrâm-şâh'ın kızı Selçuk Hâtun, Türkiye Selçuklu sultanı I. İzzeddîn Keykâvus ile evlendi. Bu evlenme iki hanedan arasındaki dostluğu daha da kuvvetlendirmişti. Behrâm-şâh altmış yıldan fazla hükümdarlık yaptıktan sonra 1225 yılında öldü. Erzurum civarındaki Aşağı Urla köyünde görülmüştür ve yattığı yer "Melik Fahreddîn Türbesi" olarak meşhurdur.

Erzincan Mengücüklü Beyliği'ne Behrâm-şâh'tan sonra oğlu II. Dâvud-şâh geçti. Dâvûd-şâh ilim ve kültürle uğraşan ve âlimleri himaye eden bir hükümdardı. Bir müddet sonra onun, Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykubâd (1219-1237)'a karşı bazı tertiplere girişmesi yaşlı Mengücüklü beylerinin uyarılarına yol açtı. Dâvud-şâh bu beyleri dinleyeceği yerde, onlardan bir kısmını öldürtmüş, bir kısmını da hapsettirmişti. Beylerden bir kısmı ise Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın yanına kaçtılar. Sultan bu durumu öğrenince, Dâvud-şâh'a mektup yazarak tutuklu olanların serbest bırakılmalarını, mallarının

geri verilip kendisine gönderilmesini istedi. Dâvud-şâh önce Sultan'ın isteğini yerine getirmeyi düşünmedi, sonra başına gelebilecek tehlikeyi sezerek tutukluları serbest bıraktı. Ancak çok geçmeden Dâvud-şâh'ın emirlerini öteki beyler de dinlemeye başladılar. Durumun gittikçe tehlikeli bir şekle dönüştüğünü gören Dâvud-şâh, yanına kıymetli hediyeler alarak, Kayseri'de bulunan Sultan Alâeddîn'i ziyaret etti. Sultan onu dostane bir şekilde karşıladı ve neticede iki taraf anlaştılar. Sultan ona bir ahidnâme verdi, buna göre Dâvud-şâh Sultan'a sadakatla bağlı kaldıkça, kendisine dokunulmayacak ve yardım görecekti. Bu anlaşmaya rağmen Erzincan'a dönen Dâvud-şâh, Selçuklulardan Erzurum meliki Cihân-şâh'a mektup yazarak I. Alâeddîn Keykubâd'a karşı birleşme teklifinde bulundu. Ayrıca o Eyyûbîlerden Melik Eşref ve Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'tan yardım istedi, fakat bir şey elde edemedi. Sultan Alâeddîn de bu durumu öğrenmişti. Dâvud-şâh'ın tekrar anlaşma tekliflerini reddederek, Erzurum seferi bahanesiyle harekete geçmişti. Dâvud-şâh yolda onun kuvvetlerine katıldı. Fakat Sultan Alâeddîn, Dâvud-şâh-ı yakalatmış, Erzincan ve Kemah'ı ele geçirerek Mengücüklerin bu bölgedeki hâkimiyetine son vermiştir (Ekim 1228). Dâvud-şâh ise kendisine iktâ olarak verilen Akşehir ve Ilgın'a gönderildi. Kardeşi Muzaffereddîn Muhammed de Şarkî-Karahisar'da hüküm sürüyordu. Sultan Alâeddîn emirlerinden Er-Tokuş'u onun üzerine gönderdi. Muzaffereddîn Muhammed bir iktâ karşılığında kaleyi teslim etti ve daha sonra kendisine timâr olarak verilen Kırşehir'e gitti. Böylece Mengücüklülerin Erzincan kolu tarih sahnesinden silinmiş oldu.

Divriği Mengücükleri:

Mengücüklerin bu kolu hakkında bilgi çok azdır. Bu bilgiler, daha çok, onların yaptırdıkları sanat eserleri dolayısıyla bize kadar gelebilmiştir. Divriği kolunun ilk beyi Süleyman idi. Daha önce de belirttiğimiz üzere onun muhtemelen ölüm tarihi 1162 yılıdır. Yerine oğlu Şahin-şâh geçti. Şahin-şâh'ın bastırdığı sikkelerden anlaşıldığına göre, Türkiye Selçuklu sultanları II. Kılıç Arslan (1155-1192) ve Rükneddîn II. Süleymân-şâh (1197-1204)'a tabi idi. Yine onun sikkelerinden ve Divriği'de yaptırdığı türbesinin kitabesinden ölüm tarihinin 593/1197 yılından sonra olduğu anlaşılıyor. Kitabesinde Arapça unvanların yanı sıra Alp, Kutlug, Tuğrul ve Tegin gibi Türkçe unvan ve lakaplar da bulunmaktadır.

Şahin-şâh'ın yerine Süleyman adındaki oğlunun geçtiği, öteki oğlu İshak'ın ise XIII. yüzyıl ortalarında Kayseri'de bulunduğu ileri sürülmektedir. Bundan sonra Mengücüklü Beyliği'nin bu kolunun başına, Divriği'deki meşhur "Ulu Câmii" yaptıran (1228) Süleyman'ın oğlu Ahmed-şâh'ın geçtiği anlaşılıyor. Ahmet-şâh'ın ölüm tarihi ise câmiin vakfiyesini tanzim ettirdiği 641/1243-1244 yılından sonra olmalıdır.

Onun yerine oğlu Melik Sâlih geçti. Bu olayı Sâlih'in Divriği Hisarı'nın burclarına koydurduğu 650/1252 tarihli bir kitabeden anlıyoruz. Melîk Sâlih'in ne zaman öldüğü ve bu beyliğin ne zaman sona erdiği şimdilik meçhulümüzdür. Moğol sultanı Abaka 1277 yılında Anadolu'ya geldiği ve Divriği'ye uğradığı zaman kaynaklar Mengücüklü hanedanından bahsetmiyorlar. Bu da bize Mengücüklerin Divriği kolunun bu yıldan daha önce tarih sahnesinden kaybolduğunu gösteriyor.

Bibliyografya:

Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968; Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].

B. Darkot, "Divriği", *İA.*

N. Sakaoğlu, *Türk Mengüçek Oğulları,* İstanbul 1971.

F. Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD,* IV, Ankara 1975.

_____, "Mengücükler", *İA.*

_____, "Mengücükler", *DİA,* s. 138-142.

N. Çiçek, Akçıl, "Mimarî", *DİA,* s. 142-143.

O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I., Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944.

A. Özaydın, "Mengücükler", *Büyük İsl. Tar.,* Cilt: VIII., s. 141-154.

A. Öngül, "Mengücekler", *Türkler 6,* Ankara 2002, s. 452-460.

9.8. Saltuklular

İlk Selçuklu fetihleri sırasında Doğu Anadolu'da kurulan Türk Beyliklerinden birinin Saltuklular olduğu anlaşılıyor. Ancak Erzurum bölgesinde yüzyıldan fazla hüküm süren Saltuklular hakkında kaynaklar ve belgelerin verdiği bilgiler çok azdır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, bilinenin aksine, bu beyliğin Türk emîrlerinden Saltuk tarafından kurulduğunu ortaya koymuşlardır. Daha önceki araştırmalarda ise bu beyliğin adının dördüncü hükümdar İzzeddîn Saltuk'tan geldiği ileri sürülmekteydi.

Ailenin adı, kitabe ve paralarda "Salduk", İslâm müelliflerinin eserlerinde ise çoğunlukla "Saltuk" şeklinde görülüyor. Kelimenin "bırakmak, koyuvermek" manasında olan "salmak"tan geldiği anlaşılmaktadır. Böylece Saltuk, "bıraktık, koyverdik" manasındadır.

Beyliğin kurucusu Emîr Saltuk'un Malazgirt Savaşı'nda (1071) Türk ordusu saflarında yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Büyük Selçuklu Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenis'in ölümüyle barış şartlarının yerine getirilmemesi üzerine, emrindeki kumandanlara Anadolu'da fetihlere devam edilmesini buyurmuştu. İşte Sultan'ın emîrlerinden biri olan Saltuk, Erzurum ve civarını zapt ederek Saltuklular Beyliği'ni kurmuştu. Bu beylik başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi idi.

Çağdaş müellifler tarafından, ikinci hükümdar olarak çoğunlukla Saltuk'un oğlu Ali kabul edilmiştir. Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında saltanat mücadelesi için yapılan savaşların beşincisi ve sonuncusu Hoy şehri önünde olmuştu (Mart-Nisan 1103). Savaşı kaybeden Muhammed Tapar Ahlat'a çekildi. Bu sırada Erzurum emîri, yani Saltuklu Beyi Ali, Muhammed Tapar'a iltihak etti. Daha sonra Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar anlaştılar. Saltuklu Beyliği bu anlaşma sonunda Melik Muhammed Tapar'ın hâkimiyet bölgesi içinde kalmıştı (1104). Gürcülere karşı sefere çıkan Artukoğlu İlgazî'nin ordusunda Saltuklu emîri Ali'nin de bulunduğu kaydediliyor. Fakat bu sefer başarısız olmuş ve Türk Beyleri Gürcülere yenilmişti (1121).

Saltuklu Beyliği'nin üçüncü emîri Ziyâeddîn Gazî idi. Onun hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Erzurum'daki Kale Câmii ve Tepsi Minare'yi yaptıran Saltuklu emîri budur. Ayrıca Artuklulardan Hüsâmeddîn Timurtaş (1122-1154), Gazî'nin kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten Necmeddîn Alpı ve sonra da Cemâleddîn Sevti adlı iki oğlan çocuk dünyaya gelmişti. Emîr Gazî 1132 yılında öldü.

Saltuklu Beyliği'nin dördüncü emîri Ali'nin oğlu İzzeddîn Saltuk idi. Ona ait ilk bilgiler yine bir evlilik sebebiyledir. İzzeddîn Saltuk'un bir kızı, Ahlat-

şâhı II. Sökmen, diğer bir kızı ise Dilmaçoğulları'ndan Togan Arslan'ın oğlu Fahreddîn Devlet-şâh ile evlenmişlerdi. Öte taraftan 1154 (veya 1153) yılında Ani emîri Fahreddîn Şeddâd, Gürcülere karşı koruyamayacağını söyleyerek şehri satın alması için İzzeddîn Saltuk'a haber gönderdi. Ancak bu dikkatlice hazırlanmış bir intikam planı olmalıdır. İzzeddîn şehri teslim almak için Ani'ye geldiği zaman, kızını vermemesi sebebiyle ona düşman olan Fahreddîn Şeddâd bir günlük mesafede bulunan Gürcü kralı Dimitri'yi de ülkesine davet ediyordu. Gürcü kralı bir baskınla Saltuk'u mağlup ederek, onu ve maiyetinden birçok kimseyi esir aldığı gibi, birçok Türk de bu baskın sonucu ölmüştü. Daha sonra damadı Ahlat-şâhı II. Sökmen ve Artuklu hükümdarları teşebbüse geçerek 100.000 dinar karşılığında Saltuk'un serbest bırakılmasını sağladılar. Gürcüler 1161 yılında Ani şehrini ele geçirdiler. Bu hadiseye üzülen komşu Türk beyleri İzzeddîn Saltuk, damatları II. Sökmen ve Fahreddîn Devlet-şâh Kars ve Sürmeri Beyleri ile birleşerek 1161 Temmuzu'nda Gürcülere karşı harekete geçtiler. Artuklulardan Necmeddîn Alpı da onları takiben yola çıkmıştı. Fakat bu birleşik Türk kuvveti Necmeddîn Alpı'yı beklemeden Ani'yi kuşattı (Ağustos 1161). Bunu haber alan Gürcü kralı III. Giorgi ordusuyla Türk askerlerinin üzerine hücum etti. Daha önce Dimitri'ye esir düştüğünü gördüğümüz İzzeddîn Saltuk, bir daha onunla ve çocuklarınla savaşmayacağına dair yemin etmişti. Bu bakımdan ani olarak geri çekildi. Onun bu hareketi ve Necmeddîn Alpı'nın beklenilmemesi Türk ordusunun ağır bir yenilgiye uğramasına sebep oldu. Gürcülerin eline zengin ganimetin yanı sıra dokuz bin esir geçmişti. Esîrler arasında Saltuk'un üvey oğlu Bedreddîn de bulunuyordu. Durumu haber alan Necmeddîn Alpı ise Malazgirt'ten Meyyâfarikîn'e dönmüştü. Dovin'in Gürcüler tarafından alınmasından (1162) sonra harekete geçen müttefik Türk ordusunda Saltuk'un da bulunduğu rivayet ediliyor. Irak Selçuklu sultanı Arslanşâh, Azerbaycan atabeyi İldeniz, Ahlat-şâhı II. Sökmen, Dilmaçoğlu Fahreddîn Devlet-şâh ve Emîr Arslan-Apa b. Aksungur Ahmedilî de bu orduya dahildiler. Bu müttefik Türk ordusu Gürcistan'ı istila ettiği gibi Kral III. Giorgi'yi de ağır bir yenilgiye uğrattı (1163). Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan da, siyasi maksatla, İzzeddîn Saltuk'a damat olmak istemişti. Saltuk bu arzuyu kabul ve kızını zengin bir çeyiz ile Saltuk II. Kılıç Arslan'a gönderdi. Ancak II. Kılıç Arslan'ın düşmanı Danişmendlilerden Yağı-basan gelin alayının yolunu kesmiş, gelini ele geçirmiş ve Saltuk'un kızını, yeğeni olan Kayseri emîri Zünnûn ile evlendirmişti (560/1164-1165). Bu hareket Sultan II. Kılıç Arslan ile Yağı-basan arasında savaş çıkmasına dahi sebep oldu. İzzeddîn Saltuk h. 563 Receb ayında/ Nisan 1168 öldü ve yerine oğlu Nâsıreddîn Muhammed geçti. İzzeddîn Saltuk devrinde Saltuklu Beyliği ülkesinin Tercan'dan başladığı, Tâhir Gediği'ne kadar uzandığı, Erzurum, Bayburd, Avnik, Micingerd, İspir, Oltu gibi şehir ve kabaları kapladığı ileri sürülmektedir.

Nâsıreddîn Muhammed hakkında elimizde çok az bilgi vardır. 1189 yılında basılmış bir sikkesinden onun, Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul ve asıl iktidarı elinde tutan atabey Kızıl Arslan'a tabi olduğu anlaşılıyor. Yine onun zamanında Gürcüler Erzurum önüne geldiler. Kraliçe Thamara (1184-1212)'nın kocası David'in kumandası altındaki Gürcü kuvvetleriyle Saltuklular arasında iki gün süren şiddetli çarpışmalar oldu. Saltuklu kuvvetleri şehre kapandıysa da, Gürcü kuvvetleri de bir muhasaraya girişmeden aldıkları ganimetlerle yetinerek geri döndüler. Kaynaklar bu hususta kesin bir tarih vermiyor. Bu olayın tarihi olarak 1183/1184 veya 1193 yılları kabul edilmektedir. Bu devrin dikkati çeken diğer bir olayı da Muhammed'in, muhtemelen oğlu olan Muzaffereddîn Melikşâh adlı Saltuklu beyinin Gürcü kraliçesi Thamara ile evlenmesidir. Erzurum'daki Ulu Câmii de Nâsıreddîn Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Nâsıreddîn Muhammed'in ölüm tarihi bilinmiyorsa da onun 1190 veya 1191'de öldüğü kabul edilebilir. Çünkü 1191 yılında Saltuklu Beyliği'nin başında İzzeddîn Saltuk'un kızı Mama Hâtun bulunmaktadır. O. Turan, Mama Hâtun'un devlete hâkim olarak kardeşi Muhammed'in yerini aldığı görüşündedir.[37] Ona göre 1193 yılında Muhammed tekrar Saltuklu Beyliği'nin başındadır ve 1202 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Salâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Meyyâfarıkîn hâkimi Takiyeddîn Ömer, Ahlat ülkesini ele geçirdiği ve Malazgirt Kalesi'ni muhasara ettiği sırada Mama Hâtun askerleriyle ona yardıma gelmişti (Ekim 1191). Daha sonra Mama Hâtun, Mısır ve Suriye hükümdarı Eyyûbîlerden Melik I. Âdil (1200-1218)'e müracaat ederek, evlenmek istediğini ve bu hususta aracı olmasını istemişti. Melik Âdil, Nablus emîri Fâriseddîn Meymûn el-Kasrî'ye durumu bildirdi. Fâriseddîn, Mama Hâtun ile ilgilendi ise de, bu sırada onun tutuklanmış olduğunu öğrendi 597/1200-1201. Ancak Mama Hâtun'un tam olarak ölüm tarihi bilinmiyor. Onun yaptırdığı eserler arasında Tercan'da bir kervansaray ve türbesi bulunmaktadır.

Mama Hâtun'dan sonra Saltuklu Beyliği'nin başına Muhammed'in oğlu Melikşâh geçti. XII. yüzyılın ortalarından itibaren Türkiye Selçukluları ve Eyyûbî Devletleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beylikler varlıklarını tehdide başlamışlardı. Nitekim Türkiye Selçuklu sultanı Rükneddîn II. Süleymân-şâh (öl. 1204) Erzurum'a doğru yürüdü. Alâeddîn Melikşâh onu istikbâl ettiyse de, Süleymân-şâh bu Saltuklu beyini yakalatıp hapsettirdi. Saltuklu Devleti böylece sona ermiş oldu (25 Mayıs 1202). Sultan Süleymân-şâh bu ülkenin idaresini kardeşi Mugiseddîn Tuğrul-şâh'a verdi. Melikşâh'ın

37 O. Turan, *Doğu Anadolu Tarihi,* İstanbul 1973, s. 17-18 ve 20.

ülkesinin elinden alınışına, Süleyman-şâh'ı karşılamada ağır davranması sebep gösterilmişse de bu bahaneden başka bir şey değildir.

Saltuklu soyundan bazı beylerin daha sonra Erzurum-Kars arasında Micingerd köyünde ve ayrıca Çemizkezek bölgesinde hüküm sürdükleri rivayet edilmiştir.

Bibliyografya:

C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran,* V. Cambridge 1968, s. 1-202.

Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968/ *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].

Halil Edhem, *Düvel-i Islâmiye,* İstanbul 1927.

F. Sümer, "Saltuklular", *SAD,* III, Ankara 1971.

O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

Aynı mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,* İstanbul 1973.

M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi,* İstanbul 1944.

_____, "Arslanşah", *İA.*

_____, "Erzurum", *İA,* s. 349.

A. Özaydın, "Saltuklular", *Büyük İsl. Tar.*, VIII., s. 155-169.

_____, "Saltuklular", *DİA,* s. 54-56

N. Çiçek Akçıl, "Mimarî", *DİA,* s. 56-57.

10

ANADOLU BEYLİKLERİ II

1243 yılında Kösedağ'da Moğollar karşısında uğradığı mağlubiyetten sonra Türkiye Selçukluları Devleti hızlı bir çöküş devresine girmiş ve bu devlet İlhanlılara tabi olmuştur. Kösedağ Savaşı'ndan yıkılış tarihi olan 1308 yılına kadar idari mekanizmasında tam bir kargaşa hüküm süren Selçuklu Devleti'nde sultanlar ve şehzadeler birbirleriyle taht mücadelesine girişmişler ve tahta geçebilmek için de Moğolların yardım ve himayesine başvurmuşlardır. Bu sebepten Selçuklu sultanları Moğolların kontrolü altında ismen hüküm sürdüler. Aslında hâkimiyet Moğollarda idi. Bunun yanı sıra malî kaynakların azlığı, suistimâller ve iktisadi çöküntü yüzünden perişan bir manzara arz eden Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin tekrar eski kuvvetli ve kudretli hâline gelemediği görülüyor. XIII. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Moğol baskısı da zayıflamıştı. Bu durumdan istifade eden uç ve sınırlarda yerleştirilmiş Türkmen beyleri ve halk yavaş yavaş Selçuklular ile ilişkilerini kesmiş, bu devletin mirasını ve siyasi hâkimiyeti Anadolu Beylikleri (eski söyleyişle Tâvâif-i Mülûk) adıyla yeni kurulmuş büyük küçük birçok devletler aralarında bölüşmüşlerdir.

10.1. Alâiye Beyliği

Alâiye (Alanya) 1221 yılında Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykûbâd tarafından zapt edilmişti. Türkiye Selçukluları'nın son yıllarında Alâiye, Karamanoğulları beyi Mecdeddîn Mahmûd'un eline geçti (1293). Bundan sonra adı geçen şehirde ve yöresinde Karamanoğulları'na bağlı beyler hâkim oldu. Alâiye beyleri burada önce Karamanoğulları'nın bir kolu olarak, daha sonra da Memlûklu Devleti'nin hâkimiyeti altında hüküm sürmüşlerdi. Bu beyliğin kurucularının Selçuklu sultanının kızının oğullarından geldiği şeklinde rivayet ise henüz ispat edilememiştir. Ayrıca Mecdeddîn Mahmûd buraya hâkim olduktan sonra bu şehri Yûsuf adlı bir beyin mi, yoksa başka birinin mi idare ettiği tespit edilemiyor. Karamanoğulları'nın bu şehir üzerindeki hâkimiyetleri XIV. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. Nitekim Kıbrıs kralı Pierre 1366'da Alâiye'yi zapta teşebbüs etti ise de, Karamanoğulları'nın yardıma gelmesi,

şehrin tekrar Türklerin elinde kalmasını sağladı. Alâiye beylerinden Karaman b. Savcı 1427 yılında şehri 5.000 altın karşılığında Memlûklu Devleti'ne sattı. Bundan sonra Alâiye şehrinde, Memlûklu Devleti'nin hâkimiyeti altında Karamanoğlu Mahmûd Bey'in torunları hüküm sürdüler. Nitekim bunlardan Lütfi Bey, kardeşi Karaman Bey'i öldürerek beyliğin başına geçti. O daha sonra Karamanlılara karşı Kıbrıs kralı'ndan yardım gördü ve Kıbrıslılar ile bir dostluk ve ticaret antlaşması yaptı. Öte taraftan Osmanlılara da yanaşmaya çalışan Lütfi Bey takriben 1461 yılında öldü. Yerine Kılıç Arslan geçti. Onun zamanında Gedik Ahmed Paşa, Alâiye'yi alarak Osmanlı Devleti topraklarına kattı (1471).

10.2. Aydınoğulları Beyliği

XIV. yüzyılın başlarında Büyük Menderes'ten itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Mübarizeddîn Gazî Bey Mehmed, Germiyanoğulları ordusunda sübaşı idi. Aydınoğulları, Menteşe Beyi Sasa'nın yardımına gelmişler ve Bizanslılardan alınan Aydın-eli topraklarının fethinde büyük rol oynamışlardır. Fakat daha sonra Aydınoğlu Mehmed Bey, Sasa Bey'i yenerek Aydın-eli'ne hâkim oldu. Sasa Bey onunla yaptığı savaşta öldü (1308). Mehmed Bey sahip olduğu Ayaslug, Sultanhisar, Bodemya, Tire ve İzmir'i beş oğlu arasında paylaştırdı. Kendisi en küçük oğlu ile Birgi'de oturdu. Bu beyliğin en önemli iskelesi Ayaslug (Selçuk) olup burada hazırlanan donanma ile 1319'da Sakız'a baskın yapıldı. Mehmed Bey'in oğullarından Umur Bey iki buçuk yıllık bir kuşatmadan sonra sahil İzmir'ini ele geçirdi (1328). Umur Bey, donanma ile Sakız, Bozcaada, Semandrek Adası, Gümülcine havalisi, Adalar denizi ve Mora sahillerine başarılı akınlar yaptı. Mehmed Bey ise zaman zaman Bizanslılar ile dost geçinmeyi tercih etmiştir. O bir av sırasında suya düşerek hastalandı ve bu hastalık neticesi öldü (1334). Mehmed Bey'in yerine kardeşlerinin ısrarlarıyla Gazî Umur Bey geçti. Onun ilk günlerinde, Latinler Türklerden İzmir'i almak için taarruz ettilerse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Umur Bey, Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birlikte Yunanistan ve Mora'ya sefer yapmış, sayısız esir ve ganimetlerle İzmir'e dönmüştü (1335). Umur Bey aynı yıl içinde Alaşehri hâkimiyeti altına aldı. Bizans imparatoru III. Andronikos, isyan ederek Midilliyi ele geçiren Foça valisi Dominique'i cezalandırmak için Saruhan ve Aydınoğulları'ndan yardım istemiş ve bu beylerin sayesinde Midilli ve Foça'yı geri almaya muvaffak olmuştur (1336). Umur Bey Bizans ile olan dostluğunu sürdürmüş, onların seferlerine dahi katılarak Karadeniz'e çıkmış Kili ve Eflak ülkelerini yağmalamıştır (1339-1340). Bizans imparatoru III. Andronikos'un

ölümünden (1341) sonra Umur Bey'in dostu ve kara orduları kumandanı (Büyük Domestik) Kantakuzen, İmparator'un on yaşındaki oğlu İoannes'e vasi olmuştu. Ancak Kantakuzen daha sonra muhalefetle karşılaşmış, bu sebepten Dimetoka'da imparatorluğunu ilan etmiş (1341) ve düşmanlarına karşı Umur Bey'den yardım istemişti. Umur Bey ile Kantakuzen bu ilk mücadelede başarı sağlayamadılar. Umur Bey tekrar geleceğine söz verdikten sonra İzmir'e döndü (1343/1344). Bu sıralarda bir Haçlı donanması ise sahil İzmir'i Türklerin elinden aldı (28 Ekim 1344). Fakat Haçlılar, Umur Bey'in mukavemeti sebebiyle fazla ilerleyemediler. Bundan sonra Umur Bey'in Saruhanoğlu Süleyman Bey ile birleşerek Kantakuzen'e yardım etmek için tekrar Rumeli'ye geçtiğini görüyoruz. Ancak Süleyman Bey'in ölmesi bu seferi neticelendiremeden Umur Bey'i İzmir'e dönmeye mecbur etti (1345). Öte taraftan Papa VI. Clement'in teşviki ile harekete geçen Viennios Dükü Torfil kumandasındaki Latin kuvvetlerinin İzmir'e taarruzu ise neticesiz kalmıştı (1346). Aydınoğulları donanmaları ile tekrar Ege Denizinde faaliyete başladılar. Rodos şövalyeleri ticaretin aksamaması için İzmir'i vermek şartıyla Umur Bey'le anlaşmaya râzı oldular, fakat bu anlaşma Papa tarafından tasdik edilmedi. Bunun üzerine Gazî Umur Bey İzmir'i zapt etmek için harekete geçti, fakat bu şehre yapılan hücum sırasında şehit düştü (1348). Umur Bey'in zamanı Aydınoğulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devre olmuştur.

Umur Bey'in yerine büyük kardeşi Hızır Bey geçti. O, Umur Bey gibi enerjiye sahip olmadığından Latinlerle çok ağır bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı (18 Ağustos 1348). Bu anlaşma yirmi madde olup; Beyliğin elindeki bütün iskelelerinden alınmakta olan gümrük vergisinin yarısının Latinlere verilmesi, Hristiyan gemilerinin serbestçe Aydınoğulları limanlarına girebilmesi ve bütün deniz kuvvetlerinin silahlarını bırakması gibi maddeleri ihtiva etmekteydi. Bundan sonra Aydınoğulları'nın faaliyeti durmuş ve beylik çökmeye yüz tutmuştur. Hızır Bey muhtemelen 1360 yılında öldü. Ondan sonra beyliğin başına Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey geçti. İsa Bey Osmanlılarla dost geçindi. Bunun yanı sıra 1371'de Venedikliler ile mevcut olan eski antlaşmayı yeniledi. Kosova Savaşı (1389)'nda Osmanlı ordusunda bulunan yardımcı kuvvetler arasında Aydınoğulları'nınki de vardı. Bu savaşta Sultan I. Murad'ın şehit düşmesi neticesi Yıldırım Bayezid sultan olmuş, fakat ona karşı Karamanoğulları'nın teşviki ile Anadolu Beylikleri'nde bir hareket başlamıştı. Bu harekete Aydınoğulları da katıldı. Yıldırım Bayezid onları itaat altına almak için çıktığı Anadolu seferinde Alaşehir'i zapt etti. Bu sırada İsa Bey, Sultan'ın huzuruna gelerek itaatını bildirdi. Aydınoğulları Beyliği bu suretle Osmanlılara tabi oldu. İsa Bey'e Tire'de oturmak şartıyla bir kısım yerlerin idaresi bırakıldı (1390). İsa Bey'in ölüm tarihi belli değildir.

Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra Timur tarafından memleketleri kendilerine geri verilen beylikler arasında Aydınoğulları da bulunmaktadır. Aydınoğulları'ndan önce Musa Bey başa geçti ise de çok kısa süre sonra öldü (1403). Musa Bey'in yerine II. Umur emîr oldu. Bu sırada Aydınoğulları'ndan İbrahim Bahadır Bey'in oğlu Cüneyd Bey İzmir'e, kardeşi Hasan ise Ayaslug'a hâkim olmuşlardı. II. Umur akrabası olan Menteşoğlu İlyas Bey'den yardım istemiş ve onun sayesinde de Ayaslug'u ele geçirmişti. İlyas Bey, Hasan'ı Marmaris'te hapsetti. Cüneyd Bey önce kardeşi Hasan Bey'i kurtardı, sonra da Ayaslug'a hâkim oldu, fakat sonunda II. Umur Bey'le anlaştılar. Cüneyd Bey, Alaşehir, Salihli ve Nif (Kemalpaşa)'i Aydınoğulları toprakları içine kattı. II. Umur Bey 1405 yılında öldüğü zaman, Cüneyd beyliği tek başına idareye başladı. Cüneyd Bey, Fetret Devri'ndeki Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelelerine de katıldı, her defasında bu şehzadelerden birisinin tarafını tuttu, fakat o bu siyasetinde muvaffak olamadı ve her zaman kendisini affettirmenin yollarını buldu. Süleyman Çelebi onu Ohri Sancak Beyliği'ne tayin etti. Cüneyd Bey oradan kaçarak tekrar beyliğinin idaresine hâkim oldu. Çelebi Mehmed ise Cüneyd Bey'e Rumeli'de Niğbolu Sancağı'nı vermişti (1414-1415). Cüneyd Bey, Çelebi Mehmed'e karşı çıkan Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi ile birleşti ve bu şehzadeye vezirlik dahi yaptı. Sultan II. Murad ona Aydın-eli'ni vaad ederek bu ittifaktan ayırmış, Cüneyd Bey de tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1422), fakat o burada tekrar rahat durmadı. Neticede Sultan II. Murad onun üzerine Anadolu Beylerbeyi Hamza Beyi gönderdi. Cüneyd Bey Osmanlı ordusu karşısında çaresiz kalarak önce İpsili Kalesi'ne çekildi ise de, sonunda teslim olmak zorunda kaldı ve ailesiyle birlikte idam edildi (1426). Böylece Aydınoğulları toprakları tamamiyle Osmanlı idaresi altına girdi.

Aydınoğulları'nın Birgi, Tire ve Ayaslug'da birçok mimari eserleri bulunmaktadır. Bunlardan İsa Bey'in Ayaslug'daki cami en güzellerinden birisidir. Aydınoğulları Beyleri edebiyatı da teşvik etmişlerdir.

10.3. Candaroğulları Beyliği (İsfendiyaroğulları)

Kastamonu, Sinop ve havalisinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Şemseddîn Yaman Candar'dır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddîn Mes'ûd'un ilk saltanat devresinde (1284-1296), kardeşi Rükneddîn Kılıç Arslan, Çobanoğulları'ndan Muzaffereddîn Yavlak Arslan'ın da yardımıyla sultanlık mücadelesine girmişti. II. Gıyaseddîn Mes'ûd onların üzerine yürüdü ise de yenilerek esir düştü. Arkadan gelen Giray kumandasındaki Moğol kuvveti Sultan II. Mes'ûd'u kurtarmış ve yapılan savaşta Rükneddîn Kılıç Arslan ve Yavlak Arslan ölmüşlerdi (1292). Sultan Mes'ûd kurtarılması sıra-

sında yararlığı görülen Şemseddîn Yaman Candar'a Kastamonu havalisinde Eflânî'yi verdi. Fakat Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmûd Bey Kastamonu'da duruma hâkimdi. Şemseddîn Candar'ın ölüm tarihi belli değildir.

Onun oğlu, Süleyman Paşa, daha sonra ani bir baskınla Kastamonu'yu ele geçirdiği gibi, Mahmûd Bey'i de öldürdü. Süleyman Paşa 1335 yılına kadar İlhanlıların hâkimiyetini tanıdı, ondan sonraki beş yıl ise müstakil olarak hükümet sürdü. Pervâneoğulları'ndan Gazî Çelebi de onun hâkimiyetini tanımıştı. Gazî Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Sinop Candaroğulları topraklarına ilhak edildi. Ayrıca Taraklı Borlu (Safranbolu) da ele geçirildi. Süleyman Paşa'nın Sinop valisi olan büyük oğlu İbrahim, babasının kardeşi Candar'ı veliaht göstermesi sebebiyle isyan etmiş ve Kastamonu'ya hâkim olmuştu (aş. yk. 1339). Süleyman Paşa'nın ölüm tarihi belli değildir.

Yerine oğlu Gıyâseddîn I. İbrahim Bey geçtiyse de (1341) onun da hükümeti uzun sürmemiş, takriben 1345'te ölmüştür. Yerine amcası Emîr Yakub'un oğlu Âdil Bey geçti. Âdil Bey'in zamanı hakkında da elimizde fazla bir bilgi yoktur ve 1361 yılında ölmüştür. Ancak onun zamanında Candaroğulları Beyliği, Karadeniz ticareti bakımından gerek Ceneviz ve gerekse Venedikliler ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. Yerine oğlu Celâleddîn Bayezid (Kötürüm) Bey emîr oldu. Başlangıçta Celâleddîn Bayezid'in Osmanlı Sultanı I. Murad ile münasebetleri dostane idi, hatta ona itaat dahi etmişti. Celâleddîn Bayezid, Kadı Burhaneddîn'e karşı damadı Amasya emîri Ahmed'i desteklemiş ve oğlu İsfendiyar Bey kumandasında yardımcı bir ordu göndermişti. Kadı Burhaneddîn her iki orduyu da mağlup etti (785/1383-1384). Babasının tahtını kardeşi İskender'e bırakmak niyetinde olduğunu sezen Bayezid'in büyük oğlu Süleyman(-şâh) Bey bu duruma kızmış ve kardeşini öldürerek Osmanlılara sığınmıştı. Böylece iki devlet arasındaki dostluk sona erdi. Sultan I. Murad, Süleyman Bey'i Osmanlı kuvvetleri ile Kötürüm Bayezid üzerine gönderdi. Kastamonu'da yapılan savaş sonunda Bayezid Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. Böylece II. Süleyman Bey Kastamonu'ya hâkim oldu (1383). Onun bu emîrliği uzun sürmedi, Sultan I. Murad'ın tazyiki neticesi beyliğini Osmanlılara terk etti (1384). Fakat bu durum uzun sürmemiş, Süleyman Bey halkın kendi lehine ayaklanması sonucu tekrar Kastamonu'ya hâkim olmuştu. Ancak Osmanlıların onu yalnız bırakmasından faydalanan Kötürüm Bayezid Kastamonu'yu ve Candaroğlu Beyliği'ni tekrar ele geçirmeyi başardı. Süleyman Bey de ikinci kez Sultan I. Murad'a başvurdu ve onun verdiği kuvvetlerle Kastamonu'yu aldı (1384). Ayrıca Süleyman Bey Osmanlı prenseslerinden Sultan Hâtun ile evlendirildi. Celâleddîn Bayezid ise 1385'te Sinop'ta öldü.

II. Süleyman Bey Osmanlılarla dost geçindi. Onun bu dostluğu Yıldırım Bayezid'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid'in

Anadolu'da birliği tahakkuk ettirme yolundaki başarısı üzerine, Süleyman Bey sıranın kendisine geldiğini anlayarak Kadı Burhaneddîn Ahmed ile anlaşmaya vardı. Yıldırım Bayezid 1391 ve 1392 yılı başlarında olmak üzere iki defa Candaroğlu Beyliği üzerine yürüdü ise de Kadı Burhaneddîn'in yardıma gelmesi onun geri dönmesine sebep olmuştu. Nihayet yine 1392 yılı içinde Yıldırım Bayezid çabuk davranmış, Kadı Burhaneddîn yetişmeden Süleyman Bey'i Kastamonu'daki savaşta mağlup ederek öldürmüştür. Osmanlı sultanı, Candaroğulları'nın topraklarını ele geçirmiş, fakat Sinop'ta oturan İsfendiyar Bey'in af dilemesi ve Osmanlılara itaati sebebiyle onu yerinde bırakmıştı. İki taraf arasında Kıvrım Bel hudut olmuştu. Bu suretle Çelebi İsfendiyar Sinop'ta Candaroğlu Beyliğini devam ettirdi. İsfendiyar Bey bir müddet sonra Kadı Burhanettin'e bağlanmak istedi. Yıldırım Bayezid 797/1394-1395'te Sinop'u kuşattı ise de alamadı, fakat İsfendiyar Bey onu metbû tanımak zorunda kaldı.

İsfendiyâr Bey Ankara muharebesinden (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Bunun karşılığında da eski Candaroğlu toprakları yani Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Tosya kendisine verildi. İsfendiyar Bey Kastamonu'da idareyi ele aldı. O Fetret Devri'nde Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelesi sırasında tedbirli bir siyaset takip ederek her defasında bu şehzadelerden birisini destekledi ve bu mücadele sonunda duruma hâkim olan Çelebi Mehmed ile dost geçindi. Çelebi Mehmed'e Karaman ve Eflak seferlerinde oğlu Kasım Bey idaresinde yardımcı kuvvet göndermişti (1417). Fakat Kasım Bey geri dönmeyerek Çelebi Sultan Mehmed'den Kastamonu, Bakır Küresi, Kalecik ve Çankırı'nın kendisine verilmesini istemişti. Çelebi Mehmed de İsfendiyar Bey'den buraların Kasım'a bırakılmasını talep etmiş, bu teklifinin reddedilmesi üzerine de Candaroğlu Beyliği üzerine yürümüştü. İsfendiyar Bey Sinop'a çekildi. Neticede Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'de kalmak, Tosya, Çankırı ve Kalecik de Osmanlı Sultanına verilmek şartı ile anlaşmaya varıldı. Sultan Çelebi Mehmed kendisine bırakılan yerleri Osmanlılara tabi olan Kasım'a terk etti ve arada hudut, Ilgaz Dağı tayin edildi. Bu suretle İsfendiyar Bey de Osmanlılara tabi olmuştur. Anadolu beylerinin birbirleriyle uğraşmasından yararlanan İsfendiyar Bey, Samsun ve Bafra'yı işgal etti (1419). Ancak Candaroğulları'nın buraya hâkimiyeti uzun sürmedi. Bu bölgenin valisi İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey 1420'de Samsun'u Osmanlılara teslim etmek zorunda kaldı. II. Murat tahta çıktığı zaman (1421) meydana çıkan karışıklıklardan istifade eden İsfendiyar Bey harekete geçmiş önce Çankırı'da bulunan oğlu Kasım Bey'in elindeki toprakları işgal etmiş, daha sonra da Taraklı-Borlu'ya kadar ilerlemişti. II. Murat şehzade isyanlarını bastırıp duruma hâkim olduktan sonra İsfendiyar Bey üzerine yürüdü. Osmanlı ordusunda Kasım Bey de vardı. Taraklı-Borlu'da yapılan savaşta yaralanan İsfendiyar Bey Sinop Kalesi'ne sığındı. Osmanlı kuvvetlerinin Kastamonu ile Bakır Küresi'ni alması sebebi ile İsfendiyar

Bey sulh teklifinde bulundu. Neticede barış yapıldı (1423 sonu veya 1424 başı). Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'e iade edildi, buna karşılık o da Osmanlılara tabi oldu ve bundan sonra da dostça geçindi. İsfendiyar Bey 26 Şubat 1440'da öldü.

Yerine oğlu Tâceddîn İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlı hanedanı ile iki taraflı akrabalık tesis etti, ancak onun saltanatı üç buçuk yıl kadar sürmüş ve kendisi 1443 Mayısı sonunda ölmüştür. Yerine oğlu Kemâleddîn İsmail Bey hükümdar oldu. İsmail Bey'e, kardeşi Kızıl Ahmed Bey muhalefet etti, fakat bir netice elde edemiyerek Osmanlılara sığındı. Ancak ona sadece Bolu sancağı verilmişti. İsmail Bey bundan sonra da Osmanlılar ile olan dostluğu bozacak davranışlarda bulunmadı. Hatta II. Mehmed'in İstanbul'u muhasarası sırasında istediği yardımı da gönderdi. Kızıl Ahmed Candaroğulları Beyliği'ne sahip olmak için bilhassa Osmanlı vezirlerini tahrik etti. Ayrıca ticari bakımdan Candaroğlu Beyliği'nin hâkim olduğu sahanın önemi neticede Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu'ya yürümesine sebep oldu. İsmail bey Sinop'a çekildi, fakat mukavemetin faydasız olduğunu görerek, Sinop'u muhasara eden Vezir-i âzam Mahmûd Paşa'ya kaleyi teslim etti (1461). İsmail Bey'e Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar havalisi, oğlu Hasan Bey'e de Bolu Sancağı iktâ olarak verildi. Kızıl Ahmed'in Candaroğlu Beyliği uzun sürmedi. Trabzon seferi dönüşünde kendisine Mora Sancak Beyliği verilerek Kastamonu ve Sinop Osmanlı topraklarına dahil edildi (1462). Ülkesi elinden alınan Kızıl Ahmed Bey önce Karamanoğulları, sonra da Akkoyunluların yanına kaçtı. İsmail Bey ise kardeşinin kaçışından dolayı şüphe altında kalmamak için kendisine Rumeli'de dirlik verilmesini istemişti. Bu isteği kabul edilerek o Filibe sancağına nakledildi ve 1479 da orada öldü.

Candaroğulları beyleri gerek ilmî ve gerekse sosyal çeşitli eserlerle memleketlerini imar etmişlerdir Bunlar içinde bilhassa İsmail Bey Kastamonu ve Sinop dolaylarında medrese, cami, kervansaray gibi birçok tesisler yaptırmıştır, Bu beyler sanat adamlarını da himaye etmişler ve kendi adlarına çeşitli Türkçe eserler yazdırmışlardır. Yine İsmail Bey hukuka dair *Hulviyât-ı Şâhi* isminde büyük bir eser telif etmiştir. Candaroğulları Beyliği iktisadi bakımdan da gelişmişti. Bilhassa Sinop dışarıya ihracatta bulunan işlek bir ticaret limanıydı, ayrıca buradaki tersanelerde gemiler yapılmaktaydı.

10.4. Dulkadıroğulları Beyliği

Dulkadıroğulları XIV. yüzyılın ilk yarısında Maraş ve Elbistan civarında teşekkül ederek bu havalide iki yüzyıla yakın hükümet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bunlar Oğuzların Bozok kolundadır. Dulkadırlıların ilk reisi Zeyneddîn Karaca Bey yine bir Türkmen reisi olan Taraklı Halil'in elinden

Elbistan'ı zapt etmiş ve Memlûk Sultanı Melik en-Nâsır Muhammed (1309-1340)'den naiplik menşuru alarak Dulkadırlı Emirliği'ni kurmuştur (1337). Karaca Bey bundan sonra Eretna'nın ülkesini yağmaladı. Memlûk sultanlarına zaman zaman itaat, bazen de onlardan ayrılarak Halep şehrini tehdit etti. Ayrıca o, Sis Ermenileri ile başarılı mücadelelerde bulundu ve 1345'te Gabon (bugünkü Geben) Kalesi'ni ele geçirdi. Halep taraflarında da birçok yer zapteden Karaca Bey bu başarılarına güvenerek "Melik Kahir" unvanı ile hükümdarlığını da ilan etti (1348). Ancak, Memlûk Devleti'ne isyan eden Halep valisi Beyboğarus'u sultana teslim etmemesi onun ortadan kaldırılmasına yol açtı. Memlûk Kuvvetleri Elbistan'a girdiler. Karaca Bey yenilerek kaçtı, fakat yakalanarak Eretna Bey'in oğlu Mehmet Bey'e gönderildi. Mehmed Bey Karaca'yı Memlûklulara teslim etti. O, 11 Aralık 1353'te Kahire'de öldürüldü.

Karaca Bey'den sonra oğlu Halil bey Memlûklular tarafından Elbistan valiliğine atandı. Halil Bey derhal beyliğin hududlarını genişletmeye çalıştı ve bunda da başarılı olarak, Maraş, Malatya, Harput, Behisni ve Amik taraflarını ele geçirdi. Tâbi olduğu Memlûklular tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Memlûk Sultanı Berkuk (1382-1389) devamlı akınlarından bıktığı Halil Bey'i ortadan kaldırabilmek için Dulkadırlılar arasındaki anlaşmazlıktan istifadeye karar verdi ve Türkmen reislerinden İbrahim'i onu öldürmeye gönderdi. Halil Bey bir suikast sonucu öldürüldü (1386). Onun yerine küçük kardeşi Sülî (Sevli) Bey geçti. Sülî Bey hemen üzerine gönderilen bir Mısır ordusunu 1385 Mayısı'nda Göksun Yaylası'nda yendi. Kendisine muhalefet eden kardeşi İbrahim Bey idaresindeki bir orduyu da mağlubiyete uğrattığı zaman (1387), Sultan Berkuk onun emîrliğini tasdik etmek zorunda kaldı. Sülî Bey bundan sonra daima Memlûklular ile uğraştı, Halep civarını zapt ve yağma etti. Ayıntap muhasarasından sonra ikinci kez saltanat süren Sultan Berkuk (1390-1399)'tan korkarak aman isteğinde bulundu. Sultan ona "Türkmen emîrliği" ve "Elbistan naipliği"ni tevcih etti (1391). Fakat Sülî'nin 1394'te Güneydoğu Anadolu'ya gelen Timur'u Suriye'nin fethine teşviki nedeniyle Sultan Berkuk onu yok etmeye karar verdi ve Sülî'nin üzerine büyük bir ordu gönderdi. Memlûk kuvvetleri 1395 Martı'nda Sülî'yi ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bununla da yetinmeyen Berkuk bir suikast tertipleterek Sülî'yi öldürttü (1398).

Yerine oğlu Sadaka geçtiyse de amcası Nâsıreddîn Mehmed b. Halil onunla mücadeleye girişti. 2 Ağustos 1399'da Elbistan'ı zapt eden Yıldırım Bayezid, Dulkadırlı Beyliği'ni Mehmed Bey'e vermiştir. Sadaka Bey bu durumda kaçmak zorunda kaldı. Mehmed Bey Memlûk Devleti ile dost geçindi, hatta Sivas muhasarası sırasında (1400), Elbistan Türkmenleri Timur'un ordusunu baskınlarla rahatsız ettiler. Timur'un Elbistan, Malatya ve Behesni'yi alıp

tahribi üzerine Mehmed Bey ona itaate mecbur oldu. Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed ile de dost geçindi ve kardeşleri ile mücadelede asker vererek onu destekledi. Memlûklular Mehmet Bey'e Karamanoğulları'ndan aldıkları Kayseri şehrini verdiler (1419). Daha sonra bu şehir Karamanoğulları'nın eline geçti ise de, Sultan II. Murad Kayseri'yi alarak şehri tekrar Mehmed Bey'de bıraktı (1437). Mehmed Bey Memlûklulara sadakatını göstermek ve kızını Memlûklu hükümdarı ile evlendirmek için gittiği Kahire dönüşü çok yaşlı olduğu hâlde öldü (1442). Onun yerine oğlu Süleyman Bey geçti. Süleyman Bey Osmanlılar ve Memlûklulara kız vererek akrabalık tesis etti ve bu devletlerle olan dostluğunu sürdürdü. Ayrıca iki devlet arasında dengeli bir siyaset izliyordu. O 1454 de öldüğü zaman, oğlu Melik Arslan Dulkadırlı Beyi oldu. Melik Arslan zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey, Dulkadırlılardan Harput'u aldı. Melik Arslan kendisine aleyhtar olan kardeşi Şâh Budak'ın gönderdiği bir fedai tarafından öldürüldü (1465). Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), Şah Budak'ı Dulkadır beyi tayin etti. Fakat Fâtih Sultan Mehmed'in müdahalesi ile Süleyman Bey'in Şehsuvar adlı oğlu bu mevkiye getirildi. Şah Budak Mısır'a kaçtı (1466). Şehsuvar Bey ise, Osmanlıların himayesinde Memlûklulara ve Ramazanoğulları'na karşı başarı ile savaştı. O büyük bir Memlûklu ordusunu Göksun yakınlarında ağır bir mağlubiyete uğrattı (1467). Fakat Emîr Yeşbeş kumandasındaki Memlûklu ordusu karşısında yenilerek Zamantı Kalesi'ne çekildi (1471). Şehsuvar Memlûk kuvvetleri tarafında uzun bir muhasaradan sonra esir alınarak Kahire'ye götürüldü ve 1472 Ağustos'unda öldürüldü. Memlûk Sultanı Dulkadır Beyliği'ne tekrar Şah Budak'ı gönderdi. Ancak Şah Budak Osmanlıların desteğini sağlıyan kardeşi Alâüddevle Bozkurt tarafından beylikten uzaklaştırıldı (Takr. 1481 yılı başı). Bozkurt Memlûklulara dostça davranarak Şah Budak'ı ortadan kaldırmayı başardı. O Osmanlılarla da dost geçindi. Akkoyunluların elinden Diyarbekir'i aldı, ise de bu hâkimiyeti çok kısa sürdü, ayrıca Şah İsmail karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1507). Alâüddevle Bozkurt daha sonra Osmanlılara karşı da cephe aldı. Hadım Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu kendisini Turna dağı muharebesinde yenerek ele geçirdi ve dört oğluyla beraber öldürüldü (1515). Dulkadırlı toprakları böylece Osmanlılara geçti. Bozkurt'un yerine Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey tayin edildi. Ali Bey, Sultan I. Selim'in zamanında Osmanlılara önemli hizmetlerde bulundu. Fakat kıskanç Ferhat Paşa'nın onu Kanunî Sultan Süleyman'a fitnelemesi ölümüne sebep oldu. Ferhat Paşa onu bir hile ile ordugâhına getirterek katletti (1522). Bundan sonra Dulkadırlı toprakları Osmanlıların bir beylerbeyliği olmuştur.

Dulkadıroğulları ülkelerinde birçok cami, medrese, imaret, türbe, zaviye ve köprü gibi imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bugün halen onlardan kalmış eserler vardır.[38]

10.5. Eratna Devleti

Orta Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına doğru kurulmuş olan bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Eretna, Uygur Türkleri'nden olup Moğolların Anadolu valisi Timurtaş'ın maiyetinde idi. Eretna, Timurtaş'ın kız kardeşi ile evlenerek onunla akraba olmuştu. Timurtaş, Anadolu'yu istila ile yayılma hareketine girişmiş, fakat babası Emîr Çoban'ın İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır (1317-1335) ile arasının açılması neticesi Mısır'a kaçmış ve yerine Eretna'yı vekil bırakmıştı (1328). Timurtaş'ın yerine Büyük Şeyh Hasan Celâyirî Anadolu valisi tayin edildi. Eretna memleket işlerini iyi bildiğinden dolayı yine iş başında kaldı. Ebû Said Bahadır'ın evlat bırakmadan ölümü üzerine meydana çıkan karışıklıklardan faydalanarak Moğol ülkesinde kendisine bir yer kapmak isteyen Büyük Şeyh Hasan İran'a gitmiş ve Eretna Anadolu'da onun vekili olarak kalmıştır. Daha sonra Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan'dan ümidini kesen Eretna, Memlûk Sultanı Melik Nâsır'a (1309-1340) müracaatla onun himayesine girmiştir (1338). Azerbaycan'da durumu kuvvetlenen Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın itaat teklifini Eretna kabul etmedi. Küçük Şeyh Hasan ise Anadolu'nun doğusunu alarak beraberinde hükümdar ilan ettiği Süleyman ile Eretna'nın üzerine yürüdü. İki ordu Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük'te karşılaştılar. Bu savaşta Eretna galip gelmiş ve çok ganimet almıştır (1343). Onun bu savaştan sonra nüfuz ve şöhreti artmış, "Alâeddîn" unvanı ile sultanlığını ilan etmiş (1344) ve aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olmuştur. Devletinin başkenti önce Sivas, sonra Kayseri idi. Anadolu'yu ise gayet iyi ve âdilane surette idare etmiştir. Eretna 1352 yılında ölmüştür. Yerine onun emîrlerinin aldığı kararla küçük oğlu Gıyaseddîn Mehmed hükümdar ilan edildi. Büyük oğlu Cafer muhalefete kalkıştıysa da yenilerek Mısır'a kaçtı.

Mehmed Bey genç olduğundan devlet idaresi vezir Ali Şah'ın elindeydi. Çok geçmeden Ali Şah isyan etti. Mehmed Memlûkluların yardımı ile onu yendi. Ali Şah savaş meydanında öldü (1364). Ancak Amasya Emîri Hacı Şadgeldi Paşa'nın tahriki ile harekete geçen beyler Mehmed Bey'i Kayseri'de öldürdüler. Yerine küçük yaştaki oğlu Alâeddîn Ali hükümdar oldu (1365). Bu karışık durumdan faydalanan Karamanoğulları Niğde ve Aksaray'ı ele geçirdiler. Memleketteki valiler ise kendi başlarına harekete başlamışlardı. Karamanoğulları Kayseri'yi aldığı zaman Ali Bey Sivas'a kaçtı. Fakat Sivas Emîri Hacı İbrahim, Ali Bey'e pek önem vermemişti (1375). Ali Bey Kayseri'yi geri alarak buraya

38 Bk. H. Gündoğdu, *Dulkadırlı Beyliği Mimarisi,* Ankara 1986.

emîr olmak isteyen Kadı Burhaneddîn'i hapsetti. Hacı İbrahim de Ali Bey'i tutuklattı. Ancak Ali Bey, Kadı Burhaneddîn'in yardımıyla hapisten kurtuldu ve tekrar devletin başına geçti. Bu sırada Kadı Burhaneddîn Karamanoğulları'nın eline geçmiş olan Kayseri'yi geri almayı başardı. Ali Bey, Kadı Burhaneddîn'i vezir ilan etmesine rağmen devlet idaresinde başarılı olamadı. Ali Bey 1380 yılına kadar ismen hüküm sürdü ve bu tarihte Kazâbâd'da vebadan öldü. Yerine henüz yedi yaşındaki oğlu Mehmed hükümdar oldu ve Şarkî-Karahisar valisi Kılıçarslan'ı ona naip yaptılar. Fakat bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn, Kılıçarslan'ı öldürerek niyâbeti ele aldı ve çok geçmeden de 1381'de Mehmed beyi tahttan uzaklaştırarak sultanlığını ilan etti ve bu suretle Eretna devleti sona erdi (ayrıca bk. Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti).

Eretna Devleti'ne ait Kayseri, Sivas, Tokat ve civarında bazı mimari eserler vardır.

10.6. Eşrefoğulları Beyliği

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Beyliğin kurucusu Seyfeddîn Halil (Süleyman) Bey Türkiye Selçukluları'nın uç beyi idi. Selçuklu sultanı III. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1266-1284), İlhanlı sultanı Argun Han (1284-1291) tarafından öldürülmüş ve yerine II. Gıyâseddîn Mes'ûd geçirilmişti. Ancak III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in annesi, devletin iki torunu ile Mes'ûd arasında paylaştırılmasını istedi ve bu maksatla da Karamanoğulları ile Eşrefoğulları'ndan yardım isteyerek Konya'ya çağırdı. Eşrefoğlu'na "saltanat naipliği" verildi. Bu şehzadeler 15 Mayıs 1285'te tahta çıkarıldı. Fakat takriben bir ay sonra Selçuklu veziri Fahreddîn Ali'ye mensup Has Balaban'ın ordusu ile gelmesi üzerine Eşrefoğulları kendi merkezleri Gorgorum (Beyşehir bölgesi)'a çekildiler. 1286'da Germiyan Türkmenleri, Gorgorum vilayetini yağmaladılar. 1288 yılı başlarında Eşrefoğlu Ilgın'a akın yaptı. Daha sonra Eşrefoğulları, Sultan II. Mes'ûd ile barışmış ve Konya'ya gelerek itaat arz etmişlerdir. Beyliğin merkezi ise Beyşehir oldu. Sultan II. Mes'ûd'un 1289 yılında ayaklanan Eşrefoğulları üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Eşrefoğulları ise, Selçuklu-Moğol ordusunun kuzeyde bulunan Türkmenler üzerine gitmesinden istifade ederek, 1291 yılında Gâvele Kalesi'ne kadar ilerleyip etrafı yağmaladılar. Halil (Süleyman) Bey 1302 yılında öldü. Onun yerine büyük oğlu Mübârizeddîn Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey ülkesini kuzeye doğru genişleterek Akşehir ve Bolvadin taraflarına hâkim oldu. Türkmen Beylikleri'nin Moğollara karşı harekete geçmeleri nedeniyle Anadolu'ya gönderilen İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban'a itaat edenler arasında Mehmed Bey de vardı (1314). Mehmed Bey'in 1320'den sonra öldüğü anlaşılıyor. Yerine oğlu II. Süleyman-şâh bey oldu. Ancak onun zamanında uçlarda

istiklallerini muhafaza etmeye çalışan beyliklere karşı Moğol valisi Timurtaş harekete geçti. Timurtaş Beyşehir'i zapt ve yağma etmiş, Süleyman-şâh'ı Beyşehir Gölü'ne attırtmak suretiyle öldürtmüştür (9 Ekim 1326). Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Eşrefoğulları Beyliği sona ermiştir.

Eşrefoğulları mimari eserlerinden Seyfeddîn Bey'in Beyşehir'de yaptırdığı cami ve mihrabı çok güzel olup, Selçuklu mimarisinin bir devamıdır.

10.7. Germiyanoğulları Beyliği

Kütahya ve çevresinde hükümet sürmüş bir Türk beyliğidir. Germiyan aşireti XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görülüyor. Bu sırada onların reisi Alişiroğlu Muzaffereddîn idi. Muzaffereddîn, Baba İshak isyanını bastırmakla görevlendirildi ise de iki defa yenildi. Yine bu aileden olup, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerine karışan, Kerîmeddîn Ali Şîr ise Moğollar tarafından öldürülmüştür (tkr. 1262). Germiyanoğulları'nı 1276'dan önce, bu kez Kütahya ve Denizli bölgesinde görmekteyiz. Alişir oğlu Hüsameddîn'e mensup Germiyanlılar Konya'da sultanlığını ilan eden Alâeddîn Siyavuş (Cimri)'u yakalamaya ve Sultan III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e teslime muvaffak olmuşlardı (1279). Germiyanlılar daha sonra Gıyaseddîn Mes'ûd ve Moğollar ile de mücadele ettiler, bu mücadele 1289 yılına kadar sürmüştür. Bu beyliğin asıl kurucusu Kerîmeddîn Ali Şîr'ın oğlu I. Yakub (1300-1340?) dur. O, Ankara ve civarında Selçuklu Devleti'nin emîri idi. Yakub Bey ikinci defa sultan olan Gıyâseddîn II. Mes'ud (1302-1308)'a tabi olmayarak İlhanlıların hâkimiyetini tanıdı. Kurduğu beyliğin merkezi Kütahya idi. Yakub Bey'in idaresindeki Germiyanoğulları, Anadolu beyliklerinin en kuvvetlilerinden birisi olup Bizanslılar her yıl muayyen bir vergi ve hediyeler göndermekte idi. O, Aydınoğlu Mehmed kumandasında sevk ettiği kuvvetler ile Ayaslug (Selçuk) ve Birgi'ye hâkim oldu. Bizzat Yakub Bey, Menderes Nehri civarındaki Tripolis, Angir (Simav)'i zapt etti. Ancak Alaşehir muhasarasında (1304) Bizanslıların İspanya'dan getirmiş olduğu Katalanlar karşısında çekilmek zorunda kaldı. Yakub Bey 1314'te Alaşehri vergiye bağlamayı başardı. O aynı yıl içinde Anadolu'ya gelen İlhanlıların Beylerbeyi Emir Çoban'a itaat etti. Yakub Bey'in hangi tarihte öldüğü hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ondan sonra oğlu Mehmed Bey başa geçti. Mehmed Bey Bizanslılardan Kula kasabasını geri aldı. Ayrıca Simav gölü ve çevresini de zapt etmiştir. Mehmed Bey muhtemelen 1361'den önce ölmüştür. Onun yerine oğlu Süleyman-şâh, Germiyanoğulları beyi oldu. Süleyman-şâh'ın saltanatının ilk yılları sakin geçti. Fakat Karamanoğulları'na karşı Hamidoğlu İlyas Bey'e yardım etti. Bu sebepten Karamanlılar ile arası açıldı. Süleyman-şâh Karamanlıların baskısı karşısında

Osmanlılar ile anlaşmak istedi. Bu maksatla da kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi ve çeyiz olarak Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı kasaba ve çevrelerini Osmanlılara bırakmayı teklif etti. Onun bu teklifi kabul olunarak düğün yapıldı (1381). Süleyman Bey, Kula kasabasına çekildi ve 1387 yılında öldü. Yerine üç oğlundan biri olan II. Yakub Bey geçti. Yakub Bey, Osmanlı sultanı I. Murad'ın Kosova savaşında (1389) şehit düşmesi üzerine Osmanlılara bırakılan toprakları geri almak istedi. Fakat yeni sultan Yıldırım Bayezid, Rumeli'den Anadolu'ya geçerek Kütahya'ya gelmiş, burada kendisini karşılayan Yakub Bey'i yakalayıp hapsetmiştir. Daha sonra da Germiyanoğulları topraklarını Osmanlı ülkesine katmıştır (1390).

Yakub Bey 1399'da tutuklu bulunduğu İpsala'dan kaçarak Timur'un yanına kadar gelmeyi başarmıştır. Ankara savaşından (1402) sonra Timur ona ülkesini iade etti. II. Yakub Bey de Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde ise yeğeni Çelebi Mehmed'in tarafını tutmuştur. Karamanoğlu Mehmed Bey iki yıl üst üste yaptığı seferlerle onu ikinci defa ülkesini terke zorlamıştır (1410-1411). Yakub Bey, Karamanoğulları'na karşı hareketi sırasında Çelebi Mehmed'i desteklemiş Osmanlıların Karamanlıları yenmesi üzerine tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1414). Bundan sonra Osmanlıların hâkimiyetini tanıyan Yakub Bey, bir ara Karamanoğulları'nın baskısı sonucu Sultan II. Murad'a karşı Çelebi Mehmed'in diğer oğlu Mustafa Çelebi'nin tarafını tutmuştur. Mustafa Çelebi'nin İznik'te öldürülmesinden (1423) sonra Osmanlılar ile dost geçinmeyi tercih etti. Yakub Bey yaşı sekseni aşmış olduğu halde bizzat Edirne'ye giderek Sultan II. Murad ile görüşmüş ve erkek evladı bulunmadığı için memleketini ölümünden sonra sultana bıraktığını söyleyerek Kütahya'ya dönmüştür. O bu yıl sonunda ölmüş ve Germiyanoğulları Beyliği tamamiyle Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girmiştir (1429).

Germiyanoğulları sarayı bilim adamlarının ve şairlerin yüksek himayeye nail oldukları bir yerdi. Bilhassa Süleyman-şâh ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu Beylikleri içinde kültür bakımından en üstün seviyeye ulaşmıştı. XIV. yüzyılda Germiyanoğulları ülkesinde iktisadi hayat da çok gelişmişti.

10.8. Hamidoğulları Beyliği

Merkezi önce Ulu-Borlu, sonra Eğridir olmak üzere Göller Bölgesi'nde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir.

Türkiye Selçukluları Devleti yıkılmaya yüz tuttuğu sırada Isparta, Eğridir ve havalisinde bulunan Türkmenlerin reisi Felekeddîn Dündar Bey, XIV. yüzyıl başlarında, Hamidoğulları Beyliği'ni kurmuştur. Onun babası İlyas Bey ve büyük babası Hamîd Bey, Türkiye Selçukluları'nın uç beylerinden idiler.

Dündar Bey kuruluştan hemen sonra Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı ele geçirerek ülkesinin hududlarını güneye doğru genişletti. O, Antalya'yı kardeşi Yunus Bey'in idaresine bıraktı. 1314'te Anadolu'ya gelen Beylerbeyi Emîr Çoban'a itaat ederek, İlhanlıların hâkimiyetini tanıdı. Fakat İlhanîlerin Anadolu valisi Timurtaş, Dündar Bey'in üzerine yürüdü. Dündar Bey, Antalya'ya kaçtı ise de yeğeni Mahmud tarafından Moğollara teslim edildi. Timurtaş onu öldürerek Hamidoğulları Beyliği'nin İsparta ve Eğridir şubesi topraklarına sahip oldu (1324). Ancak İlhanlı Sultanı'ndan korkarak onun Mısır'a kaçması üzerine Dündar Bey'in oğullarından önce Hızır Bey (öl. 1328), daha sonra da Necmeddîn İshak Bey beyliğin idaresine hâkim oldular. İshak Bey, Eşrefoğulları arazisinden bir kısım topraklar alarak hududlarını genişletti. Onun yerine kardeşi Muzaffereddîn Mustafa Bey geçti. Ona ise oğlu Hüsameddîn İlyas Bey (öl. 1374'ten önce) halef oldu. İlyas Bey, Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile yaptığı savaşta yenildi. Daha sonra Germiyanoğulları'ndan Süleyman-şâh'ın yardımı ile Karamanoğulları'ndan kaybettiği toprakları geri alabildi. İlyas Bey'den sonra yerine Kemâleddîn Hüseyin Bey geçti. O, Sultan I. Murad'ın isteği üzerine Yalvaç, Karaağaç, Beyşehir, Seydişehir ve Alaşehir gibi bazı yerleri 80.000 altın karşılığında Osmanlılara sattı. Kosova Savaşı'na (1389) giden Sultan Murad'a oğlu Mustafa idaresinde yardımcı kuvvet gönderdi. Kemâleddîn Hüseyin Bey 1391 yılında öldü. Hamidoğulları'nın bu şubesinin toprakları Osmanlılar ve Karamanoğulları tarafından paylaşıldı.

Hamidoğulları'nın bu kolu Eğridir ve Burdur'da birçok imâr faaliyetlerinde bulundular. Dündar Bey imâr ettiği Eğridir'e kendi künyesine nispetle "Felekâbâd" adını vermişti.

Antalya şubesi (Tekeoğulları): Dündar Bey, Antalya'yı 1321'de zapt ederek kardeşi Yunus Bey'e bırakmıştı. Yunus'un yerini oğlu Mahmûd Bey aldı, diğer bir oğlu Sinâneddîn Câlis ise Korkuteli'de emîr idi. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûklerin yanına sığınması üzerine, Mahmûd Bey de Kahire'ye kaçtı ve orada hapsedildi. Yerine kardeşi Sinaneddîn Hızır Bey emîr oldu (1327). Hamidoğulları'nın bu şubesinde Hızır Bey'i oğlu Dadı Bey ve sonra da Mahmûd Bey'in oğlu Mübarizeddîn Mehmed Bey takip ettiler. Bu sonuncunun zamanında Kıbrıs kralı I. Pierre de Lusignan, Antalya'yı geri almaya muvaffak oldu. Mehmed Bey mücadeleden vazgeçmemiş, nihayet 1373 yılında Antalya'yı geri almıştır. Onun ölümünden sonra yerine Osman Çelebi adlı bir emîr geçti. Sultan Yıldırım Bayezid 1390'da Antalya'yı zaptederek Tekke-eli ile beraber oğlu İsa çelebi'ye sancak olarak verdi. Osman Bey, Ankara savaşından (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı ve Antalya'yı geri almak için Karamanoğlu Mehmed Bey'den yardım istedi. Bunu haber alan Osmanlıların Antalya beyi Hamza Bey, Hamidoğulları'nın o sırada merkezi olan

Korkuteli'ne anî bir baskın yaparak hasta olan Osman Bey'i öldürdü (1423). Bu suretle Hamidoğulları Beyliği ortadan kalkmış ve arazileri de Osmanlıların eline geçmiştir.

Bu beyliğin arazisi küçük ise de Antalya limanı gibi önemli bir ticaret merkezine sahipti. Bilhassa XIV. yüzyılın ilk yarısında, Göller Bölgesi'nin halı, kilim, astarlık dokuma ve pamuklu gibi eşyaları buradan ihraç edilmekteydi.

10.9. Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti:

Kadı Burhaneddîn Ahmed (doğumu 1345'te Kayseri'de)'in babası Şemseddîn Mehmed, Kayseri kadısı idi. Bu aile aslen Harezmli olup Oğuzların Salur boyundan gelmektedir. Burhaneddîn dört-beş yaşından itibaren tahsil görmeye başlamış, daha sonra on dört yaşında iken babası ile Mısır'a giderek çeşitli konularda eğitimine devam etmiştir. Burhaneddîn bir müddet de Şam'da ve Halep'te kalarak tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Kayseri'ye döndü (1364). Burada hükümet süren Eretna oğullarından Gıyâseddîn Mehmed tarafından yirmi bir yaşında iken kadı tayin edildi (1365 yılı başı) ve bu hükümdara damat oldu. Gıyâseddîn Mehmed devlete hâkim olamadığı gibi, emîrlere karşı da kötü davranmış ve bu yüzden öldürülmüştür (1365). Yerine oğlu Ali Bey geçti. Eretna Devleti'nin zayıf durumunu gören komşuları bu beyliği parçalamaya başladılar. Kadılığı sırasında siyasi hayatta kendisini gösteren Burhaneddîn, Kayseri'ye hâkim olan Karamanlılardan şehri geri aldı (1375-76). Ayrıca Moğolların bir kolu olan Samagar kabilesinin Kayseri üzerine yapmaya hazırlandıkları bir saldırıyı da önlemeye muvaffak oldu. Bu başarıları üzerine Ali Bey 1378 Mayıs'ında Kadı Burhaneddîn'i vezirlik makamına getirdi. Bu devrede Niğde, Niksar emîri Tâceddîn ve Erzincan emiri Mutahharten üzerine yapılan seferler Ali Bey'in beceriksizliği yüzünden başarısızlıkla neticelendi. Ali Bey 1380 Ağustos'unda öldü. Yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmed geçirildi, niyabet mevkii Şarkî Karahisar valisi Kılıç Arslan'a verildi. Kılıç Arslan, Eretna Beyliği'nde iktidarı ele almak için Kadı Burhaneddîn'i öldürmeyi kararlaştırdı. Fakat Burhaneddîn daha evvel davranarak Kılıç Arslan ve amcası Keyhûsrev'i öldürdü (1381). Böylece naip, Kadı Burhaneddîn oldu, rakibi Amasya emiri Hacı Şad geldi onunla yaptığı savaşta öldürüldü ve kuvvetleri dağıldı. Aynı yıl sonbaharında Kadı Burhaneddîn Sivas'ta sultanlığını ilan etti ve on sekiz yıl hükümet sürdü. O, bu müddet içinde Amasya emirliği, Erzincan emirliği, Candaroğulları, Karamanoğulları ve Tâceddînoğulları ile mücadele ederek bu beylikler üzerinde nüfuz tesisine muvaffak oldu. Memlûk sultanına isyan eden Malatya naibi Mintaş'ın teklifi üzerine adı geçen şehri almak istemesi, Kadı Burhaneddîn ile Memlûk sultanı Berkuk'un arasını açtı. Memlûkluların Halep valisi Yelboğa, Sivas önüne

gelerek şehri muhasara etti. Fakat Kadı Burhaneddîn'in başarılı savunması karşısında kırk gün muhasaradan sonra çekilmek zorunda kaldı (Nisan-Mayıs 1388). Sultan Berkuk ile Kadı Burhaneddîn arasında dostluk ancak Timur tehlikesi sebebiyle kurulabildi. Kadı Burhaneddîn'in Akkoyunlular ile önceleri kötü olan münasebetleri 1388'den sonra düzelmiştir. Daha sonra Akkoyunlu devletini kuracak Karayülük Osman Bey de onun yanına rehine olarak bırakılmıştır. 1389'da Karakoyunlu Türkmenleri ile Erzincan emîri Mutahharten karşısında yenilen Akkoyunlu Ahmet Bey, Kadı Burhaneddîn'e iltica etmek zorunda kaldı. Kadı Burhaneddîn 1389 Kosova Savaşı'na kadar Osmanlılar ile dostane davranışlar içindeydi. Bu tarihten sonra onun batıya yayılma siyaseti, Osmanlı nüfuz sahasını tehdide başlaması, Taceddînoğulları ve Candaroğulları gibi beyliklerin tahrikleri iki devlet arasındaki dostluğun bozulmasına sebep olmuştu. Neticede Kadı Burhaneddîn'in kuvvetleri, Osmanlı öncülerini Çorumlu sahasında ağır bir yenilgiye uğrattı (1392). İki taraf arasındaki mücadele Timur tehlikesi karşısında tekrar dostane bir safhaya girecektir. Kadı Burhaneddîn, Timur'un Anadolu'ya geleceğini haber aldığı zaman Sivas'ı tahkim ederek savaşa hazırlanmış, fakat Timur Anadolu'ya girmeden geri dönmüş Toktamış Han'la savaşa girmiştir (1394). Akkoyunlular 1395 Erzincan seferi sırasında Kadı Burhaneddîn'in yanında yer almışlardı. 1396'da Karamanoğulları'na tabi olan Kayseri valisi Şeyh Müeyyed'i cezalandırmak için yapılan sefere Karayülük Osman Bey de katılmıştı. Şeyh Müeyyed'e onun aracılığı ile aman verildi ise de Kadı Burhaneddîn sözünde durmayarak Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn ile Karayülük Osman Bey'in arası açıldı. Sivas dışındaki savaş sırasında Osman Bey, Kadı Burhaneddîn'i ele geçirmiş ve öldürmüştür (1398).

Sivas halkı Kadı Burhaneddîn yerine Kayseri valisi olan oğlu Alâeddîn Ali (Zeynelâbidin)'yi hükümdar ilan etti. Alâeddîn o sırada takriben ondört yaşında bulunuyordu. Karayülük Osman Bey Sivas'ın kendisine teslimini istedi, fakat şehir halkı tarafından yardıma çağrılan Moğol kuvvetleri karşısında çekilmeye mecbur oldu. Bu sırada Timur'un Anadolu'ya gelmesi tehlikesi karşısında devleti idare edecek kuvvetli bir şahsiyet bulunmadığından Sivas halkı kendi aralarında konuştular ve neticede şehri Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e teslim ettiler. Bayezid, oğlu Mehmed Çelebi'yi Sivas'a vali yaptı. Alâeddîn Ali Bey ise, eniştesi Dulkadıroğlu Nâsıreddîn Bey'in yanına gönderildi. Alâeddîn Ali Bey daha sonra Osmanlıların hizmetine girdi ve 1442'de öldü.

Kadı Burhaneddîn iş bilir, âlim, şair ve cesur bir hükümdardı. Arapça ve Farsçayı gayet iyi bildiği gibi üç dilde şiirler yazmıştır. Azeri lehçesinde Türkçe bir divânı vardır. Burhaneddîn Ahmed Arapça *İksir üs-Sa'aâdat fî Esrâr il-İbâdât* gibi ilmî eserler de kaleme almıştı.

10.10. Karamanoğulları Beyliği

Orta Anadolu'nun güneyinde kurulmuş olup Anadolu Beylikleri'nin en mühimlerinden birisidir. Karaman aşireti ve Karamanoğulları Oğuzların Afşar ulusunun bir boyudur. Diğer Türkmenler gibi Karamanlılar da XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu sultanı Alâeddîn I. Keykubâd (1220-1237) tarafından Ermenek vilayetine yerleştirilmişlerdir (1228). Uçlarda bulunan Türklerin çoğunluğunu Karamanlılar teşkil ediyordu. Bu sırada Karaman boyunun reisi Nûre Sûfî b. Sadeddîn idi. Nûre Sûfi Anadolu'da yayılmış olan Babaîler tarikatına girmiş ve Babaîler ile Selçuklulara karşı savaşmıştı. O bir Babaî şeyhi olarak Türkmenler üzerinde nüfuzunu göstermiş ve gazaya çıkarak, Hristiyanlara ait Ereğli gibi yerleri zaptetmiş ve arazisini genişletmiştir. Nûre Sûfî'nin ölüm tarihi belli değildir. Yerini oğlu Kerimeddîn Karaman almıştır. Karaman Bey; Ermenek, Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerine taarruz etti, bunlardan Ermenek'ı idaresi altına aldı. Karamanlıların nüfuz sahasının genişlemesi Selçuklu sultanı IV. Rükneddîn Kılıç Arslan 1262-1266)'ın onlardan çekinmesine sebep oldu. Selçuklu Sultanı Karamanlılara Lârende Kalesi'ni verdi ve onlarla akrabalık tesis etti. Fakat uc beylerinin bazılarının cezalandırılmasından endişeye düşen ve bir gün sıranın kendilerine de geleceğini düşünen Karaman Bey, beraberinde kardeşleri Zeyn el-Hac ve Bonsuz olduğu halde, 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürüdü (1262). Muineddîn Pervane idaresindeki Selçuklu kuvvetleri Karamanlıları Gevele Kalesi önünde yendi. Karaman kaçtı ise de kardeşleri yakalanarak Konya'da idam edildiler. Karaman takriben 1262'de öldüğü zaman Ermenek ve Karaman iline Bedreddîn Hutenî tayin edilmişti. Karamanoğulları'nın başına ise Karaman'ın büyük oğlu Mehmed geçti. Mehmed Bey isyan eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklulara karşı faaliyete geçti ve Bedreddîn Hutenî idaresinde üzerine gönderilen bir Selçuklu-Moğol ordusunu Göksu derbendinde ani bir taarruzla bozdu. Sahiller emîri (Emir-i Sevâhil) Hoca Yunus da Mehmed Bey karşısında yenilmekten kurtulamadı. Moğollar aleyhine yardıma çağrılan Memlûk sultanı el-Melik üz-Zâhir Baybars (1260-1277)'ın Kayseri'ye kadar ilerleyip geri dönmesine rağmen, Mehmed Bey Konya üzerine yürüdü ve "Cimri" lakabı verilen Alâeddîn Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilan etti. Mehmed Bey ve Siyavuş 15 Mayıs 1277'de Konya'ya girdiler. Mehmed Bey, Siyavuş'un veziri oldu ve daha önce toplanan divanda Türkçeden başka dil kullanılmamasına karar verildi. Ancak Akşehir ve civarına yapılan ve Sahip-Ataoğulları idaresindeki bir orduyu yendikleri sefer dönüşü Karamanoğulları Konya'ya sokulmadılar, Mehmed Bey Ermenek'a çekilmeye mecbur oldu. Bu sırada Sahib Cüveynî idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusu Konya'ya yardıma geldi. Mehmed Bey bu ordu karşısında tutunamadı ve yakalanarak kardeşleri ile beraber öldürüldü (1277). Bu hadise bir müddet için Karamanlıları sindirdi.

Daha sonra Mehmed Bey'in kardeşi Güneri Bey aile reisi olmuştu. Karamanlılar mukabil tedbir olarak Selçuklu ailesi arasındaki saltanat kavgalarına karıştılar. Bir müddet sonra Güneri Bey, Ermenilere ait Tarsus üzerine bir sefer yaparak burayı tahrip etti (1286). Fakat Ermenilerin şikâyeti sebebiyle Moğollar 1286 yılında Lârende ve civarını tahrip ettiler. Güneri Bey dağlara çekildi. Karamanoğulları bundan sonra Moğollarla bazen barıştılar, bazen da savaştılar. Güneri Bey 20 Nisan 1300'de öldü. Yerine kardeşi Necmeddîn Mahmûd Bey geçti. 1308'de Ermenilerle çarpışırken ölen Mahmûd'dan sonra Yahşi Bey, Karamanoğlu beyi oldu. Karamanlılar tekrar Konya'yı işgal ettiler. Anadolu Beyliklerinin kendi başlarına buyruk olarak hareket etmeye başlamaları üzerine İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban Bey idaresinde bir Moğol ordusu Anadolu'ya geldi (1314). Emîr Çoban Konya'yı aldı. Yahşi Bey'in ölümünden sonra Karamanlıların başına Mahmûd Bey'in oğlu Bedreddîn I. İbrahim geçmiştir. Onun zamanında Karamanlılar tekrar Konya'ya hâkim oldular. İbrahim Bey 1318-1319 yıllarında Tarsus civarındaki Ermeniler üzerine bir sefer yaptı. İlhanîlerin Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlûklulara sığınması ve 1328'de idam edilmesi üzerine, uç Türkmenleri ve Karamanlılar rahat bir nefes aldılar. İlhanlıların çöküşü ile Karamanlılar hudutlarını genişletmeye başladılar. 1328'de Ermenek'ta emîr olan Burhaneddîn Musa Bey, Gevele Kalesi'ne kadar ilerledi, Karamanlılar Beyşehiri'ne de hâkim oldular. I. İbrahim Bey 1333'te beylikten çekilerek yerini Lârende'de hüküm süren kardeşi Alâeddîn Halil Bey'e bıraktı. Halil Bey hakkında bilgimiz çok azdır. Ondan sonra ikinci defa I. İbrahim Karamanlıların başına geçti. I. İbrahim'in ölüm tarihi bilinmiyor. Yerini oğullarından Fahreddîn Ahmed Bey aldı ve Moğollar ile savaşırken öldü (17 Ocak 1350). Ondan sonra kardeşleri Süleyman ve Şemseddîn (öl. 1352) Beyler kısa süreler ile başa geçtiler. Karamanoğulları Beyliği'nde bu iki kardeşi, Burhaneddîn Musa Bey izledi, fakat o hasta olduğundan Seyfeddîn Süleyman ile Karaman Beyleri'ni Lârende'ye göndererek kendisi Mut'a çekilmiştir. Musa Bey'in yerine Süleyman Bey geçti ise de bir hile ile öldürülmüştür (Ocak 1361). Bundan sonra Ebu'l-Feth lakabını taşıyan Alâeddîn Ali Bey Karaman hükümdarı olmuştur.

Osmanlı-Karaman münasebetleri ilk defa onun zamanında başladı. Alâeddîn Ali Bey'in, Osmanlılara karşı Eretnaoğulları ve Türkmen beyleri ile bir ittifak hazırlama gayretleri Sultan I. Murad'ın aldığı yerinde tedbirler ile neticesiz kaldı (1361). Alâeddîn Ali Bey daha sonra Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos (Kız Kalesi) üzerine yürüdü (1366/1367) ve muhasara etti, fakat bu hareketi tahrik eden Moğol kumandanı Yelboğa Nâsirî'nin ölümü Karamanlıların geri çekilmesine ve Alâeddîn Ali Bey'in Kıbrıs kralı I. Pierre (1358-1368) ile anlaşmasına sebep oldu. Alâeddîn Ali Bey, komşu beyliklerin arazisinden bazı yerler zapt ettikten sonra Kayseri'ye baskında bulunmuş,

Eratnaoğlu Ali Bey'i Sivas'a kaçırmıştı (1375). Fakat Kadı Burhaneddîn onu geri çekilmeye mecbur etti (1376). Alâeddîn Ali Bey kayınpederi Sultan I. Murad'ın Rumeli'de fetihlerde bulunmasından istifadeyle Osmanlı topraklarından Beyşehri ele geçirdi. Bu hareket Sultan I. Murad'ın Karamanlılar üzerine yürümesine sebep oldu. Konya önündeki savaşta Alâeddîn Bey Osmanlı kuvvetleri karşısında dayanamayarak şehre kaçtı. Neticede Karamanlıların aldıkları yerleri geri vermeleri şartıyla sulh yapıldı (1387). I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesi ile bu antlaşma Karamanlılar tarafından bozuldu (1389). Alâeddîn Ali Bey Osmanlı topraklarına tekrar taarruza geçti. Buna mukabil, Yıldırım Bayezid süratle Konya'yı muhasara etti. Neticede Alâeddîn Bey, Sultan I. Bayezid ile Çarşamba suyu arada hudut olmak üzere anlaştı (390). Daha sonra Timur'un Doğu Anadolu'da görünmesiyle Alâeddîn bey onun hâkimiyetini tanımıştı (1394). İki düşman arasında kalan Kadı Burhaneddîn bu sebepten Karamanlılara karşı harekete geçti ve 1396'da Konya önüne kadar gelerek Karaman ülkesini yağmalattı. Alâeddîn Bey ise, Sultan Yıldırım Bayezid'in Rumeli'de bulunmasından istifade ile Osmanlı topraklarına saldırarak Ankara'ya baskında bulundu. Yıldırım Bayezid bu olay üzerine büyük bir ordu ile Karaman seferine çıktı. Alâeddîn Bey, Osmanlılara Akçay'da yenilerek Konya'ya sığındı. On günlük bir muhasaradan sonra Konya halkı şehri Sultan Bayezid'e teslim ettiler. Alâeddîn Bey yakalanarak öldürüldü, oğulları Ali ve Mehmed Beyler Bursa'ya gönderildi (1397).

Yıldırım Bayezid'in Ankara savaşında Timur'a yenilmesi ve esir olması üzerine (1402), Karamanoğulları'ndan Mehmed ve Ali Beyler Bursa'da hapisten çıkarıldılar. Timur onlara Karaman ülkesini ve ilave olarak Alaşehri verdi. Karamanoğulları Beyliği'nin başına Mehmed Bey geçti. Ali Bey ona tabi olarak Niğde emîri oldu. Mehmed Bey Fetret Devri'nde Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinden istifade etmesini bildi. Çelebi Mehmed'in müttefiki Germiyanoğlu Yakub Bey'in arazisine saldırdı, sonra Bursa üzerine yürüdü ve şehri tahrip etti (1413). Buna mukabele olarak Çelebi Mehmed Karamanoğulları arazisine girdi ve Konya önünde onları mağlup etti (1414). Ancak Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in Canik taraflarında bulunduğu sırada tekrar Osmanlı arazisine hücuma geçti. Osmanlı ordusu kumandanı Bayezid Paşa onu esir almayı başardı. Neticede Konya Karamanlılara iade edilerek sulh yapıldı (1415). Mehmed Bey bundan sonra Memlûklulara tabi oldu (1417). Fakat onun Ramazanoğlu İbrahim Bey ile birleşip Tarsus'u muhasara ve işgal etmesi Memlûklar ile arasını açtı. Memlûk sultanı el-Melik el-Müeyyed (1412-1421), oğlu İbrahim kumandasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Memlûk kuvvetleri Niğde, Konya Ereğlisi ve Lârende'yi zapt etti (1419). Karaman Beyliği ise Ali Bey'e verildi. Daha sonra Mehmed Bey, Ramazanoğlu Nâsireddîn Mehmed Bey tarafından esir alınarak Kahire'ye gönderildi. Mehmed Bey'in oğlu

İbrahim Bey Osmanlıların yardımı ile Konya ve Lârende'yi ele geçirdi. Ali Bey Niğde'ye çekildi. Bu durum Memlûkluların Mehmed Bey'i serbest bırakmasına sebep oldu. Mehmed Bey ikinci kez Karamanoğulları Beyliği'nin başına geçti ve Hamîdoğulları ile birleşerek Osmanlıların elindeki Antalya'yı muhasara ettiği sırada öldü (1423). Onun yerine büyük oğlu II. İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlıların yardımı ile amcası Ali Bey'i Niğde'ye çekilmeye mecbur etti, fakat daha sonra Osmanlılarla olan dostluğu bozdu. Kendisini kuvvetli hissedince de beyliği üzerindeki Memlûklu nüfuzuna son verdi. İbrahim Bey, Sırp despotu aracılığı ile Macarlarla Osmanlılar aleyhine ittifâk yaptı. 1433'te Macarlar taarruza geçtiği zaman, İbrahim Bey de Beyşehir'i aldı. Osmanlılar Rumeli'de Macarları yendikten sonra Karamanlılar üzerine yürüyerek Konya'ya kadar birçok şehirleri zapt ettiler. İbrahim Bey'in sulh isteği, almış olduğu yerleri geri vermek ve bir daha anlaşmaya aykırı harekette bulunmamak şartıyla kabul edildi ve barış yapıldı (1435). O daha sonra Kayseri'yi aldı (Nisan 1435) ve tekrar Osmanlı arazisine tecavüz etti. Buna mukabil Osmanlı-Dulkadırlı kuvvetleri Kayseri'yi geri aldılar. Osmanlıların desteğini sağlayan İbrahim Bey'in kardeşi İsa Bey, Karaman arazisine yaptığı akınlardan birinde öldü. Memlûkluların bu duruma karışmalarını önlemek için İbrahim Bey Osmanlılar ile anlaşmayı tercih etti (1437), fakat çok geçmeden Macarlarla onlar aleyhine anlaştı. Karaman kuvvetleri Ankara ve Kütahya'ya kadar olan yerleri tahrip ettiler. Sultan II. Murad, Haçlılarla savaştığı sıradaki davranışı yüzünden büyük İslâm âlimlerine başvurarak Karamanoğlu aleyhine fetva aldı, Macarlar ile Segedin Anlaşması'nı imzaladıktan (15 Temmuz 1444) sonra, İbrahim Bey üzerine yürüdü. Çaresiz kalan II. İbrahim Bey yemin vermek suretiyle ağır şartlar altında Osmanlılar ile sulh yaptı. O Varna Savaşı'nda bu yeminine sadık kaldı. İkinci Kosova Savaşı'nda (1448) Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetleri göndermişti. İbrahim Bey yine 1448 yılında Kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos'u zapt etti. Osmanlı tahtına II. Mehmed'in geçmesi (1451) Karaman Beyi'ni ümitlendirmişti, Antalya'yı almak arzusunda idi, fakat Sultan II. Mehmed'in Karaman üzerine yürümesi onu tekrar barış istemeye mecbur etti. İstanbul'un fethi (1453) hazırlıkları sırasında Karamanoğulları Venedikliler ile bir ticaret antlaşması yaptılar (12 Şubat 1453). Hakikatte anlaşmada zikredilen düşman Osmanlı Devleti idi. İbrahim Bey 1456 yılında Tarsus, Adana ve Külek taraflarını ele geçirmek istedi. Memlûklular ise bir ordu göndererek Karaman ülkesini tahrip ettirdiler. İbrahim Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Trabzon seferinde anlaşma uyarınca oğlu kumandasında asker yolladı (1461). Onun oğulları daha sağlığında Karaman tahtına geçebilmek için mücadeleye giriştiler. İbrahim Bey, büyük oğlu İshak Bey'le Gevele Kalesi'ne kaçtı. Bir diğer oğlu Pîr Ahmed ise Konya'da hükümdarlığını ilan etmişti. İbrahim Bey Gevele'de öldü (Temmuz-

Ağustos 1464). Onun veliaht seçtiği İshak Bey'e rakip olarak Pîr Ahmed'in çıkması Karaman Beyliği'nin işlerine Osmanlı, Memlûklu ve Akkoyunlu devletlerinin karışmasına sebep oldu. Neticede Pîr Ahmed Osmanlıların yardımını sağlayarak Antalya valisi Hamza Bey'in kuvvetleri ile Karaman'a girdi. İshak Bey bu kuvvetler karşısında yenilerek Silifke'ye çekildi ve yardım için Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Pîr Ahmed Karaman hükümdarı oldu ve Osmanlılara yardımları karşılığı Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı terk etti (1465). Fakat onun Akkoyunlu ve Venedikliler ile anlaşması nedeniyle Fatih Sultan Mehmed Karaman ülkesine yürüdü. Osmanlı kuvvetleri Konya'yı aldı. Pîr Ahmed, Lârende önünde Mahmûd Paşa'ya yenilerek Tarsus'a kaçtı. Fatih Sultan Mehmed, oğlu Mustafa'yı Karaman vilayetine tayin etti, fakat Karaman'ın yerli halkı henüz beylerine sadıktı. Pîr Ahmed kardeşi Kasım Bey'le barışarak Karaman Beyliği için beraberce mücadele ettiler, Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) ve Venedik Cumhuriyeti'nin teşebbüsleri, Karaman ilinin Osmanlılar tarafından işgalini önleyemedi. Osmanlılar 11 Ağustos 1473'te Otlukbeli'nde Uzun Hasan'ı yendikten sonra Karaman ülkesine tamamiyle sahip oldular. Gedik Ahmed Paşa önce Ermenek ve sonra da Mennan Kalesi'ni ele geçirdi, Silifke'yi de zapt etti (1474). Şehzade Mustafa ise Develi Karahisar'ı teslim aldı. Pîr Ahmed Bayburd'da öldü. Karaman Beyliği'nin son vârisi Kasım Bey, Karaman valisi tayin edilen Şehzade Cem ve Sultan II. Bayezid ile anlaşarak Osmanlıların himayesinde ölüm tarihi olan 1483 Şubatı'na kadar İçel taraflarında hükümet sürmüştür. Onun ölümü ile Karamanoğulları Beyliği sona ermiştir.

Karamanoğulları Beyliği'nde Türk sanatı Selçuklu sanatının bir devamı olup, onlardan hâkim oldukları sahalarda çok zengin mimari eserler kalmıştır.

10.11. Karasıoğulları Beyliği

XIII. yüzyıl sonları veyahut XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu ailenin atasının XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gâzi olduğu ileri sürülmektedir. Türkiye Selçukluları, Danişmendlilerin 1174 yılında Sivas, 1178'de ise Malatya koluna son vererek bu devleti ortadan kaldırmıştı. Danişmendli ailesine mensup olanlar Selçukluların hizmetine girerek Bizans hududlarında uç beyi olarak görev aldılar. XIII. yüzyıl sonlarında bu aileden uç beyi Kalem Bey (Kalem şâh) ve oğlu Karası Bey, Batı Anadolu'daki Bizans şehirlerini zapta giriştiler. Onların bu fetih hareketi takriben 1297 yılında başlamıştı. Kalem Bey ve oğlu Karası Bey ele geçirdikleri Balıkesir'i merkez yaptılar. 1304 yılında Bizans'a yardıma gelen Katalanlar ile Artak (Erdek) sahilinde çarpışan Türklerin Karası Bey idaresindeki kuvvetler olması muhtemeldir. Karası

Bey Moğollar önünden kaçan Sarı Saltuk Türkleri'ni kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle bölgedeki Türk nüfusunun artmasına sebep olmuştu. Daha sonra Karası Beyliği Akıra, Bergama, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Aydıncık, Edremid, Kenri (Burhaniye), Ayazmend (Altınova), Bayramiç, Ayvalık, Ezine gibi şehir ve kasabaları içine almıştı. Kalem ve Karası Beylerin ölüm tarihleri belli değildir. Ancak sonuncusunun 1328'den önce öldüğü tahmin ediliyor. Karası Bey'den sonra beyliğin büyük kısmı ve merkez Balıkesir'e Demir Han hâkim oldu. Güneydeki Bergama ve havalisi ise kardeşi Şucâeddîn Yahşî Bey idaresinde idi. Takriben 1345'te Orhan Gazi'nin bir seferi sonucu, Balıkesir ve çevresi Osmanlıların eline geçti. Demirhân da Bursaya götürülmüş ve iki yıl sonra bu şehirde ölmüştür. Yahşi Bey 1341 ve 1342 yıllarında Gelibolu'ya asker çıkarmışsa da bir netice elde edememiştir. Onun ölüm tarihi bilinmiyor. Daha sonra Truva taraflarında Süleyman Bey'in hâkim olduğunu görüyoruz. Ancak kendisinin Demir Han veya Yahşi Bey'den hangisinin oğlu olduğu kesinlikle anlaşılamıyor. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzenos (Bk. Aydınoğulları Beyliği) düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan, Süleyman Bey'in Gelibolu'ya göndermiş olduğu kuvvetler sayesinde kurtulabilmişti (1343). Süleyman Bey, Bizans kumandanlarından olan kayınpederi Vatatzes'e de yardım etmişti. Aydınoğlu Umur Bey 1345'te Kantakuzenos'a yardıma gittiği zaman onunda yanında Süleyman Bey de vardı ve Rumeli sahiline Karasıoğlu gemileri ile geçilmişti. Süleyman Bey 1357 yılında Truva taraflarına hâkimdi. Onun da ölüm tarihi bilinmiyor. Osmanlı Hükümdarı Orhan Bey 1345'ten sonra Balıkesir, Aydıncık, Bergama, ve Edremid bölgesine hakim olarak burayı büyük oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Sultan I. Murad takriben 1360 yılında Truva ve Çanakkale taraflarındaki Karası arazisini alarak bu beyliği tamamiyle Osmanlı toprakları içine katmıştır. Bu beyliğin Osmanlılara geçmesi üzerine Hacı il-beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

10.12. Lâdik (Denizli) Beyliği veya İnançoğulları

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Lâdik (Denizli)'de hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Bu beylik hakkındaki ilk araştırmalar, kurucusu İnanç Bey'in Germiyanlılardan Ali Bey'in oğlu olduğu görüşünde idi. Son zamanlardaki yeni araştırmalarda ise, beyliğin Moğol istilası önünden kaçarak Denizli (Lâdik), Honaz ve Dalaman bölgesine gelen Türkmenler tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. Bu bölgeye gelen Türkmenlerin başında "Uç Gazisi" sıfatlarını taşıyan Mehmed Bey, kardeşi İlyâs ve damadı Ali Bey gibi emîrler bulunuyordu. Mehmed Bey, Türkiye Selçuklu sultanı II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı 1261'de ayaklanmış ve neticede İlhanlı sultanı Hûlâgû'ya bağlı olarak

Lâdik (Denizli) Beyliği'ni kurmuştur. Ertesi yıl, Hûlâgû'nun kendi huzuruna gelip itaatini bildirmesini istemesine rağmen, o bunu yerine getirmedi. Hûlâgû, Mehmed Bey'in damadı Ali'yi, beyliği vermek vaadiyle kendi tarafına çekmesini bildi. Onun ihanetiyle de Mehmed Bey mağlup edilerek yakalandı ve öldürüldü. Ali Bey Türkmenlerin başına geçti ve bir süre Selçuklulara tabi olarak kaldı. Ali Bey, 1277 tarihindeki Cimri olayında ve onun ortadan kaldırılmasından sonra, Selçuklu Devleti'ne sadakatsizlik göstermişti. Bir Selçuklu-Moğol ordusunun Denizli bölgesine gelmesiyle yakalandı ve hapsolunduğu Karahisar (Afyon) Kalesi'nde korkudan öldü (1278).

Bundan sonra, Denizli bölgesinin bir süre için Sâhip Ataoğulları'nın eline geçtiği anlaşılıyor. Bu bakımdan Ali Bey'in oğlu Şücâeddîn İnanç Bey'in hangi tarihte beyliğin başına geçtiği kesin olarak bilinemiyor. İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban 1314 yılında Anadolu'ya geldiği zaman ona itaat eden beyler arasında İnanç Bey de bulunmakta idi. İnanç Bey 1355 yılında ölmüş ve yerine oğlu Murad Arslan geçmiştir. Murad Arslan'ın ise takriben 1362 yılında öldüğü tahmin ediliyor. Yerine oğlu İshâk Bey Lâdik emîri oldu. O ilmi ve bilginleri koruyan bir şahıs idi. Lâdik (Denizli) Beyliği, Denizli şehrinin Germiyanoğulları eline geçmesiyle son bulmuştur (1368). Ancak İshâk Bey'in 1391'den sonra öldüğü anlaşılıyor.

10.13. Menteşeoğulları

Güneybatı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Beyliği bu havaliye deniz yoluyla gelen ve içeri doğru girerek sahil ile deniz arasındaki bölgeye yerleşen Türkmenler kurmuşlardı. Ancak beyliğin kuruluşunu ve ilk beylerin hüküm sürdükleri devrelerin kronolojisini tespit etmek oldukça zordur. Türkmenler Caria (Bugünkü Muğla) bölgesini 1261'den sonra sahilden itibaren zapt etmişlerdi. Bizanslılar bu bölgeyi geri almaya çalıştığı sıralarda, beyliğin kurucusu Menteşe belki de Makrî (Fethiye) körfezindeki sahil mıntıkasının beyi (Emîr el-Sevahil) idi. Menteşe Bey'in şeceresini tespit hususunda da güçlükler ile karşılaşıyoruz: Bir rivayete göre, onun babası Selçuklu ümerasından Emîr el-Sevahil Hâcı Bahâeddîn (Bahadır) idi. Ancak Menteşe'nin torunlarından Ahmed Gazî'nin kitabelerinde babasının adı Elbistan ve onun da babası Kurı veya Kara-Bey olarak görülmektedir. Adı geçen bölge Türkiye Selçuklu hükümdarları tarafından Menteşe Bey'in atalarına iktâ olarak verilmişti. Bizans İmparatoru Mikhail VIII. (1261-182)'in 1278'de oğlu Andronikos kumandasında bir orduyu Anadolu'ya göndermesi ve Andronikos'un Tralles (Aydın)'i tahkim etmesi de bir işe yaramadı. Menteşe Bey 1282'de Tralles ve Nyssa (Sultanhisar)'ı zapt ederek toprakları içine kattı. Türkiye Selçuklu sultanı II. Mes'ûd adına 1291'de Milas'ta kesilmiş bir sikke bulunduğuna göre,

Menteşeoğulları başlangıçta Selçukluların himayesini kabul etmiş olmalıdır. Karamanoğulları'nın Konya'yı kuşatmaları üzerine İlhânlı sultanı Geyhatu 1291 yılı sonlarında Anadolu'ya geldi ve bu tedîb seferi sırasında İlhanlı ordusu Menteşe-eli topraklarını da yağmaladı. Bizans kumandanlarından Aleksios Philantropos'un 1296'da Menderes üzerinde güneye doğru ilerlediği sırada, Menteşe artık ölmüş bulunuyordu.

Menteşe'den sonra beyliğin başına oğlu Mes'ûd Bey geçti. Ancak öteki oğlu Kirmân (Kermân) belki kardeşine tabi olarak, belki de muhalefet etmek suretiyle Föke (Finike)'de hüküm sürmeye devam etti. Bu ikisi arasındaki münasebetlerin ne olduğu tarihî kayıtlardan kesinlikle anlaşılamıyor. Mes'ûd Bey 1300'de Rodos Adası'nın önemli bir kısmını ele geçirdiyse de, daha sonra Hospitallers Şövalyeleri 15 Ağustos 1308'de adaya hâkim oldular. Mes'ûd Bey'in adayı geri almak için giriştiği çabalar sonuçsuz kaldı. Onun ölümü, muhtemelen 1319 yılından öncedir. Mes'ûd Bey'in yerine geçen oğlu Şûcâeddîn Orhan Bey muhtemelen İbrâhîm (?) isminde bir kardeşini bertaraf ederek idareyi ele almıştı. Orhan Bey 1320 yılından itibaren şövalyelerden Rodos'u almak üzere giriştiği mücadelede muvaffak olamadı. İbn Battûta 1333'te Batı Anadolu'yu dolaşırken Orhan Bey'i Pecîn'de ziyaret etmiş ve onu Milas sultanı olarak zikretmişti. El-Umerî de Orhan Bey'in sahip olduğu şehir ve asker sayısı hakkında bilgi verdiği gibi, Menteşeoğulları'nın ikinci derecedeki Föke kolunun 1330'da Hamidoğulları'na tabi olarak hüküm sürdüğünü zikrediyor. Orhan Bey'in ölüm tarihi muhtemelen 1344'ten öncedir. Yerine oğlu İbrâhim Bey geçmiştir.

İbrâhîm Bey Latinlerin eline geçmiş olan İzmir'i geri almak için Aydınoğulları'ndan Umur Bey'e yardıma hazırlanmış, fakat Umur Bey'in 1348'de şehit düşmesiyle bu gerçekleşmemişti. Venedikliler, kendilerine karşı harekete geçmeye hazırlanan İbrâhîm Bey'i Balât limanına soktukları donanmasıyla tehdit etmişler ve 1352-1355 yılları arasında Girit Dukası Marino Morosini vasıtasıyla yapılan ağır bir anlaşma sonucu silahsızlanmaya zorlamışlardır. İbrâhîm Bey tahminen 1360 yılından önce ölmüştür. Onun ölümünden sonra üç oğlu da beyliğin bir tarafında hüküm sürmeye başladılar. Bunlardan Mûsâ Bey'in Pecîn, Balât ve Milas; Mehmed Bey'in Muğla ve Çine; Ahmed Gazî Bey'in de güneyde Makrî ve Marmaris bölgesinde hâkim oldukları anlaşılıyor. Mûsâ Bey'in ölümünden (1375'ten önce) sonra, muhtemelen Milas ve Pecin hükümeti de Ahmed Bey'in idaresine geçmiştir. Ahmed Bey'in Rodos ile Kıbrıs arasındaki gemilere karşı harekâtı üzerine, Kıbrıs kralı Peter I.'in donanması 1365'te Aydın ve Menteşe sahillerini tehdit etmiş, fakat Ayaslug ve Balât'ta yaşayan kendi halkı için korkuya düşen Venedik'in araya girmesiyle barış yapılmıştı. Ahmed Bey bir ara Balât'a hâkim olmuşsa da bunun uzun

sürmediği anlaşılıyor. Balât ve havalisinin 1389'dan önce Mehmed Bey'in oğlu Gıyâseddîn Mahmûd'un idaresinde olduğunu görüyoruz. Ancak o kardeşi İlyâs Bey'e karşı yaptığı hâkimiyet mücadelesini kaybederek Osmanlılara iltica etmişti. Kosova savaşı (1389) sonunda I. Bayezid Osmanlı sultanı oldu. Anadolu'da Karamanoğulları'nın teşvikiyle Osmanlılar aleyhine tertiplenen ittifaka İlyâs Bey ve babası Mehmed Bey de girdiler. I. Bayezid'in bu ittifaka karşı yaptığı Anadolu seferi sırasında Balât ve Muğla'daki Menteşe kolunun toprakları işgal edildi. Mehmed ve İlyâs Beyler, Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in yanına kaçtılar (1389-90 kışı). Ahmed Bey ise bu harekât sırasında Milas ve Pecin'de hüküm sürmeye devam etmişti. Onun yerinde kalması, muhtemelen bölgenin dağlık ve zapt edilmesinin zor olmasından ileri geliyordu. Tâceddîn Ahmed Gazî Temmuz 1391'de öldü. Daha sonra hâkimiyeti altındaki yerler Osmanlılar tarafından işgal olundu.

Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, birçok Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, İlyâs Bey'e de ülkesini iade etmişti (1402). İlyâs Bey ülkesine döndükten sonra bir süre Timur'a tabi oldu. O, Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarında Çelebi Mehmed aleyhine, İsâ Çelebi'nin lehine Aydınoğulları ve Saruhanoğulları ile ittifak etmişti. Fakat I. Mehmed'in bu ittifakı mağlup etmesi üzerine, İlyâs Bey onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı (1405). İlyâs Bey deniz seferleriyle adalardaki Latinlere zarar veriyordu. Bu sebepten Venedikliler 1408'de Girit kontu Marco Failleri vasıtasıyla onunla bir anlaşmayla yaptılar. Fakat çarpışmalar daha sonra da iki taraf arasında devam etti. Bu sebeple Venediklilerin harekete geçmesi İlyâs Bey'i Amiral Ser Pitro Civrano ile eski anlaşmayı yenilemek mecburiyetinde bıraktı (17 Ekim1414). O, aynı yıl içinde tamamiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve 1415'te Çelebi Mehmed adına sikke kestirmişti. Ayrıca Leys ve Ahmed adlarındaki iki oğlunu Osmanlı sarayına göndermek zorunda kaldı. İlyâs Bey'in 1421'de ölümünden sonra oğulları Edirne'den kaçarak Menteşe-eli'ne gitmeye ve beyliğin başına geçmeye muvaffak oldular. Sultan II. Murad 1424'te Menteşe topraklarını ele geçirdiği zaman, bu iki kardeşi yakalayarak hapsetmiş böylece bu beyliğe son vermişti.

Menteşeoğulları ülkelerini birçok mimari eserleri ile süslemişlerdi. Bunlar arasında 1330'da Milas'ta yapılan Hâcı İlyâs Câmii, Ahmed Bey'in Pecîn'deki 1375 tarihli medresesi ve Milas'taki 1378 tarihli Ulu Câmii, İlyâs Bey'in 1404 tarihli Balât Ulu Câmii'ni sayabiliriz. Menteşeoğulları edebî şahsiyetleri himaye ederek, kendi adlarına bazı eserleri Türkçeye çevirtmişlerdi. Nitekim Gıyâseddîn Mahmud adına Farsçadan *Bâz-nâme* ismiyle bir kitap tercüme edilmiştir. Ayrıca İlyâs Bey adına *İlyâsiye* ismi verilen muhtasar bir tıp kitabı tercümesi vardır.

10.14. Pervâneoğulları

Türkiye Selçukluları veziri Pervâne Muineddîn Süleyman 1266 yılında Trabzon Komnenos Devleti'nin elinden Sinop'u zapt ve kuvvetli nüfuzu sayesinde kendi üzerine temlik ettirmeye muvaffak olmuştu. Pervâne, oğlu Muineddîn Mehmed'i naibi olarak Sinop'u idareye gönderdi. İlhanlı sultanı Abaka Han (1264-1282)'ın 2 Ağustos 1277'de Süleyman Pervâne'yi öldürtmesi üzerine oğlu Mehmed istiklalini ilan etmiş ve Pervâneoğulları Beyliği'ni kurmuştur. Mehmed Bey Moğollar ile iyi geçinmekte ve onların verdiği devlet işlerinde de vazife görmekteydi. Nitekim Moğol kumandanlarından Baltu'nun isyanının bastırılmasından sonra (1296), Türkiye dört mali bölgeye ayrıldı ve Muineddîn Mehmed Bey bu bölgelerden birinin başına ve pervâneliğe getirildi. O, bu görevi sırasında halkı ağır vergiler ile ezmiş, hatta geçmiş ve gelecek yılların vergilerini toplayacak kadar halka zalimane bir şekilde davranmıştı. Mehmed Bey Moğollara karşı bir hareketin hazırlıkları içinde iken hastalanarak öldü (1297). Bundan sonra Pervâne'nin öteki oğlu Ali'nin oğlu Mühezzibüddîn Mes'ûd'u Sinop hâkimi olarak görüyoruz. Mes'ûd Bey, beyliğinin hududlarını genişleterek Bafra ve Samsun'u ele geçirdi. Öte taraftan önemli bir ticaret şehri olan Sinop'ta bir Ceneviz kolonisi yerleşmişti. Bu sebepten alışveriş bahanesiyle şehre giren bir Frenk donanmasının askerleri anî bir hücumla Mes'ûd Bey'i esir aldılar ve Kefe'ye götürdüler. Mes'ûd Bey çok ağır bir kurtuluş akçası ödemek suretiyle kurtulmaya ve ülkesine dönmeye muvaffak oldu (1298). Onun 1299'dan sonra İlhanlılar ile münasebetlerinin düzeldiği anlaşılıyor. Mes'ûd Bey'in ölümünden sonra (1301), yerine oğlu Gazî Çelebi Sinop beyi oldu.

Gazî Çelebi donanmasıyla başarılı savaşlar yaptı. Önce Trabzon Komnenos Devleti ile anlaşarak 1313 yılında Kırım sahillerine ve Kefe'ye bir sefer yaptı. Kefe yakınında bir Ceneviz donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı. 1319 yılında ise bu kez Trabzon'a karşı hücuma geçti. Sinop'a girmek isteyen Cenevizliler onun kuvvetleri karşısında perişan oldular (1322). Gazî Çelebi erkek evladı olmadığı için son yıllarında Candâroğlu Süleymân Paşa'nın hâkimiyetini tanımıştı. O 1322 yılında attan düşerek öldü ve Pervâneoğulları Beyliği, Candâroğulları topraklarına katıldı.

10.15. Ramazanoğulları Beyliği

Adana bölgesinde hükümet sürmüş olan bir Türk beyliğidir. Ramazanoğulları Oğuzların Üç-ok kolundadır. Üç-ok Türkmenleri XIII. yüzyılda Moğol istilası önünde kaçarak Anadolu'ya geldiler. Memlûkluların Halep valisi Beyboğarus ve arkadaşları Memlûk sultanı Melik el-Sâlih (1351-1354)'e karşı isyan etmişlerdi. Dulkadıroğlu Karaca Bey bu isyancılarla birleşmiş, daha

sonra kendisine sığınan Beyboğarus'u sultana teslim etmemiş idi. Bu sebepten Dulkadır Beyliği Ramazan Bey'e verilmişti (1352). Bundan kısa bir süre sonra 9 Haziran 1354'te Ramazan'ın oğluna "Türkmen beyliği" tevcih edildi. Ramazan Bey bu tarihten önce ölmüş olmalıdır. Bundan sonra beyliğin başına Sârımeddîn I. İbrâhîm'in geçtiğini görüyoruz. Onun Ramazan Bey'in oğlu olup olmadığı ve hangi tarihte başa geçtiği bilinemiyor. I. İbrâhim Bey Memlûklular ile mücadelede Dulkadıroğlu Halil Bey ve Karamanoğulları'na yardım etti. O daha sonra Sis valisi Torun-tay vasıtasıyla Memlûklu Sultanı'ndan kusurunun bağışlanmasını istedi. Fakat İbrâhîm Bey'in sadakati çok kısa sürdü. Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile ittifâk ettiği ileri sürülerek üzerine kuvvet gönderildi. Halep valisi Yelboğa el-Nâsırî bu sefer sonucu Sis'te İbrâhim Bey ve kardeşi Kara Mehmed'i öldürdü (1383). İbrâhîm Bey'den sonra kardeşi Şıhâbeddîn Ahmed "Türkmen Beyi" ve Adana hâkimi oldu. Ahmed bazen Memlûklulara itaat ederek onlara yardımda bulunmuş, bazen da muhalefete geçmiştir. Memlûklu sultanı Nâsıreddîn Ferec (1399-1405 ve 1405-1412), Ahmed Bey'in kızı ile evlendi. Ahmed Bey 1410 yılında Kahire'ye giderek damadını ziyaret etti. O 1415 yılında yedi aylık bir kuşatmadan sonra Tarsus'u Karamanoğulları'nın elinden alarak oğlu İbrâhîm'e verdi ve hutbeyi Memlûklu sultanı Melik Müeyyed (1412-1421) adına okuttu. Ahmed Bey 1416'da öldü. O Adana'dan başka Sis ve Ayas şehirlerine de hâkim olmuştu.

Ondan sonra oğulları arasında taht mücadelesi başladı. Bunlardan II. İbrâhîm beyliğin idaresine hâkim olmayı başardı ve 1417'de Halep'e gelmiş bulunan Sultan Melik Müeyyed'in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Fakat ertesi yıl Karamanoğulları ile birleşerek Memlûkluların eline geçmiş olan Tarsus'u kuşattılar. Bu hareket üzerine o beylikten azl ve yerine kardeşi İzzeddîn Hamza tayin edildi (Eylül 1418). Ancak Hamza bey kardeşine karşı etkili olamadığından İbrâhîm Bey yine Adana'ya hâkimdi. İbrâhîm Bey Karamanoğulları ile birleşerek Memlûklular ve Dulkadırlılar ile mücadele etti. Neticede müttefiki Karamanoğulları tarafından Memlûklu sultanı Baybars (1422-1437)'ın adamlarına teslim edildi. O 15 Aralık 1427'de öldürüldü.

Hamza Bey hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Onun takriben 1426'da ölmesinden sonra yerine oğullarından I. Mehmed Bey emîr tayin edildi (1428). Ancak Ramazanoğulları Beyliği eski önemini kaybetmişti. 1439-1440 yıllarında Ramazanoğulları Beyi "Eylük" adlı bir emîr olup, Adana ve Misis'e hâkimdi. O, Varsak beylerinden Mûsâ'ya karşı giriştiği bir savaşta öldürüldü. Daha sonra Ramazanoğulları Beyliği'nin başında Dündar Bey'i görüyoruz. O Karamanoğulları'ndan Tarsus'un alınmasında Memlûklulara yardım etmişti. 1469 Ekimi'nde Dulkadırlı beyi Şehsüvâr'dan Sis'i zapt eden Ramazanoğulları'ndan Ömer Bey olmalıdır. Ancak onun akıbeti meçhûldür. Ömer Bey'den sonra beyliğin başına Halil Bey geçti (1480) ve uzun bir hükümet

devresinden sonra 1510 yılında öldü. Yerine kardeşi Mahmûd Bey Ramazanoğulları beyi oldu ise de, çok geçmeden azledildi (1514) ve amcasının oğlu Selim Bey başa geçirildi. Mahmûd Bey ise İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı sultanı I. Selim'in Mısır seferine iştirak etmiş ve Ridâniye Savaşı'nda öldürülmüştür (1517). Bundan sonra Ramazanoğulları Beyliği'ne Halil Bey'in oğlu Kubad'ın tayin edilmiş olması muhtemeldir. Fakat Çukurova bölgesinin idaresinin yine Halil Bey'in öteki oğlu Pîrî Bey'e verilmesi üzerine, Kubad sadece Adana'ya hâkim olabilmişti. Biraz sonra bütün beylik kendisine tevcih edilen Pîrî Bey idaresi altındaki topraklardaki isyanları süratle bastırdı. Bir ara Karaman, Halep ve Şam'da beylerbeylik yaptı ise de, Kanunî Sultan Süleyman tarafından ricasının kabul edilmesi üzerine tekrar beyliğinin başına dönmüş ve doksan yaşını aşmış olduğu halde 1568 yılında ölmüştür. Oğlu Derviş Bey yerine tayin edildi ise de, altı ay sonra ölmüş ve yerine ağabeyi İbrâhîm Ramazanoğulları Beyi olmuştur. III. İbrâhîm Bey'i oğlu II. Mehmed Bey, onu da Pîr Mansûr Bey izlemiştir. Pîr Mansûr'un 1608 yılında beylikten çekilmesiyle, Adana doğrudan doğruya bir Osmanlı vilayeti olmuştu.

Ramazanoğulları'ndan bilhassa Halil ve Pîrî Beyler Adana'da cami, medrese, han ve hamam olmak üzere birçok mimari eserler meydana getirmişlerdi. Çukurova'nın hac yolu ve aynı zamanda mühim bir ticaret yolu üzerinde bulunması Ramazanoğulları Beyliği idaresindeki bu bölgenin iktisâdi bakımından gelişmesini sağlamıştı.

10.16. Sâhib-Ataoğulları Beyliği

Karahisar (Afyon) ile çevresinde Selçuklu veziri Sâhib Ata Fahreddîn Ali'nin oğulları ve torunları tarafından kurulmuş olan küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, İlhanlıların Anadolu'ya tahakküm ettikleri sırada birkaç Selçuklu sultanının vezirliğini yapmıştı. O Konya, Sivas ve diğer bazı yerlerde kurduğu büyük hayır müesseseleri ile meşhurdur. Selçuklu Devleti'nin asıl yıkılışı onun 1288'deki ölümünden sonra olmuştur. Pervâne Muineddîn Süleyman, Sâhib-Ata'nın oğulları Tâceddîn Hüseyin ve Nusreteddîn Hasan'a Kütahya, Sanduklu, Akşehir ve Beyşehir'i hâs olarak tayin etti ve onlara uç vilayetinin beyliğini verdi (1262). Daha sonra Sâhib Ata, Selçuklu devlet adamları ve bilhassa Muineddîn Pervâne'nin mâhîrane siyasetine karşı koyamadı. Nitekim Muineddîn Pervâne onu tutuklattı (172). Sâhib-Ata bir süre sonra hapisten kurtuldu ve 1274 yılında İlhanlı sultanı Abaka'nın huzuruna giderek tekrar vezir olmak hakkını kazandığı gibi, oğullarından Taceddîn Hüseyin'e Lâdik ve Honaz, Nusreteddîn Hasan'a ise "Karahisar-ı Devle Kalesi" kumandanlıklarını sağladı (1275). Birçok Anadolu beylikleri gibi kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilemeyen beyliğin muhtemelen bu tarihten itibaren başladığını kabul edebiliriz.

Karamanoğlu Mehmed Bey ile Selçuklu şehzadesi Siyavuş (Cimri)'un Konya'ya hâkim olmaları üzerine Sâhib-Ataoğulları Karahisar'da asker toplayarak onlara karşı harekete geçtiler. Siyavuş ve Mehmed Bey de Akşehir yönünde ilerlediler. Tâceddîn Hüseyin, Değirmençayı geçerken öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta, ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da bulunuyordu (26 Mayıs 1277). Bundan sonra Sâhib-Ataoğulları'nın başına Şemseddîn Mehmed geçti. Onun beyliğinin başından itibaren, takriben yirmi yıl süreyle, Denizli bölgesi Sâhib-Ataoğulları ve Germiyanoğulları arasında bir çekişmeye sebep olmuştur. Şemseddîn Mehmed, daha dedesi Sâhib-Ata'nın sağlığında Germiyanoğulları'nın bir taaruzunu önlemek için giriştiği bir savaşta öldü (1287). İlhanlı beylerbeyi Emîr Çoban, Anadolu'ya geldiği zaman itaatlerini bildiren Anadolu Beylikleri arasında, Sâhib-Ataoğulları da bulunuyordu (1314). Bu beyliğin başında daha sonra Şemseddîn Mehmed'in oğlu Nusreteddîn Ahmed'i görüyoruz. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş, bölgenin batı uçlarında gazâ yapan Türkmenleri itaat altına almak için ilerlediği zaman Nusreteddîn Ahmed Germiyanoğulları'nın yanına kaçtı. Timurtaş, Eretna Bey'i Karahisar'ı muhasara etmekle görevlendirdi. Ancak babası Emîr Çoban'ın İlhanlı sultanı Ebû Sa'îd tarafından öldürülmesi üzerine, Timurtaş muhasarayı bırakarak çekilmiş ve daha sonra da Mısır'a kaçmıştı (1327). Nusreteddîn Ahmed ise ülkesine döndü ve Germiyanoğulları'nın hâkimiyetini tanıdı. Onun 1342 yılından sonra öldüğü tahmin ediliyor. Bu tarihten sonra Sâhib-Ataoğulları'nın toprakları Germiyanoğulları Beyliği tarafından ilhak edilmiştir.

10.17. Saruhanoğulları Beyliği

Batı Anadolu'da merkezi Manisa olmak üzere kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beyliğin kurucusu Saruhan'ın Hârezmlilerin kumandanı iken Türkiye Selçukluları'nın hizmetine giren Saruhan ismindeki emîrin torunu ve Alpağı'nın oğlu olması kuvvetle muhtemeldir. Saruhan önceleri Germiyanoğulları'na bağlı bir uç beyi idi, 1313 yılında Manisa'yı fethetti. Daha sonra hâkimiyeti altındaki toprakların hududunu denize doğru genişleterek kendi adıyla anılan beyliği kurdu. Kardeşlerinden Çuğa Bey Demirci yöresini, Ali Paşa ise Nif (Mustafa Kemal Paşa)'i idare etmekteydi. Çuğa Bey öldüğü zaman, Demirci'nin idaresi Saruhan'ın oğlu Devlethân'a onun ölümünden sonra da oğlu Yakûb Çelebi'ye bırakılmıştı. Öte taraftan Saruhan Bey bir donanma yaptırarak Ege Denizi'ndeki kıyı ve gemileri vurmaya başladı. Nitekim Foça'da yaşayan Rumlar ve Lâtinler her yıl on beş bin gümüş para vergi (haraç) vermekteydiler. Bu sırada beyliğin sınırları batıda İzmir Körfezi'ne, doğuda Ala-şehir'in batısına, kuzeyde Bergama'ya, güneyde ise Nif, Turgutlu ve Kemâliye'ye kadar uzanmaktaydı. Saruhan Bey sahip olduğu

donanmasıyla Ege Denizi'ndeki adalara ve Balkanlara da seferler yaptı. Osmanlılara karşı Bizans ve Aydınoğulları ile birleşerek Gelibolu'ya hücum ettiler. Bizans'a karşı isyan ve Midilli'yi zapt eden Foça valisi Dominik bir hileyle Saruhan'ın oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarından bir kısmını ele geçirmişti. İmparator III. Andronikos asi valiyi cezalandırmak için Aydınoğulları ve Saruhan Beyliği'nden yardım istedi. Saruhan Bey, oğlu Süleymân Bey ve arkadaşlarının kendisine iadesi şartıyla yardımı kabul etti. Neticede Bizanslı devlet adamı Kantakuzenos'un aracılığıyla Foçalılar Süleymân Bey ve arkadaşlarını serbest bıraktılar (1336). III. Andronikos'un ölümünden sonra (1341), Kantakuzenos'un imparatorluk mücadelesine girişmesini, Latinlerin İzmir'i işgali takip etti. Aydınoğulları'ndan Umur Bey, dostu Kantakuzenos'un yardımına gitmek için Saruhan Bey'in topraklarından geçmek istedi. Saruhan Bey, onunla ihtilâflı olduğu toprakları almak şartıyla bu müsaadeyi verdi. Ayrıca oğlu Süleyman Bey idaresindeki bir Saruhan kuvveti de Umur Bey'in ordusuna katıldı. Umur Bey, Rumeli'ye geçip Kantakuzenos ile birleşti ise de, Süleyman Bey, Küçükçekmece civarında öldü (1345). Çok geçmeden Saruhan Bey de vefat etmiş ve yerine oğlu Fahreddîn İlyas Bey geçmiştir (1345). Bizans İmparatoriçesi Anna, Orhan Bey'le anlaşan Kantakuzen'e karşı İlyas Bey'le ittifak yaptı. Osmanlıların kuvvetlenmesi ve Rumeli'de fetihler yapması Saruhan Beyleri'nin gaza yaptıkları yolları kapamıştı. Bizans İmparatoru V. Ioannes Palaiologos (1341-1391), Orhan Bey'in Ceneviz korsanları tarafından kaçırılan oğlu Halil Bey'i kurtarmak için Foça'ya gelmiş ve Saruhanoğullarından yardım istemişti (1359). İlyas Bey bu isteği kabul ederek Foça'yı denizden kuşattı. Ancak İmparator, İlyas Bey'in kendisini yakalamak istediğini anladığı zaman onu gemisine çağırdı. İlyas Bey bu davete uyarak gemiye gelmiş, İmparator da denize açılmıştı. İlyas Bey'i, zevcesi kurtuluş akçesi ödemek suretiyle kurtardı. Bundan sonra Saruhanoğulları Beyliği'nin başında İlyas Bey'in oğlu Muzaffereddîn İshak Bey'i görüyoruz. İshak Bey Osmanlılar ile dostane münasebetlerde bulundu, Kosova Savaşı'na yardımcı kuvvet gönderdi ve 1390'da öldü. Yerine oğlu Hızır-şâh geçti. Diğer oğlu Orhan Bey bu duruma kabul etmeyerek beylik için mücadeleye girişti. Yıldırım Bayezid tahta geçtiği zaman Karamanoğulları'nın Osmanlılar aleyhine meydana getirmiş olduğu Beylikler arasındaki ittifaka Orhan Bey de katılmıştı. Yıldırım Bayezid, Anadolu Beylikleri üzerine yürümüş, Saruhan'da kendisini karşılayan Hızır-şâh'a beyliğin doğusunu bırakmıştır. Osmanlılar Manisa'yı 1390 yılında aldılar ve Karası ile Manisa birleştirilerek şehzade sancağı oldu. Yıldırım buraya önce oğlu Ertuğrul (öl. 1392)'u sonra da Emîr Süleyman'ı tayin etti. Hızır Şah, Adala, Demirci ve Gördük taraflarını idare etmekteydi. Ankara Savaşı'na (1402) Emîr Süleyman idaresinde katılan Saruhan askerleri, sonradan Timur'un yanında olan eski beyleri Orhan'ın tarafına geçtiler. Savaşı kazanan Timur,

Saruhan Beyliği'ni Orhan Bey'e verdi. Fakat çok kısa bir müddet sonra beyliğe ikinci kez Hızır-şâh hâkim oldu. Fetret Devri'nde Hızır-şâh Emîr Süleyman'ın tarafını tuttu, onun kardeşi İsa Çelebi ve Aydınoğulları'ndan Cüneyd Bey ile birleşti. Fakat Mehmed Çelebi onları yendi ve süratle Manisa üzerine yürüyerek hamamda yıkanmakta olan Hızır-şâh'ı yakalayarak öldürttü (1410). Böylece Saruhanoğulları toprakları, Osmanlıların hâkimiyetine geçmiş oldu.

Saruhanoğulları hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imâr faaliyetlerinde bulundular, camiler, medreseler, köprüler vs. yaptırdılar ve vakıflar meydana getirdiler. Bu aile içinde en çok İshak Bey imar faaliyetinde bulunmuştur. Saruhanoğulları'nın sahip oldukları donanmaları sebebiyle iktisadi durumları gelişmişti ve batılı devletlerle bilhassa Cenevizlilerle ticari münasebetleri vardı.

10.18. Taceddînoğulları Beyliği

Karadeniz sahilinde bugünkü Bafra ile Ordu arasında güneyde ise Niksar'a kadar olan saha üzerinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beylik Emîr Taceddîn Bey tarafından kurulmuş olup merkezî Niksar idi. Tâceddîn Bey'in babası Doğancık (Doğanşah) Bey, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti yıkılırken oldukça nüfuz sahibi idi ve takriben 749/1348'de öldü. Taceddîn Bey başlangıçta Amasya emîri Hacı Şadgeldi'ye tabi olmuş, Kadı Burhaneddîn'e karşı ise memleketini başarı ile korumuştu (1379). Trabzon Komnenos İmparatoru III. Aleksios hududları boyunca kuvvetlenen Türk beylikleri karşısında devletinin devamını sağlamak için iki yüzlü bir siyaset takip etmekteydi. O, bir taraftan bu beyliklerle dost geçinmeye, diğer taraftan da onları birbirine düşürmeye çalışıyordu. Taceddîn, İmparatorun kızı Eudokia ile 1381 yılında evlendi. Bu da kendisinin o devrede nüfuz sahibi bir emîr olduğunu gösteriyor. Tokat valisi Seyyid Hasan, Taceddîn Bey ve Amasya emîri Ahmed ile Kadı Burhaneddîn'e karşı birleştiler. Kadı Burhaneddîn bu müttefikleri yendi (1386). Taceddîn ve Ahmed zor kaçabildiler. Taceddîn Bey, Ordu vilayetindeki Türkem emîri Hacı Emîrzade Süleyman Bey'in ülkesine yapmış olduğu bir akın sırasında mağlup olmuş ve öldürülmüştür (1387). Ölümünden sonra Kadı Burhaneddîn, Niksar ve İskefser'i ele geçirdi, fakat Niksar ve buraya tabi yerleri tekrar Taceddîn'in oğlu Mahmud Bey'e verdi. Mahmud Bey ise, Osmanlılara itaat etmişti. Bu sebepten Kadı Burhaneddîn, onun idaresinde bulunan Fenariyye havalisini zapt ve Amasya'yı muhasara etti. Biraz sonra Mahmud Çelebi ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan Niksar bölgesinin bir kısmını zapt etti ve Kadı Burhaneddîn'e tabi oldu. Ancak Kadı Burhaneddîn, Alp Arslan'ın düşmanı Eretna akrabasından Feridun ile işbirliğinden şüphelendi ve onu yakalayarak öldürdü (1394). Alp Arslan'ın oğulları

Hüsameddîn Hasan ve Hüsâmeddîn Mehmed Yavuz hisselerine düşen Samsun ve Çarşamba taraflarını idareye devam ettiler.

Ankara savaşından (1402) sonra Hüsameddîn Hasan Bey, Timur'un himayesinde hükümet sürdü. Sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey'le birleşerek Samsun beyi Cüneyd'in üzerine hücum ettiler. Hasan Bey, Cüneyd Bey'i öldürerek onun bir kısım arazisini ele geçirdi (1418). O ve kardeşi Mehmed Yavuz, Sultan Çelebi Mehmed ile dost geçindiler ve yerlerini muhafaza ettiler. Fakat Hasan Bey daha sonra Osmanlıların Amasya Beyi Lala Yörgüç Paşa'nın ülkesini zapt etmek istediğini anlamış ve hâkim olduğu yerleri teslimden başka çare görmemişti (1428). O önce Bursa'da hapsedildi ise de buradan kaçmayı başardı, fakat ülkesini geri almaya muvaffak olamayacağını anlayarak Sultan II. Murad'a teslim oldu. Hasan Bey'e muhtemelen Rumeli'de bir sancak tevcih edildi, ölüm tarihi belli değildir.

Öte taraftan Osmanlıların hizmetine girmiş olan Mahmûd Çelebi, Sultan Çelebi Mehmed'in oğlu şehzade Mustafa'nın II. Murad'a karşı isyanında onun beylerbeyi olmuştu. O, bu isyan sırasında İznik'te öldürülmüştür (1423).

Bibliyografya:

Akın, H., *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma,* İstanbul 1946.

Aslanapa, O., *Türk Sanatı, II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar,* İstanbul 1973.

Baykara, T., *Denizli Tarihi, İkinci Kısım 1070-1429,* İstanbul 1969.

Bosworth, C., *The Islamic Dynasties,* Edinburg 1967; Trk. trc. E. Merçil-M. İpşirli, *İslâm Devletleri Tarihi,* İstanbul 1980.

Cahen, Cl., *Pre-Ottoman Turkey,* London 1968/Trk. trc. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* İstanbul 1984[2].

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye,* İstanbul 1927.

Kafesoğlu, İ., "Selçuklular", *İA.*

Kaymaz, N., *Pervane Muînü'd-dîn Süleyman,* Ankara 1970.

Mirza Bala, "Kadı Bürhaneddîn", *İA.*

Mordtmann, J. H., "Dulkadırlılar", *İA.* (M. H. Yinanç tarafından ikmal edilmiştir).

Oğuz, M., "Taceddîn Oğulları", *DTCFD,* Cilt: VI, Sayı: 5, Ankara 1948, s. 469-487.

Sözen, M., *Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri,* İstanbul 1970.

Sümer, F., "Anadolu'da Moğollar", *SAD,* I, Ankara 1970, s. 110-127.

_____, "Ramazan Oğulları", *İA.*

_____, "Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar", *TAD,* Sayı: 1, Ankara 1963, s. 33-62.

Tekindağ, M. C. Ş., "Karamanlılar", *İA.*

_____, "Karamanlı'ların Gorigos seferi", *Tarih Dergisi,* Sayı: 9, İstanbul 1954, s. 161-174.

_____, "Son Osmanlı Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar", *Tarih Dergisi,* Sayı: 17-18, İstanbul 1962, s. 43-76.

_____, "XIII. Yüzyıl Anadolu Tarihine Âid Araştırmalar Şemseddîn Mehmed Bey Devrinde Karamanlılar", *Tarih Dergisi,* Sayı: 19, İstanbul 1964, s. 81-98.
_____, "Teke-Oğulları", *İA.*
_____, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları" *TED,* Sayı: 7-8, İstanbul 1977, s. 55-70.
Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.
Uluçay, Ç., "Saruhan Oğulları", *İA.*
Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1969.
_____, *Osmanlı Tarihi I,* Ankara 1961[2].
_____, "Eretna", *İA.*
_____, "Eretna Devleti", *Belleten,* Sayı: 126, Ankara 1968.
_____, "Germiyan Oğulları", *İA.*
_____, "Hamîd Oğulları", *İA.*
_____, "Karasi Oğulları", *İA.*
_____, "Menteşe Oğulları", *İA.*
Varlık, M. Ç., *Germiyan-Oğulları Tarihi (1300-1429),* Ankara 1974.
_____, "Anadolu Beylikleri", *Büyük İsl. Tar.,* VIII, İstanbul 1988, s. 483-596.
Wittek, P., *Menteşe Beyliği,* Trk. trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1964.
Yinanç, M. H., "Alâiye", *İA.*
_____, "Bitlis", *İA.*
_____, "Diyarbekir", *İA.*
_____, *Dulkadir Beyliği,* TTKY, Ankara 1989.
Yücel, Y., *Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti (1344-1398),* Ankara 1970.
_____, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları Beylikleri,* Ankara 1980.
Baykara, T., *Aydınoğlu Gazi Umur Bey,* Ankara 1990.
Duran, R. "Menteşeoğlu Umur Bey", *Celâl Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 1, Manisa 1997, s. 76-84.
Göde, K. *Eretnalılar (1327-1381),* TTKY, Ankara 1994.
İnalcık, H., "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu,* TTKY, Ankara 1999, s. 173-185.
Kofoğlu, S., "Hamidoğulları", *DİA.*
Merçil, E., "Anadolu Beylikleri", *DİA.*
_____, "Aydınoğulları", *DİA.*
Öney, G., *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453),* Ankara 1989.
Sönmez, Z., *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar,* Ankara 1989.
Üçok, B., "Hamidoğulları Beyliği", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* I-II, Ankara 1985, s. 73-80.
Öngül, A., "Cami' üd-düvel'e Göre Saruhanoğulları", *Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 1, s. 370-377.
_____, "Câmiu'd-Düvel'e Göre Aydın Oğulları", *Armağan,* s. 394-404.
Öden, Z. Günal, *Karası Beyliği,* TTKY, Ankara 1999.

_____, "Anadolu Beğlikleri'nde Orduya Genel Bir Bakış" *TD,* Sayı: 36, İstanbul 2000, s. 305-320.

_____, "Anadolu Beylikleri ve Şehir Tarihleri Üzerine Bibliyografya Denemesi", *TD,* Sayı: 37, İstanbul 2002, s. 171-243.

Yücel, Y., "Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı", *Belleten,* Sayı: 210, Ankara 1990.

Çayırdağ, M., "Eretnalı Beyliğinin Paraları", *Belleten,* Sayı: 240, Ankara 2001, s. 435-452.

Kofoğlu, S., "Selçuklu Sonrası Güneybatı Anadolu'da Bir Uç Beyliği: Eşrefoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, İstanbul 2002, s. 219-231.

11
HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ

11.1. Delhi Sultanları

11.1.1. Mu'izzîler (Memlûk Sultanlar)

İslâm dini, aşağı İndüs Vadisi'ne ilk olarak Emevî halifelerinin Arap valileri zamanında girmişti. Daha sonra Hindistan içlerine, Müslüman askerî kuvvetlerini bütün ağırlığı ile ilk getiren Türk Gazneliler Devleti idi. Gazneliler Pencâb'ı işgal ederek burayı Hindistan'daki daimi üsleri yaptılar. İktidarlarının sonuna doğru ise merkezleri Lahor olmuştu. Gaznelilerin yerini alan Gûrlular için Pencâb, Hindistan fütuhatı yönünden faydalı bir atlama noktası idi. Nitekim bu hanedandan 1173'ten itibaren Gazne'de hükümdar olan Mu'izzeddîn (Şihâbeddîn) Muhammed Ganj Ovası'nda iktidarını genişletti. Sultan Mu'izzeddîn, Horasan'da bulunmak zorunda olduğu zaman, Türk kumandanlarından Kutbeddîn Aybeg bütün Hindistan fütuhatını idare etmekle görevlendirilmişti. Hindistan'da İslâm hâkimiyetinin genişlemesinde önemli rolü olan Mu'izzeddîn 602/1206'da öldü. Sultan'ın memlûku ve kumandanı Kutbeddîn Aybeg bu haberi duyarak Lahor'a doğru yürüdü ve iktidarı ele geçirdi (18 Zilkade 602/26 Haziran 1026). Böylece Delhi Türk Memlûkları Devleti'nin temellerini atarak Kuzey Hindistan'a hâkim oldu. Bu devlet tarihçiler tarafından "Selâtîn-i Mu'izzîye" adı ile de zikredilmiştir. Gûrlular sultanı Gıyâseddîn Mahmûd bu durumu kabul etmek zorunda kaldı ve Kutbeddîn'e "Melik" unvanı verdi. Bu sırada yine Sultan Mu'izzeddîn'in memlûklarından Tâceddîn Yıldız (Yulduz) Gazne'de hüküm sürmekteydi. Aybeg onu mağlup ederek Gazne'ye girdi ise de bu şehirde ancak kırk gün kalabildi. Daha sonra Yıldız'ın baskısı karşısında Hindistan'a çekilmek zorunda kaldı. Aybeg 607/1210 yılında çevgan oynarken geçirdiği bir kaza sonunda öldü, yerine oğlu Arâm Şâh geçti. Yetersiz olduğu anlaşılan Arâm Şâh ancak bir yıl saltanat sürdü. Bazı devlet büyükleri tarafından iktidarı ele geçirmeye teşvik edilen Aybeg'in damadı İl-tutmış (İletmiş), Arâm Şâh'ı mağlup ederek tahta sahip oldu.

Bu sırada Hindistan'daki Müslüman hâkimiyeti birbirine rakip hükümdarlar arasında dağılmıştı. Delhi bölgesinde İltutmuş, Multan'da

Nâsıreddîn Kubaca, Lahnâvati'de Halac emîrleri hâkimdiler. Tâceddîn Yıldız da Gûrluların Hindistan'daki mirasına sahip olmak istiyordu. Mu'izzeddîn Muhammed'in memlûk ve kumandanları arasında mücadeleyi kazanan İl-tutmuş, Kuzey Hindistan'daki Türk-İslâm hâkimiyetini yeniden birleştirmiş ve sağlamlaştırmıştı. Diğer taraftan Moğollar önünden kaçan Celâleddîn Hârezmşâh da Hindistan'a sığınmıştı (Şevval 618/Kasım 1221). İl-tutmuş Hindistan'da bir devlet kurmak isteyen Hârezmşâh sultanından fazla zorluk çekmeden kurtulmasını bildi. Sultan Celâleddîn, o ve müttefikleri karşısında tutunamayacağını anlayarak İran'a çekilmek zorunda kaldı (621/1224). İl-tutmuş'un, Celâleddîn'e soğuk davranması muhtemel bir Moğol istilasını önlemişti. Daha sonra İl-tutmuş başarılı seferler sonucu hâkimiyet bölgesini genişletti ve sonunda Vindhya Dağları'nın kuzeyindeki bütün Hindistan'ı ele geçirdi. O, Abbâsî halifesi Muntasır Billâh tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslüman-Türk sultanı idi. Abbâsî halifesi ona "Nâsır Emîr el-Mü'minîn" lakabını vermişti (626/1229). Bir ara İsmâ'îlîler onu öldürmeye ve devleti ele geçirmeyi tasarladılarsa da bunda muvaffak olamadılar (632/1234). İl-tutmuş Delhi Sultanlarının en büyüklerinden biri idi. Tahminen bu sırada Sûfi tarikatlar çok etkin ve yeni zapt edilen bölgelerde İslâm dininin gelişmesi için bir hayli yardımcı olmuşlardı. İl-tutmış 633/1236'da öldü.

İl-tutmış ölmeden önce, oğullarının beceriksizliğini ve eğlenceye olan düşkünlüklerini anlayarak, çok istidatlı kızı Raziyye'yi veliaht tayin etmişti. Ancak o öldükten sonra devlet büyükleri, bu vasiyete rağmen oğullarından Rükneddîn Fîrûz'u tahta geçirmişlerdi. İl-tutmış'ın önceden hissettikleri hemen gerçekleşti. Fîrûz eğlenceye dalmış, idareye annesi Şâh Terken hâkim olmuştu. Şâh Terken'in zalimce idaresi bir isyana sebebiyet verdi. Altı ay hüküm sürmüş olan Fîrûz bir isyan sonucu yakalanıp öldürüldü (1236) birçok itirazlara rağmen Raziyye Delhi halkı ve ordunun bir kısmı tarafından sultan ilan edildi. İslâm dünyasında hükümdarlık etmiş ender kadınlardan biri olan Raziyye birçok güçlüklerle karşılaştı. Fakat bu devirde İl-tutmış'ın Türk memlûklarından kırk tanesi devlet işlerine hâkim duruma geçmişti. "Çihilgân-Kırklar" denilen bu grup, Habeş asıllı Cemâleddîn Yâkût'un "emîr âhûr" tayin edilmesi ve bu memlûka itibar gösterilmesine karşı çıkarak isyan ettiler. Cemâleddîn Yâkût öldürüldü. Raziyye ise hapsedilmek üzere Bhatinda valisi İhtiyâreddîn Altûni'ye teslim edildi, yerine üvey kardeşi Behrâm-şâh geçirildi (Ramazan 636/Nisan 1240). Raziyye, İhtiyâreddîn ile evlenerek tekrar tahtını ele geçirmeye çalıştı ise de mağlup oldu ve öldürüldü (637/1240). Gerek Mu'izzeddîn Behrâm-şâh (1240-1242) ve gerekse ondan sonra tahta geçen Alâeddîn Mes'ud Şâh (1242-1246) devleti idare edecek güç ve kudrette olmadıklarından azledildiler. Mes'ûd Şâh'tan sonra İl-tutmış'ın en küçük oğlu Nâsıreddîn Mahmûd tahta geçirildi. O, dindâr ve

müşfik bir hükümdardı, ancak devleti yönetecek yetenekten yoksundu. Bu sırada İl-tutmış'ın memlûklarından ve "Kırklar"dan biri olan Balaban (Balban) büyük bir nüfuz kazanmıştı. Balaban, Türkistan'daki Kıpçak kabilelerinden olup, gençliğinde Moğollara esir düşmüş, daha sonra Delhi'de İl-tutmış'a satılmıştı. Nâsıreddîn, önce "Han", sonra da "Uluğ Han" unvanı ile onu naipliğe tayin etti. Öte taraftan Delhi Sultanlığı'nın varlığı bu sırada tehlikeye düşmüştü. Moğollar; Sind, Multan ve Batı Pencâb'a girmişler ve 638/1241'de Lahor'u yağmalamışlardı. Bazı asiller onların destek ve himayesini düşünmeye başlamışlardı. "Kırklar" ise kıskançlıklar yüzünden çeşitli gruplara bölünmüşlerdi. Bu sebeple Delhi Sultanlığı Gwalior ve Ranthambor gibi bölgeleri kaybetmişti. Hatta Delhi'nin varoşları bile güven içinde değildi. Do'âb'daki Hindu hırsızlar yüzünden Bengal ile haberleşme tamamiyle kesilmişti. Bengal müslüman idaresinde olmakla beraber, hakikatte bağımsızdı.

Balaban süratle faaliyete geçti, muhtelif bölgelerde isyan etmiş Hind kabilelerini, racaları ve bazı emîrleri cezalandırdı. 1247'de Kâlincar ve Karra arasındaki sahaları yağmaladı. Ertesi yıl Ranthambor'a başarısız bir akın düzenledi. 1251'de ise Gwalior ve Narvar hükümdarı Çaharadeva'ya karşı yürüdü. Ancak onun başarıları, ordu ve halk arasında kuvvet ve kudretinin artması ve yetkileri sebebiyle kıskananlar çoktu. Bunların başında sarayda önemli bir mevki sahibi olan Hindli dönme İmâdeddîn Reyhan bulunuyordu. İmâdeddîn Reyhan, Balaban'ı çekemeyen "Kırklar"dan bir kısmı ile işbirliği yaparak, onu Sultan'ın gözünden düşürmeye muvaffak oldu. Bunun neticesinde Balaban görevinden azledildi (651/1253). Fakat o kuvvet ve kudretini kullanmayarak, bundan sonra da verilen emirleri yerine getirdi. Zaten onun görevden ayrılmasından sonra idare tekrar bozulmuş, Delhi sokaklarında bile asayiş temin edilemez bir duruma gelmişti. Çok geçmeden gerek "Kırklar" gerekse vilayetlerin başında bulunan melikler Balaban ile birleşerek, İmâdeddîn Reyhan'ı görevinden uzaklaştırmak için başkente yürüdüler ve bunda da başarılı oldular. Balaban Delhi'ye girdi ve eski görevine iade edildi (653/1255). Balaban düzen ve intizamı yeniden sağladı. Bu devrede 1255'te Oudh hâkimi Kutlug Han'ın bir isyanı bastırıldı 1257'de tekrar Hindistan'a giren Moğollara karşı harekete geçildi. 1259'da dağlık Sivalık mıntıkasında bulunan asi Hindlilere karşı bir sefer yapıldı. Nihayet Nâsıreddîn Mahmûd Şâh 664/1266'da öldü. İktidarın gerçek hâkimi Balaban, Gıyâseddîn lakabı ile tahta çıktı.

Balaban merkez ordusunu yeni baştan düzenledi, asayişi bozan Hinduları ve Delhi civarını haraca kesen haydutları şiddetle cezalandırdı. Memurlarda bir disiplin duygusu yaratmaya muvaffak oldu. Balaban askerî iktâlar konusunu da ele aldı. O iktâların mülkiyet hakkını devlete ait olarak düşünüyordu. Fakat bütün askerî sınıfın şikâyet ve ricaları üzerine bu hususta kararını tatbik edemedi. Ancak "Kırklar"ın nüfuz ve kudretini azaltmaya muvaffak

oldu. Balaban idaresi altında büyük bir ordu bulunmasına rağmen, sultanlığın daha önce kaybettiği toprakları geri almak için fazla bir gayret göstermedi. Onun tek düşüncesi hudutlarını tehdit eden Moğollara karşı hazırlıklı olmaktı, bu maksatla Sind ve Batı Pencâb'ın idaresini yeniden düzenledi. Bu bölgeye önce Şîr Hân ve onun ölümüyle de oğlu Muhammed Hân vali tayin edildi. Balaban'ın öteki oğlu Mahmûd Buğra Hân da bir orduyla kuzeyde bulunuyordu. Diğer taraftan Balaban'ın Bengal valisi olan memlûklarından Tuğrul Hân bağımsızlığını ilan etmişti ve "Sultan Mugiseddîn" unvanını almıştı. Balaban bu bölgeyi kontrolu altına almak istiyordu. Ayrıca Bengal, Delhi Sultanlarının fil ihtiyacını karşılamaktaydı. Balaban'ın asi vali üzerine gönderdiği iki ordu da başarısızlığa uğradı. Nihayet Balaban kuzeyde bulunan Mahmûd Buğra Han'ın ordusunu beraberine alarak harekete geçti (679/1280). Tuğrul Hân hazinesini ve fillerini alarak Orissa ormanlarına sığındıysa da, burada ele geçirilerek öldürüldü. Balaban onlar ile işbirliği yapanlara karşı da takibata girişerek binlerce kişiyi astırdı. Bengal valiliğini oğlu Mahmûd Buğra Hân'a bıraktı, ancak ona Tuğrul'un sonunu hatırlatarak isyan etmemesi için nasihatlarda bulundu. Balaban bir süre sonra oğlu Muhammed'in Moğollara karşı yaptığı bir savaşta öldüğünü öğrendi (684/1285). Bu onun üzülmesine ve sağlığının bozulmasına sebep oldu, küçük oğlu Buğra Hân'ı yanına çağırarak devlet idaresini ona bırakmak istedi. Fakat Buğra Han böyle bir mesuliyeti yüklenecek güçte değildi, babasının iznini almadan Bengal'e döndü. Balaban, Muhammed'in oğlu Keyhusrev'i veliaht tayin ettikten az sonra öldü (686/1287). O yaptığı reformlar ile sultanlığı sağlam bir askerî ve idari temeller üzerine oturtmuştu.

Delhi sultanlığı emîrleri Balaban'ın vasiyetini yerine getirmeyerek, Buğra'nın oğlu Mu'izzeddîn Keykûbâd'ı tahta geçirdiler. Keykubâd, büyük babasının kontrolünden kurtulmanın verdiği rahatlık ile eğlenceye dalarak devlet işlerini unuttu. Babası Buğra, oğlu ile Ghâgrâ (Gagra) Nehri'nde buluşup, bu biçim yaşayışı bırakmasını nasihat etti. Keykubâd babasına söz verdi ise de, Delhi'ye döner dönmez eski yaşayışına devam etti. Neticede ağır hastalanınca tahttan uzaklaştırıldı, yerine küçük yaştaki oğlu Keyümers geçirildi. Fakat bu hükümdar devlet adamlarının elinde bir kukla idi. Kısa bir süre sonra o ve babası öldürüldüler. Keyümers'in naibi olan Halaçların reisi Fîrûz Şâh, rakiplerini bertaraf ederek, "Celâleddîn" lakabı ile Delhi Sultanlığı'nın başına geçti ve böylece devleti Halacîler sülalesi idare etmeye başladı (689/1290).

11.1.2. Halacîler

Delhi Sultanlığı'nın başına geçen bu Halac ailesi, eski bir Türk kabilesi olan ve kesin olarak tespit edilemeyen bir tarihte, Türkistan'dan hicret edip Doğu Afganistan'da ve Hindistan'ın kuzey hudutlarında yerleşmiş bulunan

Halac Türkleri'ne mensuptular. Şimdiki Gılzay Afganlarının da onların neslinden gelmiş olmaları çok muhtemeldir. Mu'izzeddîn devrinde Halaclar, Hindistan'ın Gûrlular tarafından istilasında önemli bir rol oynadılar. Bengal ile Doğu Hindistan bölgelerine İslâm'ı ilk getiren İhtiyâreddîn Muhammed Halacî idi.

Fîrûz-şâh'ın Delhi Sultanlığı'nı ele geçirmesi öteki Türk memlûklar ve Delhi halkı tarafından başlangıçta iyi karşılanmamıştı. Bu sebeple Fîrûz-şâh bir süre Kilughari'de oturdu ve halk bu değişikliğe alıştıktan sonra Delhi'ye geldi. Fîrûz-şâh Celâleddîn yetmiş yaşında tahta geçmiş iyi kalpli, dindar bir hükümdardı. Bu sebeple de gerekli yerlerde dahi sert tedbirler almaktan hoşlanmazdı. Onun bu huyu taraftarlarının da hoşuna gitmiyordu. Onun hükümdarlığına karşı ilk isyan Balaban'ın yeğeni ve Karâ valisi Melik Çahcu tarafından gerçekleştirildi (690/1291) Fîrûz-şâh'ın ortanca oğlu Erkli Hân bu isyanı bastırmaya muvaffak oldu. Asiler umumiyetle affedildi. Fîrûz-şâh Karâ valiliğine yeğeni ve damadı Alâeddîn'i tayin etti. Bu devredeki başka bir olay da, Delhi'de çok nüfuzlu bir derviş olan Sîdî Mevlâ ve bazı eski devlet adamlarının Fîrûz-şâh'a bir suikast hazırlamak teşebbüsünde bulunmaları idi. Bu suikast zamanında önlenmiş ve Sîdî Mevlâ özellikle Erkli Hân'ın verdiği emir ile öldürülebilmişti. Diğer taraftan Fîrûz-şâh'ın Hindli Prenslere karşı giriştiği bazı seferler pek olumlu sonuçlar vermemişti. Onun için önemli olan Moğollardan uzak kalmaktı. Nitekim 691/1291-1292'de Moğol ordusunun bir istila teşebbüsünü başarıyla önlemiş ve Moğollardan birçok esir alınmıştı. Bu sırada Moğollardan İslâm dinini kabul edenlerden büyük bir kısmına Delhi çevresinde yerleşme müsaadesi verildi. Aynı yıl içinde Halacî kuvvetleri Mandor ve Ucceyn'i yağmaladı. Karâ valiliğine tayin edilen Fîrûz-şâh'ın yeğeni Alâeddîn hükümdardan izin almadan Devagiri (Deogir) üzerine bir sefere çıkmıştı. Alâeddîn 695/1296 yılında sekiz bin kişilik süvari kuvvetinin başında Karâ'dan ayrılmış, Vindhyâları geçerek iki aylık zor şartlar altındaki bir yolculuktan sonra Devagir'e ulaşmış ve bu şehri zapt etmişti. Alâeddîn çok büyük ganimetler ele geçirerek ülkesine döndü. Fîrûz-şâh bu zaferden çok memnun oldu. Ancak Alâeddîn, bu sefere izinsiz çıktığı için, amcasının yanına gelmekten korkar görünüyordu. Nihayet Fîrûz-şâh'ı korkusundan Delhi'ye gelmeye cesaret edemediğine inandırdılar. Ayrıca sultanı Karâ'ya gitmesi ve Alâeddîn'e bir şey yapmayacağı hususunda garanti vermesi için kandırdılar. Fîrûz-şâh biraz da zengin ganimetlerden alacağı payı düşünmekte idi, küçük oğlu Ahmed Çap'ın itirazına rağmen Karâ'ya gitti ve orada öldürüldü (17 Ramazan 695/19 Temmuz 1296). Bundan sonra Alâeddîn Muhammed'in sultanlığı ilan edildi.

Öte taraftan Delhi'de ise, o sırada Multan'da bulunan Veliaht Erkli Hân yerine, Fîrûz-şâh'ın küçük oğlu Rükneddîn İbrâhîm tahta çıkarıldı. Bu Alâeddîn

Muhammed'in işine yaradı. Neticede Fîrûz-şâh'ın eşi Melike-i Cihân oğlu Rükneddîn'i yanına alarak Multan'a Erkli Hân'ın yanına gitmek zorunda kaldı. Alâeddîn Muhammed amcasının öldürülmesinden beş ay sonra Delhi'ye gelerek tahta çıktı (3 Ekim 1296). Daha sonra Multan'a gönderdiği bir ordu vasıtasıyla Celâleddîn Fîrûz-şâh'ın ailesinden geri kalanlar ya öldürüldü veya hapsolundu. Alâeddîn Muhammed her şeyden önce kuzeybatı hududunda bulunan ve 706/1306 yılına kadar muhtelif zamanlarda akınlar yapan Moğolların tehdidi ile uğraşmak zorunda idi. Bu Moğol akınları 702/1303 yılında Delhi'ye kadar ulaştı ve büyük bir ordu şehri kuşattı. Bununla beraber Moğollar iki ay sonra kuşatmayı kaldırdılar. Sultan bu sırada eksikliklerini görmüştü, derhal gerekli tedbirleri aldı. Balaban tarafından yaptırılmış olan istihkâmlar onarıldı ve yeni kaleler yapıldı. Daha sonra Moğol akınları devam ettiyse de 1305'te Amroha'da ve 1306'da Râvî yakınlarında mağlup edildiler. Bu mücadeleler sırasında Dîpâlpur eyaleti hudutları Melik Gazî (Tuğluk)'nin idaresine verildi. Melik Gazî'nin her yıl Moğollara karşı yaptığı akınlar sayesinde artık pek tehlike kalmamıştı. Sultan Alâeddîn Muhammed budan sonra güneyde Hind fütühatına başladı 698/1299'de Gucerât, 700/1301'de Ranthambor Kalesi zapt edildi. 1303 Çitor ve 1305'te Mândû ele geçirildi. Sultanın Hindu menşeli memlûku Melik Kâfûr, Devagiri'den Râcâ Râmedevâ'yı mağlup ederek haraca bağladı (1307). Alâeddîn Muhammed Kuzey Hindistan'ın hemen tamamına hâkim olmuştu. Melik Kâfûr 709/1308'de Varangal, 710/1310'da Madura ve Dvârasamudra'yı zapt ederek, sultanlığın hudutlarını güney uçta deniz sahiline kadar genişletti. Böylece Alâeddîn Muhammed zamanında Kuzey ve Merkez Hindistan, Delhi Sultanlığı'na tabi olmuştu.

Sultan Alâeddîn Muhammed hiç tahsil görmediği halde, şahsi kabiliyet ve tecrübeleri ile büyük bir devlet kurmuş, birçok idari ıslahat yapmış ve Hind Müslümanlarına bir refah ve gelişme devresi yaşatmaya muvaffak olmuştu. Halacî hanedanının en göze çarpan şahsiyeti, şüphesiz kendisini ikinci bir İskender (İskender-i Sânî) olarak düşünen, Alâeddîn Muhammed idi. Ayrıca o yeni bir din kurmak hevesine de düştü. Çok zalim hilekâr ve tedbirli bir hükümdardı, hiç kimseye şefkati yoktu. Alâeddîn ruhanî sınıfın devlet işlerine müdahalesini tamamiyle önlemiş, idarede şiddetli bir merkeziyetçi usul takip etmişti. Büyük servet sahiplerini ortadan kaldırmak için birçok araziyi, hatta vakıfları müsadere ederek devlet kontrolu altına almıştı. Haber alma teşkilatını geliştirerek etkili bir hâle getirdi. Memurların gruplar halinde teşkilatlanmalarını önlemek için, sultanlığın müsadesi olmadan evlenmelerini yasakladı, özel mahiyetteki eğlence ve içki meclislerini de durdurdu. Böylece memurlar birbirleri ile çok samimi olamayacak ve devlete zarar verecek münasebetlerde bulunamayacaklardı. Zirai mahsulden toplanan vergiyi

birçok yerlerde % 20'den % 50'ye yükseltti. Hinduların zengin ve toprak sahibi sınıflarına karşı, köylüleri korumak maksadıyla, mali tedbirler tatbik etti. Gıda maddelerinin fiyatlarının yükselmesinden düşük ücretlilerin zarar görmesini önlemek için iktisadi ve idari tedbirler aldı. Bu maksatla fiyatları makul bir ölçüde düşük seviyede tuttu ve bunu bütün saltanatı boyunca devam ettirmeye muvaffak oldu. Delhi gibi kalabalık şehirleri besleyecek mıntıkalarda toprak vergileri aynî olarak alınarak hububat umumi ambarlarda depo edildi. Normal bir ihtiyacın karşılanamadığı tabii bir felaket veya bazı beklenmeyen durumlarda, devletin zahire anbarları bu açığı kapatmaya muktedir oluyorlardı. Tüccarın vurgunculuk yapması şiddetle yasaklanmış, pazarlarda muayyen fiyatlar uygulanmıştı. Netice olarak her şeyde devlet kontrolü en mükemmel ve dürüst bir şekilde işliyordu. Alâeddîn'in aldığı tedbirlerden bütün halk memnundu. Asayiş temin edilmiş ve yaşama şartları kolaylaşmıştı. Sultan Alâeddîn bir hastalık neticesi 716/1316 yılında öldü. Onun idaresi halk üzerinde çok iyi bir etki göstermişti. Bu sebeple başlangıçta amcasını öldürmekle işlediği hata unutulmuş görünüyor. Ölümünden sonra halk onu şükran ve sevgi ile hatırlamıştı.

Alâeddîn Muhammed'in ölümü üzerine, Melik Kâfûr veliaht Hızır Hân'ı bertaraf ederek yerine henüz 5-6 yaşlarındaki Şıhâbeddîn Ömer'i tahta çıkardı. Sonra Alâeddîn'in üçüncü oğlu Mübârek Hân'ı da kör etmeye teşebbüs etti. Ancak Mübarek Hân, Melik Kâfûr'un gönderdiği adamları onu öldürmek için kandırmaya muvaffak oldu. Böylece Melik Kâfûr öldürüldü. Mübârek Hân önce naip olarak hüküm sürdü, 1 Nisan 1316'da küçük kardeşini hapse attırarak "Kutbeddîn" lakabı ile tahta çıktı. Yeni hükümdar babasının şiddetli kanunları yürürlükten kaldırmakla geçici bir şöhret kazandı. Ayrıca Gucerât ve 1318'de Devagiri'deki isyanları bastırarak bir kuvvet gösterisi yaptı. Son seferinden dönüşünde üç kardeşini, yani Hızır Hân, Şâdî Hân ve Şıhâbeddîn Ömer'i öldürerek şiddete başvurmaya başladı. Bazı yüksek derecedeki memurlarda aynı akıbete uğradılar. Bu hareketleri ve sefahata düşkünlüğü halkın sevgisini nefrete dönüştürdü. Nihayet o aşağı tabakadan bir Hindu dönmesi ve kölesi, aynı zamanda gözdesi olan Husrev Hân tarafından öldürüldü (Nisan 1320).

Husrev Hân Hinduluğun yeniden üstünlük kazanması için teşebbüse geçti. Onun bu yöndeki çalışmalarına, Pencâb'da hudut bölgeleri kumandanı olan Gazî Melik uzun süre tahammül edemedi ve oğlu Fahreddîn Cavna'nın da teşviki ile İslâm dininin üstünlüğünü yeniden sağlamak üzere Delhi'ye yürüdü. Delhi varoşlarında yapılan savaşta zaferi kazanan Gazî Melik Tuğluk olmuştu. Husrev Hân yakalanarak idam edildi. Gazî Melik de Delhi Sultanlığı tahtına çıktı (6 Eylül 1320). Bu suretle Delhi Sultanlığı'nda Tuğlukîler devri başlamış oldu.

Halacîlerin başka bir kolu ise 937-839/1436-1531 yılları arasında Mâlvâ'da hüküm sürmüştür. (Bk. Mâlvâ Halacî Sultanları).

11.1.3. Tuğluklular

Gazî Melik Tuğluk "Gıyâseddîn" lakabı ile tahta oturdu. Onun babası Türk, annesi ise Hindli idi. Tuğluk ele geçirdiği Delhi içinde bir haftada düzeni iade etti, hırsızlara karşı şiddetli tedbirler aldı ve "Tuğluk-âbâd" adı ile yeni bir başkent kurdu. O ziraati teşvik etti ve ziraatçileri koruyucu tedbirler koydu. Bu devrede Dekken (Deccan)'deki Varangal hâkimi isyan etti. Tuğluk, "Ulug Hân" unvanını almış olan oğlu Cavna Hân'ı Dekken'e gönderdi. Fakat bu sefer başarısızlık ile neticelendi. Cavna Han babasının öldüğü şayiası üzerine Delhi'ye dönmüştü. O 723/1323'te bir kere daha Dekken'e gönderildi. Bidâr'ı zapt ettikten sonra Varangal'a ilerleyerek, burayı da feth etti. Bundan sonra Varangal, Sultânpur olarak isimlendirildi. Cavna Hân son olarak Telingâna'yı ele geçirdi. Böylece burası ilk defa doğrudan doğruya Müslüman idaresi altına girmiş oluyordu. Öte taraftan Bengal hâlâ Balaban'ın torunlarının idaresinde idi. Bölgenin hükümdarı Fîrûz-şâh on altı yıllık bir saltanattan sonra 718/1318 yılında ölmüş, geride kalan beş oğlu arasında saltanat mücadelesi başlamıştı. Bunlardan Nâsıreddîn yardım için Tuğluk'a başvurdu. Tuğluk'un Bengal'e müdahale etmesi için bu bulunmaz bir fırsattı, bu sebeple harekete geçti. Nâsıreddîn de onunla birleşti ve bir birliğin başında Lahnâvati'ye gönderildi. Neticede bütün muhalifler mağlup ve kardeşlerden Gıyâseddîn Bahadur da esir edildi. Nâsreddîn ise vassal bir hükümdar olarak Batı Bengal tahtına çıkarıldı. On üç yıldan beri Bahadur'un hâkimiyetinde bağımsız olan Doğu Bengal ise İlhak ve Delhi Sultanlığı'na bağlı bir eyalet olarak idare edildi. Daha sonra Tuğluk Delhi'ye döndü (725/1325). Fakat oğlu Cavna Hân'ın tertiplediği karşılama töreni sırasında içinde bulunduğu, muvakkat olarak yapılmış, köşkün çökmesi sonucu öldü. Tuğluk'un ölümünden en çok sorumlu tutulan kimse oğlu olmuştu. Nitekim İbn Battuta bu olayı ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Ancak devrin tarihçilerinin olayı normal bir kaza gibi göstermeleri, Cavna Hân'ın kesin olarak suçlanmasını önlemektedir.

Babasının ölümünden sonra Cavna Hân, "Muhammed Şâh" lakabı ile tahta oturdu. Muhammed b. Tuğluk karışık ve tezatlar ile dolu bir hükümdardı. Aldığı bazı idari ve birçok askerî tedbirler çok yüksek kabiliyetlere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim çok anlayışlı, kavrayışlı ve bilgili, güzel söz söylemek ve yazmak yeteneğine sahipti, ancak çok parlak görünen tedbirlerinin pek çoğunda başarısızlığa uğramıştır. Bazen en ufak bir şüphe üzerine birçok kişinin canına kıymıştı. Sonsuz bir gurur ve ihtiras sahibiydi. Fakat bir şikâyet sebebiyle kadının çağrısı üzerine tek başına bir suçlu gibi mahkemeye gitmek gibi alçak gönüllülük de göstermiştir.

Güneyde yapılan yeni fetihler sebebiyle Muhammed b. Tuğluk orada yeni bir saltanat merkezinin yapılması gerektiğine ikna edilmişti. O Devagîr'i seçerek yeniden inşa ettirdi (727/1327) ve adını "Devletâbâd" koyarak kendisine başkent yaptı. Hükümet memurları ,bilginler ve halktan birçok kişi oraya yerleşti. Ancak bu gönüllü göçün sonuçları Sultanı memnun etmemiş olacak ki, iki yıl sonra halkı mecburi göçe zorladı. Sultanın bu hareketi ona karşı sonsuz düşmanlıkların doğmasına sebep oldu. Uhammed b. Tuğluk 729/1329'da Ganj bölgesindeki Doâb halkının zirai vergilerini artırdı. Bu halkı kızdırmış ve arazilerini terk ederek hırsızlığa başlamışlardı. Sultanın onlara karşı bir birlik göndermesi bu münbit eyalette ziraatin yeniden canlandırılmasını daha da güçleştirmiş ve Delhi'ye kadar olan arazide kıtlık meydana gelmesine sebep olmuştu. Sultan Muhammed 731-732/1330-1332'de bakır ve bronz paralar tedavüle çıkararak bunların gümüş ve altın paralara eşdeğer sayılmasını emretti. Fakat neticede devlet hazinesi yığınlarla sahte parayı gümüş ile değiştirmek zorunda kaldı. Bu da devletin mali gücünün sarsılmasına sebep oldu. Muhammed bundan sonra isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nitekim 735/1334-1335'te Ma'ber valisi Seyyid Celâleddîn Madura'da istiklalini ilan etti. Sultan bu âsi üzerine yürüdü ise de, Varangal'a ulaştığı zaman ordusunda kolera salgını çıktı. Sultanın kendisi de hastalanınca seferden vazgeçildi. Bu suretle Ma'ber, Tuğlukîlerin idaresinden çıkmış oldu. Muhammed b. Tuğluk boşalan hazineyi yeniden doldurmak için tehlikeli bir usul yarattı. Buna göre, büyük arazilerin gelirlerini pazarlıkla mültezime vermeye başladı. Bu işlerde tecrübesiz kişiler ödemeye muktedir olamayacakları hayalî miktarlar teklif ve bu vaadde bulundukları paraları ödeyemeyince de başlarına gelecekleri düşünerek isyan ettiler. Neticede Delhi çevresinde iklim şartlarının da kötü gitmesi sebebiyle kıtlık baş gösterdi (736/1335-1336). Sultanın buna karşı aldığı tedbirler yerinde idi. Yakınları ve Delhi halkının büyük kısmı ile münbit Oudh (Avadh) eyaletine gitti. Burada Ganj'ın sol kıyısında Svargadvâra (Cennetin Kapısı) adlı bir şehir kurdu. Buraya yerleştirdiği halkı, Oudh valisi Aynülmülk'ün yardımı ile besledi. Muhammed b. Tuğluk bundan sonra dağlık Kangrâ bölgesini idaresi altına almak istedi. Bu maksatla da yüz bin süvari ve yayadan oluşan büyük bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Kangra'nın zaptından sonra ordu dağların ötesine yürüdü ve oldukça başarı kazandı. Ancak dönüşte, iklim şartları ve mahalli halkın düşmanlığı ordunun tamamının yok olmasına sebep oldu. Behrâm Hân'ın 739/1338'de ölümü ile doğu Bengal eyaleti istiklalini ilan etti. Alî Şâh Kar adındaki bir kumandanın 740/1339'da başlattığı

isyan bastırıldı. Daha sonra Aynülmülk de ayaklandı. Sultan bütün güçlüklere rağmen onu mağlup etmeye muvaffak oldu, fakat öldürmeyerek hapse mahkûm etti. Aynülmülk sonra af dileyerek tekrar Oudh valiliğine iade edildi. Ertesi yıl, yani 741/1340'da Multan valisi Melik Şâdû Lodî isyan etti, ancak Sultan'dan korkarak Afganistan'a kaçtı. Sultan Muhammed b. Tuğluk Müslümanlar arasında kaybettiği saygı ve sevgiyi yeniden kazanmak için 741/1340 yılında Mısır'daki Abbâsî halifesi II. el-Hâkim'e elçi göndermiş, onun adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştı. Buna rağmen isyanlar durmuyordu. Nitekim 743/1343'te Pencâb bölgesindeki Surâm, Sâmânâ, Kaythal ve Guhrâm topraklarında isyanlar çıktı. Diğer taraftan Muhammed b. Tuğluk, "Emîran-ı Sada" denilen ve kırlık bölgelerde düzeni koruyan birlik kumandanlarının hoşnutsuzluğa sebep olduklarını düşünerek Azîz Hammâr adında bir memurunu bu bölgeye göndermişti. Azîz Hammâr'ın "Emîrân-ı Sada"dan seksen dokuz kişiyi öldürmesi, Gucerât ve Dekken'de isyanlara sebep oldu. Neticede Azîz Hammar isyancılar tarafından öldürüldü. İsyancılar üzerine Devletâbâd'daki "Emîrân-ı Sada"lar gönderildi, fakat bunlar da ayaklanarak adı geçen şehri ele geçirdiler. Ayrıca asiler "İsmâil Muh" adındaki birisini "Nâsıreddîn Şâh" lakabı ile Dekken sultanı ilan ettiler. Muhammed b. Tuğluk Devletâbâd üzerine yürüdü, şehri zapt ve asileri iç kalede muhasara etti. Fakat Tağî adlı bir Türk'ün Gucerât'ta ayaklanması üzerine muhasarayı kaldırarak o bölgeye gitmek zorunda kaldı. Öte taraftan İsmâil Muh'un yerini Hasan adında başka bir "Emîr-i Sada" almıştı. Tağî Sind bölgesindeki Thatthâ'ya kaçtı, oradaki mahalli hükümdarlar da isyana iştirak ettiler. Muhammed b. Tuğluk ordusunu takviye ettikten sonra Sind'e yürüdü ve Thatthâ yakınında hastalanarak öldü (Mart 1351).

Muhammed b. Tuğluk'un ölümünden sonra, başsız ve güç durumda kalan ordunun büyükleri ve devlet adamlarının ısrarıyla bu sırada ordugâhta bulunan sultanın yeğeni Fîrûz-şâh, mesuliyet almak istememesine rağmen, saltanat tahtına oturtuldu (Mart 1351). Bu sefere çıkılırken Delhi'de işleri idare etmek üzere bırakılan Hâce Cihân ise, Muhammed b. Tuğluk'un gayrimeşru oğlu olduğu iddia edilen küçük yaştaki bir çocuğu tahta çıkarmıştı. Ancak Hâce Cihân'ın ümitleri çabuk söndü, kendisiyle beraber olan bazı kumandanlar Fîrûz-şâh ile birleşmişlerdi. Bunlardan birisi de Melik Makbûl idi. Vezir tayin edilen bu şahıs "Hân Cihân Makbûl" lakabı ile lakaplanmıştı. Neticede etraftan pek destek bulamayan Hâce Cihân da Fîrûz-şâh'a itaat yolunu seçti. Önce gayet iyi karşılandı ise de, Fîrûz-şâh, adamlarının ısrarı karşısında, onu Delhi'den uzaklaştırmak zorunda kaldı. Hâce

Cihân adı geçen şehirden ayrıldıktan sonra yolda öldürüldü. Fîrûz-şâh tahta geçişinden beş ay sonra Delhi'ye girdi. O askerî bakımdan hiç de kudretli bir şahsiyete sahip değildi, buna rağmen imparatorluğu kuvvetlendirmek bakımından bir seri seferler tertipledi. Bunlardan birincisi Bengal'e idi. Bu bölgenin hâkimi İlyas 745/1345'te Batı Bengal'de istiklalini ilan etmiş sonra da Doğu Bengal'i toprakları içine katmış (752/1352) ve Tirhut'u istila etmişti. Fîrûz-şâh 754-755/1353-1354'te İlyas'ın üzerine yürüdü. İlyas, İkdalâ Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Fîrûz-şâh da bu seferden bir netice elde edemeden Delhi'ye döndü. Ancak aradan beş yıl geçtikten sonra Bengal'e ikinci bir sefer yapıldı. Fîrûz-şâh 760/1359'da Bengal'i istila etti. Bu sırada Bengal hükümdarı olan İskender Şâh, babası İlyas gibi İkdalâ'ya çekilmişti. Neticede İskender bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu. Bu anlaşmaya göre, yıllık vergi olarak kırk fil veriyor ve sultana tabi oluyordu. Fîrûz-şâh Bengal dönüşünde Cavnpur'dan Orissa üzerine yürüyerek burayı işgal etti. Orassa racası da barış istedi ve yıllık yirmi fil vermek üzere vergiye bağlandı. Fîrûz-şâh ve ordusu geri dönüşte yollarını kaybettiler ve büyük güçlüklerle Delhi'ye dönebildiler. 1361'de Nagarkot'a bir sefer yapıldı. Bir süre sonra Fîrûz-şâh doksan bin süvâri, dört yüz seksen fil, büyük sayıda piyade ve gönüllülerden oluşan bir ordu ile Thatthâ üzerine bir sefer tertipledi (767-768/1366-1367). Ayrıca İndus Nehri üzerinde de büyük bir filo meydana getirilmişti. Sind Câmları'nın hükümdarı Câm Mâlî ve yeğeni Bâbaniya da bu tehlike karşısında büyük bir ordu toplamışlardı. Ancak Fîrûz-şâh'ın ordusu açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle kuvvetinden çok şey kaybetmişti. Buna rağmen ilk büyük karşılaşmada Hind kuvvetleri müstahkem mevkilere çekilmek zorunda kaldılar. Fîrûz-şâh da ordusunu yeniden düzenlemek için Gucerât'a çekilmek istedi. Bu sırada Hindli kılavuzların ihaneti yüzünden çok büyük kayıplar vererek Gucerât'a ulaşabildi. Fîrûz-şâh 1363 yılının yağmur mevsimini ordusunu düzenlemekle geçirdi, daha sonra âniden Thatthâ üzerine yürüdü, fakat kesin mücadeleye girmeden yeni takviye kuvvetleri aldı. Bu durumu öğrenen Câm Mâlî ve yeğeni onunla anlaşmayı ve teslim olmayı tercih ettiler. Ayrıca yıllık haraç olarak 400.000 tenge vereceklerdi. Bütün devlet işlerini yürüten sadık vezir Hân Cihân Makbûl 774/1372-1373'te öldü. Yerine geçen oğlu da babasının lakabını, yani "Hân Cihân"ı almıştı. Fîrûz-şâh bir süre sonra büyük oğlu Feth Hân'ı kaybetti (776/1374). Daha sonra 1377'de Etâvâ ve 1380'de Katehâr'a seferler düzenledi. Oğlunun ölümü Fîrûz-şâhı çok sarsmıştı. Ayrıca ihtiyarlığı sebebiyle artık hareketlerini kontrol edemiyor ve devletin yükünü taşıyamıyordu. Netice olarak bütün kuvvet ve kudret Hân Cihân'ın elinde toplandı. Onun sorumsuzca hareketleri, gurur ve azameti kendisine karşı bir muhalefet oluşturmuştu. Hân Cihân, Şehzâde Muhammed'in ve muhaliflerin

kendi aleyhine bir suikast hazırladıklarına Fîrûz-şâh'ı inandırdı. Fakat Hân Cihân düşündüklerini tatbik edemedi ve neticede Şehzâde Muhammed babasını iknada daha üstün geldi ve Hân Cihân Delhi'yi terk etmek zorunda kaldı (1387). Fîrûz-şâh seksen üç yaşında iken Ramazan 790/Eylül 1388'de öldü. Onun zamanında Delhi Sultanlığı eski büyüklüğünü kaybetmiş ve nüfuz sahası daralmıştı. O ülkesini genişletmek için büyük seferlere girişmektense, daha çok devletin iç işleri ile uğraşmayı tercih etmişti.

Sultan Fîrûz-şâh orta kabiliyette bir adamdı, görüşlerinde muvazenesiz ve kararsızdı. Askerî kabiliyetten yoksun olduğu giriştiği seferlerin başarısız sonuçlarından anlaşılabilir. Fîrûz-şâh hareketlerinde daima din âlimleri ve dinî reislere danışırdı. Vergilerin koyup kaldırmakta şeriat hükümlerine riayet etmekteydi. Dinî müesseseler ve vakıflara çok hürmetkârdı. Bu sebeple Müslümanlar arasında büyük bir şöhret kazanmıştı. Halkına karşı merhametli ve şefkatli idi. İşkence ve hafiyeliği kaldırmış birçok hayır müessesesi kurmuştu. Devlet idaresinde yaptığı düzenlemeler mali ve iktisadi sahalarda büyük bir gelişme getirmiş, gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim bütün halkın refah ve saadetine hizmet etmişti. Fîrûz-şâh şer'î mahiyeti olmayan birçok örfî vergiyi (29 adet) kaldırdı. İktâ sistemini yeniden düzenledi, bu sayede askerî iktâ sistemi onun devrinde yeniden önem kazandı. Fîrûz-şâh sulama işlerine de önem vermiş, bu maksatla birçok su kanalları ve kuyuları açtırmıştı. Bunun neticesinde zirai verim artmış ve halkın hayat seviyesi yükselmişti. Fîrûz-şâh bütün halka gösterdiği şefkat ve adalet bakımından ortaçağ İslâm tarihinde örnek hükümdarlardan biridir. O Kahire'de bulunan Abbâsî halifesinden tasdik alan son Delhi hükümdarı idi.

Daha sonra rakip şehzadeler ve asiller arasındaki mücadele, Fîrûz-şâh'ın yaptığı bütün iyi şeylerin tahrip olmasına ve Delhi Sultanlığı'nın perişan bir hale düşmesine sebep olmuştu. Fîrûz-şâh'tan sonra tahta torunu Gıyâseddîn Tuğluk çıktı. Bu tarihten Timur'un Hindistan'a akınına kadar (1398) geçen süre içinde tahtın altı kere el değiştirmesi, sultanlığın düştüğü durumu göstermektedir. Neticede önce torunu Pîr Muhammed, sonra da Timur'un kendisi Muharrem 801/Eylül 1398'de İndus'u geçerek Hindistan'a girdi. Bu sırada Delhi sultanı olan Mahmûd eldeki yetersiz kuvvetlerle mukavemete çalıştı ise de, Delhi önündeki savaşta kesin bir yenilgiye uğrayarak şehirden kaçtı. Timur Delhi'yi ele geçirerek yağmaladı. O bu şehirden başka, yolu üzerindeki bütün topraklardan büyük ganimet ele geçirdi ve 1399'da Türkistan'a döndü. Timur gittikten sonra, Mahmûd yeniden hükümdar unvanını aldı. Fakat önce Mallû, sonra da Devlet Hân Lodî'nin elinde bir kukla hükümdar olarak kaldı. Neticede Mahmûd'un 1413 yılında ölmesi ile Tuğluk hanedanı son buldu.

İdarî Teşkilat:

Sultanlığın idari teşkilatı genelde Türk-İslâm devletleri teşkilatına dayanmaktadır. Balaban sülalesi kırmızı çetr, Halacîler ise beyaz çetr kullanmaktaydılar. Saray teşkilatının başında "vekil-i dâr" bulunmaktaydı. Ondan sonra "emîr hâcib" veya "bâr beg" denilen saray görevlisi gelmektedir. Bâr beg idaresinde "hâcibler" görev yapmaktaydı. Sarayın ve hükümdarın hayvanlarının bulunduğu ahırlara "pâygâh" ve "fil-hâne" denilmekteydi. Balaban devrinde "emîr-i şikârlık" büyük önem kazanmıştı. Gulâmlar da saray halkının bir parçası idiler. Gûrlular devrinden itibaren Türk gulâmlar Hindistan'da başarı kazandılar. Delhi Sultanlığı'nın ilk devrinde Türk gulâmlar iyi bir şekilde eğitilmekte idiler. Önceleri küçük memuriyetlerde çalışmaya başlayan gulâmlar en yüksek görevlere kadar yükselebilmekte idiler. Ancak bunlar zamanda kuvvet ve kudret kazanarak devlet için bir tehlike teşkil ediyorlardı. Nitekim bunu önlemek için Fîrûz-şâh devrinde harp esirleri de gulâm sistemine dahil edildiler. Ayrıca Habeşî gulâmların da Hindistan'da kullanıldığını görüyoruz.

Merkez teşkilatı "vezir"in idaresinde görev yapmaktaydı. Vezirin başkanlığındaki Dîvân-ı vezâret; Dîvân-ı inşâ, Dîvân-ı istifa-yı memâlik, Dîvân-ı işrâf-ı memâlik ve Dîvân-ı arz gibi ikinci derecedeki divanlardan oluşmaktadır. Yine bu divanların sırayla başkanları; Debîr-i has, Müstevfî-i memâlik, Müşrif-i memâlik ve 'Arız-ı memâlik isimlerini taşımaktaydılar. Dîvân-ı Berîd'in başkanı ise, Berîd-i memâlik idi. Balaban zamanında muntazam bir "berîd", yani resmî istihbarat teşkilatı kurulmuştu. Bazı hükümdarların da bu teşkilattan hoşlanmadıkları anlaşılıyor. Dinî işler "Sadr el-sudur" denilen görevlinin idaresinde idi. Bu şahıs aynı zamanda sultanlık baş kadısı, yani "Kadı-yı memâlik" görevini de yapmaktaydı.

Delhi Sultanlığı süvari kuvvetlerinin önemli rol oynadığı seçkin ve düzenli bir orduya sahipti. Askerler önce iktâlardan yararlanmakta idiler, daha sonra maaş almaya başladılar. Bu sistemde ordu mensupları silah ve atlarını kendileri temin etmekteydiler. Kudretli hükümdarlar zamanında orduda sahtekârlıkları önlemek için çok sıkı yıllık teftişler yapılmaktaydı. Bu teftişler sırasında her asker gerçekten savaşa yarar at ve silah bulundurmak zorundaydı. Orduda fillerin de önemli bir yeri vardı. Fillerin üzerinde okçular bulunur, ayrıca bunlardan düşman saflarını yarmak ve maneviyatlarını bozmak için istifade edilirdi. Dekken fethedilinceye kadar başlıca fil kaynağı Bengal idi. Orduda kullanılan atlar önceleri Horasan ve Türkistan'dan getirtilmekteydi. Moğolların buralara hâkim olması ile çeşitli bölgelerde yerli atların yetiştirilmesine önem verilmiştir. Ordunun piyade sınıfının çoğu Hindulardan toplanıyordu. Hassa askerleri dışında, genellikle piyadeler geçici olarak orduya alınmaktaydılar. Ordu onlu sistem üzerine teşkilatlanmıştı.

Öte taraftan adalet, belediye (hisbe) ve zabıta ile ilgili işler devrin Müslüman-Türk dünyasındaki teşkilatlarla aynı idi. Şehirdeki zabıta teşkilatının reisine "Kutvâl" denilmekteydi.

Kültür ve İmâr faaliyetleri:

Delhi Sultanları kültür ve sanatın gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuşlar, birçok şair, yazar ve sanatkârları himaye etmişlerdi. Kutbeddîn Aybeg'in Bahâeddîn Ûşî ve Hamîdeddîn adlı şair ve münşileri vardı. Balaban devri de ilim ve sanat bakımından dikkat çekicidir. Onun devrinde Ferideddîn Mes'ûd, Sadreddîn b. Bahâeddîn Zekeriyâ, Bedreddîn Gaznevî gibi şeyhler, Hamîdeddîn, Bedreddîn Dımaşkî, Hüsâmeddîn gibi tıp bilginleri yetişmişti. Emîr Husrev-ı Dihlevî (1253-1325) eserlerini Farsça yazmış bir Türk'tür ve Delhi sultanlarının himayesini görmüştür. Husrev-i Dihlevî, Hindistan'da Farsça yazmış şairlerin en büyüğüdür. Şâirliğinin yanı sıra, tarihi eserleri Hindistan tarihi ve teşkilat bakımından da değerlidir. Yine Delhi sarayında göze çarpan şairlerden birisi Husrev'in yakın arkadaşı Necmeddîn Hasan Sencerî (veya Secezî) idi. Bu iki şairin yakın dostu tarihçi Ziyâeddîn Berenî 1357 yılına kadar Delhi hükümdarlarının tarihini anlatan *Tarih-i Fîrûz-şâh* adlı eserin müellifidir. Delhi sultanları devrinin ünlü sufîleri arasında Türk asıllı Nizâmeddîn Evliyâ (öl. 1325) ve Şeyh Nûreddîn Türk'ü sayabiliriz. Muhammed b. Tuğluk'un sarayında ise "Bedr-i Çâç" adlı şair yaşamıştı. Bu şairin kasideleri bazı tarihî bilgileri de ihtiva etmektedir. Meşhur seyyâh İbn Battuta da 1334-42 yılları arasında Muhammed b. Tuğluk'un sarayında yaşamıştı. Fîrûz-şâh Tuğluk da ilim ve sanat işlerine büyük ilgi göstermekte idi. Tarihçilerden Berenî'nin yanı sıra Şems-i Sirâc 'Afîf de onun himayesi altında idi.

Delhi sultanları birçok imar faaliyetlerinde bulundular ve bugün bile varlıklarını koruyan abidevi eserler yaptılar. Ayrıca birçok yeni şehirler inşa ettiler. Onların yaptırdıkları eserlerin çoğu Delhi şehrindedir. Kutbeddîn Aybeg "Kutb Minâr" ismi ile meşhur muhteşem minareyi yaptırmaya başlamış, ancak 79 metre yükseklikteki bu minare Şemseddîn İl-tutmuş tarafından tamamlattırılmıştı. Aybeg, Cayna Mabedleri enkazını kullanarak "Kutvet el-İslâm" isimli camii yaptırdı. Bu camiin yanında bulunan İl-tutmuş'ın zengin tezyinatlı türbesi kızı Raziyye Sultan tarafından yaptırıldı. Balaban'ın türbesi de mimari bakımından zikre değer bir yapıdır. Alâeddîn Halacî ise Kutvet el-İslâm Camii'ne "Alâ'î Dervâze" adı verilen güzel bir kapı ilave ettirmişti (1311). Bu devirde Hindistan'daki Müslüman mimarisi Selçuklu teknik ve üslûbunun etkisi altında kalmıştı. O aynı zamanda "Kutb Minâr"ın benzeri ikinci bir minare yaptırmaya başlamışsa da bu gerçekleşmemiştir. Alâeddîn in türbesi ve

medresesi de "Kutvet el-İslâm" camiine bitişiktir. Tuğluklulardan Fîrûz-şâh, Alâeddîn tarafından yaptırılmış olan "Havz-ı 'Alâ'î"nin kenarında kubbeli, muhteşem bir türbeye gömülmüştür. Fîrûz-şâh'ın kendisi de büyük imar faaliyetlerinde bulunmuştu. O eski abidelerin tamir ve ihyasına büyük alaka göstermişti. Bunlardan en meşhuru Delhi'deki "Kutb Minâr"dır. Aynı zamanda Hisâr ve Cavnpur gibi birçok meşhur şehir kurmuş ve tamir ettirmişti. Ayrıca Fîrûz-âbâd adıyla Delhi'de yeni bir başkent inşa ettirdi. Bu şehrin güneyinde "Havz-ı Hass" denilen büyük havuzun kenarında bir büyük medrese yaptırdı. İnşâ ettirdiği sayısız şehirlere ilave olarak; kırk cami, otuz saray ve halkın yararlanabileceği birçok binalar (söz gelişi: hastahane, su deposu, hamam, köprü), medreseler yaptırmış, bağlar ve bahçeler kurdurmuştu.

Kutbeddîn Aybeg, Delhi dışında, Ecmir'de bir cami yaptırmıştı. İl-tutmış ise Badâ'ûn'da "Havz-ı Şemsî" adıyla anılan bir havuz ve Hindistan'ın en büyük camilerinden "Câmii Mescid"i, Nagavr (Nâgar)'da ise çok güzel bir "dervâze" (tâk) ve Bayâna'da bir cami inşa ettirmişti. Balaban ise Kayl'da bir minâr yaptırdı. Halacîlerden Alâeddîn, Gamberî Nehri üzerinde Çitor'da bir köprü, Kutbeddîn Mübârek ise Bayânâ'da bir mescit inşa ettirmişti. Muhammed b. Tuğluk ise Cavnpur, Fethâbâd ve Hisar şehirlerinde birçok binalar, Mahmûd Şâh ise İriç'te bir "Ulu Cami" yaptırmıştı.

Bibliyografya:

Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi,* I, Ankara 1946.

Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties,* Edinburg 1967; Trk. trc. *İslâm Devletleri Tarihi,* çvr. E. Merçil-M. İşpirli, İstanbul 1980.

Davies C. C., "Raziye", *İA.*

Haig, T. W. (ed.), *The Cambridge History of India III, Turks and Afgans,* 1928.

_____, "Halacî", *İA.*

_____, "Gıyâsüddin Tuğluk", *İA.*

_____, "Tugluk", *İA.*

Haqqı, S. A. H., *The Turkish Impact on India The First Phase, 1206-1414;* çvr. Y. T. Kurat, *"Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem: 1206-1414,* Ankara 1984.

Hardy, P., "Dihli Sultanate", *EI²*.

H. C. Fanshawe, "Dehli", *İA.*

J. Burton-page, "Dihli", *EI²*.

_____, "Dihli Sultanate Art", *EI²*.

Köprülü, M. F., "Alâeddin Halac", *İA.*

_____, "Aybeg", *İA.*

_____, "Balaban", *İA.*

_____, "Fîrûz-şâh Halacî", *İA.*

_____, "Fîrûz-şâh Tugluk", *İA.*

Merçil, E., "Emir Husrev-i Dihlevi", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XVI/1-2, Ankara 1977-8, s. 185-193.

Qureshi, I. H., "Müslim India Befora The Mughals", *The Cambridge History of Islam,* II, London 1970, s. 3-34.; Trk. trc. "Moğollardan Önceki Müslüman Hindistan" *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* II, İstanbul 1989, s. 270-298.

Riazul İslâm, Fîrüz Shah Tugluk, *EI²*.

R. C. Majumdar, H. C. Raychaudhuri and Kalikinkar Datta, *An Advanced History of India,* London 1948.

_____, *The Delhi Sultanate,* Bharatiya Vidya Bhavan Bombay 1960.

Taneri, A., *Celâlü'ddîn Hârizmşâh ve Zamanı,* Ankara 1977.

Üçok, B., *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar,* Ankara 1965.

Kortel, S.H., "Delhi Türk Sultanı Alaeddîn Muhammed-şâh Halacî'nin Hindistan'daki Seferleri", *Belleten,* Sayı: 235, Ankara 1999, s. 747-778.

_____, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilât (1206-1414),* TTKY, Ankara 2006.

_____, "Muizzî Meliklerinden Nâsıreddîn Kubaca", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan,* İstanbul 2013, s. 167-182.

11.1.4. Âdil-şâhlar

Hindistan'ın güneybatısında Bîcapûr bölgesinde hüküm süren bir Türk hanedanıdır. Hanedanın kurucusu Yûsuf Âdil Han, Behmenî Devleti (748-939/1347-1527)'nin meşhur veziri Mahmûd Gavân'ın hizmetinde bir gulâm idi. Yûsuf'un zamanla Behmenî sarayında rütbesi yükselmiş ve Devlet-âbâd valiliğine tayin edilmişti. O Behmenî hanedanının çöküş yıllarında damgası olan entrikalar ve mücadelelerde faal bir rol oynadı ve daha sonra Bîcapûr valisi oldu. Behmenî Devleti'nin sona ermesinden sonra ortaya çıkan mahalli beş hanedandan (Berid-şâhîler, İmâd-şâhîler, Nizâm-şâhîler, Golkanda Kutb-şâhîleri) biri de Âdil-şâhlar idi. Yûsuf 895/1489-1490'da adına hutbe okutarak Bîcapûr'da bağımsızlığını ilan etti. Bir rivayete göre; Yûsuf Âdil, Osmanlı sultanı II. Murad'ın oğlu idi ve ağabeyi II. Mehmed tahta çıktığı zaman öldürülmemesi için annesi tarafından kaçırılmıştı. Bunun hanedan yüceltmek için çağdaş tarihçiler tarafından sonradan ortaya atılan bir efsane olduğu ve bu hususta bir delil bulunmadığı ileri sürülmektedir.

Yûsuf Âdil Han devletini kurmakla beraber öteki dört hanedanın da mevcutiyeti Hindistan'ın bu bölgesinde yeni meselelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu beş hanedan birbirini kıskanmakta ve içlerinden birinin büyüyüp genişlemesini hoş karşılamamaktadır. Nitekim bir hanedan kuvvetlendiği zaman ötekiler bu devlete karşı ittifaklar meydana getirerek karşı koymakta, o hanedanın gücü azaldığı zaman ortaya yeni ittifaklar çıkmaktaydı. Yusuf Âdil-şâh da böyle durumlarla karşılaştı. Önce Behmenîler hanedanını idaresi altına alan Kasım Berîd, Gülberge şehri civarında Yûsuf'a hücum etti. Fakat Kasım'ın müttefiki Nizam-şâhlardan Ahmed bu harekâta iştirak etmemiş ve o Yûsuf karşısında mağlup olmuştu. Daha sonra Yûsuf'un bazı olaylarda Kasım Berid (öl 1504)'e yardımcı kuvvetler gönderidğini görüyoruz. Yûsuf Âdil (1504/1505) yılında Gülberge şehrini kendi toprakları içine kattı. O artık kendini yeterli derecede kuvvetli hissettiği için aynı yıl Âdil-şâhlar Devleti'nde resmen Şiî mezhebini kabul etti. Böylece o Hindistan'da Şiî mezhebini resmen kabul eden ilk Müslüman hükümdar oluyordu. Onun bu davranışı kendi ülkesindeki Sünnîlerin tepkisine yol açmış, ayrıca Kasım'ın yerine geçen oğlu Emîr Berid, Yûsuf'a karşı öteki devletler ile bir ittifak meydana getirmişti. Yûsuf bu müttefiklere karşı koyamayarak önce İmâd-şâhlardan Alâeddîn'in yanına, sonra da Hândeş'e kaçtı. Buna rağmen mücadeleden vazgeçmeyen Yûsuf, Alâeddîn'in yardımıyla Emîr Berid'i mağlup ederek Bîcapûr'u geri aldı. Yûsuf Âdil Han 916/1510 yılında öldü ve yerine on üç yaşındaki oğlu İsmâil geçti.

Yûsuf Âdil ölümden önce Dekkenli biri olan Kemâl Han'ı ona naip tayin etmişti. Kemâl Han Âdil-şâhlar Devleti'nde Sünniliği yeniden devletin resmî mezhebi olarak kabul etti. Bu sırada Portekizliler Goa limanını aldılar. Âdil-şâhlar 20 mayıs 1510'da buraya tekrar sahip oldularsa da, Kasım ayında

Portekizliler bu limanı ele geçirerek orada tutundular. Yûsuf Âdil'in ölümüyle Viceyanagar Hinduları da Âdil-şâhların topraklarından bazı yerleri ele geçirmişlerdi. Kemâl Han ise İsmâil'i öldürerek yerine hükümdar olmak istemekteydi. Ancak o gayesini gerçekleştiremeden İsmâil'in annesi tarafından öldürüldü. Kemâl Han'ın yerine Husrev Türk Lârî "Esed Han" unvanıyla vezir oldu. İsmâil 1514'te ülkesine saldıran Emîr Berid ve müttefiklerini Bîcapûr şehri yakınında mağlup etti. Bu olaydan sonra Şâh İsmâil Safevi Hindistan'ın birkaç hükümdarına elçiler göndermişti. Bunlardan Bidar'a gönderilen elçi orada hapsolunmuş ve Âdil-şâhların aracılığıyla serbest bırakılmıştı. İsmâil Safevî'nin bu olay sebebiyle yazdığı mektupta "Şâh" diye hitap etmesi İsmâil Âdil-şâh için bir övünme nedeni oldu. İsmâil Âdil-şâh kaybettiği toprakları almak için 1521'de Viceyanagar Hinduları üzerine başarısız bir sefer tertipledi. Bir evlilik sebebiyle Şolâpur şehrinin çeyiz olarak Nizam-şâhîler, hânedanına bırakılmak istenmesi, bölgede yeni savaşlara yol açtı. Nitekim 1525'de Âdilşâh kendi ülkesine saldıran Nizamşâhiler, Berid-şâhîler ve İmâd-şâhîlerin birleşmiş ordularını bozguna uğrattılar. İsmâil daha sonra Bidar'ı istila etmeye ve Emîr Berid'i ele geçirmeye muvaffak oldu (1530). Ancak O Bidar'ı yine Emîr Berid'e vermişti. Buna karşılık Emîr Berid sözünde durmayarak vadettiği Kalyâni ve Kandhâr kalelerini iade etmedi. Bu olay yeni bir savaşa sebep oldu. İsmâil, Nizam-şâhîler ile birleşerek Emîr Berid'i tekrar mağlup etti (1532). Yapılan anlaşmaya göre, Golkonda bölgesi İsmâil'e düştü. İsmâil adı geçen bölge üzerine tertiplediği bir sefer sırasında öldü (1534).

İsmâil'in yerine oğlu Mallû Hân geçti ise de, kısa sürede onun hükümdarlığa lâyık olmadığı anlaşıldı. Nitekim Mallû kör edilerek tahttan indirildi ve yerine kardeşi I. İbrâhîm geçirildi (1535). Yeni sultan da Sünnî-hanefî mezhebini devletin resmî dinî yaptı. Ancak o Türklerin büyük bir kısmını hizmetten çıkarak yerlerine Dekkenlileri aldı. Görevden uzaklaştırılan Türkler Viceyanagar Racası'nın hizmetine girdiler. Böylece Âdil-şâhlar ordusu zayıfladı. I. Burhan Nizâm-şâh bu durumdan yararlanarak Bîcapûr'u istila etti ise de, neticede geri çekilmek ve bir daha Âdil-şâhlar ile savaşmamak şartıyla barış yaptı (1537). O sözünde durmamış, öteki üç Müslüman devlet ve Viceyanagar Racası ile bir ittifak meydana getirerek Âdil-şâhlar ülkesine girmişse de, netice alamamış ve geri püskürtülmüştü (1543). Ertesi yıl ve sonraki yıllarda da bu şekildeki savaşlar devam etti. Neticede Bîcapûr'daki bu karışıklıklar İbrâhîm'in genç kardeşi Abdullâh'ın Konkan sahilini isteyen Goa'daki Portekizlilerden yardım bulmaya çalışmasına sebep oldu. Konkan'daki bir isyan İbrâhîm tarafından bastırıldı. Âdil-şâhlar 965/1555'te Kuzey Konkan'da Portekizlilere karşı tekrar savaştılar. İbrâhîm Âdil-şâh 1558 yılında öldü ve yerine geçen oğlu Ali, Şiî mezhebine döndü.

Ali Âdil-şâh Viceyanagar Hindu Devleti'yle yapılan ittifakların bölgedeki Müslümanların aleyhine olduğunu, neticede Müslüman devletlerin Viceyanagar hâkimiyeti altına gireceğini anlamıştı. Nihayet 972/1564-1565'te dört

Müslüman devlet Viceyanagar'a karşı birleşti ve Tâlikota'da Hindular ile büyük bir meydan savaşı oldu. Bu savaşı kazanan Müslümanlar başkenti yağmalayarak Viceyanagar Hindu krallığına son verdiler. Daha sonra Âdil-şâhlar, Nizâm-şâhîler ile Portekizlilere karşı birleşerek Goa ve Çaul limanlarını kuşattılarsa da başarı sağlayamadılar (977/1569-1570). Ali 987/1579 yılında öldü. Onun yerine aynı aileden II. İbrâhîm b. Tahmasp tahta geçti.

II. İbrâhîm'in idaresi sırasında Âdil-şâhların kudret ve zenginliği zirveye ulaşmıştı. Nitekim 1612'de Âdil-şâhlar Bidar'ı alarak Berid-şâhîler Devleti'ne son verdiler, ayrıca Bâbürlüler ile de dost geçindiler. II. İbrâhîm 1035 (1626)'de öldü. Yerine oğlu Muhammed tahta çıkarıldı. Muhammed zamanında Bâbürlülerden Şâh Cihân'ın Âdil-şâhlara karşı düşmanca bir tavır takındığını görüyoruz. Nitekim 1631 yılı sonlarından itibaren Bâbürlü ordusu Bîcapûr'u istilaya başladı. Nihayet 1046 (1636)'da Âdil-şâhlar Bâbürlü hâkimiyetini tanıyan bir barışa zorlandılar. Bundan sonra Bâbürlüler ile münasebetler iyi bir şekilde sürdü. Ancak 1068/1656 tarihinde Muhammed Âdil-şâh'ın ölümü ve yerine oğlu II. Ali'nin geçirilmesi ortalığın karışmasına sebep oldu.

Şâh Cihân, II. Ali'nin tahta geçirilmesine itiraz ve oğlu Evrengzîb'e Âdil-şâhların ülkesini istilayı emretti. Evrengzîb 1657 yılı başlarında Âdil-şâhlar ülkesine girdi, önce Hidâr sonra da Kalyanî şehirlerini ele geçirdi. Evrengzîb yağmur mevsiminin yaklaşması ve Şâh Cihân'ın hastalığı sebebiyle Âdil-şâhlar ile bir barış imzaladı. Fakat Âdil-şâhlar Şâh Cihân'ın hastalığı sebebiyle bu barış şartlarını yerine getirmediler. Âdil-şâhlar bu kez başka bir tehlike ile karşılaştılar. Marâthâların reisi Sivaçî 1659'da Efdal Hân kumandasındaki bir Âdil-şâhlar ordusunu tuzağa düşürerek mağlup etti. Bundan sonra Marâthâlar sık sık başkent Bîcapûr'a saldırdılar. II. Ali'nin 1672'de ölümüyle yerine dört yaşında olan oğlu Sikender geçti. Onun devrinde Marâthâların sonu gelmeyen baskısı ve Bâbürlüler ile savaşlar Âdil-şâhların çökmesine sebep oldu. Nihayet bir Bâbürlü ordusu 1685'te Bîcapûr'u kuşattı ve bir yıldan fazla süren bu kuşatma sonunda şehir Bâbürlülere teslim oldu (22 Eylül 1686). Böylece Âdil-şâhlar hanedanı sona erdi. Sikender ise 1700 yılında esarette öldü.

Âdil-şâhlar büyük ölçüde imar faaliyetlerinde bulunarak başkentleri Bîcapûr'u süslediler. Bu güzel saray, cami, medrese, türbe ve daha birçok abidelerden bugün dahi mevcudiyetini koruyanlar bulunmaktadır. Bunlardan II. İbrâhîm ile Muhammed Âdil-şâh'ın türbeleri ve Ali Âdil-şâh'ın yaptırdığı cami dikkate şayandır. Muhammed Âdil-şâh'ın "Gul Gunbed" denilen türbesinin kubbesi ise dünyanın en büyüklerinden birisidir. Onlar aynı zamanda âlimleri edebî şahsiyetleri ve şairleri de himaye ettiler. II. İbrâhîm meşhur tarihçi Muhammed Kasım Firişte'nin hâmisi idi. Adı geçen tarihçinin eseri *Tarih-i Firişte* olarak meşhurdur. Âdil-şâhların himayesindeki öteki tarihçiler Rafîeddîn İbrâhîm Şirâzî ile Hâşim Beg Esterâbâdî'dir. Sanatkârlar

içinde meşhur hattat Mîr Halîlullâh ve Ressam Ferrûh Beg Âdil-şâhlar devrinin dikkati çeken şahsiyetleri idiler. II. İbrâhîm kendisi de büyük bir şiir ve müzik âşığı olup, Dakhni dilinde şiirler yazmıştı. Onun devri kültür açısından fevkalade verimli geçmiştir. Nitekim Şeyh Abdülkerim adlı biri tarafından II. İbrâhim için Hind müziği üzerine *Cevâhir-i Musîkat-ı Muhammedî* başlıklı bir eser telif edilmiş ve birçok minyatür ile süslenmişti.

11.1.5. Berîd-şâhîler

Bu hanedanın kurucusu Kasım Berîd, Behmenî hükümdarı II. Muhammed Şâh (1403-1482)'a memlûk olarak satılmış bir Türk idi. Kasım Berîd birçok kabiliyeti ile göze çarpan bir şahsiyete sahipti. O iyi bir hattat ve musikî üstadı olup askerî alanda da kabiliyetini göstermişti. Bu sebeple o kısa zamanda yükselerek başvezirliği elde etti. Behmenî Devleti'nin zayıflamasıyla aşağı-yukarı 1490'dan itibaren eyalet valileri bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar ve böylece ortaya dört Müslüman devlet çıktı (Bk. Âdil-şâhlar). Kasım Berîd bu sebeple bağımsızlıklarını kazanan Âdil-şâhlar, Kutb-şâhîler ve Nizâm-şâhlar ile mücadele etti. O, 910/1504-1505 tarihinde öldüğü zaman yerine oğlu Emîr Berîd geçti. Son dört Behmenî sultanı Emîr Berîd'in vesayeti altında ismen hüküm sürdüler. Emîr Berîd'in siyasi hayatının çoğu Âdil-şâhlar ile mücadeleyle geçti (Bk. Âdil-şâhlar). Onun zamanında son Behmenî hükümdarı Kelim Allâh ülkeden kaçtı, böylece Behmenîler Devleti son buldu (1527). Berid-şâhiler Bidâr şehrinde tamamen bağımsız oldular. Emîr Berîd 1543'te öldü ve yerine oğlu Ali geçti.

Berîd-şâhlardan hükümdarlık unvanını alan ilk şahsiyet Ali olup unvanı "el-Melik el-Mâlik" idi. O tahta geçtiği tarihte, yani 1543'te ertesi yıl Nizâm-şâhiler, Kutb-şâhîler ve Viceyanagar Râcâsı ile birleşerek Âdil-şâhlar üzerine başarısız istila teşebbüsünde bulundu. Ali Berîd üçüncü teşebbüste Şiî Nizâmşâhî hükümdarı Burhân yerine, Sünnî mezhebi kabul eden Âdil-şâhlardan I. İbrâhîm (1535-1558)'i desteklemeye karar verdi.Bu olay Nizâmşâhların Bidâr-Bicapûr sınırındaki üç kaleyi almasına sebep oldu. Ali Berîd 1565'te Viceyanagar Hindu Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla neticelenen savaşa katılan dört müttefik hükümdardan biri idi. O Kutb-şâhîlerden İbrâhîm ile müttefiklerin sol kanadında yer almıştı (Bk. Âdil-şâhlar). Ali Berîd 1579'da öldü. Onun halefleri zamanında hanedan süratle çökmeye başladı. Nihayet Mirza Veli Emîr Berîd-şâh'ın hükümdarlığı sırasında Âdil-şâhlar 1619'da Bidâr şehrini ele geçirerek Berîd-şâhiler hanedanına son verdiler.

Berid-şâhîler mimari faaliyetleri ile dikkati çektiler. Özellikle onların hükümdarlarının Bidâr şehrine yaklaşık altı kilometre uzaklıktaki mezarları zarif bir şekilde inşa edilmişti. Bunlar içinde Ali Berîd-şâh'ın renkli çiniler ile

süslü türbesi fevkalede güzeldi. Ali Berid devrinde birçok mimari faaliyetler görüldü ve sedef kakmalar ile süslü "Rengin Mahal" denilen saray yeniden inşa edildi. Ayrıca Bidâr Kalesi'ne ve istihkâmlara geniş ölçüde ilaveler yapıldı. Behmenîler devrinde yaptırılan "Bidâr Camii" Berîd-şâhiler tarafından restore edildi. "Kalî Mescid" de Berîd-şâhîler devri eserlerinden biridir.

11.1.6. Kutb-şâhîler

Doğu Dekken bölgesinde hüküm süren bir Türk hanedanıdır. Hanedanın kurucusu Sultan Kulı Kara-Koyunlu kabilesinden bir Türkmen idi. O gençliğinde İran'dan Hindistan'a göç ederek Behmenîlerin hizmetine girmiş, daha sonra 1496'da merkezi Golkonda olmak üzere Batı Telingâna'ya vali teyin edilmiş ve Melik "Kutb el-Mülk" unvanı almıştır. Sultan Kulı aşağı-yukarı 1518 (bir rivayete göre 1512)'den itibaren Behmenîlere haraç göndermeyerek adı geçen bölgede bağımsız bir şekilde hüküm sürmeye başladı, fakat hükümdarlık unvanlarını kullanmadı. O aynı zamanda Şiî mezhebini kabul ve bu değişiklik halefleri zamanında da devam etti. Sultan Kulı uzun süren idarecilikten sonra oğlu Cemşîd tarafından öldürüldü (1543). Cemşîd tahta geçtiği yıl Nizâm-şâhlar ile ittifak yaparak Âdil-şâhlâr üzerine yürümüştü (Bk. Âdil-şâhlar). O halkı tarafından beğenilmeyen yedi yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü (1550). Yerine oğlu Subhân geçti ise de, Cemşîd'in kardeşi İbrâhîm yeğenini tahttan indirerek hükümdarlığı elde etmeye muvaffak oldu (1550).

İbrâhîm'in hükümdarlığı devresinde Kutb-şâhîler Nizâm-şâhlar ile birleşerek tekrar Âdil-şâhlar ülkesine saldırdılar. Ancak Şiî olan Kutb-şâhîler aynı mezhebi kabul etmiş olan Âdil-şâhlardan Ali'ye karşı Sünnî bir devleti desteklemeyi göze alamayarak aniden geri çekildiler. Daha sonra 1559'da Nizâm-şâhîlerin başkenti Ahmednagar, Âdil-şâhiler ve büyük sayıda Viceyanagar birlikleri tarafından istila edildi. Fakat Kutb-şâhî hükümdarı geri çekilmeyi tercih etti. İbrâhîm zamanında en önemli olay 972/1564-1565 yılında Müslümanların birleşerek Viceyanagar Hindu Devleti'ni ortadan kaldırmaları idi (Bk. Âdil-şâhlar). Bu savaştan sonra Kutb-şâhîler, Âdil-şâhlar ve Nizâm-şâhlar kendi aralarında yeniden rekabete başladılar. İbrâhîm 1580'de ölmüş ve yerine oğlu Muhammed Kulı geçmişti. Muhammed Kulı'nın hükümdarlığı süresi bir barış ve refah devri olmuştu. O önce Nizâm-şâhlar ile iyi ilişkiler kurdu, "Âdil-şâhlara karşı başarısız iki sefer düzenledi. Ancak o daha sonra Âdil-şâhlar ile de anlaştı ve bu barışı ölene kadar devam ettirdi. Muhammed Kulı hükümdarlığı sırasında Hindu isyanları ile de uğraşmıştı. Onun devrinin en önemli olaylarından birisi 999/1590-1592 tarihinde Haydarâbâd'ın inşa edilerek başkentin oraya nakli idi. Böylece yeni kurulan bu şehir yaklaşık on

bir kilometre uzaklıktaki Golkonda'ya rakip olmuştu. Fakat Golkonda yine de doğu ticaretinin önemli bir merkezi olmak özelliğini sürdürmüştü. Bu devrede Kutb-şâhîler İran ile de iyi ilişkiler içinde idiler. Nitekim Safevî hükümdarı Şâh I. Abbâs (1588-1629)'ın elçisi altı yıl Haydarâbâd'da ikamet etmişti. Öte taraftan Bâbürlülerden Ekber'in 1591'de gönderdiği elçiler iyi karşılandı ve Muhammed Kulı Ekber'e birçok değerli hediyeler gönderdi.

Muhammed Kulı'nın ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed geçti. Onun devrinde (1612-1626), Hollandalılar Madrâs sahili üzerindeki Masulipatam'a yerleşmeye muvaffak oldular (1615). Onları yedi yıl sonra İngilizler takip etti. Muhammed'e oğlu Abdullâh halef olmuştu. Ancak bu devrede Dekken'deki Müslüman hükümdarlar arasındaki olaylar nedeniyle Bâbürlüler bu bölge işlerine daha çok karışıyorlardı. Nihayet 1636'da Abdullâh Bâbürlü Şâh Cihân'a tabi olmak ve vergi ödemek zorunda kaldı. Öte taraftan Abdullâh Bâbürlülere vergi ödediği sürece bu devletin saldırılarından kurtulmuştu. Böylece Bâbürlüler yönünden güvence altında olan Kutb-şâhîler güneydoğuya Madras yakınındaki Polar Nehri'ne kadar ilerleyerek daha önce Viceyanagar Devleti'ne tabi küçük Hindu prensliklerini ortadan kaldırmaya muvaffak oldular. Daha sonra Evrengzib'in bu bölgeye genel vali tayin edilmesi Abdullâh'ı rahatsız edici olaylara sebep oldu. Nitekim Evrengzib, Abdullâh'ın veziri Mîr Cumlâ ile mücadelesinden yararlandı ve 1565'te Golkonda'yı kuşatarak Abdullâh'ı oğlu Sultan Muhammed'e kızını vermeye ve oğlunu vezir tayin etmeye zorladı. Abdullâh uzun süren bir hükümdarlık devresinden sonra 1672'te öldü. Yerine damadı Ebu'l-Hasan geçti.

Ebu'l-Hasan devrinde özellikle merkezde Brahmanlar idareyi ele geçirmeye muvaffak oldular. Bunun yanı sıra Bâbürlülere haracın ödenmemesi, Marâthâların ortaya çıkması Dekken'de genel bir kargaşaya sebep oldu. Ancak bu karışık ortam Evrengzib'in işine yaradı ve sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Golkonda Kalesi'ni ele geçirerek Kutb-şâhîler hanedanına son verdi (1678).

Kutb-şâhî hanedanı mensupları İslâmî ve Hindu kültürlerini birleştirici bir rol oynadılar. Nitekim yedi yıl Viceyanagar'da sürgünde kalan İbrâhîm Kutb Şâh İslâma mahsus hükümdarlık alâmetlerinin (söz gelişi sikke, hutbe …) yanı sıra Hindu racalarının ananevi usullerini de kullanmıştı. O aynı zamanda şairleri de himaye etmişti. Ayrıca Müslümanlar ile Hindular arasındaki geniş temaslar Dekken bölgesinde Dahnî (Dakhnî) denilen yeni bir dilin doğmasına sebep oldu. Sultan Muhammed Kulı bu dilin önde gelen yazarlarından biri idi. Bu Müslüman-Hindu üslûbu çağdaş resim ve mimaride, özellikle yeni inşa edilen Haydarâbâd'ın mimarisinde kendini gösterdi.

Kutb-şâhîler mimari alanda bugüne kadar gelen birçok eserler bıraktılar. Sultan Kulı el-Mülk 1518'de Golkonda'da bir cami ve İbrâhîm Kutb Şâh da aynı şehirde bir cami yaptırmıştı. Yine İbrâhîm eski büyük sulama kanallarını

yeniden yaptırırken, 1575'te Golkonda'nın su ihtiyacını karşılamak maksadıyla bir de su deposu kazdırmıştı. Golkonda'nın dört kapısından biri olan Mekke Kapısı (Mekkî Dervâze) ise 1590'da tamamladı. Yedisi hükümdarlara ait olmak üzere yirmi civarındaki Golkonda mezarları da yapılarıyla dikkat çekicidir.

Kutb-şâhîlerin inşa ettirdiği Haydarâbâd şehri de bahçeler, çarşılar ve saraylar ile süslenmişti. Haydarâbâd'da imar faaliyetleri ile göze çarpan hükümdar Muhammed Kulı idi. Şehri kuzey varoşlara bağlayan dört köprüden en eskisi (Purânâ Pul) 1593'te onun tarafından yaptırılmıştı. Muhammed Kulı'nın Haydarâbâd'da dikkati çeken en önemli eserleri; Çâr Minâr (Zafer Anıtı), Çâr Kamân (Çarşı), Çâr Sû Kâ Havd (Su Sarnıcı), Dâr üş-Şifâ, Aşûrhâne (10 Muharrem kutlamaları için), Dâd Mahall (Adalet Sarayı) ve Câmi'dir. Bunlardan Çâr Minâr'ın aynı zamanda medrese olarak da kullanıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca Abdullâh b. Muhammed tarafından şehrin başlıca camii Mekke Mescidi'nin inşasına başlandı ve halefi Ebu'l-Hasan devrinde bu inşaat devam etti ve Bâbürlü Evrengzib tarafından tamamlattırıldı. Yine Abdullâh devrinin dikkati çeken yapılarından biri Tuli Mescid idi.

11.1.7. Mâlva Halacî Sultanları

Mâlvâ Sultanları merkezî Hindistan'da 1401-1531 tarihleri arasında iki kol hâlinde hüküm sürmüştür. Bunlardan birincisi Gurîler kolu (1401-1436) Dilâver Hân Hüseyin Gurî tarafından kuruldu. İkinci kol olan Türk Halacîlerin kurucusu Mahmûd Hân idi. O zayıf karakteri ve zalimane davranışları sebebiyle veziri olduğu hükümdar Muhammed Şâh Gurî'yi ortadan kaldırarak tahta çıktı (16 Mayıs 1436). Mahmûd Hân'ın babası Melik Muğis'in annesi Dilâver Hân'ın kardeşi idi. Mahmûd tahta önce babasının çıkmasını istedi. Melik Muğis bu teklifi kabul etmedi. Buna rağmen Mahmûd tahta geçtikten sonra devlet işlerinde babasının fikrine müracaat ve onun tavsiyelerine göre hareket etmişti.

Öte taraftan Muhammed Şâh Gurî'nin oğlu Mes'ûd ise Gucerât'a kaçmıştı. Mahmûd bundan sonra birçok zorluklarla karşılaştı, ancak Gucerât hükümdarı I. Ahmed'in desteğini sağlayan Mes'ûd dahil tahtı ele geçirmek isteyenler ile mücadelesinde başarılı oldu. Onun kazandığı başarılar süratle etrafa yayıldı. Nitekim Delhi asilzâdeleri ile ulemadan bir grup seyyidler hanedanından Sultan Muhammed Şâh'ı tahttan uzaklaştırmak için davet ettiler. Mahmûd Hân bu daveti kabul ederek Delhi üzerine yürüdüyse de, bu şehrin yakınındaki bir savaşta başarılı olamayarak başkenti Mândû'ya dönmek zorunda kaldı (1442).

Mahmûd daha sonra hâkimiyeti altındaki toprakların kuzeyindeki birçok Hindu idareciyi kendisine bağlayarak onlardan haraç almaya başladı.

Nitekim o Mevâr idarecisi Rânâ Kumbha'ya karşı 1442'de harekete geçti ve bu ülkeye birçok akınlar yaptı. Nihayet Rânâ Kumbha 1454'te ona tabi oldu. Bayânâ hâkimi Muhammed Hân da vergi vermek zorunda kalmış ve hutbeyi Mahmûd adına okutmuştu. Mahmûd Ecmîr'i zapt etti ve Mandalgarh Kalesi'ni bir kuşatmadan sonra ele geçirdi (1457). Buradaki eski mabet yıkılarak yerine bir cami yapıldı.

Mahmûd Hân, Gucerât hükümdarı Muhammed Şâh'ın idarede yetersiz kalması üzerine bu devletin işlerine karışmaya başladı. Bu olaylar 1450'den itibaren gelişmişti. Mahmûd 1451 yılı başında aldığı bir davetle Gucerât'a girdi. Fakat bu sırada Muhammed Şâh ölmüş olduğundan halefi Kutbeddîn ile karşılaştı. Mahmûd Hân Gucerât ordusu karşısında yenilgiye uğradı, seksen fil ve ağırlıklarını kaybederek çekilmek zorunda kaldı. Aynı yıl içinde o Gucerât'ı istila etmek için tekrar bir ordu gönderdi. Neticede iki taraf ülkelerinin topraklarına saygılı olmak şartıyla bir antlaşma yaptılar. Mahmûd Dekken'a karşı 1453'te Behmenî hükümdarı Sultan III. Alâeddîn Ahmed'in öldüğü söylentisi üzerine bir sefer tertipledi ise de, adı geçen hükümdarın hayatta olduğunu haber alınca geri çekildi. O 1461'de Dekken'i tekrar istila ederek Bidar'ı kuşattı. Mahmûd Hân 1466'da yine Mevâr üzerine bir sefere çıktı, iki taraf arasındaki savaşta Rânâ Kumbha mağlup oldu ise de, bölgenin başkenti ele geçirilemedi. Mahmûd son olarak Çandarî üzerine yaptığı seferde Karahra Kalesi'ne hâkim olarak burayı tahrip etti (1468). O daha sonra Mândû'da aşırı sıcaklar sebebiyle altmış sekiz yaşında iken öldü (31 Mayıs 1469).

Mahmûd Hân Mâlvâ hükümdarlarının en büyüğü olup akıllı, cesur ve enerji dolu bir şahsiyete sahipti. Onun zamanında devlet en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Ayrıca o büyük imar faaliyetlerinde bulunmuş, sanatkârları himaye etmiş ve saltanatı sırasında Mâlvâ bir eğitim ve ilim merkezi olarak ün kazanmıştı. Ayrıca Mahmûd'un şöhreti Mısır ve Mâverâünnehr'e kadar ulaşmıştı. Nitekim Mısır'daki Abbâsî halifesi Müstencid Billâh 1462'de başkent Mândû'ya bir elçi ile hilat göndererek onun hükümdarlığını tasdik etmişti. Aynı zamanda Timurlulardan Ebû Sa'id Mirza ile de diplomatik münasebetler kurulmuştu.

Mahmûd Hân'ın yerine geçen oğlu Gıyâseddîn dindar, basit ve barışsever bir hükümdardı, babasının devrinde katıldığı işlerden bıkmış olduğundan devletin idaresini başvezir tayin ettiği oğlu Nasıreddîn'e bırakmıştı. Nasıreddîn 1500 tarihinde babasını tahtı terketmeye zorlayarak tek başına idareye hâkim oldu. O savaşçılığının yanı sıra zalim bir şahsiyete sahipti. Bu bakımdan devri kendisine isyan eden emîrler ile uğraşmakla geçti. Ayrıca o veliaht olarak önce büyük oğlu Sahib Hân'ı, sonra da ikinci oğlu Şihâbeddîn'i ilan etti. Ancak Şihâbeddîn babasına isyan ederek kaçmak zorunda kaldı.

Bu bakımdan Nasıreddîn 1511 yılında öldüğü zaman üçüncü oğlu A'zam Hümâyûn "Mahmûdşâh" lakabıyla babasının yerine tahta geçti.

II. Mahmûd son derece cesurdu, buna karşılık öteki faziletlerden, siyasi ve idari kabiliyetlerinden tamamiyle yoksundu. Önce iki kardeşi Sahib Hân ve Şıhâbeddîn onun hükümdarlığını tanımadılar. Bunlardan Şıhâbeddîn başkent Mândû'ya doğru harekete geçti ise de, kumandanlarından bazıları Mahmûd taraftarı olduğundan Handeş'e çekilmek zorunda kaldı. Ancak II . Mahmûd zayıf karakteri sebebiyle çok geçmeden kumandanların elinde bir kukla olmuştu. O önce İkbal Hân ve Muhtass Hân'ın etkisi altında kaldı, daha sonra sahneye Muhafız Hân çıktı. Bu durum İkbal ve Muhtass Hânların Şıhâbeddîn'i davet etmelerine sebep oldu. Handeş'den harekete geçen Şıhâbeddîn yolda sıcak ve yorgunluktan öldü. II. Mahmûd Muhafız Hân'ı ortadan kaldırmak istedi ise de, bunda başarılı olamadı. Muhafız Hân daha atik davranmış ve Sahib Hân'ı II. Muhammed Şâh lakabıyla tahta oturtmuştu. II. Mahmûd Mândû'dan kaçtı ise de Hindlu Medînî Râî (Mendî Rây)'ın yardımıyla tekrar başkentine dönmeye ve tahta geçmeye muvaffak oldu. Sahib Hân da Gucerât'a kaçmıştı. II. Mahmûd hizmetleri sebebiyle Medînî Râî'yi vezir tayin etti. Öte taraftan Gucerât hükümdarı II. Muzaffer Mândû'yu kuşattı ise de, başarılı olamayarak geri çekildi (1514).

Medînî Râî başarılarıyla Mâlvâ Sultanlığı'nda kuvvet ve kudrete sahip oldu ve Müslüman memurları görevden uzaklaştırarak yerlerine Racput taraftarlarını geçirmeye başladı. Ancak II. Mahmûd bu duruma kızarak Müslüman memurların görevlerine iadesini istedi. Bu anlaşmazlık sonucu Mahmûd onu öldürmek istedi ise de, Medînî Râî kaçmaya muvaffak oldu. Bu olay nedeniyle Racputlar isyan ettiler. Medînî Râî onları yatıştırarak vezirlik görevine devam etti. II. Mahmûd onu görevden uzaklaştıramayacağını anladığı zaman Mândû'dan Gucerât'a kaçtı ve II. Muzaffer'den yardım istedi (1517). Nitekim Gucerât hükümdarının yardımıyla II. Mahmûd tekrar tahtına oturmaya muvaffak oldu (1518). Ancak çok geçmeden Medînî Râî, Çitor Rânâsı Sâng Ârâmâ'dan yardım alarak II. Mahmûd'u mağlup ve esir etti. Buna rağmen onlar II. Mahmûd'a Mândû'ya dönmesine izin verdiler. O ülkesine geri döndü ise de, II. Muzaffer'in kuvvetlerinin Gucerât'a çekilmeleriyle durumu iyice zayıflamıştı. Hinduların birçok şehre hâkim olmalarıyla o sadece Mandû ve çevresini idare eder duruma düşmüştü. II. Mahmûd ayrıca bir de hata yaptı ve yeni Gucerât sultanı Bahadur Hân'ın kardeşi Çând Hân'a sığınma hakkı verdi. Bu olay Bahadur Hân'ı kızdırmış ve Mâlvâ'yı istila ederek Mândû'yu ele geçirmesine sebep olmuştu (1531). II. Mahmûd ve oğulları Çampaner'de hapsedildiler. Daha sonra II. Mahmûd bir kaçma teşebbüsü sırasında oğullarıyla birlikte öldürüldü (2 Nisan 1531). Böylece Mâlvâ'daki Halacî hanedanı son buldu.

Mâlvâ Halacî sultanlarının en parlak devri I. Mahmûd Hân zamanında olmuştu. O birçok imar faaliyetlerinde bulundu, Mândû'da büyük bir hastane ve medrese yaptırdı, bu yapılara vakıflar tahsis etti. Malvâ Gurî sultanlarından Huşeng Şâh'ın inşaatını başlattığı cami ve türbesini tamamlattı. Ayrıca o Rânâ Kumbha'ya kazandığı savaşlar için zafer anıtı inşa ettirmişti (1443). Nasıreddîn de bir sanat aşığı olup Bâz Bahâdur gibi saraylar yaptırdı (1508). Mâlvâ Halacî sultanları devrinde minyatür sanatı da gelişme göstermiş, söz gelişi Sa'dî'nin *Bustan* adlı eseri minyatürler ile süslenerek Nasıreddîn'e ithaf edilmişti.

Bibliyografya:

_____, "Âdilşâhlar", *İA.*

_____, "Bidâr", *İA.*

Bayur, H., *Hindistan Tarihi,* I, Ankara 1987[2].

Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi,* çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.

Burn, R. (ed.), *The Cambridge History of India,* Cambridge 1937, IV.

Cotton, J. S., "Bicâpur", *İA.*

Crowe, Y., "Māndū", *EI²*.

Eaton, R. M., "Ḳuṭbshāhī", *EI²*.

_____, "Ādelšahīs", *Enc. Of Iranica.*

Ebu'l-Kasım Hindû-şâh Firişte, *Tarih-i Firişte,* İng. trc. John Briggs, *History of the Rise of the Mahomedan Power,* Lahore 1977, III.

Haig, W. (ed.), *The Cambridge History of India,* Cambridge 1928, III.

_____, "Halacî", *İA.*

_____, "Haydarabâd", *İA.*

_____, "Kutub-Şâhîler", *İA.*

_____, "Mahmûd II", *İA.*

_____, "Malva", *İA.*

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye,* İstanbul 1927.

Hardy, P., "Âdil Shāhs", *EI²*.

J. Burton-Page, "Haydarābād", *EI²*.

_____, "Hind", *EI²*.

_____, "Gudjarāt", *EI²*.

Konukçu, E., "Beridşâhiler", *DİA,* 502-503.

Mohibbul Hasan, "Maḥmûd", *EI²*.

Qureshi, I. H., *A Short History of Pakistan,* Karachi 1984[2], II.

Schimmel, A., *Islam in the Indian Subcontinent,* Leiden-Köln 1980.

Sherwani, H. K., "Golkondā", *EI²*.

Sherwani-J. Burton-Page, "Barid Shāhis", *EI²*.

Merçil, E., "Adilşâhlar", *DİA.*

Igtıdar Husain Sıddıgoi, "Mâlvâ", *DİA,* s. 547-548.

12
BÂBÜRLÜLER

Bâbürlü[39] hanedanının kurucusu Zahireddîn Muhammed Bâbur bir Çağatay Türk'ü idi, babası tarafından beş nesil geride Timur'a ve annesi tarafından da Çingiz Hân'a ulaşmaktaydı. Babası Ömer Şeyh Mirzâ b. Ebî Sa'îd Fergane bölgesinde küçük bir Timurlu prensliğini idare etmekteydi. Ömer Şeyh Mirzâ 1494'te öldüğü zaman, Bâbur on bir yaşında tahta çıktı. Ancak daha saltanatının ilk günlerinde akrabalarının hücumlarına uğradı. O gerek akrabaları ve gerekse maiyetindeki kumandanlar ile uğraşmak zorunda kaldıktan başka; Şeybanî Özbekleri'nin büyüyen kudreti karşısında idaresi altındaki topraklarda sağlam bir yer elde etmenin mümkün olamayacağını anlamıştı. Bu sebeple 910/1504 yılında Kâbil'i işgal etti, ertesi yıl Sind kıyılarına kadar ilerleyerek bazı Afgan kabilelerini cezalandırdı. Bâbur yine de Mâverâünnehr'i ele geçirmek hevesinden vazgeçmiyordu, nitekim Safevîlerin yardımı ile Mâverâünnehr'in bazı şehirlerini ve Semerkand hükümdarlığını ele geçirdi (917/1511). Ancak önce Safevîler, sonra da Bâbur Özbeklere mağlup oldular. Bu mağlubiyet üzerine Bâbur, Hisâr'a sonra da Ceyhun'un güneyine çekilmek zorunda kaldı. 1514'te Şâh İsmâil'in Osmanlılar karşısında aldığı yenilgiden sonra, Bâbur ümitlerini kaybetmiş olarak Kâbil'e döndü. O 1515-1519 yılları arasında daha çok iç meseleler ile uğraştı. Nihayet 1519'da Sind Nehri'ni geçerek kısa bir sürede Pencâb ile Senâb arasındaki ülkelere hâkimiyetini tanıttı. O ertesi yıl yaptığı sefer sırasında Bhâra, Siyâlkot ve Seyyidpûr şehirlerini zapt etti, nihayet 1522'de siyasi bir anlaşma ile Kandehar'a sahip oldu. Böylece 1522 yılında Bedehşan ile beraber Bâbur'un hâkimiyeti Seyhun, Sind ve Belucistan topraklarını kaplıyordu. Bu sırada Delhi'deki İbrâhîm Lodi'den gayri memnun bir grup duruma müdahale etmesi için onu çağırdılar. Bâbur, İbrâhîm'in gönderdiği orduyu mağlup ederek Lahor'u ele geçirdi (930/1524)

39 Bu hanedanın Türk olduğu bilindiği halde, onların kurdukları devlet Batılı tarihçiler tarafından, yanlış bir şekilde, Mugal (Moğol) olarak adlandırılmıştır. Ancak Türklerde, özellikle İslâm'dan sonra, devlete kurucusunun adını vermek umumiyetle bir âdet olmuştu, söz gelişi: Selçuklular, Osmanlılar, Danişmendliler ve Saltuklular gibi. Biz de bu geleneğe uygun olarak, bu devleti kurucusuna atfen "Bâbürlüler" şeklinde isimlendiriyoruz.

ve Pencâb iline kendi adamlarını yerleştirerek Kâbil'e döndü. Fakat yeni taraftarlarının düşmanca hareketleri onu tekrar Hindistan'a yürümeye mecbur etti. Onları cezalandırdıktan sonra, Bâbur Delhi üzerine yürüdü. Pânîpat'taki savaşta Bâbur idaresindeki on beş bin (bir rivayete göre yirmi beş bin) kişilik ordusu ile İbrâhîm Lodi'nin yüz bin kişi ve bin filden oluşan ordusunu büyük bir hezimete uğrattı (9 Receb 932/21 Nisan 1526). Ölüler arasında Sultan İbrâhîm de vardı. Bâbur bu galibiyetten sonra Delhi'ye girdi ve büyük oğlu Humâyûn'u Âgra'ya gönderdi. Böylece "Bâbürlü Devleti" teşekkül etmiş oldu. Bâbur yavaş yavaş Kuzey Hindistan'ı bütünüyle hâkimiyeti altına alıyordu. Fakat karşısında iki büyük düşman vardı. Bunlardan biri Afgan emîrleri idi ve İbrâhîm'in kardeşi Mahmûd'u sultan seçmişlerdi. Öteki kuvvet ise Çitor racası Rânâ Sângâ'nın başında bulunduğu Racputlardı. Humâyûn kumandasındaki kuvvetler Afganlıları mağlup ederek geri püskürttüler. Bâbur esas kuvvetleri ile Rânâ Sângâ üzerine yürüdü ve Kânuâ'daki savaşta Racputları bozguna uğrattı (13 Cumadâ II. 933/17 Mart 1527). Bâbur daha sonra dikkatini tamamiyle itaat altına alınmamış olan Afganlar üzerine çevirdi. Mahmûd Lodi bütün Afganlara hâkimiyetini tanıtmış ve Bihâr'ı elde etmişti. Nihayet Bâbur 936/1529'da Ganj ve Gagra (Ghâgra) nehirlerinin birbirine karıştığı noktanın yakınında Mahmûd Lodi ile karşılaştı ve onu kesin bir mağlubiyete uğrattı. Daha sonra Bengal hükümdarı Nusret Şâh ile de bir barış anlaşması yaptı. Ancak Bâbur'un sıhhati gün geçtikçe bozuluyordu. Nitekim, sonunun yaklaştığını anlayınca, devlet büyüklerini toplayarak Humâyûn'un hükümdarlığını kabul ettirdi ve kısa bir süre sonra da Âgra'da öldü (5 Cumadâ I. 937/25 Aralık 1530). Bâbur Türk tarihinin büyük simalarından biridir. O devlet kuruculuğu, diplomatlığı ve usta kumandanlığının yanı sıra edebiyat yönünden de parlak bir şair ve yazardı.

12.1. Humâyûn:

Humâyûn tahta çıktıktan sonra büyük güçlükler ile karşılaştı. Bâbur'a yenildikten sonra Bengal'e kaçan Mahmûd Lodi taht değişikliğinden yararlanmaya çalıştı ve Bâbürlüler idaresindeki topraklara saldırarak Cavnpur'u zapt etti. Humâyûn bu haberi duyunca, ordusu ile harekete geçti ve onu bozguna uğratarak Cavnpur'u geri aldı (1531). Humâyûn daha sonra Şîr Hân idaresindeki Çunâr Kalesi'ne yürüdü. Şîr Hân aynı zamanda Bihâr sultanı Celâl Hân'ın atabeği idi. Humâyûn bu kaleyi dört ay kuşattı ise de almaya muvaffak olamadı. Neticede Şîr Hân onun hâkimiyetini tanımak suretiyle iki taraf anlaştılar. Fakat Humâyûn'a yenilmemiş olması Şîr Hân'ın ününü arttırmıştı. Diğer taraftan Şîr Hân'ın vesayetinden kurtulmak isteyen Celâl Hân bu isteğinde başarılı olamayarak Bengal'e kaçtı. Böylece Şîr Hân Bihâr sultanı

oldu. Bu sıralarda Gucerât sultanı Bahâdur Şâh'ın da Bâbürlü topraklarında gözü vardı. Çeşitli noktalardan Bâbürlü topraklarına üç birlik gönderirken, kendisi de Çitor'u muhasara etti. Onun gönderdiği birliklerden biri Âgra yakınlarına kadar ilerledi (1534), fakat bu şehre ulaşmadan bozguna uğradı. Humâyûn meydana çıkan bu yeni durum karşısında Gucerât'a doğru yürüdü ve Mandasor'da Bahâdur Şâh'ı ordugâhında kuşatarak bütün erzak yollarını kesti. Neticede Bahâdur Şâh, Mândû'ya kaçmak zorunda kaldı (941/1535). Böylece Humâyûn Gucerât'a hâkim oldu ve bu bölgenin idaresini kardeşi Askerî'ye bırakarak, Malvâ'nın durumunu düzenlemek için Mândû'ya çekildi. Ancak Askerî Gucerât'a gerektiği kadar hâkim olamadı. Bahâdur Şâh kısa sürede kuvvetlerini toplayarak Ahmedâbâd üzerine yürüdü. Askerî Âgra yönünde geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Gucerât aynı yıl içinde tekrar Bahâdur Şâh'ın idaresine geçti. Askerî başarısızlığının yanı sıra, sultanlığını ilan ederek Humâyûn'un başına yeni bir dert açmıştı. Humâyûn Malvâ'dan ayrılarak, Âgra'ya doğru ilerledi. İki kardeş Çitor mevkiinde karşılaştı ve aralarında bir savaş olmadan barıştılar. Diğer taraftan 1537'de Gucerât sultanı Bahâdur'un öldürülmesi, bu bölgenin tekrar karışmasına sebep oldu. Bu karışıklıktan istifade etmek isteyen sadece Humâyûn değildi. Şîr Hân da Bengal üzerine yürümüştü. Humâyûn Çunâr'ı kuşatıp zapt ederken, Şîr Hân da Bengal'in başkenti Gavr'ı ele geçiriyordu. Daha sonra Humâyûn Bengal'e ilerlerken, Şîr Şâh ele geçirdiği ganimetlerle Bihâr'ın güney tepelerine çekiliyordu. Humâyûn ise tekrar Gavr'ı almış (1538) ve buradan hoşlanarak uzunca bir süre kalmıştı. Bu süre esnasında kardeşi Hindâl Âgra'ya çekilerek hükümdarlığını ilan etti. Şîr Şâh ise Benâres ve Teliyâgerhî arasındaki bütün bölgeleri ele geçirdi. Bu suretle Bengal, Humâyûn için tehlikeli bir bölge haline gelmişti. Diğer taraftan kardeşlerinden Kâmrân da harekete geçerek Âgra'ya hâkim olmuştu. Humâyûn içine düştüğü tehlikeyi anladığı ve kardeşlerinin durumunu haber aldığı zaman harekete geçerek Çavsa'ya ulaştı. O burada iken Şîr Hân'ın kuvvetleri ile karşılaştı. Şîr Hân 27 Haziran 1539'da bir gece baskınıyla Humâyûn'u ağır bir mağlubiyete uğrattı. Humâyûn beraberinde kardeşi Askerî ve üç yüz kişi olduğu halde Âgra'ya ulaşabilmişti. Savaştan sonra Şîr Hân sultanlığını ilan ederek "Şîr Şâh" lakabını aldı. Humâyûn ve devletin kaderini etkileyecek savaş 17 Mayıs 1540'da Kanavc'da oldu. Şîr Hân karşısında bir kere daha mağlup olan Humâyûn üç kardeşi ve öteki hanedan mensupları ile Lahor'da bir araya geldi. Burada yapılan müzakerelerden sonra, düşmana karşı beraberce hareket etmeyi kararlaştırdılar. Ancak Lahor kendi ülkesi içinde olan ve yıpranmamış bir orduya sahip bulunan Kâmrân bu üstünlüğe dayanarak saltanatı ele geçirmek arzusundaydı. Bu sebeple kardeşler arasındaki birlik bozuldu. Humâyûn ise, Hindistan'da tutunacak yer bulamayınca İran'a iltica etmek zorunda kaldı. Böylece Bâbürlüler on beş yıl süre ile

Hindistan tahtını ellerinden kaçırmış oldular. Neticede Humâyûn, Safevî hükümdarı Şâh Tahmasp'tan aldığı yardımcı kuvvetle tekrar Hindistan'a yöneldi. İki yıl gibi bir süre içinde Kandehâr, Kâbil ve Bedahşan'ı geri aldı. Özellikle kardeşi Kâmrân ile uzun bir mücadeleye girişti. Bu mücadele sırasında önce Kâmrân taraftarı olan Askerî yakalanarak Mekke'ye gönderildi. Humâyûn taraftarı olan Hindâl ise Moğolların bir gece baskını sırasında öldü (959/1551). Kâmrân ise, 1553'te yakalandı ve kör edilerek Mekke'ye gönderildi. Böylece Humâyûn kendisine kötülük eden kardeşlerinden kurtulmuş oldu. Daha sonra Şîr Şâh'ın kurmuş olduğu Sûr Devleti'nin taht mücadeleleri sebebiyle bölünmesinden yararlanan Humâyûn bir kere daha şansını denedi. Nihayet karşısına çıkan İskender Sûr'un kuvvetlerini mağlup ederek Delhi'ye girmeye ve yeniden Bâbürlüler Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu (1555). Bununla beraber Humâyûn başarılarını devam ettirecek zaman bulamadı, kütüphanesinin merdiveninden düşerek yaralandı ve iki gün sonra öldü (28 Ocak 1556).

12.2. Ekber:

Ekber babasının yerine tahta geçtiği zaman, yaşı on üçten birkaç ay fazla idi. Humâyûn'un tecrübeli bir kumandanı ve arkadaşı olan Bayram Hân ona atabeg tayin edilmişti. Ekber'e miras kalan topraklar fazla geniş değildi, üstelik kendisini birçok güçlükler beklemekteydi. Üç Sûrlu rakibin yanı sıra, "Hemû" adındaki vezir, "Racâ Bikramaditya" unvanı alarak mahallî kuvvetleri etrafında toplamış ve hâkimiyet mücadelesine girişmişti. Nitekim Hemû, Gwalior'dan Âgra'ya ilerleyerek bu şehre hâkim oldu. Daha sonra Delhi üzerine yürüdü. Delhi valisi Tardî (Turdı) Beg onunla yaptığı savaşı kaybederek çekilmek zorunda kaldı. Böylece Hemû Delhi'ye hâkim oldu. Bayram Hân ve Ekber, Hemû üzerine yürüdüler. Pânîpat'taki bu ikinci savaşta talih bir kere daha Bâbürlülere güldü (5 Kasım 1556). Bu savaşta Hemû yaralı olarak yakalandı ve öldürüldü. Böylece Âgra ve Delhi tekrar ele geçirildi. Kuzey Hindistan'daki Türk hâkimiyeti yeniden kurulmuş oldu. Diğer taraftan İskender Sûr gelişen olaylar karşısında endişe duyarak kuşatılmış olduğu Mânkot Kalesi'nde teslim olmayı ve iktâ olarak Bihâr'ı almayı tercih etti. Bu suretle Do'âb yeniden kontrol altına alındı. Ekber on sekiz yaşına geldiği zaman Mâhan Anâga (Enege) adındaki süt ninesi ile oğlu ve taraftarlarının teşviki ile Atabeg Bayram Hân'dan kurtulmak istedi ve neticede bu arzusunda muvaffak oldu. Bayram Hân önce isyan etti ise de, sonra Ekber tarafından affedildi ve Mekke'ye hacca gitmek isterken Pâtan yakınında Afganlar tarafından öldürüldü (967/1560). Ertesi yıl Ekber'in süt kardeşi Edhem Hân Malvâ'ya gönderildi ve burayı itaat altına alarak vali tayin edildi. Bu sırada Âdil Şâh'ın oğlu Şîr Hân idaresindeki Afganlar büyük bir ordu ile Cavnpur'a yürüdülürse de, buranın valisi Ali Kulı

Özbek tarafından mağlup edildiler. Daha sonra Edhem Hân Malvâ'dan geri çağrılmış ve bir ara kaybedilen bu eyalet, Abdullâh Hân Özbek'in gönderilmesi ile yeniden düzene sokulmuştu. Ekber vezirliğe Şemseddîn Etge (Ateke) Hân'ı tayin etmişti. Bu tayin sütninesi ve süt kardeşinin gücenmesine sebep oldu.Nitekim Edhem Hân, Eteke Hân'ı devlet işleri ile uğraşırken öldürdü. Ancak Ekber de hemen harekete geçerek Edhem'i öldürtmüş, kırk gün sonra da sütninesi Mâhan ölmüştü. Bu olaylardan sonra Ekber artık devlet işlerini doğrudan ele aldı. 1562 yılı başlarında Hindistan'daki en ünlü şeyhlerden Mu'ineddîn Selim Çiştî'nin Ecmir'deki türbesini ziyarete gitti. Bu yolculuk sırasında Racputların ileri gelenlerinden Amber racası Bihârî Mall'ı kendisine iltihak ederek, maiyetinde bulunmaya davet etmişti. Raca bu daveti kabul etti, daha sonra da Ekber'den kızı ile evlenmesini istedi. Ekber de bu arzuyu yerine getirerek Racput reisinin kızı ile evlendi. Oğlu Cihângîr bu eşinden doğmuştu. Bu Bâbürlüler ile Racputlar arasındaki dostluğun başlangıcı oldu. Karâ valisi Âsaf Hân, Gondvâna Hindu krallığını fethederek, Bâbürlü topraklarına kattı (971/1564). Diğer taraftan Ali Kulı Hân (Hân Zamân) ve onun ailesinden Özbek beyleri devletin doğusunda görev yapmakta ve Bengal hudutlarında imparatorluğu genişletmekteydiler. Ancak başkentten uzak olmaları onların menfaatlerinin ihmal edilmesine ve isyanlarına sebep oldu. Bu sırada Ekber'in uzak akrabalarından Mirzalar da ayaklanmış ve Cavnpur Özbegleri üvey kardeşi Muhammed Hakîm adına hutbe okutmuşlardı. Neticede Karâ yakınındaki zorlu bir savaştan sonra Ali Kulu Hân'ın bir filin ayakları altında ezilerek ölümü ile bu isyan bastırıldı (9 Haziran 1567). Ekber, daha sonra, Racputlardan Uday Sing'in idaresindeki Çitor Kalesi'ni (1568), Ranthambor (1569) ve Kâlincar (1569) kalelerini ele geçirdi. Nihayet iç durumu tam bir karışıklık içinde bulunan Gucerât eyaleti de 981/1573'te fethedildi. 1576'da Bengal hükümdarı Dâvud'un yakalanıp öldürülmesiyle, bu eyalet de Bâbürlü topraklarına katıldı. Ekber Hindistan'ın büyük bir kısmının sahibi ve hâkimi olmuştu. Fakat onun mahalli kumandanları sıkı bir denetim altında bulundurması ve İslâm dinine karşı davranışları, dinî işlerde kendini en yüksek, hatta tek söz sâhibi saydırması, 1580 yılından itibaren aleyhinde isyanların patlak vermesine sebep oldu. Hatta kardeşi Muhammed Hakîm de asi beyler tarafından çağrıldığı için Pencâb'a saldırdı ve Lahor'u kuşattı. Ekber de bu isyanı bastırmak üzere harekete geçti. Muhammed Hakîm ağabeyinin yaklaştığını duyunca önce dağlık bölgeye, sonra da Kâbil'e çekildi. Ekber kardeşini Kâbil'e kadar takip etti ve Özbeklerden tarafa kaçıp yardım istemesinden korktuğu için onu affetti (1581). Hakîm tekrar Kâbil valisi olarak kaldıysa da, başarılı bir idareci değildi. Özbeklerden Abdullâh Hân ise Bedahşan'ı ele geçirmişti. Ekber bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Kardeşi Muhammed Hakîm 1585'te ölünce idaresindeki Kâbil Ekber'in gönderdiği kuvvetler tarafından

alındı. Böylece Özbeklerin muhtemel bir müdahalesi önlenmiş oldu. Ekber, daha sonra, ünlü Hayber Geçidi'ni ellerinde tutan ve Rûşenâîler denilen fanatik bir mezhep mensupları ile Kâbil'in doğusunu ve oradan geçen yolları tehdit eden Afganlardan Yûsufzay oymağını da itaat altına almak maksadıyla kuvvet yolladı. Rûşenâîler güçlükle mağlup edilerek, Hayber geçiti güvenle geçilebilecek bir duruma getirildi (994/1586). Yûsufzaylar ise aman dilemek zorunda kaldılar. Diğer taraftan Keşmir'in başkentinde de hutbe Ekber adına okundu ve bu ülke Bâbürlüler Devleti'ne katıldı (994/1586). Ekber bundan sonra Sind ve Dekken işlerine karışmaya başladı. Nihayet 999/1591'deki bir sefer sonucu Sind bölgesi de Ekber'in hâkimiyeti altına girdi. Buranın valisi Cam Beg ise 1002/1593'te Ekber'in huzuruna geldi ve "Dîn-i İlâhî"ye girerek hükümdarın gönlünü kazandı ve yeniden Sind bölgesine vali tayin edildi. Diğer taraftan 1595'te Safevîlerin idaresindeki Kandehâr da Bâbürlülerin eline geçti. Özbekler ile yapılan bazı çarpışmalardan sonra Zemîndaver de alındı. Aynı yıl içinde Dekken'de taht mücadelelerinin başlaması, Ekber'den yardım istenilmesine ve Bâbürlü ordularının Ahmednagar'ı kuşatmasına sebep olduysa da bir netice elde edilemedi. Fakat burada hüküm süren anlaşmalıklar devam etmiş. Bâbürlü ordusu bir saldırı sonunda başkent Ahmednagar'ı ele geçirmişti (1009/1600). Böylece buradaki Nizâm-şâhlar Sultanlığı ortadan kaldırıldı. Öte taraftan Handeş Farukî sultanı Bahâdur Şâh'a gücenen Ekber, Âsîrgarh kalesini zapt etti ve geri kalan Farukîleri sürgüne gönderdi (1601). Bu olaydan sonra Dekken'deki öteki hükümdarlar Bâbürlülere mukavemet etmenin faydasızlığını görmüşlerdi. Başkentlerini Devletâbâd'a taşımış olan Nizâm-şâhların yeni sultanı Mürtaza II. Nizâm-şâh ile Ekber barış yaptı (1602). Ekber'in bir ara oğlu Selim (Cihângîr) ile arası açıldı ise de, sonradan onunla barışarak affetti (1012/1603). Ekber kısa süren bir hastalıktan sonra 16 Ekim 1650'de öldü.

Ekber büyük bir kumandan ve devlet adamı idi, fakat bir düşünür ve dinî reformcu olarak belki de daha ilgi çekici idi. Onun Hindistan'daki etnik grupları birleştirmeye çalışan "Dîn-i İlahî" adıyla bir din kurmaya çalışması dinler hakkındaki derin entelektüel merakını gösterir. Ancak "Dîn-i İlâhîyi kabul edenlerin sayısı hiçbir zaman birkaç bin kişiden fazla olmamıştı. Bu yeni din Ekber'in ölümünden sonra büsbütün ortadan kalktı. Hindular onun zamanında daha geniş ölçüde imparatorluğun yönetiminde yer aldılar. İmparatorlukta hükümet sisteminin şekillenmesi Ekber'in idaresi altında oldu. Türk, Afgan, İranlı ve Hinduları ihtiva eden etnik unsurlar bir idari sınıf içinde kaynaştırıldı.

12.3. Cihângîr:

Ekber'den sonra oğlu Selîm, "Ebu'l-Muzaffer Nûreddîn Muhammed Cihângîr Gazî" lakabı alarak Bâbürlü tahtına çıktı. Fakat Cihângîr'e büyük oğlu Husrev rakip oldu (1015/1605). Neticede Husrev mağlup edildi ve taraftarları

şiddetli bir şekilde cezalandırıldı. Husrev'in gözlerine mil çektirildi (1607), ancak o tamamen kör değildi. Uzun süren bir hapis hayatından sonra 1622'de Dekken'de öldü. Cihângîr iradesi zayıf olduğundan etrafındakilerin tesiri altında kalıyordu. O, ilk kocası Ali-Kulı Ustaclu'nun ölümü ile dul kalmış olan, Nûr Cihân ile 1611 yılında evlendi. Nûr Cihân'ın babası Mirzâ Gıyâs Beg ve ölen damadı Ali-Kulı, İran'dan Hindistan'a göç etmiş Türklerdendi. Yetenekleri ile devamlı olarak hükümdarın hizmetinde yükselmiş ve "İtimâd ed-Devle" lakabını almıştı. Nûr Cihân güzel ve kabiliyetli bir kadındı, Cihângîr'i gittikçe artan bir şekilde etkisi altına alıyordu. Onun kardeşi Âsaf Hân da iyi bir idareci ve maliyeci idi. Âsaf Hân'ın kızı Ecrümend Bânu ile Cihângîr'in yetenekli oğlu Şehzâde Hürrem de evlendirildi. Nûr Cihân ilk kocasından olan kızını da Cihângîr'in en büyük oğlu Şehriyâr ile evlendirdi (1030/1620). Böylece Nûr Cihân ve ailesi devlet işlerini ele geçirmek için gayet planlı bir şekilde hareket etmişlerdi. Buna rağmen 1032/1612'de Bengal'deki bir Afgan ayaklanması bastırıldı. Daha sonra Mevâr Râcâ'sı Amar Singh kuvvet ve kudretini artırarak devlete kafa tutmaya başladı. Şehzâde Hürrem 1022/1614'te Mevâr'a vali tayin edildi. Neticede Amar Singh boyun eğmek ve barış istemek zorunda kaldı, oğlu rehine olarak Bâbürlü sarayına gönderildi. XVI. yüzyıl sonlarına kadar Hindistan ticareti Portekizlilerin elinde idi. Daha sonra İngilizler ve Hollandalılar da bu bölgeye sokulmaya başladılar. 1608 tarihinde Türkçe de bilen İngiliz William Hawkins Gucerât bölgesinin Surat Limanı'na geldi, İngilizlerin ve tüccarların yerleşmesi için izin ve yer verilmesini istedi. Kendisine bu müsaadenin ancak hükümdar tarafından verilebileceği bildirilince, Hawkins 1609 ortalarında Cihângîr'i ziyaret etti. Türkçe bilmesinden yararlanarak Sultan'la ahbaplık kurdu, hatta Bâbürlülerin hizmetine girerek Surat'ta yerleşme müsaadesi aldı. Ancak biraz sonra Portekizlilerin baskısı ile Hawkins'e verilen izin geri alındı. İngilizler 1024/1615 yılında Sir Thomas Roe adında bir elçi gönderdi. Roe, Cihângîr tarafından kabul edildi ise de, herhangi bir imtiyaz almaya muvaffak olamadı. Ancak Dekken valisi olan Hürrem'in bir fermanıyla ticarete devam için bazı menfaatlar sağladı. Öte taraftan Dekken bölgesinde Nizâm-şâhîlerin Habeşî bir kumandanı Melik Amber ('Anber) Bâbürlülerin başka işler ile meşgul olmalarından yararlanarak bölgenin batısında dağlık arazide yaşayan Marâthâları gerilla grupları şeklinde teşkilatlandırdı. Melik Amber'in gerilla taktiği kullanmaktaki ustalığı ve Bâbürlü kumandanların aralarında anlaşamamaları bir sürü başarısızlıklara sebep oldu. Melik Amber 1608'de Ahmednagar'ı ele geçirdi. Neticede kumandanlık Hürrem'e verilecek bu bölgeye gönderildi (1616). Şehzade Hürrem Ahmednagar şehri ile birlikte kaybolan toprakları geri almaya muvaffak oldu. Bu başarılarından dolayı Cihângir oğluna "Şâh Cihân" lakabını verdi (1617). Daha sonra Cihângir Keşmir'de bulunduğu sırada Melik Amber Nizâm-şâhlar Devleti'ni yeniden

saldırgan bir duruma getirdi ve Ahmednagar'ı kuşattı. Şehzade Hürrem bir kere daha Dekken'e gönderildi ve iki yıl süren mücadeleden sonra, Nizâmşâhlar yeniden barış dilemek zorunda bırakıldı (1621). Bu yıl içinde İtimaddevle öldü. Ertesi yıl, yani 1622'de Safevî hükümdarı I. Abbâs (1588-1629), Osmanlılar ile barış yapıp o yönünü güven altına aldıktan sonra Bâbürlüler üzerine yürüdü ve Kandehâr'ı ele geçirdi. Cihângir, Şâh Abbâs'a karşı ordular hazırlamaya çalıştı. Buna mukabil Şehzade Hürrem orduya katılmak için bazı şartlar ileri sürdü, bu da Cihângir tarafından reddedildi. Nihayet Şehzade Hürrem (Şâh Cihân) cezalandırılacağını hissederek ayaklandı (1623) ve Âgra üzerine yürüdü ise de, burayı alamadı. Daha sonra bir ara Melik Amber ile de birleşti, fakat bir netice elde edemeyeceğini anlayarak babasından suçlarının bağışlanmasını istedi. Ayrıca iki oğlu Dârâ Şikûh ve Evrengzîb'i rehine olarak saraya gönderdi. Kendisine ise Bâlâgât valiliği verildi (1625). Şehzade Hürrem ile yapılan savaşlarda başarı sağlayan Mahâbet Hân daha sonra kendisine kötü davranılması sebebiyle, Cihângîr Kâbil'e doğru giderken ayaklandı ve sultanı esir etti (1626). Böylece Cihângîr, karısı Nûr Cihân'in elinde kukla iken, şimdi Mahâbet Hân'ın elinde kukla oluyordu. Ancak Mahâbet başarısını devam ettiremedi ve Sultan Cihângir 1626 yılının sonuna doğru onun elinden kurtuldu. Öte taraftan Şehzade Hürrem bu olaylardan yararlanmak istedi, hatta Mahâbet Hân ile birleşti. Fakat bunlar idareleri altında çok az kimse bulunduğundan herhangi bir teşebbüste bulunmadılar ve bir fırsat beklediler. Nihayet Cihângir Keşmîr'den Lahor'a dönerken yolda öldü (27 Safer 1037/28 Ekim 1627). Cenazesi Lahor'a nakledilerek bu şehrin civarında gömüldü. Cihângir iyi tahsil görmüş, edebiyat ve sanat hâmisi, duygulu, iyilik sever ve cömert bir hükümdardı. Adalet ve hakkaniyeti severdi. Başlıca merakı av olup aynı zamanda hakiki bir tabiat âşığı idi.

12.4. Şâh Cihân:

Cihângîr öldüğü zaman, hayatta kalan iki oğlundan büyüğü Şâh Cihân (Hürrem) Dekken'de bulunuyordu. Kayınpederi Âsaf Hân, Cihângîr'in daha önce ölmüş olan oğlu Husrev'in oğlu Dâver Bahş'i geçici olarak hükümdar ilan etti, ayrıca Şâh Cihân'a acele gelmesini bildirdi. Bu sırada Cihângîr'in küçük oğlu Şehriyâr da Lahor'da hükümdarlığını ilan etti. Fakat Âsaf Hân onu mağlup ederek gözlerine mil çektirdi. Şâh Cihân ise Gucerât'tan geçerek Âğra'ya ulaştı ve burada hükümdarlığını ilan etti (1038-1628). Kısa bir süre sonra Dekken'de hüküm sürmekte olan küçük devletler Bâbürlüler için bir tehlike teşkil etmeye başladı. Bunlardan ismen hükümdarlıkları devam eden Nizâm-şâhîler Devleti başkentleri Devletâbâd alınarak ortadan kaldırıldı (1044/1633). Daha sonra Türk menşeli Yûsuf Âdil tarafından Bîcâpur'da

kurulmuş olan Âdil-şâhîler (1490-1686) ile yine Kara Koyunlu menşeli bir Türk kumandanı Sultan-Kulı Kutbülmülk tarafından kurulmuş olan Golkonda Kutb-şâhîleri (1518-1678)'ne sıra gelmişti. Nihayet Şâh Cihân 1635 yılında Dekken işlerini kesin olarak çözmeye karar vererek, bu iki devlete hâkimiyetini tanımaları için mektuplar yolladı. Golkonda Kutb-şâhîleri bu baskı sonucu, Safevî hükümdarının adını hutbeden çıkartarak Şâh Cihân adına hutbe okunmasını ve para basılmasını, yıllık vergi vermeyi ve Âdil-şâhîlere karşı yapılacak seferde Bâbürlülere yardım etmeyi kabul etti (1047/1636). Diğer taraftan Âdil-şâhîler önce müspet bir cevap vermedilerse de, sonradan onlar da Şâh Cihân'ın yüksek hâkimiyetini tanıdılar. Safevîlerin Kandehâr valisi Ali Merdan merkezle arası iyi olmadığından, bu şehri 1638'de Bâbürlülere teslim etti. Ancak Safevîlerden Şâh II. Abbâs 1649'da Kandehar'ı tekrar geri aldı. Portekizliler ise Bengal bölgesinde Hugli'de yerleşmeye muvaffak olmuşlardı. Burada korsanlık yapıyor ve çocukları kaçırıp köle olarak satıyorlardı. Nihayet artan şikâyetler üzerine Hugli muhasara edilerek ele geçirildi. Portekizliler büyük bir tazminat ödemeye ve yerleşme merkezini terke mecbur oldular. Diğer taraftan Bâbürlüler Mâverâünnehr'i ele geçirmek arzularından bir türlü vazgeçmiyorlardı. Nihayet Özbek Hanlığı içinde çıkan karışıklıklardan Şâh Cihân yararlanmak istedi ve oğullarından Murad-Bahş'ı büyük bir ordu ile kuzeye gönderdi. Murad-Bahş, Bedahşan ve Belh şehirlerini ele geçirmeye muvaffak oldu (1646). Ancak Murad-Bahş bölgenin ikliminden hoşlanmadığı için, Şâh Cihân onun yerine oğullarından Evrengzîb'i gönderdi (1641). Evrengzîb uzayıp giden çatışmalar sonunda Özbekleri mağlup etti ise de, burada tutunamayacağını anlayarak güç bela Kâbil'e çekildi. Böylece Özbekler tekrar Belh'e hâkim oldular. Evrengzîb 1653'te Dekken bölgesini idare etmekle görevlendirildi. O bölgedeki devletleri tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Önce Kutb-şâhîler ile mücadeleye girişti, bu devleti ortadan kaldırmak üzere iken, Şâh Cihân'ın zoru ile barış yapıldı (1656). Aynı yıl içinde Muhammed Âdil-şâh'ın ölümü ve yerine Ali II. Âdil-şâh'ın geçmesi ile meydana gelen karışıklıktan Şâh Cihân yararlanmak istedi. Evrengzîb 1657 yılında başarılı bir seferden sonra Âdil-şâhlar ülkesinden Bidâr ve Kalyânî şehirlerini zapt etti. Neticede, Şâh Cihân'ın müdahalesi ve bazı şehirlerin verilmesi şartıyla Evrengzîb Âdil-şâhiler ile bir barış yaptı. 1657 yılı içinde Şâh Cihân altmış altı yaşında iken hastalandı ve bir süre için devlet işlerinden uzak kaldı. Bu sırada onun ölmüş olduğu dedikoduları yayıldı. Bu dedikodular Şâh Cihân'ın dört oğlu; Evrengzîb, Dârâ Şîkûh, Şâh Şucâ' ve Murad-Bahş arasında bir taht mücadelesinin başlamasına sebep oldu. Evrengzîb öteki üç kardeşini mağlup ettikten ve babası Şâh Cihân'ı da hapse attırdıktan sonra Bâbürlüler tahtına çıktı ve "Âlemgîr" lakabını aldı (1658). Şâh Cihân 1666'da 74 yaşında olduğu halde Âgra Kalesi'nde öldü.

12.5. Âlemgîr (Evrengzîb):

I. Âlemgir Bâbürlüler tahtına çıktıktan sonra da kardeşleri ile mücadele etti. Önce Dârâ Şikûh (1069/1659) ve daha sonra da Murad-Bahş ve Şâh Şucâ' öldürüldüler (1072/1661). Fakat Âlemgîr'i başka tehlikeler bekliyordu. 1072/1662'de Bengal valisi Mîr Cumlâ bir orduyla Assam'a gönderildi ve buranın racası mağlup edildi. 1078/1667'de Afgan kabilelerinden Yûsufzâyların isyanı, 1083/1672'de ise Afridîlerin isyanları bastırıldı. Öte taraftan Mârvâr Maharacası Cesvent Singh'in çocuk bırakmadan ölmesi üzerine, Âlemgîr bu bölgeyi idaresi altına aldı. Fakat onun ölümünden sonra bir veliahtın doğması bu bölgenin karışmasına sebep oldu. Racputlar Bâbürlülere karşı ayaklandılarsa da başarı kazanamayarak çete savaşları ile yetinmek zorunda kaldılar. Mârvâr'da hâkimiyetin Âlemgîr'in eline geçmesi ile komşu ülke Mevâr'da da savaş hazırlıkları başladı. Âlemgîr Ecmir'e girerek kuvvetlerini Mevâr racasının üzerine sevketti ve üçüncü oğlu Ekber'i bu bölgedeki ordunun kumandanı tayin etti. Ancak Racputlar Ekber'i kandırarak babasına karşı isyan ettirdiler. Fakat öteki kardeşi Şehzade Mu'azzam babasına yardımcı oldu. Neticede bu isyan bastırıldı. Ekber önce Dekken'e sonra da Marâthâların yanına kaçtı. Burada da tutanamayarak İran'a gitti ve orada öldü. Mevâr racası ise Bâbürlüler ile "cizye" kabul ederek anlaştı. Diğer taraftan Marâthâların liderlerinden Şâhcı Ahmednagar'daki sultanlığın Bâbürlüler tarafından yıkılmasından sonra kuvvet ve kudretini Bîcapûr'da kabul ettirmişti. Etrafa yaptığı baskınlarla bu gücünü daha da artırdı. 1075/1664'te Sûrat limanını bir baskınla yağmaladı. Bîcapûr'un yıkılmasından sonra oğlu Şivacı dağlık bölgeleri kontrolü altına alarak gittikçe kuvvetlendi. Nihayet 1076/1664'te Âlemgîr, Amberli Raca Cay Singh'i ona karşı gönderdi. Şivacı idaresi altındaki bölgeden büyük bir kısmını Bâbürlülere bırakarak Âlemgîr'e tabi oldu. Raca Ray onu sultanı ziyaret için kandırdı, Ağrâ'ya geldi ve 5.000 kişilik bir birliğin kumandanı tayin edildi. Fakat Şivacı bu tayinden memnun olmadığından kısa bir süre sonra Agra'dan ayrılarak ülkesine döndü (1666) ve üç yıllık bir hazırlıktan sonra Bâbürlü Devleti'ne saldırdı (1669), yaptığı savaşların bazısını kazandı, bazısını da kaybetti. O, Âlemgîr'in isyan eden Afgan kabileleri ile uğraşmasından faydalanarak 1085/1674'te krallığını ilan etti. Daha sonra da saldırılarını sürdürdü, fakat Bîcapûr yakınlarında Dilîr Hân idaresindeki Babûrlu kuvvetleri Marâthâları ağır bir mağlubiyete uğrattı (1679). Ertesi yıl Şivacı öldü ve yerine oğlu Şambhûci geçti. Dekken bölgesindeki sultanlıkların sonunun yaklaşması, onların yerine Marâthâ kuvvetinin yerleşme tehlikesi karşısında Âlemgîr harekete geçti. Âlemgîr 4-5 yıl Şambhûci ile uğraştı. Bu arada Kutb-şâhiler ve Âdil-şâhların merkezi Bîcapûr'u kuşattı. Bu sırada Kutb-şâhîlerin Âdil-şâhîlere yardım etmek istemeleri, Âlemgîr'i kızdırdı. O Kutb-şâhîleri mağlup ederek onların idaresindeki Haydarâbâd'ı ele geçirdi.

Kutb-şâhîler, Âlemgîr'in ileri sürdüğü bütün şartları kabul ederek barış yaptılar. Bu savaş olurken Bîcapûr kuşatması devam etmişti. Nitekim Âlemgîr tekrar bu şehir önüne geldi. Âdil-şâhiler uzun bir muhasaraya mukavemet edemeyerek teslim oldular (1097/1686). Âlemgîr, Âdil-şâhîlerin son hükümdarı Sikender'e çok iyi davrandı, ona hediyeler verdi ve yıllık maaş bağladı. Daha sonra Âlemgîr Kutb-şâhîler Devleti'ni ortadan kaldırmak için Golkonda üzerine yürüyerek burayı muhasara etti, sekiz aylık bir kuşatmadan sonra burası da ele geçirildi (1 Ekim 1687). Son Kutb-şâhîler hükümdarı Ebu'l-Hasan'a maaş bağlanarak Devletâbâd'a gönderildi. Nihayet sıra Şambhûci'ye gelmişti. Bir baskın sonuçu o da esir edilerek Âlemgîr'in huzuruna getirildi. Fakat burada Hz. Peygamber'e ve Sultan'a küfür ettiği için idam edildi (1100/1689). Âlemgîr devrinde Hindistan'da ticaret bakımından en çok gelişmeyi İngilizler gösterdiler. Nitekim sultan da en çok onlarla çekişip savaştı. Ayrıca çoğu İngiliz olmak üzere Hind Denizi'nde birçok korsan gemisi dolaşmakta ve bunlar Hindistan gemilerini soymakta idiler.

Şambhûci'nin halefi Râcâ Râm doğu sahillerindeki Cincî'ye çekilmişti. Bâbürlüler onunla mücadeleyi sürdürdüler. Adı geçen şehir zaman zaman muhasara edildi ve nihayet 1110/1698'de ele geçirildi. Fakat Râcâ Râm daha önce oradan kaçmıştı, 1700'de öldü ve yerine III. Şivacî geçti. Bâbürlüler ise bütün kuzey Konkan bölgesine hâkim oldu. Buradaki Marâthâların elinde bulunan dağ kalelerinin bir çoğu zapt edildi, fakat bunun önemli bir etkisi olmadı. Bir-iki ay sonra bu kaleler tekrar Marâthâların eline geçiyordu. Alemgîr son olarak 1705'te Vâkinkera Kalesi'ni aldı. Bundan sonra ağır surette hastalandı, onun öldüğü şeklinde rivayetler dahi çıktı. Fakat iyileşerek Ahmednagar'a ulaşmaya muvaffak oldu ve adı geçen şehirde öldü (28 Zilkade 1118/3 Mart 1707). Âlemgîr dindar, adalet bakımından seçkin ve fevkalede bir hükümdardı. Ayrıca cesareti ve isabetli görüşleri bakımından da eşsiz bir insandı. O müslüman bir hükümdar olarak Hindistan ülkesinde İslâm'ı bir kere daha hâkim kuvvet kılmak için gayret göstermişti.

12.6. Devletin Yıkılışı:

Âlemgîr Bâbürlüler Devleti'nin son büyük hükümdarı idi. Onun halefleri arasında güçlü ve değerli bir kişi çıkmayacaktır. Nitekim ölümünden sonra 12-13 yıl içinde birçok taht mücadelesi olacak ve bu süre içinde on şehzade taç giyecektir. Bu da hükümdarlık ailesinin kudretinin zayıflamakta olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuçta hükümdarlar rakip zümrelerin elinde bir oyuncak haline geldiler. Böylece karışıklık içinde ve zayıf hükümdarlar elinde devlet süratle düzenini kaybetmekte idi. Bâbürlü Devleti'nin bu durumdan yararlanmak isteyen bazı beyler ve valilerin, diğer taraftan yerli topluluk ve hükümdar-

ların bağımsızlık mücadelelerine girişmeleri de doğaldı. Âlemgîr'in boşuna itaat altına almak istediği Marâthâlar çok geçmeden Hindistan'da müthiş bir kuvvet hâline geldiler. Daha ufak ölçüde olmak üzere Sihler de devlete baş kaldırdılar. Bu dahilî çöküşün yarattığı ortamın yanı sıra, dış istilalalar ile Bâbürlü Devleti'nin durumu daha güçleşmişti. 1736'dan itibaren İran'da hüküm sürmeye başlayan Türkmen reislerinden Nadir Şâh Afşar ile Bâbürlüler arasında Kandehar hududu meselesi sebebiyle anlaşmazlık baş gösterdi. Nâdir Şâh oradaki Gilzayları itaat altına almaya çalışıyor, Gilzaylar da başları sıkıştığı zaman Hindistan topraklarına sığınıyorlardı. Nâdir Şâh'ın bu duruma engel olunması ricaları cevapsız bırakıldı. Bu kaygısızlık Nâdir Şâh'ın 1738'de Kâbil'i ve 1739'da Delhi'yi işgaline sebep oldu. Nâdir Şâh büyük ganimetler alarak İran'a döndü. Bir süre sonra 1747'de Nâdir Şâh öldürüldü. Onun ordusundaki Afganlar, kumandanlarından ve Abdalî kabilesinden Ahmed'i kendilerine "şâh" seçtiler. Böylece Ahmed Şâh Dûrrânî kendisini Nâdir'in doğu fetihlerinin mirasçısı saydı. Bâbürlüler ile savaşarak ve 1170/1757'de Delhi ile Âğra'yı yağmalayarak Hindistan'ı istila etti. Böylece Kuzeybatı Hindistan'da; Sind, Belucistan, Pencâb ve Keşmîr'in çoğunluğunu kaplayan büyük bir devlet kuruldu. Ahmed Şâh 1174/1761'de Pânîpat'ta Marâthâları tarihlerinin en büyük mağlubiyetine uğrattı. Hindistan'da bulunan Avrupalılar, yani Hollandalılar, Fransız ve İngilizler bu olayları dikkatle izlediler. Neticede İngilizler Fransızları mağlup ederek, Hindistan'da üstünlük kazandılar. Artık İngiliz etkisi sahillerde olduğu kadar, Hindistan kıtasının iç kısımlarında önemli idi. İngilizler hâkimiyetlerini genişlettiği sırada Delhi'de Bâbürlüler bu duruma seyirci kalıyorlardı. Nihayet 1760'da II. Şâh Âlem unvanı ile tahta çıkan Ali Cevher ilk defa İngiliz himayesine girdi. Ancak daha sonra himaye altındaki hayatından usanarak kuzey Hindistan'da tekrar saldırılara başlayan Marâthâların yanına gitti. II. Şâh Âlem bu kez de onların kontrolü altına girmişti. 1803'te İngilizler Marâthâları mağlup edince bu sefer II. Şâh Âlem'in vâsiliği onlara geçti. İngilizler hükümdarlık ailesinin ihtiyaçlarını temin için gelir tahsis ettiler. II. Bahâdur Şâh'ın 1274/1858'de Hindilerin ayaklanmalarındaki suç ortaklığı sebebiyle tahttan indirilerek sürülmesi ile Bâbürlü Devleti son buldu. Bâbürlü Devleti'nin ortadan kalkması ile Hindistan'da İslâm-Türk hâkimiyeti yerini İngilizlerin idaresine bırakmış oldu.

12.7. İdari ve Askerî Teşkilat:

Bâbürlü hükümdarları devrin bütün padişahları gibi mutlak olup hâkimiyet ve idare salâhiyetinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Aynı zamanda askerî kuvvetlerin başkumandanıdır. Bâbürlü hükümdarlarını tarihçiler, umumiyetle "padişah" unvanıyla zikretmekle beraber, onlar için "Şehinşâh ve Hakan" unvanlarını da kullanmışlardır.

Padişâh'tan sonra devlet işlerinde söz sahibi ikinci kişi, "Vekil el-Saltana (veya Vekil-i Mutlak)" idi. Vekil el-Saltana nazari olarak bütün sivil ve askerî işlerde hükümdarın vekili idi. Ancak böyle bir makam her zaman mevcut değildi. Hükümdarların tam manasıyla devleti idare ettikleri devrede bu görev sadece bir şeref unvanı olarak kalmıştı. Bundan sonra "Vezir veya Dîvân (-ı a'lâ)" denilen ve mali işleri yürüten bir hükümet görevlisi gelir. Vekil el-Saltana sıfatıyla bir kişi görevlendirilmemiş ise, onun görevini vezir yürütür. Vezirin yanında iki yardımcısı vardır; Divân-ı Halise; doğrudan merkezden idare edilen ve gelirleri merkeze gönderilen toprakların işleri ile meşgul olurdu. Divân-ı Ten ise, "Câgir" denilen ve hizmet karşılığı verilen bütün tımar işlerine bakardı. Mîr Bahşî (veya birinci Bahşî); merkezde bütün ordunun idari ve mali işlerinden sorumlu idi. Yardımcıları da "İkinci, üçüncü ve dördüncü bahşîler"dir. "Sadr el-Sudûr" (Sadr-ı Cihân veya Sadr-ı Kül) din işlerinin başıdır ve aynı zamanda vakıfların, türlü yardım ve sadaka işleri, âlimlerin ve din adamlarının geçimleri için ayrılmış toprakların dağıtım ve denetimi ile meşgul olur. Aynı zamanda Kadı el-Kudât görevini de yapardı.

Bâbürlü Devleti'nde "Beg" karşılığı olarak en çok "Mansabdâr" unvanı kullanılıyordu ve "mansâb" sahibi demekti. Bütün memurlar ve saray adamları "mansabdâr" idiler. Mansabdârların sayı ve dereceleri devir devir değişmekteydi. Başlangıçta en alt derecede "dehbaşı" (onbaşı) ve en üst derecede "penc-hezârî" yani beş bin kişinin kumandanı bulunurdu. Daha sonra mansablar artırıldı ve "heft-hezârî", yani yedi bin kişilik kumandanlık teşkil edildi. Bazen çok büyük mansabların da söz gelişi; otuz bin kişilik, görüldüğü olmuştur. Hanedandan olmayan bir kimse en çok beş bin kişinin kumandanı rütbesine çıkabilirdi. Tarihi eserlerde bu rütbeler için kullanılan "dehbaşı, yüzbaşı, minbaşı veya mingbaşı" gibi tabirler Türkçe ve Farsçadır ve terkip şeklindedir. Bu kumandanlıklar fahrî unvanlar olup, memuriyetleri sınıflandırmak ve düzenlemek maksadı ile verilirdi. Bunlara "mansab-ı zât" (zâti rütbe) denilirdi. Daha sonra mansabdârî'lerin rütbeleri anılırken iki tabir kullanılmıştır: zât ve süvâr. Söz gelişi bir mansabdârî için "beşbin zât, üçbin süvâr" denilirdi. Bunu anlamakta anlaşmazlık çıkmıştır. Bugünkü gibi sivil ve askerî memurlar arasında belirgin bir fark yoktu ve bütün memurlar nazari olarak asker sayılırdı. Umumiyetle zât kelimesinden önce gelen rakamın sadece bir rütbe ifade ettiği ve Süvâr'dan önce gelen rakamın da o kişinin fiilen kumanda ettiği atlı sayısını gösterdiği söylenmiştir. Ayrıca kumandanların rütbe, derece veya sınıfını gösteren kelimeden sonra "dü espe" veya "se espe" tabirleri gelir.Bu her atlının iki veya üç atı olduğunu ifade eder Atlılar "tâbinân" adıyla isimlendirilirdi. Bunlar savaş sırasında kendi atlarını ve silahlarını temin ederlerdi ve at sayısına göre maaş alırlardı. Kendi atını temin edemeyen süvârilere "bargîr" denilirdi. Mansabdarîler temin ile yükümlü oldukları asker sayısını nadiren,

tam olarak, elde tutuyorlardı. Emîrler birçok hileli yollar ile asker ve at sayısını tamam gibi gösterirlerdi. Ekber bu gibi hileli usulleri yok etmek maksadı ile "dag ü-mahalli" nizâmnâmesini çıkartmıştı (1573). Buna göre, askerler ve niteliklerinin yazıldığı yoklama defteri yapılacak ve atlar "hizmete yarar" diye damgalanacaktı. Böyle damgalanmış atları sahiblerine maaşları ödenecekti. Ekber bu damgalama işini ölene kadar sıkı bir şekilde tatbik ettirmişti.

Şehzadelerin ve mansabdârîlerin birliklerinden başka "Vâlâşâhî" denilen hassa askerleri de hizmet görmekteydiler. Ekber tarafından teşkil edilen ve "Ahadî" adı verilen bir seçkinler kıtası da vardı. Kumandanlar veya tımar sahipleri adamlarının maaşlarını kendileri düzenlerdi. Bu maaşlardan yüzde beşini kendilerine ayırmak yetkileri vardı. Ancak bu suistimallere yol açardı. Yayaların savaşlarda yerleri yok gibidir ve her bakımdan aşağı bir askerî sınıftı. Kapıcılar, bekçiler vs. gibileri bu sınıfa dahildirler. Yayaların savaşçı kısmı; silâhendâzlar, okçular ve mızrakçılardan oluşuyordu. Ekber'in kumandanlarına "daruga" denilen ve on iki bin fitilli tüfenkçi (Bendukciy-i cengî) den meydana gelen bir birliği vardı. Topçu, ağır ve hafif olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Bâbürlüler başlangıçta savaşlarda fil de kullanıyorlardı, daha sonra fillerin düşmandan çok kendi safları için tehlikeli olduğu anlaşıldı. Filler bundan sonra da savaş meydanına getirildi, fakat kumandanları ve yük taşımak gibi görevler için kullanıldı. Savaş ordusunun ulaştığı en yüksek sayı 200.000'ni süvâri ve 40.000'ni piyade olmak üzere 240.000 kişidir. Ordu savaşlara sürgün avları tertiplenerek hazırlanırdı. Buna karşılık askerler ferdî idmanlara büyük özen gösterirlerdi. Gerek silahlarla, gerekse vücudu geliştirmek için aletli-aletsiz çeşitli idmanlar yaparlardı.

Resmî görevlilerin ücretleri ilk zamanlarda "câgîr" yani tımar usulü ile temin edilirdi. Bu timar ırsî olmayıp, câgîrdârların mülkiyet hakları yoktu. Bu sistemde timar sahipleri bir başkasına nakledilebilir, timarının bir kısmı veya tamamı kendisinden geri alınabilirdi. Ekber devrinde bütün timarlar geri alındı ve maaşlar para olarak ödendi. Bu hoşnutsuzluğa sebep oldu ve Ekber'in ölümünden sonra câgîr yeniden kullanılmaya başlandı. Merkezde adalet sisteminin başında Kadı el-Kudat vardı, vilayetlerde ise vatandaşlar arasındaki anlaşmazlığa bakan bir kadı bulunur ve şeriata göre davalara bakardı. Mezalim mahkemesinin başkanı hükümdar idi ve belirli günlerde davalara bakmakta ve gerektiğinde Kadı el-Kudat'a danışarak hükümler vermekte idi.

Vilayetler de merkezî hükümet gibi teşkilatlandırılmıştı. Bâbürlü Devleti vilayetlere, yani "sûbe"lere ayrılmıştı. Ekber devrinde 15, Âlemgîr devrinde ise 20 (veya 21) sûbe vardı. Bunların başında hem vali, hem kumandan olan bir "sûbedâr" (veya sipahsalar) bulunuyordu. Ondan sonra "dîvân", "bahşî", "sadr" gibi memurlar görev yapmaktaydı. Her görevli merkezdeki kendi ilgili bölümü ile haberleşmekte ve buranın kontrolü altında iş görmekteydi. Kutval şehirlerde

güvenlik işlerini yürütmekle görevliydi. Sûbeler "serkar" (kaza)lara ve serkarlar da "pergene"lere (nahiyelere) veya "mahal"lere ayrılmaktadır. Genellikle kazalar "fevcdâr"ın idaresinde idi. Fevcdârlar idareleri altında bulunan bölgenin güvenlik işleri ile ilgilenmekte, gerekirse vergi tahsiline memur olanlara askeriyle yardım etmektedirler. Nitekim "dahilî" adını taşıyan dörtte bir fitilli tüfenkçi ve dörtte üçü de okçulardan oluşan bir birlik vardı. Bunlar asayişi temin ve vergileri toplamakta yardım etmek maksadıyla fevcdârların yanına verilmişti.

12.8. İktisadi Hayat:

Bâbürlü Devleti'nin başlıca gelir kaynağı zirai mahsule dayanıyordu. Bundan başka; gümrük, tuz, darphane, hediyeler ve cizye de ikinci derecedeki gelir kaynaklarını teşkil ediyordu. Ancak cizye büyük bir gelir kaynağı değildi. Ekber tarafından kaldırılmış ve Evrengzîb tarafından tekrar konulmuştu. Bâbürlülerin zirai idare sistemi ilmî ve âdil idi. Buna göre, hangi mahsul olursa olsun hiç dinlendirilmeden ekilen topraklar ve az dinlendirilen topraklar üç sınıfa ayrılmaktadır: güzide (seçilmiş), miyane (orta) ve zebun (zayıf). Her pergenede bu üç sınıftan muayyen ölçüdeki topraktan alınan ortalama mahsul, ayrı ayrı rakamlarla tespit edilir. Sonra bu üç rakamın ortalaması, bütün araziden alınacak vergiye esas teşkil ederdi. Ekber devrinde devlet mahsulden alınan vergiyi 1/4'ten 1/3'e yükseltti.

Bâbürlü Devleti'nin başlıca zirai ürünleri; hubûbat, darı, bakliyat, daha küçük ölçüde sebze, şeker ve baharatlar idi. Avrupa'ya ihraç edilen tarım ürünleri arasında başta baharat gelir. Afyon da ihraç maddeleri arasındaydı. İhracat bakımından büyük önemi olan bir tarım maddesi de çivittir. Madenlerden ise o devirde barut yapmaya yarayan küherçile önemli bir ihracat maddesidir. Küçük sanatlar çeşitli idi, kuyumculuk, fil dişi ve ince tahta işleri, oymacılık çok ilerlemiş durumdaydı. Pamuklu kumaşlar hemen hemen bütün ülkede dokunmaktaydı. Bu pamuklu kumaşlar sahile yakın bölgelerden deniz aşırı ülkelere de ihraç edilirdi. Muslin ve basma gibi daha ince ve nefis kumaşlar kara yolu ile uzak memleketlere gönderildi. XVII. yüzyılda Avrupa'ya yapılan Hint ihracatı büyük bir gelişme göstermişti.

12.9. Kültür ve Sanat:

Bâbürlü hükümdarları ve hanedanı edebiyat ve güzel sanatlar ile kendileri de ilgilenmişlerdi. Hanedanın kurucusu Bâbur gerek edebiyat ve gerekse güzel sanatlar sahasındaki eserleri ile büyük bir dikkat çeker. O iyi saz çalar ve besteler yapardı, aynı zamanda çok iyi bir hattattı. Hatt-ı Bâburî adıyla yeni bir yazı icat etmişti. Bâbur, Çağatay edebiyatının en güzel ve orijinal eserlerini vermişti. Onun Çağatay Türkçesi ile yazdığı eserleri şunlardır: *Bâbur-nâme,*

Arûz Risâlesi, Mübeyyen, Risale-i Validiye Tercümesi, Divan. Sultan Humâyûn da şiir ile uğraşmış olup bir de *Divan*'ı vardır. Humâyûn'un kız kardeşi Gülbeden Begîm de *Humâyûn-nâme* ismiyle Farsça bir tarih yazmıştı. Yine hanedandan Bâbur'un teyze çocuğu Mirza Muhammed Haydar Duğlat *Tarih-i Reşîdî* adıyla bir tarih kitabı kaleme almıştı. Sultan Cihângîr tarafından, *Tüzük-i Cihângîrî* ismi ile yazılan hatırat kıymetli bir eserdir. Bâbürlü hanedan mensupları birçok şair ve ilim adamını himaye etmişler ve saraylarında yer vermişlerdir. *Habib üs-Siyer* yazarı meşhur tarihçi Handmîr (öl. 1535) Delhi'ye gelmiş, Bâbur ve Humâyûn'un yanında ve seferlerinde bulunmuştu. Ayrıca *Kanûn-ı Hûmâyûn* adlı eseri yazdı ve Hindistan'da öldü. Humâyûn'un ibrikçisi olan Cevher isimli şahıs da *Tezkiret el-Vakı'at* adlı Farsça bir eser kaleme almıştı. Yine Bâbur ve Humâyûn'un hizmetinde bulunan Bâyezid Bayat, *Tarih-i Hûmâyûn* yahut *Muhtasar ve Hâtırât* adıyla bir eser yazmıştı. Ekber de gerek ilim adamları ve gerekse şairleri sarayında himaye etmişti. Onun devrinin meşhur bilginleri beş kısma ayrılmakta ve sayı olarak yüz kırk kişiyi bulmaktaydı. Bunlar arasında Şeyh Mübârek Nagavî, Türkistanlı meşhur Hoca Ahrar'ın torunu Hoca Abd el-Şehîd, Şeyh Selîm Çiştî, Şeyh Muhammed Gavs gibi bilginler önde gelenler arasındaydı. Ekber devrinin ünlü şairi Fevzi olup öteki önemli şairler; Urfî, Nazîrî ve Zuhûrî'dir. Bu devrin meşhur şairlerinin çoğu İran ve Türkistan'dan gelmedir ve büyük kısmı da Türk'tür. Ekber devrinin önde gelen tarihçileri; Ebu'l-Fazl Allâmî, Hâce Nizâmeddîn Ahmed ve Abdülkadir Badâyûnî idi. Ebu'l-Fazl Allâmî, *Ekber-nâme* ve *Ayin-i Ekberî* adlarında iki değerli eser vücuda getirmiştir. Ayrıca Hicretin 1000. yılı dolayısıyla Ekber'in emri ile bir heyet tarafından *Tarih-i Elfî* adıyla Farsça bir eser yazılmıştır. Cihângîr devrinin baş şairi Tâlib Âmulî idi. Şâh Cihân devrinde ise Sâ'ib adlı şairin önde geldiğini görüyoruz. Yine bu hükümdar zamanında en meşhur tarihçi, *Padişâh-nâme* yazarı Abdülhamîd Lahverî idi. Âlemgîr devrinde ise şiirleri ile Mirza Abdülkadir Bedil (öl. 1720) dikkati çekmektedir. Âlemgîr, devrinin tarihinin yazılmasını, bilinmeyen sebeplerle, yasaklamıştı. Onun tarihçisi Münşî Muhammed Kâzım'ın *Alemgîr-nâme*'si bu sebeple onuncu yılda durmuştur. Hâfî Hân'ın *Müntehab el-Lubâb*'ı ise gizlice yazılmıştır. Muhammed Sakî Müstaid Hân da Âlemgîr'in ölümünden sonra, saltanatını özet olarak *Measır-ı Âlemgîrî* de kaleme almıştır. Bâbürlü hükümdar ve asılzadelerinin Hind edebiyatının gelişmesinde çok büyük yardımları olmuştu. Ayrıca özellikle Ekber ve Cihângîr devrinde Hindulara büyük müsamaha gösterildi. Bu müsamaha Hindular tarafından çok güzel edebî ürünlerin ortaya konmasına sebep oldu. Ayrıca Hind ve Sanskrit dilinden birçok eser Farsçaya tercüme ettirildi. Bâbürlüler devrinde resim ve minyatür sanatı da büyük gelişme göstermişti.

Bâbürlü hükümdarları Hindistan'da birçok imar faaliyetlerinde bulundular. Bâbur Hindistan'da beş yıl gibi kısa bir süre geçirmesine rağmen, yine bazı eserler yaptırmaya zaman bulabilmişti. Pânîpat zaferini ebedileştiren Kâbil-şâh Camii, Sambhal Camii ve Âgra Camii bunlar arasındadır. Humâyûn devrinde birçok binalar yaptırıldı ise de, bunlardan pek azı ayakta kalmıştı. O Âgra'da yıkık durumda bulunan bir cami ile Fethâbâd Camii'ni inşa ettirmişti. Ekber de uzun süren saltanatı zamanında çok eser yaptırmıştı. Bu devrenin başlıca eserleri arasında; Humâyûn Türbesi, Şemseddîn Eteke Hân Türbesi, Âgra Kalesi, Lahor Kalesi, Fetihpur-Sikrî şehri, bu şehirdeki Câmi Mescid, Şeyh Selîm Çiştî Türbesi, Bülend Dervâze (Yüksek Kapı), Gwailor'da Muhammed Gavs Türbesi, Cavnpur Köprüsü, Âgra Kalesi'nde Cihângîr-i Mahal Sarayı, Allâhâbâd'da Çaliş Sîtûn Köşkü gibi eserleri zikredebiliriz. Ayrıca Ekber Sikandra'daki türbesini hayatta iken başlatmış, fakat bu eser Cihângîr tarafından değişiklikler ile tamamlattırılmıştır. Cihângir'in mimarlık alanındaki çalışmaları nispeten azdır. Onun en büyük eserleri doğu Bengal'da yeni bir eyalet merkezi olan Dakka'da inşa edilmiştir. Ayrıca Lahor'da Motî Mescid (İnci Câmi)'i yaptırdı. Devrinin en meşhur eseri, hemen hemen tamamı beyaz mermerden yapılmış olan kayınpederi İtimâdüddevle'nin Âğra'daki türbesidir. Cihângîr'in Lahor yakınındaki Şâh-dere'deki türbesi de kayınpederininkinin bir benzeridir ve ondan daha büyüktür. Şâh Cihân devrinde Bâbürlü mimarisi en parlak devrini yaşadı. Onun ilk eserlerinden birisi eşi Ercümend Bânû Begim için 1630'da ölümünden sonra Âgra'da inşa ettirdiği türbesi eşsiz "Tâc Mahal"dir. Osmanlı mimarlarından üstad Mehmed İsa Efendi'nin planı üzerine yapılan ve bugün de güzelliğini koruyan Tâc Mahal yirmi iki yılda tamamlanmıştır. Şâh Cihân, Âgra ve Lahor kalelerinde birçok eserler yaptırdı. Ayrıca Delhi'de Şâhcihân-âbâd ismiyle yeni bir şehir yaptırmıştı. Şâhcihân Âgra Kalesi'nde daha eski devirlerden kalan bazı yapıları yıktırıp, yerlerine yenilerini inşa ettirdi. Bunların başlıcaları; Dîvân-ı Âm ve Dîvân-ı Has'tır. Lahor Kalesi'nde de birkaç mermer anıt yaptırmıştı. Onun devrinin önemli eserlerinden birisi de Delhi Kalesi'dir. İstanbul'daki Topkapı saraylar topluluğunun bir çeşit benzeridir. Kaleye iki kapıdan girilir. Halkın girişi Lahor Kapısı'ndandır. Bu saraylara ilave olarak, Cumne Nehri'nden bir kanal vasıtasıyla sağlanan akarsular ve bahçelerin de güzelliği eklenmelidir. Âgra ve Delhi'deki Motî mescitlerde sanat en güzel şeklini bulmuştu. Lahor'daki Vezir Hân Can Câmii de tuğladan yapılmıştır. Âlemgîr devrinde mimari yönden bir çöküş başladı. Buna rağmen o da eserler inşa ettirmekten geri kalmadı. Benares'te bir cami, Delhi Kalesi'ndeki Motî Mescidi, Lahor'da Padişâhî Mescidi onun eserleri arasındadır. Ayrıca Evrengâbâd'da eşi için yaptırmış olduğu türbede, daha küçük ölçüde olmak üzere, Tâc Mahal başarı ile taklit edilmiştir.

Bibliyografya:

A. S. Bazmee Ansarî, "Djahāngīr", *EI²*.

Alparslan A., "Bâbur'un İcad Ettiği Bâburî Yazı", *TM,* Cilt: XIX, İstanbul 1980, s. 207-211.

Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi,* II-III. ciltler, Ankara 1947-1950.

Beveridge, H., "Cihangîr", *İA.*

Bosworth, C. E., *The Islamic Dynasties,* Trk. trc. *İslâm Devletleri Tarihi,* çvr. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.

Davies C. C., "Akbar", *EI²*.

____, "Ekber", *İA.*

Grenard, F., *Baber,* Paris 1930, Trk. trc. *Bâbur,* çvr. O. Yüksel, İstanbul 1971.

Haig, T. W., "Şah-Cihan", *İA.*

Haig, T. W., "Hind-Türk İmparatorluğu", *İA.* (Bk. Hind-Türk İmparatorluğunun askeri-teşkilatı kısmına).

W. H., Moreland, *aynı eser* (Bk. İktisadî hayat ve idare tarzı).

H. H. Dodwell, *aynı eser* (Bk. Hind-Türk İmparatorluğunun inhitâtı).

H. A. Rose, *aynı eser* (Bk. Hindistan'da Hind-Türk Mimarisi).

Harrison, J. B.-Hardy, P., "Bābur", *EI²*.

İrvine, W., "Evrengzîb", *İA.*

Akün, Ö. F., "Bâbür, Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü", *DİA.,* s. 396-400.

Konukçu, E., "Bâbür", *DİA,* s. 395-396.

Konukçu, E., "Bâbürlüler", *DİA,* s. 400-404

Köprülü, M. F., "Bâbur", *İA.*

Mirza Bala, "Hümâyûn", *İA.*

Qureshi, İ. H., "India Under the Mughals", *The Cambridge History of Islam,* Cilt: 2, London 1970, s. 35-62/Trk. trc, "Moğolların Hâkimiyeti Altında Hindistan Moğol İmparatorları", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* II, İstanbul 1989, s. 299-327.

Sir R. Burn (ed.), *The Cambridge History of India,* Cilt: IV, *The Mughul Period,* London 1937.

DİZİN

– A –
Abaka (İlhanlı Sultanı) 144-149, 249, 279, 281
Abbâs (Rey valisi) 79
Abbâs (Tulunî) 19-20, 22
I. Abbâs (Safevî) 309, 321
II. Abbâs (Safevî) 322
Abbâsîler (Abbâsî Devleti) 15-16, 19-22, 24-25, 28, 44, 57, 82, 176, 196, 299
Abdalî kabilesi 325
Abd el-Rezzâk Türkî (Kadı) 163
Abdullâh (Âdil-şâh) 305
Abdullâh (Kutb-şâhî) 309-310
Abdullâh b. Muhammed 202
Abdullâh el-Ensârî 163
Abdullâh el-Fergânî 25
Abdullâh Hân Özbek 318
Abdurrahman b. Togan-Yürek 79
Abdurrahman el-Hâzinî 163-164
Abdülazîz (Kadı) 239
Abdülazîz b. Mazâ (Mervli) 38
Abdülhamîd Lahverî (Tarihçi) 329
Abdülkadir Badâyûnî (Tarihçi) 329
Abdülkerim, bk. Satuk Buğra Han
Abd ül-Vasî' Cebelî (Şâir) 163-164
Abdürreşîd (Gazneli) 47-49
Abeskun Adaları 179
Abhazlar 185
Abışga (Moğol) 151-152
Abiş Hatun (Salgurlu) 193
Abydos 110
Acay (İlhanlı) 145
Adala 283
Adalar Denizi, bk. Ege
Adana103, 114, 116, 273, 279-281
Aden 65-66
Adıyaman 132, 135, 138
Âdil (Candaroğlu) 258
Âdil Şâh 317
Âdil-şâhîler 304-308, 322-324
Afganistan 44-45, 297
Afganlar 292, 314-317, 319-320, 323, 325
Afridîler 323
Afrigîler 174
Afrika 22, 25
Afşarlar 270
Afşin 15
Afşin (Türkmen emîri) 60, 213, 235
Afyon 113, 148, 276, 281-282
Âgra 315-317, 321-323, 325, 330
Ahalkelek (Akşehir) 216
Ahlât 61, 66, 78, 133-135, 180, 184, 213-218, 236-239, 250, 252
Ahlat-şâhlar (Ermenşâhlar) 82, 112, 199, 213, 218, 236
Ahmed (Abbasi) bk. el-Mutazıd
Ahmed (Ahlat-şâh) 215
Ahmed (Akkoyunlu) 269
Ahmed (Amasya emîri) 258, 284
Ahmed (Batı Karahanlı) 38, 64
Ahmed (Danişmendli) 228
I. Ahmed (Gucerât hük.)
II. Ahmed (Batı Karahanlı) 39, 72
Ahmed (Ihşîdî) 25
Ahmed (Menteşoğlu) 278
Ahmed (Nizâm-şâh) 304
Ahmed (Ramazanoğlu) 280
Ahmed (Selçuklu emîri) 63
Ahmed (bk. Mu'tâzıd)
Ahmedâbâd 316
Ahmed b. Ali (Karahanlı) 33-34, 53
Ahmed b. el-Hasan (Karahanlı) 34-35
Ahmed b. el-Hasan (Doğu Karahanlı)
Ahmed b. Mahmûd el-Tusî (Şâir) 165
Ahmed b. Mahmûd Yüknekî 41
Ahmed b. Müdebbir 18
Ahmed b. Münir (Şâir) 202
Ahmed b. Tulun 18-20, 22, 24
Ahmed Çap (Halacî) 292

Ahmed Eflâkî 166
Ahmed Gazî (Menteşe) 276-277
Ahmed Gülşehrî 166
Ahmed Hân (Karahanlı) 33-34
Ahmednagar 308, 319-321, 323-324
Ahmed-şâh (Emîr) 60, 235
Ahmed-şâh (Mengücüklü) 248
Ahmed Şâh Dürrânî 325
Ahmed Teküdar (İlhanlı) 149, 193
Ahmed Yesevî 41
Ahmedil (Merağa hâkimi) 89, 214-215
Ahmedililer 185-186, 211
el-Ahsâ' 62, 219
Ahsikas 34
Akçay 272
Akdeniz 64, 125, 127, 130, 166
Akıra 275
Akkâ 210
Akkoyunlular 223, 240, 260, 262, 269, 274
Ak-Kütel 42
el-'Akr 200-201
Aksaray 115, 121, 125, 142, 147, 152, 232, 263
Aksungur (Selçuklu emîri) 66, 195, 242
Aksungur (Ahlat-şâh) 217
Aksungur Ahmedîlî (Atabeg) 82
II. Aksungur Ahmedîlî 81
Aksungur el-Borsukî 70, 75, 206, 221-222
Akşehir 113, 115, 121-122, 130, 132, 148-150, 168, 248, 264, 270, 274, 281
Akşehir (Erzincan) 134, 151
Aladağ 147
Alâeddîn (İmâd-şâh) 304
III. Alâeddîn Ahmed (Behmenî) 311
Alâeddîn Ali (Eretna) 263-264, 268
Alâeddîn Ali (Kadı Burhâneddîn'in oğlu) 269
Alâeddîn Ali (Karamanoğlu) 267, 271-272, 280
Alâeddîn Bozkuş (Atabeg) 97
Alâeddîn Ebû Bekr (Emir Kuzey'in oğlu) 74
Alâeddîn Hüseyin (Gurlu) 74
Alâeddîn Kara Sungur (Ahmedilî) 185, 211
I. Alâeddîn Keykubâd (T. Selçuklu) 126-127, 129-136, 164-166, 168, 224, 226, 247-248, 254, 270
II. Alâeddîn Keykubâd (T. Selçuklu) 141-142
III. Alâeddîn Keykubâd (T. Selçuklu) 151
Alâeddîn Mes'ûd-şâh (Mu'izzi) 289
Alâeddîn Muhammed (Halacî) 292-294, 301-302
Alâeddîn Muhammed (Hârezmşâh) 177-179, 186, 191
Alâeddîn Siyavuş (T. Selçuklu) 147-148, 270, 275, 282
Alâeddîn Tekiş, bk. Tekiş
Âl Afrasiyab, bk. Karahanlılar
Ala Göl 36
Alâiye (Alanya) 130, 141-142, 254-255
Alâiye Beyliği 254-255
Al'al Kalesi 205
Alamût Kalesi 65, 70-71, 186
Alanlar 60
Alara Kalesi 130
Alaşehir 121, 255-257, 265, 267, 272, 282
Alâ Tırmizî 178
Alâüddevle Ali 77
Alâüddevle Bozkurt (Dulkadırlı) 262
Aldo Brandini 125
III. Aleksios (Bizans İmparatoru) 120, 122-123, 126-127
III. Aleksios (Trabzon İmp.) 284
Aleksios Komnenos (Bizans İmparatoru) 102-103, 106-108, 110-111, 113
Aleksios Komnenos (Trabzon İmp.) 125-127
Aleksios Philantropos 277
Alemgîr, bk. Evrengzîb
Alıncak Kalesi 186
Alıncak Noyan (Moğol) 144
Hz. Ali 32, 178
Ali (Âdil-şâh) 305-306, 308
II. Ali (Âdil-şâh) 306, 322
Ali (Artuklu) 220
Ali (Berîd-şâhî) 307-308
Ali (Çobanoğlu) 226
Ali (Dulkadırlı) 262
Ali (Gazneli) 47
Ali (Ihşîdî) 25
Ali (Karamanoğlu) 273
Ali (İnzuçoğlu) 276
Ali (Pervâne) 279
Ali (Saltuklu) 214, 237, 250
Ali (uc beyi) 275
Ali b. Alâeddîn (Karamanoğlu) 272-273
Ali b. el-Hasan (B. Karahanlı) 39
Ali b. Muhammed (Şâir) 202
Ali b. Zeyd Beyhakî 163
Ali Cevher, bk. II. Şâh âlem
Ali el-Kayinî 163
Ali Kulı Han (Özbek) 317-318
Ali Kulı Ustaclu 320
Ali Merdan (Vali) 322
Ali Paşa 282
Ali Şâh 263
Ali Şâh Kar 297

Ali Şîr (Germiyanlı) 265, 275
Ali Tegin (Karahanlı) 34-35, 39, 47, 54
Ali Tegin oğulları 35
Allâhâbâd 330
Almanlar 115, 121, 228
Almış (İlteber) 28
Alpağı 282
Alp Arslan (Selçuklu) 37-38, 56, 58-63, 86, 93-94, 100-101, 156, 174, 213, 259, 235, 246, 250
Alp Arslan (Tâceddînoğlu) 284
Alp Arslan el-Ahras (S. Selçuklu) 90
Alp Arslan b. Mahmûd (Selçuklu) 196, 207
Alp Arslan b. II. Tuğrul (Selçuklu) 77
Alp Arslan b. III. Tuğrul (Selçuklu) 84
Alpı b. Arslantaş 88
Alp İlig 100-101
Alp Tegin (Gazneli) 44-45
Alp-yürek (Çobanoğlu) 226
Altın Orda (Ordu) Devleti 29, 142, 144
Altuntaş (Hârezmşâh) 35, 54
Altuntaş ve oğulları 174
Amâcûr el-Türkî 19
Am'ak Buharî
Amar Singh (Râcâ) 320
Amasya 123, 138, 142, 233, 284-285
Amasya Emirliği 268
Amasya Kadısı 140
Amber 318
Âmîd, bk. Diyarbekir
Amîdülmülk (Vezir) 59, 158
Amik 261
Amisos, bk. Samsun
Amorium 60
Amroha 293
Amû Derya, bk. Ceyhun
Âmul Kalesi 175
Anadolu Beylikleri 254, 256, 259, 265-266, 270, 278, 281-283
Anadolu 20, 54, 57, 59-61, 63, 67-68, 82-83, 86, 88-89, 100-105, 107, 109-113, 115, 117-122, 124-127, 129-130, 132, 134-135, 137-140, 142, 145-152, 159-166, 168-169, 184, 195, 201, 213-214, 216-217, 219, 226, 228, 231, 233, 235-240, 246, 250, 252, 254, 257, 259, 261, 263-267, 269-272, 274, 276-279, 281-282, 284
Anamur 131, 147
Anazarbos 103, 116, 229
Andhuy 177
Andronikos (Bizanslı) 276
III. Andronikos (İmparator) 255, 283
Andronikos Komnenos 116, 120-121
Andronikos Vatatses 119
Ani 59, 63, 82, 216, 238, 251
Ankara 113, 117-118, 121, 124, 127, 151, 163, 228-229, 265, 272-273
Anna (İmparatoriçe) 283
Anna Komnena 105, 108-109
Antakya 20, 61, 63-64, 66-67, 87-89, 91, 101, 103-105, 114, 117, 128, 131, 195, 228, 236, 241
Antakya Haçlıları 88, 91, 114, 197, 206
Antalya 114-116, 125-126, 128, 131, 140, 142, 144, 162-163, 267-268, 273
Antioch 22, 126
Anûşirevân (Sasani hükümdarı) 95
Anûştegin 174
Anûştegin Şîrgîr 71
Apamea 215
Arap (T. Selçuklu) 112-114, 229
Arap(lar) 15, 40, 42, 44, 86, 162, 195, 201, 288
Arabistân 93, 192
Aral Gölü 52
Arâm Şâh (Mu'izzî) 288
Arap Ata türbesi 42
Aras Nehri 84
Ardistân 167
Argun Hân (İlhanlı) 149-150, 193, 264
Argun-şâh (T. Selçuklu) 123
el-Arîma Kalesi 201, 208
el-Âriş 24
'Arkanayn (Ergani) 242, 245
Armağan-şâh 138
Arrân, bk. Errân
Arslan Apa (Ahmedili) 251
Arslan Argun (Selçuklu) 67
Arslan b. Selçuk (Yabgu) 33-34, 53-54, 59
Arslan Besâsîrî 58-59
Arslan Câzib (Tus valisi) 50
Arslan Hân (Kara Hanlı) 32
Arslan Hân Bazır (Karahanlı) 32
Arslan Hân Süleymân (Karahanlı) 35
Arslan İsrail, bk. Arslan b. Selçuk
Arslan-şâh (Gazneli) 48
Arslan-şâh (Irak Selçuklu) 81-83, 163, 183-184, 188-189, 216, 238, 251
I. Arslan-şâh (K. Selçuklu) 95-96, 162-163
II. Arslan-şâh (K. Selçuklu) 82, 97-98, 189
Arslantaş 65
Arslantaş (Türkmen emîri) 235
Arslan Yabgu, bk. Arslan b Selçuk.
Artah (kalesi) 88, 201, 222
Artak (Erdek) 274
Artuç 32

Artuk Arslan (Artuklu) 124, 129, 218, 223
Artuk b. Eksük 62-64, 86, 101, 105, 213, 219, 236
Artuklular 70, 87, 91, 118, 124-125, 132, 134, 137, 195, 199, 219-224, 229, 232, 237-238, 240, 244
Âsaf Hân 320-321
Âsaf Hân (Karâ valisi) 318
Âsirgarh Kalesi 319
Askerî (Bâburlu) 316-317
Asparuh 27
Assam 323
Asya 130
Aşağı Urla köyü 247
Atsız (Hârezmşâh) 39, 73-75, 174-175, 181
Atsız (Türkmen emîri) 62, 86, 100-102, 235
Attar (Şâir) 166, 181
Avnik 251
Avrupa 28-29, 67, 110, 115, 119, 121, 130, 161, 163, 196
Ay-Aba (Emîr) 83-84
Ay-Aba Cüyûş (Atabeg) 75
Ayas 280
Ayaslug (Selçuk) 255, 257, 265
Ayaz (Atabeg) 69
Ayaz (Artuklu) 70,214, 220-221
Ayaz b. Alp Arslan (Selçuklu) 38
Ayaz (Memlûk) 220
Ayazmend (Altınova) 275
Aydın (-eli) 255, 257, 277
Aydıncık 275
Aydınoğulları (Beyliği) 255-257, 278, 283-284
Ayıntab 104, 116-117, 261
'Ayn Câlût 144
'Aynülmülk (vali) 296-297
'Ayn-ı Seylem 86, 105
Aynüddevle (Danişmendli) 115-116, 230-231
Ayşe Bibi 42
Ayşe Hâtun 221
Ay-Togmuş 185-186, 211
Ayvalık 275
Azak Denizi 27
Azâz Kalesi 206
Azerbaycan 57, 66, 68-69, 75-77, 79-80, 83-84, 100, 133-134, 140, 142, 183, 185-186-187, 211, 213-214, 216, 238, 263
Azerbaycan Atabegleri, bk. İldenizliler
El-Azîmî (Tarihçi) 202
Azîz Hammâr 297

– B –

Ba'albek 201, 203, 207-208
Babâîler 138-139, 270
Baba İlyas Horasanî 138
Baba İshak 138, 265
Bâbaniya 298
Baba Resûl, bk. Baba İlyas Horasanî
Bâbur 314-315, 328-330
Bâbürlüler 306, 309, 314-331
Bada'ûn 302
Bâdgîs 177
Bafra 259, 279, 284
IV. Bagrat (Abhaz Kralı) 60
Bağdat 18-19, 21, 24, 30, 41, 46, 57-58, 61, 64-66, 68-69, 72, 76-79, 81, 84, 109, 120, 130, 143, 158, 167-168, 176, 178, 185, 197, 206, 208, 210-211, 219, 221
II. Bahâdur Şâh (Bâburlu) 325
Bahâdur Şâh (Farukî) 319
Bahâdur Şâh (Gucerât sultanı) 312, 316
Bahâeddîn Evs (Vezir) 243
Bahâeddîn Kutluğca 130-131
Bahâeddîn Muhammed 164
Bahâeddîn Tercümân 141
Bahâeddîn Ûşî 301
Bahâeddîn Veled 166, 181
Bahâüddevle Mes'ûd (Nisan oğlu) 244
Baharzî (Şâir) 163
Bahreyn 62, 219
Bakır Küresi 259-260
Balaban (Mu'izzî) 290-293, 295, 300-302
Balacı Hâtûn 42
Bâlâgât 321
Balasagun 32, 35-36
Balât (Limanı) 277-278
Baldwin (Maraş senyörü) 230
Balıkesir 274-275
Bâlis 89
Balkanlar 103, 283
Balkaş 36
Baltık Ülkeleri 180
Baltu 151
Banyâs 197, 206-208
Bargiri 57, 215
Barin 202
Barsam 64, 104
Barshân bölgesi 45
Barsiyan 167
Basmil 36
Basra Körfezi 161, 192-193
Başkırtlar 28
Batı Karahanlı Devleti 37-40, 42, 64, 67

Bâtınîler 70-71, 78-79, 82, 88, 90-91, 177, 191 206-207
Battal Gazî 228
Batu Han 29, 140, 142
I. Baodouin (Urfa Kontu ve Kudüs Kralı) 89, 205, 214, 219
II Baudouin (Urfa kontu ve Kudüs kralı) 214-215, 220-222
III. Baudouin (Kudüs kralı) 201
Bâvendîler 56, 77, 83
Bâverd 55
Bayânâ 302, 311
Baybars (Memlûklu-Bahrî) 144-146, 270
Baybars (Memlûklu-Burcî) 280
Bayburt 228, 251, 274
Baycu Noyan 139-140, 142-143
Bayçur oğulları 15
Baydu Han (İlhanlı) 150
II. Bâyezid (Sultan) 274
Bâyezid Bayat 329
Bâyezid Paşa 272
Bayıkbeg 18
Bayram Hân 317
Bayramiç 275
Baytaş Arslan (Karahanlı) 32
Baytuz 44
Bazvac 207
Bedehşan 317-318, 322
Bedreddîn (Saltuklu) 251
Bedreddîn Dımaşkî 301
Bedreddîn Gaznevî (Şeyh) 301
Bedreddîn Hutenî 270
Bedr İsâ Câşû 93
Bedr-i Çaç (Şâir) 301
Begteginliler (Erbil Atabegleri) 210-212
Behisni 116, 261-262
Behmenî Devleti 304, 307-308
Behram (Komutan) 128
Behrâm Hân 297
Behrâm-şâh (Böri) 208
Behrâm-şâh (Gazneli) 48, 96
Behrâm-şâh (K. Selçuklu) 97-98
Behrâm-şâh (Mengücüklü) 124, 247
Behrâm-şâh (Mu'izzî) 289
Behrâm-şâh (T. Selçuklu) 123
Bektut (Emîr) 145
Belek (Artuklu) 91, 219, 221-222, 224, 229, 242, 246
Belh 33-34, 38, 56, 72, 74, 178-179, 322
Belucistân 45, 314, 325
Bem 98, 162, 191
Benâres 316, 330
Bend-i Mahmûdî 50
Bengal 290-292, 295, 297-298, 300, 315-316, 318, 320, 322-323, 330
Benû Kilâb (Kabile) 235
Berberîler 19
Berdesîr 94, 98, 162, 167, 190-191
Berdûliye Hâtun 141
Bergama 275, 282
Berid-şâhîler 304-308
Berka 18
Berkuk (Memlûklu) 261, 268-269
Berkyaruk (Selçuklu) 65-69, 73, 91, 95, 174, 213-214, 241, 250
Besnî 135
Beyboğarus (Haleb valisi) 261, 279-280
Beyhâk 30
Beyşehir (bölgesi) 149, 264, 267, 271-274, 281
Beyşehir Gölü 136, 264
Bhâra 314
Bhatinda 289
Bibi Terken Hâtun (Salgurlu) 192-193
Bîcâpur 304-307, 321, 323-324
Bidâr 295, 305-307, 311, 322
Bitlis 235, 238
Bigadiç 275
Bihâr 315-317
Bihârî Mall (Raca) 318
Bilecik 110
Bilge Kül Kadır Han (Karahanlı) 32
Bilge Tegin 174
Bilge Tegin (Gazneli) 45
Bire 145
Birecik 63, 100
Birgi 255, 257, 265
Bithynia 103, 106
Bitlis 135, 198, 215, 236-237
Bizans 27, 41, 57, 59-61, 63-64, 100, 102-103, 105-107, 110, 113-117, 119-122, 124, 126, 161-162, 219, 226, 229, 235, 255, 274, 277, 283
Bizanslılar 57, 59, 63, 107-108, 110-112, 115-116, 119, 125-126, 195, 228, 230-233, 255, 265, 276
Bodemya 255
Boğaziçi 66, 103
Boğazlar 102
Bohemund 88, 111, 228
II. Bohemund (Antakya Prensi) 229
III. Bohemund 222
IV. Bohemund 131
Bolu 124, 260
Bolvadin 264

Bonsuz (Karamanlı) 270
Boris Han 27
Borsuk (Hemedan emîri) 206, 215
Borsuk oğlu Borsuk 70, 214
Boz-aba 79
Bozan 63-64, 66, 108-109
Bozcaada 255
Bozkuş (Atabey) 167
Bozok(lar) 260
Böri-Bars (Selçuklu) 67, 69
Böriler 92, 195-196, 201, 205
Böri Tegin 206-207
Böri Tegin (Gazneli) 45
Böri Tegin İbrahim (Karahanlı) 35
Brahmanlar 309
Brakena Kalesi 115
Buğra Han (Karahanlı) 32
Buğra Han Hârun (Karahanlı) 33
Buğra Hân Mahmûd 35
Buğra Hân Muhammed (Karahanlı) 35-36
Buhara 18, 33-35, 38-39, 41-42, 53-54, 64, 178, 314
Buldacı (Emir) 104
Buldacı Ailesi 203
Bulgar (Şehir) 28-30
Bulgar (Ülke) 28
Bulgarlar 16, 27-30
Burc-i Hab 221
Burdur 267
Burgulu Kalesi 142
I. Burhan Nizâm-şâh 305, 307
Burhanî (Şâir) 163-164
Bursa 103, 110, 272, 275, 285
Burtaslar 28
Busra 208
Bürûcird 66
Büst 50, 56
Büveyhîler 44, 47, 58, 93
Büyük Bulgarya Devleti 27
Büyük Menderes 255
Büyük Selçuklular (Devleti-Sultanlığı) 52-75, 88, 94-95, 100-101, 105, 108-109, 112, 154, 157-158-159, 163, 168, 180, 213, 250
Büyük Zâb Nehri 57

– C –

Ca'ber Kalesi 64, 196
Cacaoğlu Nûreddîn 169
Ca'fer (Abbasi) 19
Ca'fer (Eretna) 263
Ca'fer (Melikşah'ın torunu) 65
Ca'fer (Karahanlı) 33
Ca'fer b. Abdullâh, bk. Almış
Cahıoğlu 152
Cam Beg (Vâlî) 319
Câm Mâlî 298
Candar 258
Candaroğulları 257, 268-269, 279
Canik (Havzası) 230, 272
Caria bk. Muğla
Cassionos (Bizanslı) 229
Cavna Han, bk. Muhammed b. Tuğluk
Cavnpûr 298, 302, 315, 317-318
Cay Singh (Raca) 323
Cebele 197
Cehrem Kalesi 93
Celâlüddevle (Büveyhî) 57
Celâleddîn (Dilmaçoğlu) 240
Celâleddîn Bayezid (Candaroğlu) 258
Celâleddîn Hârezmşâh 132-134, 179-181, 186, 192, 211, 239, 248, 289
Celâleddîn III. Hasan (İsmâ'îlî) 186
Celâleddîn Hüseyin (Karahanlı) 42
Celâleddîn Karatay 141-142, 168-169
Celâleddîn Kayser (Vali) 127
Celâleddîn Keyferîdun (T. Selçuklu) 126, 129, 131
Celâleddîn Yûnus (Vezir) 83
Celâl Hân (Bihar Sultanı) 315
Cem (Osmanlı) 274
Cemâleddîn (Hani hâkimi) 223
Cemâleddîn (Kürt reisi) 240
Cemâleddîn Ay-Aba 185
Cemâleddîn İsfahanî (Şâir) 163
Cemâleddîn Sevtî (Artuklu) 250
Cemaleddîn Şâd-baht 203
Cemâleddîn Yâkût 289
Cemâlüddevle Kemâleddîn (Nisanoğlu) 243-244
Cemşid (Kutb-şâhî) 308
Cenâhüddevle Hüseyin 86-88, 91
Cend 39, 52-54, 59-73, 174-175
Cenevizliler 258, 279, 283-284
Cesvent Singh 323
Cevher 329
Ceyhan 104, 128, 131
Ceyhun 33-34, 46, 54, 56, 59, 61, 73, 115, 174, 314
Ceziret-i İbn Ömer 220
Cibâl 69, 76, 80, 183-184
Cibâl el-Türkmân 198
Cibrâil b. Ömer (B. Karahanlı) 38
Cihangîr (Bâburlu) 318-321, 329-330
Cihân-şâh (T. Selçuklu) 132-134, 248

Cimri, bk. Alâeddîn Siyavuş
Cincî 324
Cîruft 60, 96, 98, 162
Cizre 58
VI. Clément (Papa) 256
Constantin Gabras (Trabzon Dükası) 221, 229, 246
Cumne Nehri 330
Cur Nehri 242
Cüneyd (Aydınoğlu) 252, 284
Cüneyd (Samsun beyi) 285
Cürcân 56
Cüzcân 46

– Ç –
Çağaniyan, bk. Sağaniyan
Çağrı Bey (Selçuklu) 53-56, 93, 158
Çaharadeva 290
Çahcu 292
Çaka (Çakan) Bey 63, 108, 110
Çampaner 312
Çanakkale 110, 274-275
Çând Hân 312
Çandarî 311
Çankırı 117-119, 124, 228, 230, 232, 259
Çarşamba 285
Çarşamba suyu 272
Çaul 306
Çavlı (T. Selçuklu Emiri) 132
Çavlı Cândâr 79
Çavlı Sakavu 69, 71, 89, 96, 112, 214
Çavsa 316
Çeküm 223
Çelebi Mehmed (Sultan) 259, 262, 266, 269, 272, 278, 284-285
Çemişkezek 118, 132, 232, 238, 243, 253
Çermik 242
Çınçın Kalesi 128
Çiğiler 65
Çin 15, 40-41, 154, 166, 193-194
Çine 277
Çingiz 178-179, 181, 314
Çinliler 15
Çitor 293, 302, 312, 315-316, 318
Çoban (Emîr) 263-265, 267, 271, 276, 282
Çobanoğulları 149-150, 226
Çolak Bâzdâr 95
Çomul 36
Çoruh Vadisi 63
Çorumlu Sahrası 269
Çökürmüş 69, 88, 220
Çubuk Bey 65, 105
Çuğa (Saruhanoğlu) 282
Çukurova 116, 131, 141, 281
Çunâr Kalesi 315-316

– D –
Dadı Bey (Tekeoğlu) 267
Dakka 330
Dalaman 275
Dameğan 59
Danişmend Gazî 88, 104, 110-111, 213, 228-229, 233, 274
Danişmendliler 110-120, 125, 228, 233, 238, 246, 274
Danişmend Taylu Ali 228
Dârâ (Kalesi) 196, 222
Dârâ Şikûh (Bâburlu) 321-323
Darende 232
Dâver Bahş (Bâburlu) 321
IV. David (Gürcü) 76, 221, 236
David (Thamara'nın Kocası) 252
Dâvud (Artuklu) 195, 215, 220, 237-238, 242
Dâvud (Bengal hükümdarı) 318
Dâvud (Mengücüklü) 246-247
Dâvud (Selçuklu) 72, 76-79
Dâvud-şâh (Mengücüklü) 132, 247
II. Dâvud-şâh (Mengücüklü) 247-248
Dây-Merg 78, 83
Debusiye 35, 54
Değirmençay 148
Dekken 295, 297, 300, 304, 308-309, 319-323
Dekkenli(ler) 304-305
Delhi 47, 288-299, 301-302, 310-311, 314-315, 317, 325, 329
Delhi Sultanları 288-295, 299-301
Delûk (Dulûk) 116-117
Demirci yöresi 282-283
Demir Hân 275
Demirtaş bk. Timurtaş
Dendânakan 47, 55-56, 93, 100
Denizli 113, 116, 119, 121, 125, 150, 265, 275-276, 281-282
Dersim 221, 246
Derviş (Ramazanoğlu) 281
Deşt-i Kıpçak 29
Devagir (Devlet-âbâd) 292-294, 296-297, 304, 319, 321, 324
Develühisar Kalesi 152, 274
Devlet (Dolat) 100-101
Devlet-âbâ, bk. Devagir
Devlethan (Saruhanoğlu) 282
Devlet Han Lodî 299
Devlet-şâh 49

Devlet-şâh (Dilmaçoğlu) 118, 198, 216-217, 232, 238, 251
Deylem bölgesi 71
Deylemliler 58, 65
Dımaşk 20-21, 62, 66, 86-87, 90, 92, 195-196, 198-199, 201-203, 205-209, 219-220, 241
Dımaşk Atabegliği, bk. Böriler
Dımaşk Emirleri 198
Dımaşk Selçuklu Melikliği 87, 91-92, 205
Dicle 80
Dihistân 55
Dilâver Hân Gurî 310
Dilîr Hân 323
Dilmaçoğulları 112, 118, 206, 221-223, 235-240
Dimetoka 256
Dimitri (Gürcü Kralı) 251
Dinâr (Oğuz beyi) 98
Dînever 72, 77
Dîpâlpur 293
Divriği 132, 246, 248-249
Divriği Mengücükleri 132, 248-249
Diyarbekir 61, 64, 68-69, 120, 129, 132, 135-138, 195, 199, 219-220, 222-224, 232, 235-236, 241-245, 262
Diyar-ı Mudar 20, 210
Diyar Rebî'a 223
Do'âb 290, 296, 317
Doğancık 284
Doğu Karahanlı Devleti 36-38, 40, 65
Dolat (Devlet) b. Mes'ûd 116-117
Dominique (Foça valisi) 255, 283
Don Nehri 27
Dorylaeum 111, 228
Dovin 82, 183, 185, 216, 237-238
Döğer Boyu 219
Dragos Tepesi 103
Drakon Çayı 103
Duhter-i Sâlâr 165
Dukak (Dokak) 52
Dukak (S. Selçuklu) 86-87, 89, 91-92, 219, 241
Dulkadır oğulları 260-263, 273, 280
Dulûk, bk. Delûk
Duneysir bk. Koçhisar
Dübeys (Mezyedî) 59
Dübeys b. Sadaka (Mezyedî) 75-76, 91
Dündâr (Hamîdoğlu) 266-267
Dündar (Ramazanoğlu) 280
Dünyâ Hâtun 223
Dvârasamudra 293

– E –

Ebi'l-Âlâ Ali Sem'anî (Kadı) 164
Ebû Abdullâh Nîşâbûrî 164
Ebû Ali Muhammed Belamî (Samanî Veziri) 44
Ebû Ali Simcurî 46
Ebû Bekr (İldenizli) 83-84, 184-185, 187, 191, 211
Ebû Bekr (Salgurlu) 191-192
Ebû Bekr el-Mâzerâî 24
Ebû Bekr İbn el-Zeki 165
Ebû Hanife 30
Ebû Hanife Abdülkerim 165
Ebû İshak İbrâhim (Bulgar Hakanı) 30
Ebû İshak İbrâhim (Gazneli) 45
Ebû İshak Şirâzî 163
Ebû Mansûr (Vali) 236
Ebû Mansûr 'Abbadî (Vaiz) 181
Ebû Muhammed Haraki (Feylesof) 181
Ebû Nasr (Samanî) 32
Ebû Nasr Utbî (Tarihçi) 49
Ebû Reyhân el-Bîrûnî 49
Ebû Sa'id Muhammed 164
Ebû Said Bahadır (İlhanlı) 263, 282
Ebû Sa'id Funduvercî 163
Ebû Sa'id el-Ganimî 163
Ebû Sa'îd Mirza (Timurlu) 311
Ebû Sa'îd Muhammed 96
Ebû Şucâ el-Hızır (B. Karahanlı) 38
Ebû Tahir 188
Ebû Tahir Tabesî 163
Ebû Ya'kub (Emîr) 63
Ebu'l-Abbâs Lukerî 163
Ebu'l-Alâ Muciri (Şâir) 164
Ebu'l-Alâ Sem'anî (Kadı) 164
Ebu'l-Asâkir Ceyş (Talunî) 21
Ebul-Âsâkir Sultan (Munkızî) 114, 222
Ebu'l-Esvâr (Şirvan Emîri) 60
Ebu'l-Fazl Allâmi (Tarihçi) 329
Ebu'l-Fazl Beyhakî (Tarihçi) 49
Ebu'l-Fazl Kirmânî (Kadı) 181
Ebu'l-Ferec Rûnî (Şâir) 49
Ebu'l-Feth Bustî 49
Ebu'l-Feth Muhammed (Karahanlı) 37
Ebu'l-Fütuh Abdülgâfir 41
Ebu'l-Gazî 106, 109-110
Ebu'l-Hâris Muahmmed (Hârezmşâh) 34
Ebu'l-Hasan (Kutb-şâhi) 309-310, 324
Ebu'l-Hasan Ali (Karahanlı) 33, 35
Ebu'l-Hasan Nasr (Karahanlı) 33-34, 42, 53
Ebu'l- Huseyn Kutb el-Evliyâ 164
Ebu'l-Kasım (T. Selçuklu) 104-109

Ebu'l-Kasım el-Asturlâbî 164
Ebu'l-Kasım Dergüzînî (Vezir) 77
Ebu'l-Kasım el-Hasenî (Vezir) 86
Ebu'l-Kasım Kuşeyrî 163
Ebu'l-Kasım I. Mahmûd (B. Karahanlı) 38
Ebu'l-Meâli Guveynî 163
Ebu'l-Meâli Nahhas İsfahanî 163
Ebu'l-Muzaffer İsfizârî 164
Ece Halil 275
Ecmîr 302, 311, 318, 323
Edhem Hân 317-318
Edib Ahmed Yüknekî 41
Edib Sâbir (Şâir) 74, 163
Edirne 121, 266, 278
Edremid 275
Efdaleddîn Ebû Hâmid Kirmânî 164
Efdal Hân 306
Efes 111, 116
Eflak 255, 259
Eflânî 226, 258
Efrîdûn (Danişmendli) 232-233
Efsûnâ Kalesi 88
Ege Bölgesi (Sahili) 63, 102, 115
Ege (Adalar) Denizi 105, 120, 255-256, 282-283
Eğil Kalesi 243
Eğridir 266-267
Eğridir Gölü 119
Eğrigöz (Emed) 266
Ekber (Bâburlu) 309, 317-319, 327-330
Ekber b.Alemgîr (Bâburlu) 323
Elbistan (Ovası) 104, 111, 115, 118, 123, 145, 151, 230-232, 260-261
Elbistan (Menteşe) 276
Elburz Dağları 65
Elcezire 68-69, 75, 82-83, 184, 196, 214
Eleşgird 215
Emevîler 15, 95, 288
Emîneddîn Mikâil (Nâib) 147
Emîneddîn Nasr (Vezir) 238
Emîr Am'ak Buharî 41
Emîr Berid 304-305, 307
Emîr el-Cüyûş Efdal (Fatımî) 87, 219
Emîr Emirân Ömer (İldenizli) 83
Emîr Gazî (Malik-Danişmendli) 113-114, 229-230, 233, 246
Emîr Muhammed (Şâir) 202
Emîr Süleymân (Osmanlı) 283-284
Emîr Yakub (Candaroğlu) 258
Endican 178
Enverî (Şâir) 163
Er-Basgan 60
Erbil 210-211
Erbil Atabegleri bk. Begteginliler
Erciş 57, 61, 214-215
Ercümend Bânû 320, 330
Erdebil 79, 185
Ereğli (Konya) 111, 128, 270, 272
Eretna Bey 261, 263, 282
Eratnaoğulları (Devleti) 263-264, 268, 271
Ergani bk. 'Arkenayn
Erkli Han (Halacî) 292-293
Ermenek 131, 147-149, 270, 274
Ermeni(ler) 88, 110-111, 116-117, 120, 123, 126, 128, 131, 136, 139-141, 145, 151, 217, 222, 230-231, 271
Ermenşâhlar, bk. Ahlat-şâhlar
Errân 60, 68, 76, 79, 183, 213
Ertaş b. Dukak (S. Selçuklu) 92
Ertokuş (Atabey) 168-169
Ertuğrul b. Bayezid (Osmanlı) 283
Erzen 78, 198, 215, 222, 235-240
Erzincan 124, 129, 132, 134, 140, 149, 246-248, 263, 269
Erzincan Emîrliği 268
Erzincan Mengücükleri 247-248
Erzurum 123-124, 132-134, 139, 142, 149, 184, 200, 218, 247-248, 250-253
Esârib 89, 114, 195, 206
Escedî (Şâir) 49
Esedâbâd 75, 83
Esededdîn Ayaz 132
Esireddîn Ebu'l-Fazl (Şâir) 163
Eskişehir 110-111, 119, 124
Esmâ (Katr el-Nadâ) 21
Eşkenvân 191
Eşrefoğulları 149-150, 264-265, 267
Etâvâ 298
Eudokia 284
Eustathios Kymineianus 107
El-Evhad Necmeddîn (Eyyûbî) 218
Evrengâbâd 330
Evrengzîb (Bâbürlü) 306, 309-310, 321-325, 327-330
Evrenos 275
Eylük (Ramazanoğlu) 280
Eyyûbîler 83, 120, 124-126, 129, 132-139, 157, 180, 186, 199-200, 211, 216-218, 220, 223, 239-240, 252
Ezine 275
Ezrakî (Şâir) 163-164

– F –
Fahreddîn Abdülmesih 197, 233
Fahreddîn Ahmed (Karamanoğlu) 271
Fahreddîn Behrâm-şâh (Mengücüklü) 129, 132
Fahreddîn Cavna (Tuğlukî) 294
Fahreddîn Dinarî 138
Fahreddîn Gürgânî (Şâir) 163
Fahreddîn Kasım (Danişmendli) 233
Fahreddîn Kazvinî (Vezir) 150
Fahreddîn Râzî 181
Fahreddîn Şeddâd (Aniemîri) 251
Fahrüddevle Muhammed b. Cüheyr 64, 219, 235-236
Fâik el-Hassa 33, 46
Fâmiya Kalesi 201
Fâriseddîn Meymûn (Eyyûbî) 252
Fars 60, 66, 69, 71, 76-79, 82, 93-97, 179, 184, 188-194, 216
Fars Atabegleri, bk. Salgurlular
Farukîler
Fâtımîler 24, 57-58, 61-62, 67, 86-87, 100, 205-206, 219
Fâzıl (Kadı) 244
Fazl (Şeddâdî) 60
Fazl b. Ca'efer el-Furat 24
Fazlûye (Fârs hakimi) 60, 93-94
Felekî (Şirvanlı) 187
Feke 230
Fenariyye 284
Ferâve 54-55
Fergana 16, 24, 36-37, 314
Fergana Kağanlığı 40
Ferhat Paşa 262
Feriburz (Şirvân Meliki) 63
Ferîde d-Dîn Mes'ûd (Şeyh) 301
Ferid Gîlânî 163
Feridun b. Ahmed Sipehsâlâr 166
Ferrezin Kalesi 179
Ferruh Beg (Ressam) 307
Ferruh Lala 136
Ferruhî Sistânî (Şair) 49
Ferruhzâd (Gazneli) 48
Fethâbâd 302
Feth Han (Tuğlukî) 298
Fevzî (Şâir) 329
Fırat Nehri 59-60, 214, 229
Filibe 260
Filistin 68, 86, 210
Fin(ler) 28
Fin-ugorlar 27
Firdevsî (Şâir) 49
Fîrûz 67
Fîrûz (Mu'izzi) 289
Fîrûz-âbâd 302
Fîrûzkûh 178
Fîrûz-şâh (Bengal Hükümdarı) 295
Fîrûz-şâh (Halacî) 291-293, 295
Fîrûz-şâh (Tuğlukî) 297-302
Foça 255, 282-283
Foçalılar 283
Foulque (Kudüs Kralı) 195, 207
Föke (Finike) 277
Franklar 136, 139, 279
Fransızlar 116, 228, 325
Friedrich I. Barbarossa (Alman İmparatoru) 120-122
Frigya 122
Furg Kalesi 96
Fustat 18, 22, 24

– G –
Gabon (Geben) Kalesi 261
Gabriel 104, 110, 228
Gagik-Abas (Kars bölgesi hâkimi) 59
Gagra Nehri 291, 315
Galeran (Birecik senyörü) 222
Gamberi Nehri 302
Ganj 288, 296, 315
Gautier de Montbeliard (Kıbrıs Kıralı) 125
Gâvele (Gevele) Kalesi 101, 150, 264, 270-271, 273
Gavr 316
Gazâ'irî Râzî (Şair) 49
Gazayla Hâtun 148
Gazan Han (İlhanlı) 151-152, 223
Gazî Çelebî (Pervaneoğlu) 258, 279
Gazî Fazıl 275
Gazî Melik (Tuğlukî) 293-295
Gazîye Hâtun (melik Âdil'in kızı) 132
Gazîye Hâtun (melik Nâsır'ın kızı) 137
Gazne 33, 44-50, 56, 72, 178-179, 288
Gazneliler (Devleti) 34-35, 40, 44-50, 52-56, 62, 67, 72, 96, 213, 288
Gazalî 163
Gazzî (Şâir) 164
Gedik Ahmed Paşa 255, 274
Gedük bölgesi 232
Gelibolu 275, 283
Gence 60, 63, 67-68, 70, 76-77, 183, 186
Gerdîz (Kalesi) 45
Gerdîzî (Tarihçi) 49
Gerger 220, 222
Germiyanlı Türkmenleri 148, 237, 264, 266

Germiyanoğulları 149-150, 255, 265-266, 275-276, 282
Germ-sîr 93, 96
Gevher Nesibe 168
Geyhatu (İlhanlı) 149-150, 226, 277
Gılzaylar 292, 325
Gıyâseddîn (Gurlu) 177
Gıyâseddîn (M. Halacî) 311
Gıyâseddîn Bahadur bk. Bahadur 295
I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (T. Selçuklu) 121-126, 165, 168, 200
II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (T. Selçuklu) 136-141
III. Gıyâseddîn Keyhüsrev (T. Selçuklu) 144-149, 264-265
Gıyâseddîn Mahmûd (Gurlu) 288
Gıyâseddîn Mahmûd (Menteşoğlu) 278
Gıyâseddîn Pîrşâh (Hârezmşâh) 191
Gıyâseddîn Tuğluk 299
Gîlân Bölgesi 71
III. Giorgi (Gürcü) 82, 183, 238, 251
Giray (Moğol) 257
Goa 305-306
Golkonda 305, 308-310
Golkonda Kutbşâhîleri bk. Kutb-şâhîler
Gondvâna Hindu Kırallığı 318
Gorgorum bk. Beyşehir bölgesi
Gorigos (Kız kalesi) 271, 273
Gotlar 27
Gök-Arslan (T. Selçuklu)
Göksu 270
Göksu Vâdisi 131
Göksun, bk. Keysun
Gök-Türk Hakanlığı 15, 27
Gölhisar 267
Göller Bölgesi 266-267
Gördük 283
Gucerât 294, 297-298, 310-312, 316, 318, 320-321
Guhram 297
IX . Guillaume (Akitanya Dükü) 228
II. Guillaume (Nevers Kontu) 228
Gûr 45-46, 48, 74
Gurîler (Mâlvâ Sultanları) 310
Gurlular 40, 48-49, 74, 98, 176-178, 288-289, 292, 300
Gurşenbih 79
Güçlük (Nayman) 178
Gülbeden Begîm (Bâburlu) 329
Gülberge 304
Gülnar 270
Gümülcine (Havalisi) 255
Gümüş Tegin bk. Danişmend Gazî
Güneri Bey (Karamanlı) 149, 271
Gürcistan 59-60, 62, 82, 123-124, 134, 215-216, 247, 251
Gürcü Hâtun 141
Gürcü(ler) 57, 62, 70, 82, 123-124, 134, 136, 139, 146, 180, 183, 185-187, 216-218, 221, 236-238, 247, 250-252
Gürd-bâzû 81
Gürgenç 73-74, 174-177, 181
Gür-Hân 40, 73, 178
Güyük Hân 141
Gwailor 290, 317, 330

– H –

Habeşî gulâmlar 300
Hâbur (Bölgesi) 66
Hâbur (Nehri) 69, 89, 112, 195, 197, 200
Hâce Cihân 297
Hâce Dehhanî (Şâir) 165
Hâcı Bahâeddîn 276
Hâcı İbrâhîm 263-264
Hacı İl-beyi 275
Hacı Şadgeldi 263, 268, 284
Hâcib Begtoğdi (Gazneli komutan) 54
Haçin (Saimbeyli) 128
Haçlılar (Haçlı ordu ve seferleri) 67-71, 88-89, 91-92, 110-111, 114-118, 121, 124-126, 128-129, 195-199, 201, 205-208, 210-211, 214, 220-222, 228-233, 236-238, 241, 246, 256, 273
Hadım Sinan Paşa 262
Hâfî Hân 329
Hâkânî (Şirvanlı) 187
El-Hâkaniye, bk. Karahanlılar
II. el-Hâkim (Halife) 297
Hakkarî 195, 200, 213
Halaçlar (Halacîler) 289, 291-294, 300
Hâlâr 242
Halep 20, 25, 61, 63-64, 66, 86-91, 101, 105, 114, 128-129, 131, 135, 137, 139, 146, 195-196, 198-203, 205-206, 215, 221-222, 235, 261, 268, 280-281
Halep Selçuklu Melikliği 86-91, 205
Halil (Dulkadırlı) 280
Halil (Eşrefoğlu) 149
Halil Bahadır (Karamanlı) 150
Halil Bey (Karamanlı) 271
Halil Bey (Osmanlı) 261, 283
Halil (Ramazanoğlu) 280-281
Halykai 107
Hamâ 195, 197, 203, 206-207

Hamdanîler 25
Hamîd (uc beyi) 266
Hamîdeddîn (Şâir) 301
Hamîdeddîn (Tıp bilgini) 301
El-Hâmidiyye 210
Hamîdoğulları 266-268, 273, 277
Hamza (Beylerbeyi) 257, 267, 274
Hamza (Ramazanoğlu) 280
Hân Cihân 298-299
Handmîr (Tarihçi) 329
Han Cihan Makbûl, bk. Melîk Makbul
Hândeş 304, 312
Hani 215, 217, 222
El-Hâniye, bk. Karahanlılar
Hân-Lincân 70
Hansî kalesi 47
Hârezm 28, 34, 40, 46, 49, 54, 56, 59, 73-75, 139, 161, 174-177-181
Hârezmliler 28, 40, 54, 134-138, 184, 268, 282
Hârezmşâhlar 84, 99, 134, 181, 183, 190-191, 193
Hârezmşâhlar (Devleti) 174-181, 190
Hârim 104, 197, 201
Harput 118, 123, 135, 220-222, 232-233, 243, 261
Harput Artukluları 123, 135, 219, 224
Harrân 64, 88, 91, 135, 137, 195, 197, 199-200, 205, 210, 214, 217, 221
Hârûn (Hârezmşâh) 35, 54
Hârûn (Tulunî) 21-22
Harzem 217, 239
Has Balaban 264
Has Beg Belengeri 79-80
Hasan (Aydınoğlu) 257
Hasan (Candaroğlu) 260
Hasan (Emîr-i Sada) 297
Hasan (Kayseri Hâkimi) 111-112, 228
Hasan (Küçük) 263
Hasan (Selçuklu) 57
Hasan b. 'Abdülmümin (Hoylu) 227
Hasan b. Ali (Ali evladından) 32
Hasan b. Ali (B. Karahanlı) 39, 72
Hasan b. İbrahim (Tarihçi) 25
Hasan b. Süleymân (Karahanlı) 36, 65
Hasan Celâyirî (Büyük) 263
Hasan-Kale 57
Hasankeyf 138
Hasan-ı Sabâh 65
Hâşim Beg Esterâbâdî (Tarihçi) 306
Hâtiroğlu Şerefeddîn (Beylerbeyi) 145-147, 270
Havrân 207
Hayber geçiti 319
Haydarâbâd 308-310, 323
Hayır Hân 221
Haysa-Bahsa (Şâir) 202
Hazar Denizi 28-29, 52, 174, 179
Hazar Hakanlığı 27-28
Hazar ülkesi 28
Hazara 41
Hazarlar 16, 27-28
Hemedân 57, 62, 68, 70, 76-81, 83-84, 86, 94, 151-152, 158, 169, 175, 184-185, 187, 190, 211
Hemû (Vezir) 317
Herât 55-56, 67, 74, 177-178
Herât Kalesi 56
Herî-Rûd 74
Hetum (Ermeni) 140
Hezâresb 191
Hezâresb Kalesi 74, 177
Hıms 20, 86-88, 91-92, 195, 197-198, 206-208, 221
Hısn Keyfâ 120, 220, 244
Hısn Keyfâ ve Amid Artukluları 12, 219-220
Hısn Mansûr, bk. Adyaman
Hızan 216
Hızır (Artuklu) 224
Hızır (Aydınoğlu) 256
Hızır (Candaroğlu) 259
Hızır (Hamidoğlu) 267
Hızır (Tekeoğlu) 267
Hızır Han (Halacî) 294
Hızır-şâh (Saruhanoğlu) 283-284
Hicâz 65
Hidâr 306
Hille 58-59, 70, 76, 78, 91
Hindâl (Bâburlu) 316-317
Hindistan (Hind) 33-34, 45-50, 54, 72, 161-162, 166, 177, 179, 192-194, 288-290, 292-293, 299, 300-302, 304-305, 308, 310, 315-320, 324-325, 329-330
Hindliler (Hindular) 47, 49, 290, 292-295, 298, 300, 306, 308-310, 312, 319, 325, 329
Hindukuş Dağları 56
Hindûşâhi Racası 45
Hisâr 302, 314
Hoca Abd al-Şehîd 329
Hoca Ahrar 329
Hoca Yunus (Emîr) 270
Hocend 36, 39, 42
Hokkabazoğlu Seyfeddîn (nâib) 131
Hollandalılar 309, 320, 325
Honaz 125, 275, 281

Horasan 15-16, 33-34, 38-39, 44, 46-47, 53-56, 64, 68-69, 71-72, 75, 80, 82, 98, 109, 168, 175-177, 179, 181, 288, 300
Hospitallers Şövalyeleri 277
Hotan 33
Hoy 68, 186, 214, 250
Hubeyş b. İbrahim 165
Hugli 322
Hugue (Kıbrıs kralı) 127
Hûlâgû (İlhanlı) 142-143, 151, 192-193, 239, 275-276
Hulvân 219
Humâreveyh 20-22
Humartaş (Meyyafârıkin hâkimi) 214
Humartaş (Hıms hâkimi) 207
Humâr Tegin (Fars yöneticisi) 95
Humâyûn (Bâburlu) 315-317, 329-330
Humus, bk. Hıms
Hunlar 27
Huseyn Harmil 178
Huseyn Ersâbandî (Kadı) 181
Husrev (Bâburlu) 319-321
Husrev Han 294
Husrev Melik (Gazneli) 49
Husrev-şâh (Gazneli) 48-49
Husrev-i Dihlevî 301
Husrev Türk Lârî (Vezir) 305
Husrûcird 30
Huşeng Şâh (Gurî) 313
Huttal 35, 37, 46
Huzistân 68-69, 71-76, 80-81, 83, 184, 189, 191
Hürmüz 93, 192
Hürrem, bk. Şâh Cihân
Hüsâm 140
Hüsâmüddevle Ardeşîr (Bavendî) 83
Hüsâmüddevle Kurtî (Dilmaçoğlu) 237-238
Hüsâmüddevle Yeltegin 236
Hüsâmeddîn (Tıp bilgini) 301
Hüsâmeddîn (Ali Şîroğlu) 265
Hüsâmeddîn Çoban 133, 226
Hüsâmeddîn Hasan (Taceddînoğlu) 284-285
Hüsâmeddîn Kaymerî 137
Hüsâmeddîn Mehmed Yavuz (Taceddînoğlu) 284-285
Hüsâmeddîn Tuğrul 239
Hüsâmeddîn Yavlak Arslan (Artuklu) 217, 223
Hüsâmeddüddevle Togan Arslan 215
Hüseyin (Karahanlı)
Hüseyin (K. Selçuklu) 94
Hüseyin b. Abdüsselâm (Şâir) 22

– I –
Ihşîdî(ler) 15, 24-26
Ilgaz Dağı 259
Ilgın 125, 132, 248, 264, 274
Ioannes (II. Ioannes'in yeğeni) 114
Ioannes (III. Andronikos'un oğlu) 256
II. Ioannes Komnenos (İmparator) 113-114, 230
V. Ioannes Palaiologos 283
Irak 47, 56-57, 68, 70, 76, 78, 80, 84, 96, 98, 167, 177, 184, 190, 219, 263
Irak-ı Acem 47, 71, 179, 185-186, 191, 213
Irak Selçukluları (Devleti) 71-72, 75-84, 97-99, 176, 183-184, 188-189, 195-196, 207
Irka 197
Isauria, bk. İç-il
Isık-Göl 45
Istahr (Kalesi) 60, 191, 193

– İ –
İbn 'Asakir (Tarihçi) 208
İbn Battûta 277, 296, 301
İbn Fadlan 28
İbn Hallikân (Tarihçi) 211
İbn Hassûl 49
İbn Şeddâd (Tarihçi) 202
İbn Toganyürek 82
İbn el-Bâzdâr (Kaavin hâkimi) 82, 183
İbn el-Cevzî 163
İbn el-Dâye 25
İbn el-Esîr (Tarihçi) 202
İbn el-Huteytî (Haleb yöneticisi) 86
İbn el-Kalânîsî (Tarihçi) 208
İbn-i Bîbî 126, 137, 165
İbn ül-Hebbâriyye (Şâir) 163-164
İbnü'l-Kassâb (Vezir) 185
I. İbrâhim (Âdil-şâh) 305, 307
II. İbrâhim (Âdil-şâh) 306-307
İbrâhîm (Ahlat-şâh) 215, 236-237
İbrâhîm (Artuklu) 220
İbrâhîm (Aydınoğlu) 257
İbrâhîm (Candaroğlu) 258
İbrâhîm (Danişmendli) 118, 231-232
İbrâhîm (Dulkadırlı) 261
İbrâhîm (Gazneli) 48-50, 56
İbrâhîm (İnaloğlu) 241
İbrâhîm (D. Karahanlı) 36
III. İbrâhîm (Batı Karahanlı) 39
IV. İbrâhîm (B. Karahanlı) 39
I. İbrâhîm (Karamanoğlu)271-272
II. İbrâhîm (Karamanoğlu) 273
İbrâhîm (Kutb-şâhî) 307-309

İbrâhîm (Menteşe) 277
İbrâhim (Orhan Bey'in oğlu Menteşe) 277
İbrâhim (Memlûklu) 272
I. İbrâhîm (Ramazanoğlu) 272, 280
II. İbrâhîm (Ramazanoğlu) 280
III. İbrâhîm (Ramazanoğlu) 281
İbrâhîm (Şebânkâre emîri) 96
İbrâhîm (Türkmen) 261
İbrâhîm bk. İsfendiyar (Candaroğlu)
I. İbrâhîm b. Nasr (Karahanlı) 37-38, 42
II. İbrâhîm b. Süleymân (B. Karahanlı) 39, 72
İbrâhîm Lodî 314-315
İbrâhîm Yınal (Selçuklu) 55, 57-58
İç-il (İçel)115, 131, 274
İhtiyâreddîn Altûnî 289
İhtiyâreddîn Hasan (Vezir) 120
İhtiyâreddîn Muhammed (Halacî) 292
İkbâl Hân 312
İkdalâ (Kalesi) 298
İlâk 37
İl-Aldı (İnaloğlu) 241-242, 244
İl-Arslan (Hârezmşâh) 39, 175-176, 183-184
İldeniz (Atabeg) 80-83, 183-185, 187, 189, 216, 238
İldenizliler 84, 176, 180, 183-187, 190
İlek (İlig)-Hânlar, bk. Karahanlılar
İlgazî (Artuklu) 69-70, 76, 88-91, 198, 205-206, 214-217, 219, 221, 236-237, 239, 242, 250
II. İlgazî (Artuklu) 223
İlhanlı Devleti (İlhanlılar) 149-150, 152, 223, 226, 240, 254, 257, 265, 267, 271, 277, 279, 281, 284
İlkinci b. Koçkar 174
İltutmuş (Mu'izzî) 288-299, 301
İlyâs (uc beyi) 275
İlyas (Bengal hâkimi) 298
İlyâs (Hâmidoğulları atası) 265-266
İlyâs (Hamîdoğlu) 267
İlyâs (Menteşe) 257, 278
İlyâs (Saruhanoğlu) 283
İmâdeddîn Devlet-şâh (Dilmaçoğlu) 239
İmâdeddîn Ebû Bekr (Artuklu) 224
İmâdeddîn Gaznevî (Şâir) 187
İmâdeddîn Reyhan 290
İmâdeddîn Zengî (Atabeg) 78-79, 115, 195-196, 202-203, 206-208, 210, 216, 220, 222, 237-238, 241-242
II. İmâdeddîn Zengî 197-201
III. İmâdeddîn Zengî 200
El-İmâdiye Kalesi 200
İmâd-şâhîler 304-305
İnal (Türkmen emîri) 241
İnalcık (vali) 179
İnaloğulları 112, 241-245
İnanç (Lâdik beyi) 275-276
İnanç Hâtun 83-84
İnanç Hâtun (Ahlat-şâhlar) 215
İnançoğulları, bk. Lâdik Beyliği
İnanç Sungur (Rey valisi) 81-83, 183-184, 189
İndus Vadisi-Nehri 288, 298-299
İnegöl 260
İngilizler 309, 320, 324-325
İnnib 197
İpsala 266
İpsili Kalesi 257
İran 15, 29, 40, 44, 50, 57, 82, 93, 96, 100, 142, 154, 161, 163, 166, 168, 176, 183, 194, 216, 236, 241, 263, 289, 308-309, 316, 320, 323, 325, 329
İran-şâh (K. Selçuklu) 95-96
İriç 302
İrincin Noyan (İlhanlı) 152
İsâ (Aydınoğlu) 256-257
İsâ (Karamanoğlu) 273
İsâ Böri 63
İsâ Çelebî (Osmanlı) 267, 278, 284
II. İsakios Angelos (İmparator) 121
İsauria, bk. İç-il
İsfahan 38, 62, 64-65, 68-71, 77-78, 80-81, 83, 94, 97, 109-110, 151, 158, 167, 179, 183-185, 189-190
İsfendiyar (Candaroğlu) 258-260, 278, 285
İsficâb 33, 36
İshak (Hamîdoğlu) 267
İshak (Karamanoğlu) 273-274
İshak (Lâdik beyi) 276
İshak (Mengücüklü) 221, 229, 246-247
İshak (Saruhanoğlu) 283-284
İshak b. Şahinşâh (Mengücüklü) 248
İshak b. Kundacık 19-21
İskefser 284
İskender 293
İskender (Candaroğlu) 258
İskender Sûr 317
İskender Şâh (Bengâl hâkimi) 298
İskenderun 104
İskenderiye 18
İsmâ'il (Âdil-şâh) 304-305
İsmâ'il (Artuklu) 118
İsmâ'il (Böriler) 207
İsmâ'il (Candaroğlu) 260
İsmâ'il (Danişmendli) 118, 232
İsmâ'il (Gazneli) 46

İsmâ'il (Şahne)104
İsmâ'il b. Ahmed (Samanî) 16
İsmâ'il b. Ahmed Nîşâbûrî 164
İsmâ'il b. Yâkûtî (Selçuklu) 66
İsmâ'il Muh 297
İsmâ'il el-Muntasır (Sâmânî) 32-33, 46, 53
İsmâilîler 65, 186, 242, 289
İspanya 265
İsparta 266-267
İspir 251
İstanbul 57, 102-103, 106-107, 110, 113-115, 117, 124-126, 140, 144, 230, 232-233, 260, 281, 330
İstanbul Boğazı 166
İsveç 30
İtalyanlar 163
İtil (Volga Nehri) 27-28
İtil (Volga) Bulgar Devleti 27-30
İtimâdüddevle, bk. Mirzâ Gıyâs
İvane (Gürcü Kıralı) 237
İvrindi 275
İzmir 63, 108, 111, 255-257, 277, 282-283
İzmit 102-103, 107, 110, 219
İzmit Körfezi 103
İznik 102-104, 106-110, 116, 125-126, 266, 285, 288
İznik Bizans Devleti 140
İzzeddîn Ahmet (Artuklu) 135, 224
İzzeddîn Balaban (Ahlat-şâh) 218
İzzeddîn Hasan b. Kıfcak (Vali) 84
I. İzzeddîn Keykâvus (T. Selçuklu) 126-129, 165, 168-169, 226, 247
II. İzzeddîn Keykâvus (T. Selçuklu) 141-145, 147-148, 165, 275
İzzeddîn Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 136-137
İzzeddîn Mes'ûd (Zengî) 198-200, 203, 216-217, 239
İzzeddîn Muhammed (Dilmaçoğlu) 239-240
İzzeddîn Saltuk 118, 232, 237-238, 250-252
İzzüddevle Ebû Nasr (İnaloğlu) 243-244

– J –
Joscelin (Haçlı) 89, 116, 214-215, 220, 222, 230
II. Joscelin 195-196

– K –
Kâbul (Kâbil) 45, 314-315, 317-319, 321-322, 325
Kâbul Nehri 45-46
Kadı Beyzâvî 194
Kadı Burhâneddîn Ahmed 258-259, 263, 268-269, 272, 284
Kadı Burhaneddîn Anevî 164
Kadı Burhaneddîn Devleti 268-269
Kadır Hân Oğulcak 32
Kadir Billâh (Halife) 46
Kafkasya 27, 29, 62-63, 66, 76
Kâfûr 25
El-Kahir, bk. İzzeddîn Mes'ûd
Kahire 62, 86, 262, 267, 272, 280, 299
Kâhta 132, 138
Kaim bi-Emrillâh (Halife) 56, 58-59, 235
Kâkûyî hanedanı 57, 96
Kalecik 259
Kalem Bey 274
Kâlincâr (Kalesi) 34, 54, 290, 318
Kalka Nehri 29
Kallabâz Savaşı 39
Kalonoros, bk. Alâiye
Kalyânî 305-306, 322
Kama (Çolman) Nehri 27, 29
Kamereddîn Lala 132
Kâmran (Bâburlu) 316
Kanavc 316
Kandehar 314, 317, 319, 321-322, 325
Kandhâr Kalesi 305
Kangrâ Bölgesi 296
Kantakuzenos (Bizanslı) 256, 275, 283
Kânuâ 315
Kanunî Süleymân (Sultan) 262, 281
Kapadokya 106, 228
Karâ 292, 318
Karaağaç 267
Kara Arslan (Hısn Keyfâ Artuklu) 220, 232, 238, 242-244
Kara Arslan (Mardin Artuklu) 118, 196, 216, 223
Karabeli Derbendi 210
Kara Bulgarya 27
Karaca Bey (Dulkadırlı) 260-261, 279
Karaca Sâkî (Atabeg) 76-77, 236, 241
Karadeniz 63, 106, 121, 125, 127, 130, 133, 144, 166, 229, 255, 258, 284
Karahanlılar 16, 27, 31-42, 46-47, 53-54, 56, 61-62, 64-65, 67, 75, 77, 175, 177-178
Kara-Hıtaylar 39-40, 73-74, 175-178
Karahisar, bk. Afyon
Karahisar-ı Devle 281
Karahra Kalesi 311
Karakoyunlu Kabilesi 223, 269, 308, 322
Karaman 259, 270
Karaman b. Savcı (Alâiye Beyi) 255
Karaman İli (ülkesi) 150, 270, 272-274, 281

Karamanlılar (Karamanoğulları) 147-151, 254-256, 260, 262-270, 274, 277-278, 280, 283
Kara Mehmed (Karakoyunlu) 223
Kara Mehmed (Ramazanoğlu) 280
Karanbük 263
Kara-Ordu 31
Kara Osman 223
Karası Bey 274
Karasıoğulları 274-275
Karası 283
Kara Sungur (Atabeg) 78-79
Karategin 106
Kara-tegin Çayırı 79
Kara Tegin İsficâbî 44
Kara Yûsuf (Karakoyunlu) 223
Kara Yülük Osman (Akkoyunlu) 223, 269
Karia 122
Karluklar 31, 39, 45, 73-74
Karluk Yabusu 31
Karmatîler 21, 62
Karra 290
Kars 59, 123, 185, 228, 251-253
Kasım (Candaroğlu) 259
Kasım (Karamanoğlu) 274
Kasım Berid 304, 307
Kasım b. Yahyâ el-Meryemî (Şâir) 22
Kastamonu 113, 121, 124, 133, 150, 163, 226-227, 229-230, 257-260, 273
Kâşgar 32-33, 36, 40, 66
Katâ'i (Şehir) 22
Katalanlar 265, 274
Katehâr 298
Katvan Çölü (Sahrası) 33, 39, 73-74, 175
Kavurd (Selçuklu) 57-58, 60, 62, 93-95, 102, 161, 167
Kayı boyu 219, 226
Kayır Han (Harezmli) 135, 137
Kayl 302
Kays Adası (emirleri) 188, 192
Kayıtbay (Memlûklu) 262
El-Kayserânî (Şâir) 202
Kayseri 60, 111, 115, 118, 123, 126-127, 130-132, 134-140, 142-143, 146-147, 149, 151, 168, 228-232, 248, 262-264, 267, 269-271, 273
Kayser-şâh (T. Selçuklu) 123
Kaythal 297
Kazâbâd 264
Kazan (Şehir) 29
Kazan Hanlığı 29
Kazan Nehri 29
Kâzerûn 193
Kaz-Ova 148
Kazvîn 59, 65, 71, 77, 82, 167
Kazvîn Kalesi 186
Keban (Kalesi) 128, 230
Kefe 279
Kefersud 138
Kefertab 105, 114
Kemah 118, 246
Kelim Allâh (Behmenî) 307
Kellâ Kalesi 88
Kemâdîn 162
Kemâl Han (Naib) 304-305
Kemâleddîn Hüseyin (Hamîdoğlu) 267
Kemâleddîn Kâmyâr 134-135, 137
Kemâleddîn Sumeyremî (Vezir) 183
Kemâliye 282
Kenri 275
Kerec 66, 94, 186
Kerîmeddîn Ali Şîr (Germiyanlı)
Kerîmeddîn Mahmûd Aksarayî (Tarihçi) 165
Kerkük 195
Keşmir 319-321, 325
Keyhüsrev 268
Keyhüsrev (Mu'izzî) 291
Keykubâd (Mu'izzî) 291
Keykubâdiyye Sarayı 136
Keysûn 116-117, 201, 230, 261-262
Keyümers (Mu'izzî) 291
Kezirpert 130
Kezlik (vali) 178, 191
Kıbrıs 125-127, 254, 277
Kıbrıs Haçlıları 131
Kıbrıslılar 271, 273
Kıdvet el-Evliyâ 164
Kıfcak Derbendi 210
Kılıç Arslan (Alâiye beyi) 255
Kılıç Arslan (vali) 264, 268
I. Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 67, 69, 89, 109-112, 221, 228-229, 231, 236, 241
II. Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 115-122, 165, 169, 201, 217, 220, 226, 232-233, 244, 247-248, 251
III. Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 124-125
IV. Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 141-144, 148, 226, 257, 270
V. Kılıç Arslan (T. Selçuklu) 152
Kılıç Arslan b. II. İzzeddîn Keykâvus
El-Kındî 25
Kınık boyu 52
Kınnesrin 87-88
Kıpçak İli 226
Kıpçak(lar) 29, 39, 52, 59, 70, 75, 123-124, 133, 136, 139, 183, 221, 226, 236-237, 290

Kırgızistân 45
Kırgızlar 31
Kırhan (Hıms hâkimi) 237
Kırım 133, 144, 147-148, 226, 279
Kırşehir 133, 138, 169, 248
Kıvâmî (Şâir) 164, 187
Kıvrım Bel 259
Kızıl Ahmed (Candaroğlu) 260
Kızıl Arslan (İldenizli) 83-84, 184, 187, 216, 252
Kızıl Arslan b. Özbek (İldenizli) 186
Kızıldağ 230
Kızılırmak 143
Kızılsarıg 65
Kiev Prensliği 28
Kili 255
el-Kindî 25
Kios (Gemlik) 106-107
Kilikya 103-104, 114, 117, 121, 140, 145, 151, 229-230
Kilikya Ermenileri bk. Ermeniler
Kilughari 292
Kirmân (Menteşoğlu) 277
Kirmân 60, 82, 93-98, 161-164, 167, 178-179, 189-192
Kirmân Selçukluları 82, 93-99, 154, 156, 163-164, 167, 188-189
Kirmânşâh 76
Kirmân-şâh (K. Selçuklu) 94-95
Kiş 35
Koç-hisar 217, 239
Komana 233
Komnenoslar (Trabzon) 125, 127, 133, 140, 144, 162, 279, 284
Komnenos Mavrozomes bk. Manuel
Kongurtay, bk. Mengü Temür
III. Konrad (Alman İmparatoru) 115-116
Konkan Sahili 305, 324
Konstantin 140
Konstantin (Namrun Senyörü) 131, 140
Konya 60, 101, 111-113, 115-116, 119, 121-123, 125, 127, 130, 138, 140-144, 147-152, 165-166, 168-169, 226, 231, 264, 270-274, 277, 281-282
Korkuteli 267
Koylu-hisar 129
Kösedağ 139-140, 254
Kötürüm Bayezid 258
Kubad (Ramazanoğlu) 281
Kubâd-âbâd Sarayı 136, 138
Kuban Nehri 27
Kudüs 62, 67, 70, 86-87, 121-122, 206, 219
Kufs Kavmi 93
Kuhistân 65, 93
Kula 265-266
Kulan Arslan (veya Dâvud) 109
Kumac (Emîr) 74
Kumanlar 16, 27, 108
Kumdanlı 119
Kumis 71
Kureyş 58
Kurı (Kara) Bey 276
Kurûn-ı Hamâ 198
Kurzâhil 105
Kusdar 45
Kutalmış (Selçuklu) 57, 59, 100
Kutalmışoğulları 63, 101-102
Kutbeddîn (Gucerât hük.) 311
Kutbeddîn Aybeg (Mu'izzî) 288, 301-302
Kutbeddîn II. İlgazî, bk. II. İlgazî
Kutbeddîn İsmâ'il (Selçuklu) 213
Kutbeddîn Melikşâh (T. Selçuklu) 121-122, 165, 247
Kutbeddîn Mevdûd (Zengî) 197, 201, 203, 210
Kutbeddîn Muhammed (Atabeg) 97-98
Kutbeddîn Muhammed (Hârezm-şâh) 73, 174
Kutbeddîn Muhammed (Zengî) 199
Kutbeddîn Şîrazi 194, 227
Kutb-şâhîler 307, 322-324
Kutluğ (Ahlat-şâh) 217
Kutluğ Han (Oudh Hâkimi) 290
Kutluğ İnanç Mahmûd (İldenizli) 83-84, 176, 184-185
Küçükçekmece 283
Külek 273
Kür-Boğa 66-67, 91, 219, 241
Kürtler 136, 138, 180, 195
Kütahya 265-266, 273, 281
Kyparisson 107
Kyr Vart (Alâiye hâkimi) 130

– L –

Laccûn 24
Lâdik: bk. Denizli
Lâdik Beyliği (Veya İnançoğulları) 275-276
Lahnavâtî 289, 295
Lahor 48-49, 288, 290, 314, 316, 318, 321, 330
Lala Yörgüç Paşa 285
Lâmğân 45
Lami'î Cürcânî (Şâir) 163
Lampe Irmağı 109
Lampron Bölgesi 123
Larende 128, 131, 270-272, 274
I. Laskaris (İmp.) bk. Thedoros

II. Laskaris (İznik imp.) bk. Theodoros
Latinler 144, 162, 255-256, 277-278, 282-283
Leon (Ermeni) 114, 120, 229
II. Leon (Ermeni) 123, 126-129
Leşker-i Bâzâr 50
Levikler (Enük hanedanı) 44-45
Leylâ b. Numan 32
Leys (Menteşoğlu) 278
Likya 120
Liparit 57
Lombardlar 228
Lopadion (Ulubat) 109
Lü'lüe 128
Lu'lu' (Bedreddîn) 90, 200-201, 205, 211
Luristân 188, 190
Lur-ı Buzurg Sülâlesi 188, 190-191
Lü'lü'e 128
Lütfi (Alâiye beyi) 255
Lydia 111

– M –
Maaretünnuman 105, 114
Ma'ber 296
Macaristan 119
Macarlar 27, 273
Maden 216
Madras 309
Madura 293, 296
Mahâbet Hân 321
Mâhan Anâga 317-318
Mahmûd (Çobanoğlu) 226-258
Mahmûd (Hamîdoğlu) 267
Mahmûd (Gazneli) 33-35, 45-47, 49-50, 54
Mahmûd (Gurlu) 178
Mahmûd (İnaloğlu) 242-245
Mahmûd (Karamanoğlu) 255, 271
Mahmûd (Lodi) 315
Mahmûd (Mengücüklü) 247
Mahmûd (Malva Halacî) 310-311, 313
II. Mahmûd (M. Halacî) 312
Mahmûd (Mirdâsî Emiri) 61, 101
Mahmûd (Ramazanoğlu) 281
Mahmûd I. (B. Selçuklu) 65, 67, 95, 109
Mahmûd (Taceddînoğlu) 284-285
Mahmûd (Tekeoğlu) 267
Mahmûd (Tuğlukî) 299, 302
Mahmûd b. II. Melikşâh (I. Selçuklu) 82, 183, 188
II. Mahmûd b. Muhammed (B. Karahanlı) 39, 72-73, 75, 175
Mahmûd b. Muhammed Tapar (Selçuklu) 71-72, 91, 195-196, 221, 237
Mahmûd b. Sancar-şâh (Zengî) 200
Mahmûd b. Yûsuf (Karahanlı) 35
Mahmûd Buğra Hân (Mu'izzî) 291
Mahmûd Gavân 304
Mahmûd Gazan (İlhanlı) 150
Mahmûd Hârizmî 163
Mahmûd el-Kâşgarî 41
Mahmûd Paşa (Vezir) 260, 274
Mahmûd-şâh (K. Selçuklu) 97
Mâhperi Huand Hâtun 168
Makedonya 113
Makri Körfezi 163, 277
Malatya 60, 88, 104, 110-111, 113, 115-116, 120, 123, 126, 127, 129, 132, 134-135, 138, 168, 221, 228-233, 246, 261, 265, 268
Malatya Danişmendlileri 233, 274
Malazgirt 57, 61, 78, 100-101, 119, 134, 215-217, 237, 251-252
Mallû 299, 305
Maltepe 103
Mâlvâ 294, 312, 316-318
Mâlvâ Halacî Sultanları 294, 310
Malya Sahrası 138
Mama Hâtun (Saltuklu) 252
Mamistra, bk. Misis
Manavgat Kalesi 131
Mandalgarh Kalesi 311
Mandasor 316
Mandor 292
Mândû 293, 310-313, 316
Mangışlak 59, 73, 175
Manisa 282-284
Mânkot Kalesi 317
Mansûr (Kutalmışoğlu) 63, 100-102
II. Mânsûr (Samanî) 33
Mansûr b. Ali (Karahanlı) 34
I. Manuel (İmparator) 115-117, 119-120, 231-233
Manuel Butumites 106-107
Manuel Gavras (Bizanslı) 233
Manuel Mavrozomes 124-125, 131
Maraş 104, 111, 116-117, 120, 126, 128, 229, 231, 260-262
Marâthâlar 306, 309, 320, 323, 324-325
Marco Falieri (Girit Kontu) 278
Mardin 124, 129, 135, 199-200, 217, 220-224, 236, 238-239, 242-243
Mardin ve Meyyâfârıkîn Artukluları 135, 219, 221-223, 242, 277
Marino Morosini 243-244
Marmara Denizi 60, 63, 105-106
Marmaris 257, 277

Mârvâr 323
Masisa 116
Masulipatam 309
Mâverâünnehir 16, 35-36, 38-39, 44, 53-54, 73, 77, 178-179, 311, 314, 322
Mayacık (Atabeg) 176-177, 185
Mâzenderân 71, 83
Mecdeddîn (Karahisarlı Kadı) 151
Mecdeddîn Bağdadî 181
Mecdeddîn İbn el-Esîr 202
Mecdeddîn Mahmûd (Karamanoğlu) 254
Mecdeddîn Muhammed Tercümân 137
Mecd-i Hemger (Şâir) 194
Medine 69
Medînî Râî (Vezir) 312
Mehmed Bey (Aydınoğlu) 255-256, 265
Mehmed (Dilmaçoğlu) 235-236
Mehmed (Eretna) 261, 263, 268
Mehmed (Eşrefoğlu) 264
Mehmed (Germiyanoğlu) 265
II. Mehmed (Fatih Sultan) 260, 262, 273-274, 304
Mehmed (İnançoğlu) 275-276
Mehmed (Menteşoğlu) 277-278
Mehmed (Pervâneoğlu) 279
I. Mehmed (Ramazanoğlu) 280
II. Mehmed (Ramazanoğlu) 281
Mehmed (Tekeoğlu) 264, 267
Mehmed b. Alâeddîn (Karamanoğlu) 266-267, 272-273
Mehmed b. Ali (Eretna) 264
Mehmed b. Halil (Dulkadırlı) 261-262
Mehmed b. Karaman 147-148, 270
Mehmed İsâ Efendi (Mimar) 330
Mehmelek Hâtûn (Selçuklu) 64
Mekke 49, 61, 69, 317
Melik Âdil (Eyyûbî) 123, 128, 132, 199-200, 218, 223, 252
Melik Amber 320-321
Melik Arslan (Dulkadırlı) 262
Melik Aziz (Eyyûbî) 128-129
Melik Celâleddîn (Dilmaçoğlu) 240
Melik Efdal (Eyyûbî) 124, 129
Melik Eşref (Eyyûbî) 129, 132-134, 200-201, 248
Melik Kâfûr 293-294
Melik el-Kahir (Zengî)
Melik Kâmil (Eyyûbî) 132, 135-137, 199-200, 220
Melik Makbul 297-298
Melik Mes'ûd (Artuklu) 220
Melik Mu'azzam (Eyyûbî) 139
Melik Mugis 310
Melik el-Müeyyed (Memlûklu) 272, 280
Melik Nâsır (Eyyûbî) 137
Melik II. en-Nâsır (Eyyûbî) 139
Melik Nâsır (Memlûklu) 261, 263
Melik Sâlîh (Artuklu) 223
Melik Sâlih (Dilmaçoğlu) 239
Melik Sâlih (Eyyubî) 138-139
Melik el-Sâlih (Memlûklu) 279
Melik Sâlih (Mengücüklü) 249
Melik Sâlih İsmâîl (Zengî) 198
Melik Sultan (Kays hâkimi) 192
Melikşâh (Saltuklu) 123, 252
Melikşâh (B. Selçuklu) 38, 59, 62-66, 86, 94-95, 100-102, 104-106, 108-109, 163-164, 195, 213, 219, 228, 235, 241
Melikşâh (Fars hâkimi) 188
Melikşâh II. b. Berkyaruk (Selçuklu) 69
III. Melikşâh b. Mahmûd (Selçuklu) 80-81
Melikşâh b. III. Tuğrul (Selçuklu) 84
Melik ür-Râhîm 58
Melik el-Zâhir (Eyyûbî) 28, 200
Melik üz-Zâhir İsâ (Artuklu) 223
Melike Hâtun (T. Selçuklu) 137
Melike-i Âdiliye: bk. Gaziye
Melike-i Cihân 293
Memlûklu Devleti 254-255, 261
Memlûklular 144, 151, 261-263, 267-268, 271-274, 279-280
Me'mûnîler 174
Menbic 61, 64, 91, 129, 203, 222
Menderes Bölgesi 115, 124-125
Menderes Nehri 119, 122, 126, 230, 265
Mengli 186, 211
Mengü Han, bk. Möngke
Mengü-Bars (Selçuklu) 69, 77-79
Mengücük Gazî 213
Mengücükler 110, 124-125, 132, 246-249
Mengücüklü Beyliği 246
Mengü Temür (İlhanlı) 146-149, 193
Mennan Kalesi 274
Menteşe 276-277
Menteşe (eli) 277-278
Menteşeoğulları 150, 276-278
Menuçehr Ebu'l-Fazl Ani emîri 63, 214
Menuçehri Damgânî (şair) 49
Mer'a 270
Merağa 78, 81, 89, 143, 185-186
Merc-i Dâbık 91
Merc Suffer 206
Mersin 114

Merv 32, 39, 54-56, 59, 67, 73-75, 93, 158, 161, 167, 175-177, 181, 190
Mervânîler (oğulları) 57, 64, 213, 219, 235
Merzifon 111, 228
Merzuban 129
Mes'ûd (Artuklu) 132
Mes'ûd (Gazneli) 47-50, 54-55
II. Mes'ûd (Gazneli) 47
III. Mes'ûd (Gazneli) 35, 48, 50
Mes'ûd (Gurî) 310
Mes'ûd (Menteşeoğlu) 277
Mes'ûd (Pervâneoğlu) 279
Mes'ûd (Irak Selçuklu) 72, 75-80, 163, 183, 188, 196, 215, 221, 230, 237
I. Mes'ûd (T. Selçuklu) 112-116, 168, 226, 229-231
II. Mes'ûd (T. Selçuklu) 148-152, 157, 264-265, 276
Mes'ûd (Ankara hâkimi) 124
I. Mes'ûd b. Muhammed (Karahanlı) 38
II. Mes'ûd (B. Karahanlı) 39
Mes'ûd Selmân (Şâir) 49
Meşhed Ovası 136
Mevâr 311, 320, 323
Mevdûd (Gazneli) 47
Mevdûd (Musul Hâkimi) 69-70, 80, 89, 205, 214-215, 221
Mevdûd (Selçuklu emîri) 214
Mevdûd b. İsmail (Selçuklu) 213
Mevlanâ Celâleddîn Rûmî 164, 166
Meymun b. Necib 164
Meyyâfârıkîn 64, 138-139, 180, 214-215, 217-218, 221-224, 236-239, 241-243, 251-252
Mezyedîler 70
Mısır 15, 18-22, 24-25, 58, 61-62, 87, 100, 132, 135, 146, 163, 166, 198, 205, 252, 261-263, 267-268, 281-282, 297, 311
Micingerd (Kalesi) 124, 251, 253
Midilli 255, 283
Mikail (Selçuklu) 53
Mikail b. Ca'fer (İtil Bulgar Hânı) 28
VII. Mikhail Dukas (İmparator) 101
VIII. Mikhail Palaiologos (İmparator) 144, 276
Milas 276-278
Minşar Kalesi 113, 127
Mintaş 268
Mîr Cumlâ (Vezir) 309, 323
Mîr Halîllulâh ((Hattat) 307
Mirza Abdülkadîr Bedil (Şâir) 329
Mirzâ Gıyâs 320-321, 330
Mirzâ Muhammed Haydar (Tarihçi) 329
Mirzâ Veli (Berid-şâhî) 307
Mirzalar 318
Misis (Mamistra) 103, 114, 280
Moğolistan 15, 137, 141-142, 178
Moğollar 28-29, 130, 132-133, 134, 136, 138-151, 166, 179-180, 186, 191-193, 211, 220, 223, 226, 239, 254, 257, 263-265, 268-271, 275, 279, 289-293, 300, 317
Monoluğ 113
Mora 255, 260
Möngke Han (Moğol Hanı) 142-143
Mu'azzam (Bâburlu) 323
el-Mubarek b. Ahmed 211
Mubâriz (Şebânkâre) 190
Mubârizeddîn Behrâm-şâh 131
Mubârizeddîn Çavlı 131, 134
Mubârizeddîn Ertokuş 125-126, 130-132
Mucîreddün Beylakani (şair) 163
Mugan 140, 142
Muğla 150, 276-278
Muhafız Hân 312
Muhammed (Âdil-şâhî) 306
Muhammed (Ahlat-şâh) 217-218
Muhammed (Böri) 207-208
Muhammed (Danişmendli) 114-115, 230-231, 233
Muhammed (Gazneli) 35, 47, 54
Muhammed (Harezmşah) 40
II. Muhammed (Karahanlı)
Muhammed (Kutb-şâhî) 309
Muhammed (Salgurlu) 192
Muhammed (Emir) 113
Muhammed (Muizzî) 291
Muhammed b. Alâeddîn Muhammed
Muhammed (Emîr-şair) 202
Muhammed b. Abdullâh 22
Muhammed b. Ahmed Beyhakî 164
Muhammed b. Ahmet Tusî 163
Muhammed b. Ali (Karahanlı) 34-35
Muhammed b. Ali (Lur-ı Buzurg sülalesi) 188
Muhammed b. Ali Râvendî (tarihçi) 165
Muhammed b. Ali el-Semerkandî 41
Muhammed b. Ali Sûzânî 41
I. Muhammed b. Arslan-şâh (K. Selçuklu) 96-97, 164, 188
Muhammed b. Begtimur (Ahlat-şâh) 217-218
Muhammed b. Böri 207
Muhammed b. Ebî Hâşim (Mekke Şerifi) 61
Muhammed b. Fîrûz-şâh 298-299
Muhammed b. Gazi 165
Muhammed b. İbrâhîm el-Vasıtî 202

Muhammed b. Kays 18
Muhammed . II. Mahmûd (Karahanlı) 39
II. Muhammed b. Mahmûd (Irak Selçuklu) 79-81, 97, 197
Muhammed b. Nasr (B. Karahanlı) 35, 37, 42
Muhammed b. Râ'ik 24-25
Muhammed b. II. Said (Salgurlu) 192
Muhammed b. Süleymân 21-22
II. Muhammed b. Süleymân (B. Karahanlı) 38-39, 41, 72
Muhammed b. Süleymân (Selçuklu) 67, 83, 184, 189
Muhammed b. Tugç (Ihşidî) 24-25
Muhammed b. Tuğluk 295-297, 301-302
Muhammed b. Tuğrul (Selçuklu) 81, 83, 184, 189
Muhammed b. Yûsuf (Karahanlı) 41
Muhammed el-Afşin 20-21
Muhammed Gavs 329
Muhammed Hakîm (Bâburlu) 318
Muhammed Hân (Bayana hâkimi) 311
Muhammed Kasım Firişte (Tarihçi) 306
Muhammed Kâzım (Tarihçi) 329
Muhammed Kulı (Kutb-şâhî) 308-310
Muhammed Nesevî bk. Nesevî
Muhammed Sakî 329
Muhammed Şâh (Gucerât hük.) 311
II. Muhammed Şâh (Behmenî) 307
II. Muhammed-şâh (K. Selçuklu) 98-99
Muhammed-şâh (Salgurlu) 192-193
Muhammed Şâh Gurî 310
Muhammed el-Şehristânî 163
Muhammed Tapar (Selçuklu) 67-71, 89-90, 96, 112, 158, 205-206, 213-214, 219, 221, 236, 241, 250
Muhiddîn Mes'ûd (T. Selçuklu) 121, 165
Muhtarî 164
Muhtass Hân 312
Muhyiddîn Arabî 165
Muineddîn Pervâne 143-144, 148, 169, 270, 279, 281
Muineddîn b. Şıhâbeddîn 223
Muineddîn Üner (Vezir) 196-197, 208
Mu'izzeddîn Muhammed (Gurlu) 98, 177, 288-289, 292
Mu'izzî (Şâir) 163-164
Mu'izzîler (Memlûk Sultanları) 288-291
Muktedî (Halife) 65
Muktedir Billâh (Halife) 28
Muktefî Billâh (Halife) 21, 78, 80-81, 116
Mulay (Moğol) 151
Multan 288, 290, 292-293, 297
Munkizîler 114
Muntasır Billâh (Halife) 289
I. Murad (Osmanlı) 256, 258, 266-267, 272
II. Murad (Osmanlı) 257, 259, 262, 266, 273, 278, 285, 304
Murad Arslan (Lâdik beyi) 276
Murad Bahş (Bâburlu) 322-323
Mûsâ (Aydınoğlu) 257
Mûsâ (Karahanlı) 32
Mûsâ (Karamanoğlu) 271
Mûsâ (Menteşeoğlu) 277
Mûsâ (Musul hâkimi) 220
Mûsâ (Varsak beyi) 280
Mûsâ Yabgu (Selçuklu) 53-56
Mustafa (Hamîdoğlu) 267
Mustafa b. Hüseyin (Hamidoğlu) 267
Mustafa b. I. Mehmed (Osmanlı) 285
Mustafa b.II. Mehmed (Osmanlı) 274
Mustafa Çelebî (Osmanlı) 257, 266
Mustafa Kafalı 29
Musta'in (Halife) 18
el-Musta'lî (Fâtımî) 87
el-Mustansır (Halife) 100, 139
el-Mustansır (Fâtımî) 58
el-Mustazhir Billâh (Halife) 67-68, 87
Mustezî (Hâlîfe) 83
Musul 19, 58, 64, 66-70, 75, 78, 80-82, 88-89, 112, 135, 165, 168, 184, 195-203, 207, 210-211, 214, 216, 220, 222, 238, 241-242
Musul Atabeyliği 184, 207-208, 210-211
Muş 215-216
Mut 131, 147, 149, 270-271
Mut Ovası 148
Mutahharten (Erzincan emîri) 268-269
Mu'tazıd 20-21
Mu'temid (Halife) 18-19
el-Mutî (Halife) 25
el-Muttekî (Halife) 25
el-Muvaffak (Abbasî) 18-21
II. Muzaffer (Gucerât hük.) 312
Muzaffer b. Muhammed (Mengücüklü) 132
Muzaffer b. Muhammed 203
Muzaffereddîn (Saltuklu) 137
Muzaffeddîn (Ali-şîroğlu) 138, 265
Muzaffereddîn Gök Böri (Erbil hâkimi) 129, 185, 200-201, 210-211
Muzaffereddîn Melikşâh 252
Muzafereddîn Muhammed (Mengücüklü) 248
Muzaffereddîn Yavlak Arslan (Çobanoğlu) 149-150, 226-227, 257-258
Muzâhim b. Hakan 18

Mübârek b. Ahmed 211
Mübârek Hân (Halacî) 294, 302
Mübârek Nagavî 329
Mübârek-şâh 164
Mübarizeddîn Behram-şâh 129
Mücahided-Dîn Kaymaz 198-199, 203, 210
Mücireddîn Abak (Böri) 208
Mücireddîn Beylakanî (Şâir) 187
Mücireddîn Emîr Şâh 150
Müeyyed (Kayseri valisi) 269
Mü'eyyed Ay-Aba (Nişabur valisi) 39, 74-75, 82, 176
Müeyyededdîn (Nisanoğlu) 222, 242-243
Müeyyededdîn Reyhân (Atabeg) 97
Müeyyidülmülk (vezir) 68
Mühezzibeddîn Ali (Vezir) 140
Mükrimin H. Yınanç 105, 236, 239
Mü'min b. Ahmed (Bulgar hanı) 28
Mü'min b. el-Hasan (Bulgar hanı) 28
Mü'mine Hâtun 183, 187
Mürtaza II. Nizâm-şâh 319
Müslim b. Hamavî (Şâir) 202
Müslim b. Kureyş (Ukaylî) 86, 104-105
El-Müstencid (Halife) 81, 311
Müsterşid Billâh (Halife) 71-72, 76-78, 114, 207, 230
el-Müstezi (Halife) 120
Mütenebbî (Şâir) 25
Myriokephalon 119

– N –
Nâb 74
Nablus 252
Nâdir Şâh Afşar 325
Nagarkot 298
Nagavr 302
Nahçıvân 186-187, 216
Nahşeb 39
Narvar 290
Nâsıheddîn (Âmîd Kadısı) 244
Nâsıreddîn (M. Halacî) 311-313
Nâsıreddîn (Yavlak Arslan oğlu) 150
Nâsıreddîn b. Firûz-şâh 295
Nâsıreddîn Berkyaruk (T. Selçuklu) 165
Nâsıreddîn Ferec (Memlûklu) 280
Nâsıreddîn Kubaca 289-290
Nâsıreddîn Mahmûd (Artuklu) 129, 220, 238
Nâsıreddîn Mahmûd (Mu'izzî) 289
Nâsıreddîn Mahmûd (Zengî) 201
Nâsıreddîn Mehmed (Dulkadırlı) 261, 269
Nâsıreddîn Muhammed (Danişmendli) 237
Nâsıreddîn Muhammed (Saltuklu) 251-252
Nâsırüddevle b. Hamdan 61
Nâsırüddevle Mansûr (Mervânî) 241
El-Nâsır Lidinillâh (Halife) 83-84, 127, 130, 176, 178, 185-186, 191, 200-201, 211, 244
Nasr (Gazneli) 33
II. Nasr (Sâmânî) 32
I. Nasr (B. Karahanlı) 38, 62
Nasr b. Ali, bk. Ebu'l-Hasan Nasr
Nasr b. İbrahim (B. Karahanlı) 42
Nasr b. II. Muhammed (Karahanlı) 72
Nasreddîn Muhammed (Eyyûbî) 217
Naymanlar 178
Nazîrî (Şâir) 329
Necibî Ferganî 41
Necmeddîn (Sivas Kadısı) 139
Necmeddîn (Vezir) 226
Necmeddîn Alpı (Artuklu) 118, 216, 220, 222-223, 232, 238, 243-244, 251
Necmeddîn Behrâmşâh 138
Necmeddîn Eyyûb 218
Necmeddîn I. Gazî (Artuklu) 135, 223, 236
Necmeddîn II. Gazî (Artuklu) 223
Necmeddîn Hasan Sencerî (şair) 301
Necmeddîn İlgâzî, bk. İlgazî
Necmeddîn Kübrâ 181
Necmeddîn Râzî 166, 181
Nesâ 54-55
Nesevî 181, 239
Nif (Kemalpaşa) 257, 282
Nigâr Köyü 167
Niğbolu 257
Niğde 152, 168, 263, 268, 272-273
Nikephoros Botaneiates 101
Nikephoros Bryennios 102
Nikephoros Melissenos 102
Niksar 111, 114, 119, 123, 228, 230, 233, 268, 284
Nisanoğulları 222, 242-244
Nîşâbûr 30, 39, 55-56, 67, 74, 158, 167, 175, 177-178, 191
Nizameddîn Ahmed (Tarihçi) 329
Nizâmeddîn Ali 143
Nizâmeddîn Alp-kuş 223
Nizâmeddîn Evliyâ (Sufî) 301
Nizâmeddîn İbrâhîm (Artuklu) 224
Nizâmeddîn Mahmûd (Şebânkâre) 190
Nizâmî (Şâir) 163, 187
Nizâm-şâhlar Sultanlığı 304-308, 319-321
Nizâmülmülk (Selçuklu veziri) 38, 59-60, 62, 64-66, 94, 100, 158, 235
Nizhniy Novgorod (Kale) 28
Normanlar 103

Nûh b. Mansûr (Sâmânî) 46
Nûr Cihân 320-321
Nûr Kasabası 53
I. Nûreddîn Arslan-şâh (Zengî) 199-200, 203
II. Nûreddîn Arlan-şâh (Zengî) 200-201
Nûreddîn Gökçe 185
Nûreddîn Mahmûd (Zengî) 117-120, 196-197, 203, 208, 216, 220, 231-233, 238
Nûreddîn Muhammed (Artuklu) 120, 220, 222, 224, 244
Nûre Sûfi 270
Nusaybin 66, 88-89, 195, 197-200, 242
Nusreteddîn (Maraş emîri) 128-129
Nusreteddîn Ahmed (Sâhib-ata) 282
Nusreteddîn Cihân Pehlivân, bk. Pehlivân Muhammed
Nusreteddîn Hasan (Sâhip-ata) 148, 281-282
Nusreteddîn Hezâresb 190
Nusret Şâh (Bengal Hük.) 315
Nyssa, bk. Sultanhisar

– O –
Oğuz Devleti 52
Oğuzlar 28, 33-34, 39, 52-53, 74-75, 80, 97, 98, 175, 188, 190-191, 219, 226, 268, 270, 279
Oğuz oğlu 214, 237
Ohri 257
Oka Nehri 28
Olcaytu (İlhanlı) 152, 223
Oltu 251
O. Pritsak 31
On-Ongurlar
Ordu 284
Orhan (Menteşeoğlu) 277
Orhan (Saruhanoğlu) 283-284
Orhan Gazî (Osmanlı) 275, 283
Orissa 291, 298
Orta Asya 16, 29, 167, 169
Ortadoğu 168, 202
Orta İtil sahası 29
Osman (B. Karahanlı) 39-40, 177-178
Osman Çelebi (Tekeoğlu) 267-268
Osman Muhtârî (şair) 49
Osmanlılar (Osmanlı Devleti) 255-260, 262, 266-269, 271-275, 278, 281, 283-285, 314, 321, 330
Osmanoğulları 110
O. Turan 130, 228, 236, 247, 252
Oşin (Ermeni) 123
Otrar 179
Otlukbeli 274
Otuz-ogurlar 27
Oudh 290, 296-297

– Ö –
Ögedey (Moğol Hânı) 134, 136, 192
Ömer (Ramazanoğlu) 280
Ömer b. Abdülazîz (Halife) 95
Ömer b. Mahmûd (Karahanlı)
Ömer Hân (B. Karahanlı) 39
Ömer Hayyam 164
Ömer Şeyh Mirzâ 314
Özbek (İldenizli) 185-187, 190-191
Özbek Hanlığı 322
Özbekler 314, 318-319
Özkend 33-37, 40, 42, 53, 65

– P –
Paflagonya 119
Pakistan (Devleti) 50
Palu 220-221
Pânipat 315, 317, 325, 330
Pâtan 317
Pecin 277-278
Peçenekler 16, 27, 57, 103, 107, 113
Pehlivân Muhammed (İldenizli) 82-83, 184, 186-187, 189-190, 216-217
Pencâb 50, 288, 290-291, 294, 297, 314-315, 318, 325
Pertus (Berdus) Kalesi 117, 126
Pervâneoğulları 144, 279
Peşâver 46
Hz. Peygamber 211, 324
Philaretos 63, 103-105
Philip (Haçlı) 131
I. Pierre (Kıbrıs Kralı) 254, 267, 271, 277
Pîr Ahmed (Karamanoğlu) 273-274
Pîr Mansûr (Ramazanoğlu) 281
Pîr Muhammed (Timurlu) 299
Pirî (Ramazanoğlu) 281
Polar Nehri 309
Porsuk 63, 102, 106-108
Portekizliler 305-306, 320, 322
Pulat Timur (Altın Orda hanı) 29

– R –
Ra'ban 104, 116-117, 120, 129
Râcâ Râmadeva 293
Racputlar 312, 315, 318, 323
Rafaniye 205-206
Rafîeddîn İbrâhîm Şîrâzî (tarihçi) 306
Rahbe 58, 66, 89, 91, 203
Rahve Ovası 61
Rakkâ 25, 66, 135, 168, 197-198, 205
Râm (Râcâ) 324
Ramazan Bey 280

Ramazanoğulları 262, 279-281
R. Şeşen 28
Rânâ Kumbha 311-312
Rânâ Sâng Ârâmâ (Çitor Racası) 312, 315
Ranthambor 290, 293, 318
Râşid (Halife) 78, 230
Râvî 299
Raymond (Haçlı reisi) 91-92
II. Raymond 195-197, 201, 222
Ravza 25
Râzî (Halife) 24
Razieddîn Ali Lala 181
Raziyye (Mu'izzî) 289, 301
Rebia Hâtûn 210
Reinauld (Haçlı reisi) 112
Remle 20, 24-25, 205
Re'sül-ayn 222
Reşat Genç 31, 42
Reşîd Câmedâr (İsfahan valisi) 97
Reşîd Vatvat (şair) 181
Reşîdî Semerkandî 41
Reşit Rahmeti 41
Rey 57-59, 66-69, 71-72, 76, 79-82, 84, 168, 176, 183, 185, 191
Rıdvân b. Tutuş (S. Selçuklu) 86-92, 205, 214-215, 219, 221, 241
Richard (Haçlı reisi) 111
Rodos Adası 120, 277
Rodos Şövalyeleri 256
Roger (Antakya Hâkimi) 221, 236
Romanos IV. Diogenes (İmparator) 60-61, 101, 250
Rosudan (Gürcü Kraliçesi) 134, 137
Rûdrâver 68
Rumeli 257, 260, 266, 272-273, 275, 283, 285
Rumlar 125, 136, 161, 226, 282
III. Rupen (Ermeni) 120
Rûs (Emîr) 83
Rus(lar) 27-29, 133, 226
Rusya 27
Rûşenâîler 319
Ruzbe Ovası 141
Rükneddîn b. Alâeddin Keykubâd (T. Selçuklu) 136-137
Rükneddîn Gursançtı 179
Rükneddîn İbrâhîm (Halacî)292-293
Rükneddîn IV. Kılıç Arslan, bk. IV. Kılıç Arslan
Rükneddîn Kirmânî 164
Rükneddîn II. Süleyman-şâh (T. Selçuklu) 121-124, 165, 247-248, 252-253
Rüstem Bey (Türkmen) 120

– S –

Sâbık (Mirdasî) 235
Sâbık Ali Sehl 98
Sâcoğulları 20
I. Sa'd (Salgurlu) 186, 190-191
II. Sa'd (Salgurlu) 192
Sadaka (Dulkadırlı) 261
Sadeddîn Hamûyî 181
Sadeddîn Köpek 136-137
Sadüddevle Gevher-âyîn 65, 236
Sa'd el-Aysar 20
Sa'dî (Şâir) 194, 313
Sadr (Emîr) 241
Sadreddîn b. Bahâeddîn (Şeyh) 301
Sadreddîn Konevî 165-166
Safevîler 314, 319, 322
Saffarîler 16, 19
Safiye Hâtun (Artuklu) 243
Sağaniyan 35, 37, 46
Sâhip Ata Fahreddîn Ali 144-150, 168-169, 264, 281-282
Sâhip Ataoğulları 148, 270, 276, 281-282
Sahib Hân (M. Halacî) 311-312
Sâ'ib (Şâir) 329
VII. St. Louis (Fransa Kralı) 115-116
Sakarya bölgesi 60, 229
Sakız 255
Salahaddîn Eyyûbî 84, 120-121, 184, 198-199, 210-211, 216-217, 220, 223, 238-239, 244, 252
Salgurlular 81-82, 96-97, 99, 183, 186, 188-194
Salgurlu (Salur) Boyu 188, 268
Salgur-şâh 192
Salihli 257
Saltuk 213, 216, 250
Saltuklular (Beyliği-Devleti) 110, 112, 123, 237, 250-253
Samagar Kabilesi 268
Sâmânâ 297
Sâmânîler 16, 28, 31-33, 35, 44-46, 53
Sâmerrâ 18-19
Samsat, bk. Sumeysat
Samsun 121, 123, 125, 259, 279
Sancar-şâh (Zengî) 199
Sanduk 235
Sanduklu 281
Sâng Ârâmâ (Raca) 312
Sardes 111
Sarı Saltuk Türkleri 275
Sarsûtî (Sarsâva) 47
Saruhan 283
Saruhan (Emir) 282

Saruhan Bey 255, 282-283
Saruhanoğulları 255, 278, 281-284
Sasa (Menteşeoğlu) 255
Sasanî Devleti 15, 95
Sasunlular 216
Satuk Buğra Hân (Karahanlı) 32
Savar 195
Sâve 71, 75-76, 82
Savtegin (Emir) 62, 94, 213
Savtegin (S. Selçuklu) 86, 91
Sebüktegin (Gazneli) 33, 45-46, 49-50
Sebükteginîler, bk. Gazneliler
Sebzevâr 30
Sefîdrûd 68
Selçuk Bey 52-53, 59, 100
Selçuk Hâtun (Mengücüklü) 129, 247
Selçuk Hâtun (IV. Kılıç Arslan'ın Kızı) 145
Selçuklular/Devleti 35, 37, 47-48, 52-75, 80, 82, 84, 91, 93, 96, 102, 105, 113-115, 117, 120-122, 124-128, 130, 132-133, 135, 137-138-150, 152, 154, 156, 158-159, 161-169, 174, 176, 180, 183, 186, 188, 194, 202, 205, 226, 228, 229, 231, 233, 235-236, 248, 250, 254, 265, 270, 271, 274, 276-277, 281, 301
Selçuk-şâh (K. Selçuklu) 96-97
Selçuk-şâh (Salgurlu) 193
Selçuk-şâh (Selçuklu) 71-72, 76, 78, 215, 237
Selim, bk. Cihangîr
Selim (Ramazanoğlu) 281
I. Selim (Osmanlı) 262, 281
Selim Çiştî (Şeyh) 318, 329
Semadrek Adası 255
Semerkand 33-34, 36-40, 42, 53, 62, 64-65, 72-73, 179, 314
Semireci 36
Senâb 314
Senâ'î (şair) 49
Sencer (Selçuklu) 38-39, 48, 67-69, 71-77, 79-80, 96-97, 114, 163-164, 167, 174-175, 180, 230
Sencer b. Süleymân-şâh (Selçuklu) 84
Senîyet el-U'kab 21
Serahs 55-56, 73, 176-177, 190
Serahsî 163
Sercî 242
Serd-sîr 93
Serhat 208
Ser Pitro Civrano (Amiral) 278
Serûc (Suruç) 87, 197-198, 219, 222
Seydişehir 265, 267
Seyfeddîn (Kale Kumandanı) 147
Seyfeddîn Ay-Aba 131
Seyfeddîn Bâharzî 181
Seyfeddîn Begtimur 217, 238-239
Seyfeddîn Ebû Nazr Ali 192
I. Seyfeddîn Gazî (Zengi) 196-197, 201, 203, 210, 222
II. Seyfeddîn Gazî 197-198, 210
Seyfeddîn Halil (Eşrefoğlu) 264-265
Seyfeddîn Oglımış 186
Seyfüddevle (Handanî) 25
Seyfüddevle I. Sadaka (Mezyedî) 25, 64, 70
Seyhun, bk. Sır Deryâ
Seyyid Celâleddîn 296
Seyyid Hamza (Müşrif) 151
Seyyid Hasan 284
Seyyid Hasan Gaznevî (şair) 49, 163
Seyyid İmâdeddîn 193
Seyyid Şerefeddîn İbrâhîm (Kadı) 193
Seyyidpûr 314
Sıhne Mevkii 65
Sındırgı 33
Sır Derya 52, 175, 178, 314
Sırp Despotu 273
Siaus (Çavuş) 106
Sîdî Mevlâ 292
Sihler 325
Siirt 220, 236, 240
Sikandra 330
Sikender (Âdil-şâh) 306, 324
Silifke 147, 270, 274
Silifke Çayı 122
Silvan 222
Simav (Angir) 265-266
Sîmcûrîler 44
Sinâneddîn Câlis (Tekeoğlu) 267
Sinâneddîn Kaymaz 135
Sincâr 58, 88, 195-201, 210, 216-217, 238
Sind 290-291, 297, 314, 319, 325
Sind Câmları 298
Sinop 106, 119, 127-128, 130, 144, 162-163, 257-260, 279
Sis (Kozan) 120, 280
Sis Ermenileri 261
Siverek, bk. Suveydâ
Sistân 16, 46, 56, 98, 161, 178
Sivaçi 306
Sivalik 290
Sivas 115-119, 121, 130, 134, 139, 143, 151, 168-169, 228, 231-233, 238, 261, 263-264, 268-269, 272, 274, 281
Sivaslılar 232
Siyâlkot 314
Slav(lar) 27, 29-30

Soğd 24, 35
Somnât 46
I. Sökmen (Artuklu) 87-88, 219-220, 241
II. Sökmen (Artuklu) 218, 220, 251
Sökmen el-Kutbî 69, 213-215, 241
II. Sökmen (Ahlat-şâh) 82, 199, 215-217, 238-239, 243
Sökmenliler, bk. Ahlat-şâhlar
Stefan (Ermeni) 117
Subhan (Kutb-şâhî) 308
Sublaion Kalesi 119-120
Suğdak 133, 226
Sultan Ali (Dilmaçoğlu) 240
Sultan Hanı 142
Sultan Hâtun (Osmanlı) 258
Sultanhisar 255, 276
Sultaniye 223
Sultan-Kulı Kutbülmülk 308-309
Sultan Muhammed (Bâburlu)
Sultan Muhammed Şâh (Seyyid)
Sultanpur, bk. Varangal
Sultan-şâh (K. Selçuklu) 94
Sultan-şâh (S. Selçuklu) 90-91, 222
Sultan-şâh (Hârezmşâh) 176, 190
Sultan Veled 166
Sumeysat 124, 129, 210, 219
Sungur b. Mevdûd (Salgurlu) 81, 96, 188
Sûr 206
Surâm 297
Surat Limanı 320, 323
Sûr Devleti 317
Sûrî (Gazneli memur) 54
Suriye 18-22, 24-25, 62-63, 68-70, 86, 89, 100-114, 116, 121, 129, 137, 140, 161, 195-196, 203, 205-206, 209-210, 232-233, 235, 252
Suriye Selçuklu Devleti 62, 86-92, 241
Suriye Selçukluları 154, 205, 219, 222
Suruç, bk. Seruç
Sü-başı (Gazneli Kumandan) 55
Sübaşı (Tegin) 33
Sülemiş (Moğol) 151
Süleymân (Türkmen Emîri) 284
Süleymân (Artuklu) 219, 221
Süleymân (Dulkadırlı) 262
Süleymân (Karamanoğlu) 271
Süleymân (Karasıoğlu) 275
Süleymân (Mengücüklü) 246, 248
Süleymân (Saruhanoğlu) 256, 283
Süleymân (Selçuklu) 59, 175
Süleymân (Türkmen Emîri) 284
Süleymân Arslan b. Yûsuf (Karahanlı) 35
Süleymân b. Dâvud (B. Karahanlı) 38
Süleymân b. İlgazî (Artuklu) 221-222
Süleymân b. Şahinşâh (Mengücüklü) 248
Süleymân Çelebi (Osmanlı) 257
Süleymân Paşa (Candaroğlu) 227, 258, 279
Süleymân Paşa (Osmanlı) 275
II. Süleymân-şâh (Candaroğlu) 258-259
II. Süleymân-şâh (Eşrefoğlu) 264-265
Süleymân-şâh (Germiyanlı) 265-267
Süleymân-şâh (T. Selçuklu) 63-64, 86, 100-106, 109-110, 219, 228, 235, 246
II. Süleymân-şâh, bk. Rükneddîn
Süleymân-şâh b. Muhammed (Selçuklu) 73-75, 80-81
Sûlî (Dulkadırlı) 261
Sürmeri Beyleri 251
Süryanî Mikhail 161
Süveydâ (Siverek) 61, 135
Süveydiye 64, 104
Svargadvârâ 296

– Ş –

Şâdi Han (Halacî) 294
Şâdû Lodî (Vali) 297
II. Şâh Âlem (Bâburlu) 325
Şâhbânû (Saltuk) 216
Şâh Budak (Dulkadırlı) 262
Şâhcı 323
Şâh Cihân (Bâbürlü) 306, 309, 320-324, 329-330
Şâhcihân-âbâd 330
Şah-dere 330
Şâhdiz 70
Şahinşâh (Mengücüklü) 246, 248
Şâhinşâh (T. Selçuklu) 69, 112-113, 118-119
Şâhinşâh b. Mes'ûd (T. Selçuklu) 116-117, 231-233
Şâh İsmâ'il (Safevî) 262, 305, 314
Şâh Melik 54, 56
Şâhrûh 236
Şâh Şucâ (Bâburlu) 322-323
Şâh Tahmasp (Safevî) 317
Şâh Terken 289
Şam 19, 24-25, 61, 138, 205-206, 215, 268, 281
Şambhûci 323-324
Şarkî-Karahisar 246, 248, 264, 268
Şaş 37-38
Şebânkâre emirleri 93, 95-96, 190
Şebânkâreliler 95-96, 189, 191
Şebin Karahisar 132, 147
Şeddâdîler 60, 63
Şefrûh İsfahânî (Şâir) 187
Şehriyâr (Bâburlu) 320-321

Şehrizûr 84, 196, 199, 210
Şehrizûri ailesi 203
Şehsuvar (Dulkadırlı) 262, 280
Şekki 60
Şelkeyoğlu 28
Şemsâbâd Sarayı 42
Şemseddîn (Karamanoğlu) 271
Şemseddin Ahmed, bk. İbn Hallikân
Şemseddîn Ahmed Lâkuşî 151
Şemseddîn Altun-aba 136-137
Şemseddîn Ay-Togmuş, bk. Ay-togmuş
Şemseddîn Cüveynî (Vezir) 147-148
Şemseddîn Dâvud (Artuklu) 223
Şemseddîn Etge 318
Şemseddîn İsfahanî (Vezir) 140-141
Şemseddîn Mehmed 268
Şemseddîn Mehmed (Sahib-Atağoğlu) 282
Şemseddîn Muhammed 197
Şemseddîn Mübârek 164
Şemseddîn Sevinç 243
Şemseddîn Yaman Candar 226, 257-258
Şems-i Sirâc 'Afîf (Tarihçi) 301
Şemsülmülk I. Nasr (Karahanlı); bk. I. Nasr
Şerefüddevle Müslim (Musul emîri) 66, 103
Şerefeddîn Emîr Emirân (Zengî) 198
Şerefeddîn İbrâhîm, bk. Seyyid Şerefeddîn
Şerefeddîn Mahmûd (Beylerbeyi) 141
Şerefeddîn Mes'ûd 164
Şeria Nehri 201
Şerif Ebû Ali Hasan 105
Şeybân (Tulunî) 22
Şeybanî Özbekleri 314
Şeyh Abdülkerim 307
Şeyh Burhân el-Dîn el-Kûbanânî 164
Şeyh Nûreddîn Türk (Sufi) 301
Şeyzer 20, 105, 114, 201, 207, 215, 222
Şıhâbeddîn (M. Halacî) 311-312
Şıhâbeddîn Gazî (Eyyubî) 139
Şıhâbeddîn Mahmûd b. Böri 207-208
Şıhâbeddîn Muhammed (Birecik Emîri) 223
Şıhâbeddîn Muhammed, bk. Muizzeddîn
Şıhâbeddîn Ömer (Halacî) 294
Şıhâbeddîn Ömer Suhreverdî 130
Şıhâbeddîn Tuğrul (Atabeg) 129, 131
Şıhâbî 164
Şibelüddevle (Şâir) 164
Şîrâz 60, 81, 93, 188-194
Şîr Hân Işâh (Atabeg) 315-317
Şîr Hân 291
Şîr Hân (Âdil Şah'ın oğlu) 317
Şirvân 60, 63, 187
Şirvân-şâh 76
Şirzâd (Gazneli) 48
Şivacı 323
III. Şivacı 324
Şolapur 305
Şökli (Türkmen beyi) 100
Şuayb (B. Karahanlı) 38
Şulistân 190
Şuller 190-191
Şumla 189
Şûş Kalesi 200
Şücaeddîn Kutlug (Atabeg) 217-218

– T –

Taberek Kalesi 82
Taberistân 32, 56, 69, 77
Taberiyye 24, 70, 205
Tabes 93, 97
Tabgaçlar 15
Taceddîn 268, 284
Tâceddîn İbrahim (Candaroğlu) 260
Tâceddîn Hüseyin (Sâhip Ataoğlu) 148, 281-282
Tâceddînoğulları 268-269, 284-285
Tâceddîn Pervâne 135-137
Tâceddîn Yıldız (Gurlu) 288-289
Tâc Mahal 330
Tağî 297
Tâhir b. Fahrülmülk (Vezir) 74-75
Tahir Gediği 251
Tâhir el-Mezdegânî (Vezir) 206
Tâhirîler 16
Tahmasp (Safevî)
Takiyeddîn Ömer (Eyyûbî) 210, 217, 252
Talas (Tarâz) 15-16, 31-32, 36, 53
Tâlib Âmulî (Şâir) 329
Tâlib b. Ahmed (Bulgar hanı) 28
Talikota 306
Tancred (Haçlı) 88-89, 215
Tantalus 122
Taraklı Borlu 258-259
Taraklı Halil (Türkmen reisi) 260
Taraz, bk. Talas
Tardî (Turdı) Beg 317
Tarsus 18, 103, 141, 271-274, 280
Taryâlis Ovası 216
Taşköprü 227
Tatikios (Tetik?) 106-107
Tatvan 215
Tavşanlı 266
el-Tavvâhin 20
Taylu, bk. Danişmend

Tebriz 59, 79, 133, 145, 150-151, 180, 186-187, 214, 237
Tedmür 207
Teke-eli 267
Tekeoğulları 267
Tekiş (Hârezmşâh) 84, 98, 176-177, 184
Tekiş (Selçuklu) 64, 69
Tekle (Salgurlu) 189-190
Tekle (Lur-ı Buzurg sülalesi) 191
Tekrit 210
Telingana 295, 308
Teliyârgerhî 316
Tell A'fâr 200
Tell Afrin 221, 236
Tell-Bâşir 70, 89, 104, 116, 129, 214
Tell-Dânis 70, 206, 221
Tercan 251-252
Terken Hâtûn (Selçuklu) 65-66, 95, 109
Terken Hâtûn (Sencer'in Eşi) 73
Terken Hâtûn (Hârezmşâh) 176, 179
Terken-şâh (K. Selçuklu) 97
Thamara (Gürcü Kraliçesi) 123-124, 185, 247, 251
Thamara (Rosudan'ın Kızı) 137
Thatthâ 297-298
I. Theodoros Laskaris 125-127
II. Theodoros Laskaris 143
Thomas Roe 320
Thoros (Urfa yöneticisi) 87
II. Thoros 116-117, 229
Tırmiz 35, 38, 62, 67, 75, 178
Tırmiz Kalesi 64
Tiflis 60, 76, 186, 221, 236
Timur 29, 223, 240, 259, 261, 266-267, 269, 272, 278, 283, 285, 299, 314
Timurtaş (Artuklu) 91, 195-1196, 216, 220-222, 238, 242-243, 250
Timurtaş (Moğol Valisi) 152, 263, 265, 267, 271, 282
Tire 255-257
Tirhut 298
Tîz Limanı 161
Todavun Noyan 146
Togan Arslan (Dilmaçoğlu) 206, 221, 236-237
Toharistan 45, 74
Tohma Vâdisi 232
Tokat 121-122, 125, 127, 138, 146, 148, 233, 264, 284
Toktamış (Altın Orda hanı) 29, 269
Toku Noyan (Moğol kumandanı) 145-146
Torfil (Viennios Dükü) 256
Toros, bk. Thoros
Toroslar 103, 111, 114, 123, 128
Toruntay 280
Tosya 259
Trablus (Şâm) 86, 91, 197, 206-207, 215
Trabzon 63, 125, 133, 260, 273, 279
Trabzon Komnenos Devleti, bk. Komnenoslar
Trakya 113
Tralles (Aydın) 276
Tripolis 265
Truva 275
Tuğaçar (Moğol) 151
Tuğluk-âbâd 295
Tuğluklular (Tuğlukîler) 294-303
Tuğrul (Gazneli Kumandan) 47
Tuğrul (Salgurlu) 188-189
Tuğrul Arslan (T. Selçuklu) 112-114, 229
Tuğrul Bey (Selçuklu) 47, 53-59, 84, 93, 158
II. Tuğrul (Selçuklu) 71-72, 75-78, 158, 183
III. Tuğrul (Selçuklu) 83-84, 163, 176, 184, 189, 252
Tuğrul b. Yınal (Karahanlı)
Tuğrul Han 291
Tuğrul-şâh (K. Selçuklu) 97, 189
Tuğrul-şâh (T. Selçuklu) 123, 127, 129, 132, 200, 217-218, 252
Tuğtab 216
Tuğ-Tegin (Atabeg) 70, 90-92, 205-206, 215, 220-221, 241-242
Tulhum 61, 242
Tulun 18
Tulunîler (Tolunoğulları) 18-22, 24
Tuna 15, 113
Tuna Bulgarları 27
I. Turân-şâh (K. Selçuklu) 94-95, 162, 167
II. Turan-şâh (K. Selçuklu) 97-98, 189
Turfan 34
Turgutlu 282
Turna Dağı 262
Turşek 65
Tûs 167, 176-177
Tutak 213
Tutuş (Selçuklu) 62-63, 66-67, 86, 91, 102-106, 219, 235, 241
Tutuş b. Dukak (S. Selçuklu) 92
Tüchüe A-shi-na hanedanı 31
Tünhas 38
Türkistan 15, 29, 31, 73-74, 161, 166, 175, 290, 299-300, 329
Türkiye 106, 162, 164-165, 279
Türkiye Selçukluları (Devleti/Sultanlığı) 63, 100-152, 154, 157-158, 160-162, 165, 168-169, 180, 217, 220, 223, 226, 229, 231, 233, 246, 252, 254, 264, 266, 274, 279, 282

Türk(ler) 15-19, 24, 27-30, 39-42, 44-49, 52-53, 56-63, 65, 67, 70, 75, 78-80, 88, 90, 93, 95-96, 100-107, 110, 113-117, 119, 121, 123-128, 130, 133-134, 139, 141, 144, 150, 154, 157, 159-160, 166-168, 174, 177, 180, 183, 190-191, 193, 195-196, 202-203, 213, 215-216, 219, 222-224, 228-232, 236-238, 241, 243, 246-247, 250-251, 255-257, 264, 270, 274-276, 279, 282, 284, 288-289, 292, 295, 297, 300-301, 304-305, 307-308, 314-315, 317, 319, 320-322
Türkmenler 35, 46-47, 54-55, 57, 59-60, 63, 103, 105, 115-116, 118-122, 125, 131, 138, 147-150, 157-158, 161, 163, 195-196, 201, 213, 219-220, 224, 235-236, 241-242, 254, 260-261, 264, 266, 270-271, 275-276, 279, 282, 284, 308, 325

– U –
Ucceyn 292
Uday Sing (Racput) 318
Ukaylîler 57, 86, 103
Ulu Ârif Çelebî 166
Uluborlu 113, 121, 125, 266
Umân 93, 95-96
Umân Denizi 93, 178
El-Umerî 277
I. Umur (Aydınoğlu) 255-256, 275, 277, 283
II. Umur (Aydınoğlu) 257
Unsurî 49
Unûcûr (Ihşîdî) 25
Urfa 61, 63-64, 66-67, 69-70, 87, 89, 100, 103-104, 135, 137, 195-198, 201, 205, 210, 214, 217
Urfa Haçlı Kontluğu 88, 91, 115, 195, 230
Urfalı Mathieu (Tarihçi) 229, 242
Urfî (Şâir) 329
Usâme b. Munkiz 202
Uygur Devleti
Uygur(lar) 16, 40-41, 263
Uzak-Doğu 180
Uzun Hasan (Akkoyunlu) 274

– Ü –
Üç-ok Türkmenleri 279
Üner (Selçuklu Emîri) 95
Üst-yurd 59

– V –
Vahş 35
Vâkinkera Kalesi 324
Van 135, 214
Van Gölü 57, 147, 213
Varangal 293, 295-296
Vardan (Tarihçi) 237
Vâsıt 78
Vassâf (Tarihçi) 194
Vatatzes 275
Vayhand Hindûşâhî Devleti 45
Venedik Cumhuriyeti 274
Venedikliler 127, 256, 258, 273-274, 277-278
Vessab 235
Viceyanagar 305-306, 308
Viceyangar Hinduları (Devleti) 305-309
Vindhya Dağları 289, 292
Viranşehir 129
Volga, bk. İtil
Vsevolod (Rus yönetici) 28

– W –
William Hawkins 320

– Y –
Yabaku 36
Yabanlu (Ovası) 128, 151
Yabgu (Oğuz hük.) 52
Yabgu Hân (Karluk Reisi) 39
Yagan (Danişmendli) 230
Yağı-basan (Selçuklu emiri) 64, 66-67, 87-88
Yağı-basan (Danişmendli) 112, 115-118, 231-233, 238, 243, 247, 251
Yağmalar 31
Yağra 201
Yahşi (Karamanoğlu) 271
Yahşi (Karasıoğlu) 275
Yahyâ b. Hubeyre (Vezir) 82, 188
Yakındoğu 202
I. Yakub (Germiyanlı) 265-266
II. Yakub (Germiyanlı) 266, 272
Yakub (Karahanlı) 37
Yakub Çelebi (Saruhanoğlu) 282
Yakut Arslan (Dilmaçoğlu) 238
Yâkûtî (Selçuklu) 57-58, 213
Yâkûtî (Artuklu) 241
Yalvaç 267
Yarcûh el-Türkî 18
Yarhisar 260
Yarınkuş 65
Yarınkuş Bâzdâr 78
Yaruktaş 221
Yassıçimen Ovası 134, 180
Yaşmut (İlhanlı) 239
Yelboğa (Halep Valisi) 268
Yelboğa Nasırî (Moğol) 271, 280

Yemen 65-66, 166
Yemînîler, bk. Gazneliler
Yenişehir 260
Yeşbey (Emîr) 262
Yeşilırmak (Havzası) 228
Yezd 96, 98
Yıldırım Bayezid (Sultan) 256-259, 261, 266-267, 269, 272, 278, 283
Yoruntaş 65
Yunmâ Hâtûn (Artuklu) 242
Yunanistan 255
Yunus (Danişmendli) 231
Yunus (Hamîdoğlu) 267
Yunus (Hârezmşâh) 176, 185
Yunus Emre 164, 166
Yury (Rus prensi) 28
Yûsuf (Alâiye Beyi) 254
Yûsuf (Karahanlı) 35
Yûsuf (Selçuklu) 53
Yûsuf Âdil 304-305, 321
Yûsuf el-Hârezmî (Berzemi) 61
Yûsuf Has Hâcib 40
Yûsuf Kadır Hân (Karahanlı) 33-36, 54
Yûsufzaylar 319, 323

– Z –
Zâb 199
Zâbulistân 45
Za'farâniyye Bataklığı 70
Zâfir Muhammed Emirek 98
Zahirüddevle 136
Zahireddîn Faryâbî (Şâir) 187
Zahireddîn İli (Danişmendli) 127
Zâhireddîn Mukarrib-şâh (Vezir) 238
Zamantı 118, 232, 262
Zemahşerî 163, 181
Zemindâver 45, 319
Zencân 83
Zengî (Çökürmüş'ün oğlu) 69
Zengî, bk. İmâdeddîn
Zengî (Salgurlu) 82-83, 183-184, 188-189
Zengîler 117, 195-203
Zenon (İmparator) 27
Zerdanâ 89, 208
Zerend 167
Zevvâre 167
Zevezen Kalesi 200
Zeyneb (Gazneli) 35
Zeyneddîn (Vezir) 243
Zeyneddîn Ali Küçük 197, 203, 210
Zeyneddîn Başara 131
Zeyneddîn el-Sâvî 163
Zeyneddîn Yûsuf (Begteginli) 210
Zeyn el-Hac (Karamanlı) 270
Zibatra 231
Ziyâed-Dîn Berenî (Tarihçi) 301
Ziyârîler 56
Ziyâeddîn Gazî (Saltuklu) 250
Ziyâülmülk Ahmed (Vezir) 71
Zuhurî (Şâir) 329
Zulkarneyn 245
Zulkarneyn (Danişmendli) 116-117, 231-233
Zübeyde Hâtûn 66
Zümrüd Hâtûn 208
Zünnûn (Danişmendli) 115, 117-119, 231-233, 251

EK

İLK MÜSLÜMAN-TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ HANGİ DEVLET İLE BAŞLAMALI? [40]

İlk Müslüman-Türk Devletleri denince aklımıza; Tolunoğulları, Ihşidîler, İtil (Volga) Bulgarları, Karahanlılar ve Gazneliler gelmektedir. Ancak zamanımız tarihçileri İlk Müslüman-Türk devletinin bunlardan hangisi olduğu hakkında henüz bir fikir birliğine varamamışlardır. Söz gelişi İtil Bulgarları, "İslâmiyeti resmen kabul eden ilk Türk devleti" olarak nitelenmektedir.[41] Konunun yetkili uzmanı O. Pritsak[42] Karahanlıları, "Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm süren ilk İslamî Türk sülalesi" olarak kabul etmektedir. Prof. R. Genç'e[43] göre Karahanlılar, "Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman-Türk Devleti"dir. Acaba bu devletlerden hangisi daha önce kuruldu?

Abbasîler'in iktidara geçmesinden hemen sonra vuku bulan Talaş Savaşı (751)'nda Araplar Türkler ile birlikte Çinlilere karşı savaştılar. Batı Türkistan hâkimiyeti üzerinde önemli etkisi olan bu savaşın kazanılması, Türklerin bu bölge üzerindeki üstünlüklerinin devamına imkân sağlamıştı. Bu tarihten sonra Türk-Arap münasebetleri dostça bir şekilde gelişmiş ve böylece İslâm dini yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştı. Bu arada Müslüman olan Türkler, Abbasî Devleti'nin gerek askerî ve gerekse idari kadrolarında etkin bir biçimde görev alarak başkomutan, vezir ve vali tayin edilmişlerdi.

Öte yandan Abbasî Devleti'ni esas itibarıyla iki kısımda incelemek mümkündür. Birinci devir 750'den 847'ye kadar aşağı yukarı bir yüzyıl süren gerek merkezî otorite ve gerekse medeniyet yönünden parlak bir devredir.

40 Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi tarafından 23-25 Mayıs 1997'de düzenlenen "Türk Tarihinin Meseleleri" adlı sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur.

41 Bk. N. Devlet, "İdil Bulgarları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* İstanbul 1988, Cilt: IX, s. 311; N. Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* Ankara 1992, s. 70.

42 Bk. "Karahanlılar", *İA,* s. 251.

43 Bk. *Karahanlı Devlet Teşkilatı,* İstanbul 1981, s. 7.

Daha sonra Abbasîler'in 1258'de yıkılışına kadar devam eden ikinci kısımda ise, kısmen kültürün muhafazasına rağmen merkezî otoritenin zayıflaması, bu İslâm devletinin uzak köşelerinde bazı yeni hanedanların doğmasına yol açmıştır. Nitekim Horasan'da Tahirîler (827-873), Sistan'da Saffarîler (867-takr. 1495), Horasan ve Maveraünnehir'de Samanîler (819-1005) devletleri kurulmuştur.

Tolunoğulları (868-905)

Abbasîlerin bu zayıf devresinde Mısır'da da bir Türk devleti kuruldu. Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed bir Türk askeri idi. Babası Tolun'un ismi Türkçedeki "dolun", yani "dolunay"dan gelmektedir. Tolun, Tokuz-Oğuz Türklerindendi ve takriben 200/815-816'da Buhara ve Horasan âmili Nuh b. Esed tarafından her yıl Abbasî halifesine gönderilen hediye, para ve köleler arasında Bağdat'a yollanmıştır. Ahmed ise Eylül 835'te Bağdat'ta doğdu. O, çok iyi askerî ve dinî bir eğitim görmüş, daha sonra cesareti sayesinde Halife Musta'in'in teveccühünü kazanmıştı. Ahmed'in üvey babası Bayıkbeg'e halife tarafından Mısır valiliği verildi. Ancak Bayıkbeg Mısır'a gitmemiş ve vekil olarak Ahmed b. Tolun'u göndermişti. Ahmed 15 Eylül 868'de Fustat'a ulaşıyor ve bu suretle Tolunoğulları Devleti'nin kuruluşu başlıyordu.[44]

Ihşidîler (935-969)

Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti Ihşidîler'dir. Bu devletin kurucusu Muhammed b. Tugc olup, atası Cuff, Halife Mutasım zamanında (832- 842) Fergana'dan getirtilen çok sayıdaki Türkler arasında bulunuyordu. Babası Tugc ise Tolunoğulları'nın hizmetinde görev almış, Şam ve Taberiyye valiliği yapmıştı. Bu bakımdan Muhammed devlet idaresi içinde yetişmişti. Muhammed, Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra Abbasî Devleti'nin hizmetinde görev yaptı. Onun başarılı hizmetlerde bulunması Suriye valiliğine tayinine sebep oldu. Öte yandan Tolunoğulları'nın yıkılması Mısır'da kuvvetli bir hükümete ihtiyaç gösteriyordu. Çünkü Mısır'da hüküm sürecek kuvvetli bir devlet, batıdan Fatımîler'in ilerlemesine engel olacaktı. Bu bakımdan o, Suriye'ye ilave olarak Mısır'a da vali tayin edildi. Kuvvetli bir ordu ve donanma sayesinde Fustat'a girdi (935). Böylece Ihşidî Devleti'nin temellerini attı. Muhammed b. Tugc daha sonra Halife Razî'den "Ihşid" unvanını aldı (939)

44 Kuruluş tarihi için bk. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye,* İstanbul 1927, s. 78; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi* (çevirenler: E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 55; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA;* Ancak K.Y. Kopraman, bağımsızlık kazanmasını 884 tarihinde kabul etmektedir, bk. "Tolunoğulları (868-905)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* İstanbul 1987, Cilt: VI, s. 63.

ve kurmuş olduğu devlet "Ihşidîler" adıyla anıldı. Ihşid, Fergane meliklerinin kullandığı bir unvan olup, bu da Muhammed'in "Fergane meliklerinin soyundan" gelmiş olması ile alakalıdır.[1]

İtil (Volga) Bulgar Devleti (900'lerde Müslüman, yıkılışı 1399'dan sonra)

İtil ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri sahada kurulan İtil Bulgar Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ancak bizim için bu devletin tarihî bakımdan önemli olayı, hangi yıllarda İslâm dinini kabul ettikleridir. Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesinde, Harezm'de ve Samanı ülkesinde Müslüman tüccarlarla temasları, Hârezmliler'in de onların ülkelerine gitmeleri neticesinde, İtil Bulgar Devleti topraklarında İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştı. Nitekim 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında İslâm dinini kabul edenler çoğunluktaydı. Nihayet Şelkeyoğlu Yıltavar (İlteber) Almış'ın İslâm dinini benimsemesiyle İtil Bulgarları Müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyorlardı. Almış Han 920 tarihinde Abbasî halifesine din âlimleri ve mimarlar göndermesi için müracaatta bulunmuş, ayrıca unvan ve ismini "Emir Ca'fer b. Abdullah" olarak değiştirmişti. Halife Muktedir Billâh da din adamlarıyla mimarlardan oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyet 309/921-922 yılında yola çıkmış ve 922 Mayısı'nda Bulgar ülkesine ulaşmıştı. O tarihten sonra Bulgar ülkesi hutbe okunmak suretiyle Abbasî halifesine bağlı bir Müslüman yurdu olmuştu.[2] Böylece Bulgarların hükümdarlarının da en geç 920'den itibaren İslâm dinini kabul etmesiyle bir Müslüman devleti olduğu anlaşılıyor.

Karahanlılar (840-1212)

840'da Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karahanlılar Devleti kuruldu. Onların menşei hakkında yedi muhtelif nazariye vardır. Karahanlılar üzerindeki başlıca otorite, O. Pritsak bu sülalenin menşeini Karluklar'a bağlamaktadır.[3] Ülkemizde bu konuda araştırmalar yapan Prof. Dr. R. Genç'e göre Karahanlılar Devleti "Yağmalar" tarafından kurulmuştur.[4]

Karahanlılar'ın ilmî bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tespit edilebilen ilk kağan, Bilge Kül Kadir (güç, sarp, zor) Han'dır ve Samanîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han "Büyük Kağan" sıfatıyla Balasagun'da, Kadir Han Oğulcak ise "Ortak-Kağan" olarak

1 Bk. Kopraman, aynı eser, s. 199.
2 Hutbe için bk. R. Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi,* İstanbul 1995, s. 51.
3 Bk. Karahanlılar mad. *İA.*
4 Bk. *Karahanlılar Devlet Teşkilâtı,* s. 36-37.

Taraz'da devleti idare ettiler. Samanîler'den İsmail b. Ahmed (892-907) uzun bir muhasaradan sonra Taraz şehrini zapt etmişti (893). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kaşgar'a naklederek Samanî hâkimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Samanî şehzadesi veya İslâm sufi vaizleriyle karşılaşması İslâmı kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti. Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde İslâmiyeti resmen kabul etmiştir (muhtemelen 333/944-945). Bu olay, Batı Karahanhlar'ın dinî durumunu değiştirdi. Satuk Buğra Müslüman ismi olarak Abdülkerim'i aldı. Satuk Buğra 344/955-956 yılında öldü. Onun oğulları Musa ve Baytaş Han zamanında Karahanlı Devleti bütünüyle Müslüman olmuştur. Ayrıca 349/960 yılında Müslümanlığı kabul eden 200.000 çadırlık Türk halkı Karahanlılar hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Bu bakımdan Karahanlı Devleti'nin bütünüyle Müslümanlığı kabul etmesini yaklaşık 960 tarihine koyabiliriz.

Gazneliler (963-1187)

Samanî Devleti'nin en parlak devrinde büyük sayıda Türk grupları Maveraünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Samanîler de mahallî kuvvetlere ilave olarak Türk askerleri kullanmaya başlamışlardı. Bu Türkler artık İran sahasında askerî lider ve vali olarak seçkin bir sınıf teşkil ediyorlardı. Merkezî otoritenin zayıfladığı anda, bu Türk kumandanlar devlet içinde kuvvet ve kudreti ele geçirerek yarı-bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Nitekim Gazneliler, Samanîler'in dağılma ve isyanlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden birisidir. Samanî Devleti'nde görev alan Türkler'in en mühim şahsiyetlerinden biri olarak Horasan orduları kumandanı Alptegin 350/961 yılında Vezir Ebû Ali Muhammed Belamî ile birleşerek, kendi adayını zorla Samanî tahtına oturtmak istedi. Fakat bu arzusunda başarısızlığa uğradı. Alptegin bu başarısızlıktan sonra beraberindeki çok az bir kuvvetle, Doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeye mecbur kaldı ve muhtemelen mahallî bir Türk hanedan olan Levikler'i buradan uzaklaştırarak adı geçen şehre hâkim oldu (351/963). Bu suretle Gazneliler Devleti'nin temeli atılmış oldu.

Böylece İlk Müslüman-Türk Devletleri olarak adlandırdığımız beş devleti kısaca kuruluşlarını ve Müslümanlığı ne zaman kabul ettiklerini belirtmeye çalıştık.

İlk Müslüman-Türk devletleri bunlardan hangisiyle başlatılmalıdır? Gazneliler Devleti 963 yılındaki kuruluş tarihi bakımından bu devletlerin en son kurulmuş olanıdır. Bu bakımdan Gaznelileri; kolayca listemizden çıka-

rabiliriz. Ihşidîler de Mısır'da kendisinden önce kurulan Tolunoğulları Devleti olması bakımından dışarıda bırakabileceğimiz ikinci devlettir. Geriye üç devlet kalmaktadır: Tolunoğulları, İtil Bulgar Devleti ve Karahanlılar. İlk Müslüman-Türk devletinin tespitinde neyi esas almalıyız? Devletin kurulduğu yılı mı? Yoksa İslâm dinini kabul ettikleri yılı mı? Ya da Türklerin nüfus bakımından hâkim olduğu bölgede kurulmuş olmasını mı? Kuruluş yılı bakımından en eski Müslüman-Türk devleti Tolunoğulları'dır ve yukarıda belirttiğimiz gibi 868 yılında kurulmuştur.

İtil Bulgar Devleti Türklerin yaşadığı bir bölgede kurulmuş ve en geç 920'de devletin resmî dini İslâm olmuştur. Karahanlı Devleti de 840 tarihinde kurulmasına rağmen, devlet olarak İslâmiyeti kabulü yaklaşık 960 yılındadır. Bu bakımdan Karahanlı Devleti de Türkler'in yaşadığı bölgede kurulmasına rağmen İslâmiyeti kabul ediş tarihi bakımından İtil Bulgar Devleti'nden sonra gelmektedir.

Bu durumda İlk Müslüman-Türk devleti hakkında karar vermek açısından karşımızda iki devlet kalmaktadır: Tolunoğulları ve İtil Bulgar Devleti. Kuruluş yılı açısından bakarsak Tolunoğulları; Türkler'in yaşadığı saha bakımından ele alırsak İtil Bulgarları bağımsız ilk Türk-İslâm devletidir. Tolunoğullan Devleti için şöyle bir itiraz olmaktadır: Bu devlet kurulduğu saha bakımından Türklerle meskûn olmayan bir bölgede kurulmuştur ve yöneticileri vali olarak hüküm sürmüştür. Ayrıca Prof. Dr. N. Yazıcı,[5] Tolunoğulları ve Ihşidîleri yarı bağımsız ve Abbasî Devleti sınırları içerisinde Müslüman-Türk valiler tarafından kurulmuş devletler olarak nitelemektedir. Bu durumu gözönüne alırsak söz gelişi; Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk devletleri için de aynı itiraz söz konusu olmuştur. Gazneliler'in kuruluşunda çok az bir Türk grubunun rol oynadığı ileri sürülmüştür. İranlılar hâlâ Selçuklu Devleti'ni bir İran Devleti olarak görmektedirler.[6] Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Melik Kavurd maiyetinde beş-altı bin Türk süvarisi ile Kirman bölgesine girmiştir.[7] Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Buna mukabil Tolunoğulları konusunda Türk tarihçileri şunları yazmışlardır: Prof. Dr. Şinasi Altundağ,[8] "Tolunlular ile Mısır'da ilk Müslüman-Türk devleti kurulunca", Prof. Dr. İ. Kafesoğlu,[9] "İslâm halifeliği toprakları içinde ilk Türk müstakil siyasî teşekkül", Prof. Dr. Ş. Tekindağ,[10] "868'de Mısır'a

5 *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* s. 42.

6 Çünkü Selçuklular Anadolu'ya saldırmadan önce İran'ın parlak kültürünün tesiri altında İranlılaşmışlardır, bk. Muhammed Emin Riyahî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı* (Türkçesi Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s. 21.

7 Bk. E. Merçil, *Kirman Selçukluları,* Ankara 1989, s. 11, TTKY.

8 Bk. "Tolunoğulları", *İA.*

9 Bk. "Abbasiler Zamanında Türkler (Etrâk)", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1976, s. 792.

10 Bk. "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı,* s. 866.

gelen Ahmed b. Tolun... burada ilk Müslüman-Türk sülâlesini kurmağa muvaffak oldu", Prof. Dr. K.Y. Kopraman,[11] "Mısır'da Bağdat Abbasî hilafetine karşı ilk müstakil Türk devletini ve hanedanını kuran Ahmed ve Mısır'da ilk Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmed". Adı geçen tarihçilerin belirttiği üzere Tolunoğulları bir Türk hanedanıdır. Başka araştırıcılar tarafından da Tolunoğulları genelde bir devlet olarak kabul edilmektedir.[12] Tolunoğulları, Türklerin kurduğu yüzden fazla devletin içinde sayılmaktadır. Bu bakımdan Tolunoğulları'nı ilk Müslüman-Türk devleti olarak kabul etmememiz için bir sebep göremiyorum.

11 "Tolunoğulları", *İA,* s. 56 ve 71.

12 Bk. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye,* s. 78; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi,* s. 55; C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Türkçeye çev. N. Çağatay), Ankara 1992, s. 113-116, TTKY; P. K. Hıttî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* çev. Salih Tuğ, istanbul 1980, s. 711-716; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI.yüzyıllar),* çev. İ. Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 139; *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi,* s. 42.

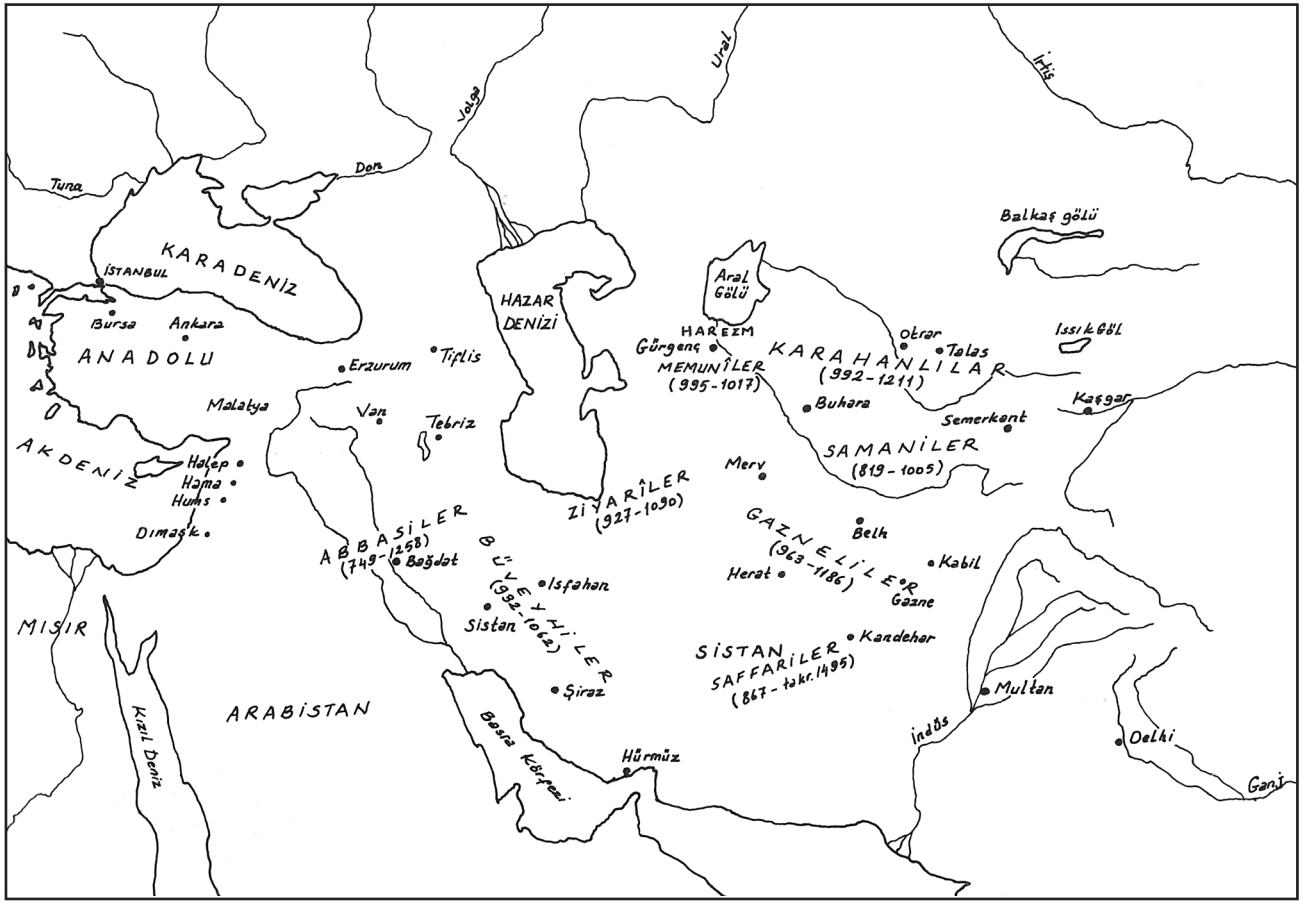

Harita 1 – Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu

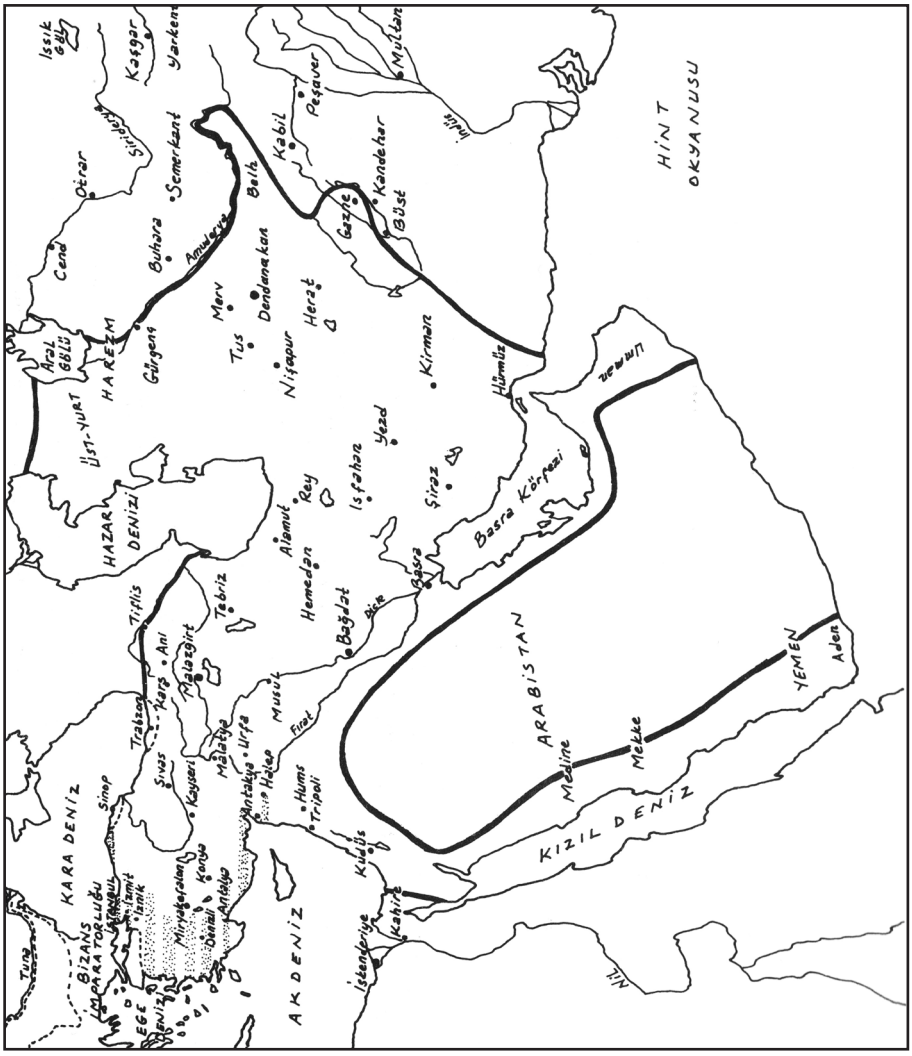

Harita 2 – ▬▬ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en geniş sınırları

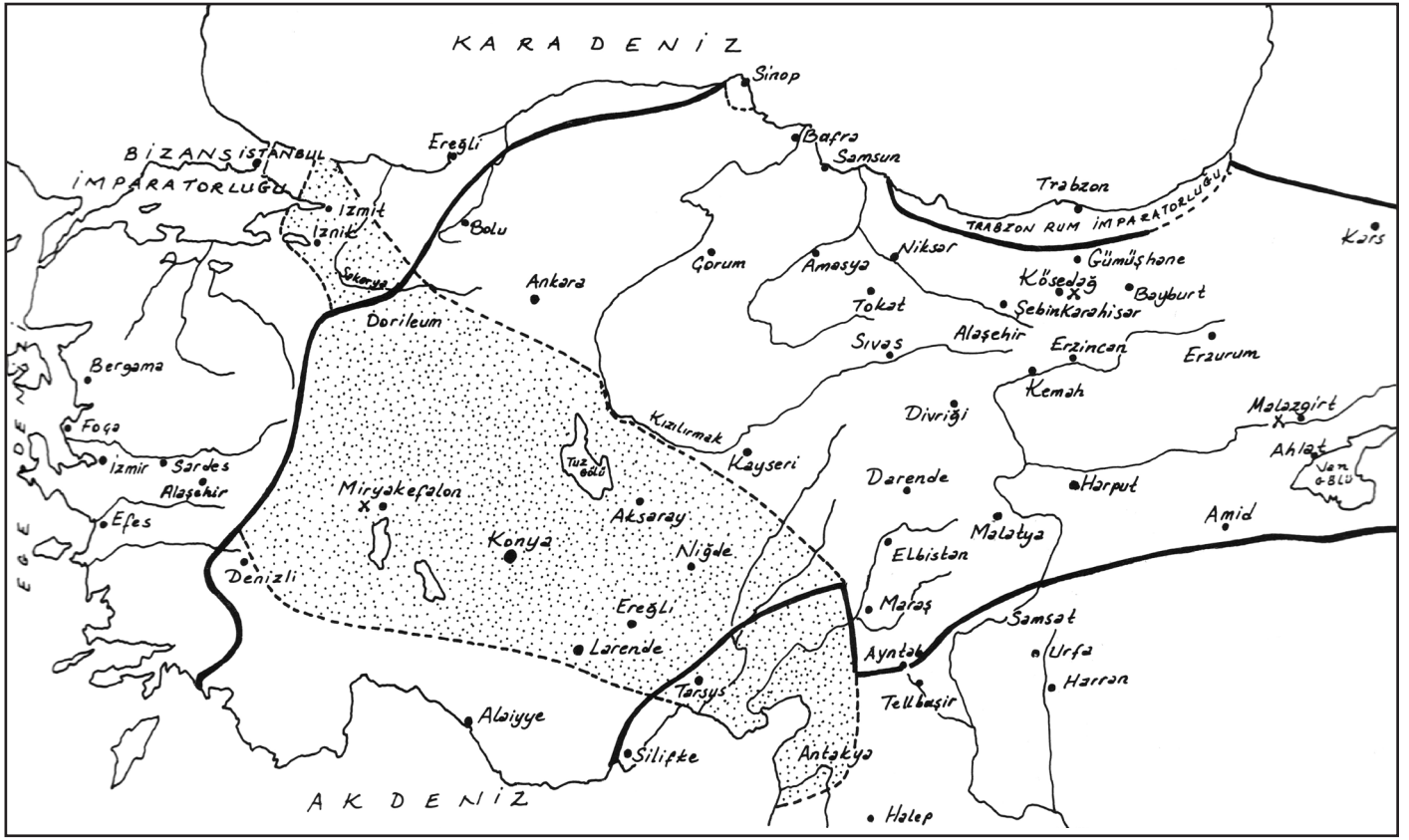

Harita 3 – Kuruluş Devrinde Türkiye Selçuklu sınırları
Türkiye Selçukluları'nın en geniş sınırları

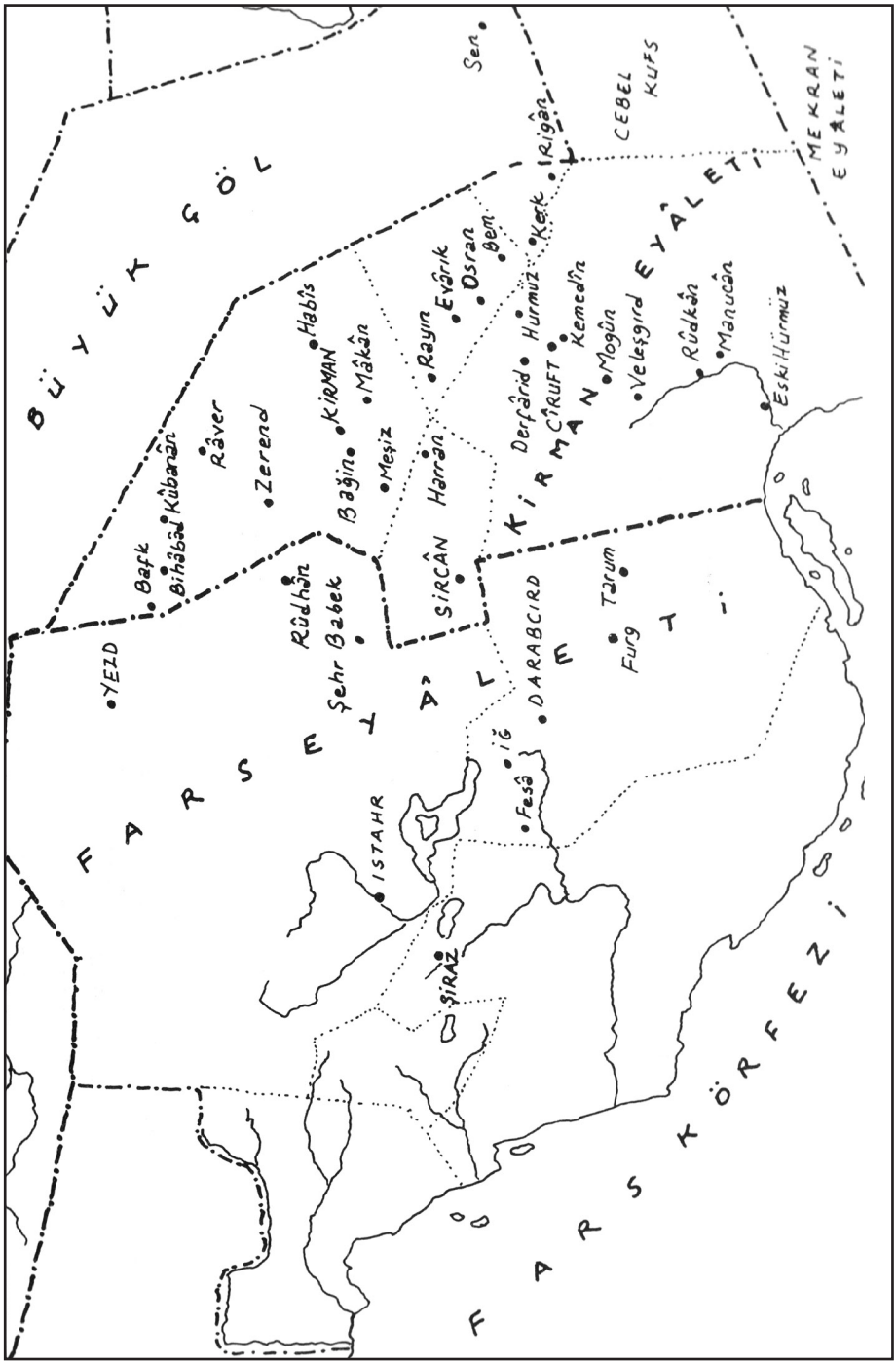

Harita 4 – Kirmân ve Fars Eyaletleri

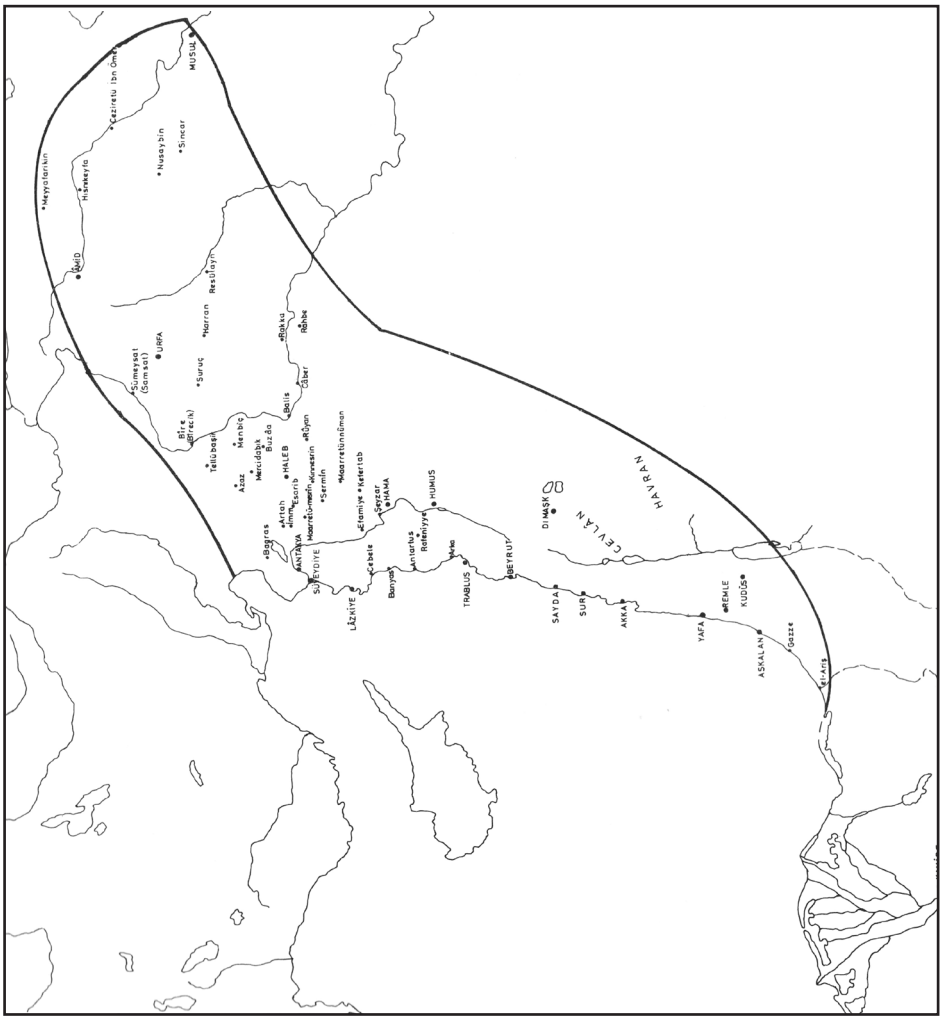

Harita 5 – Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti

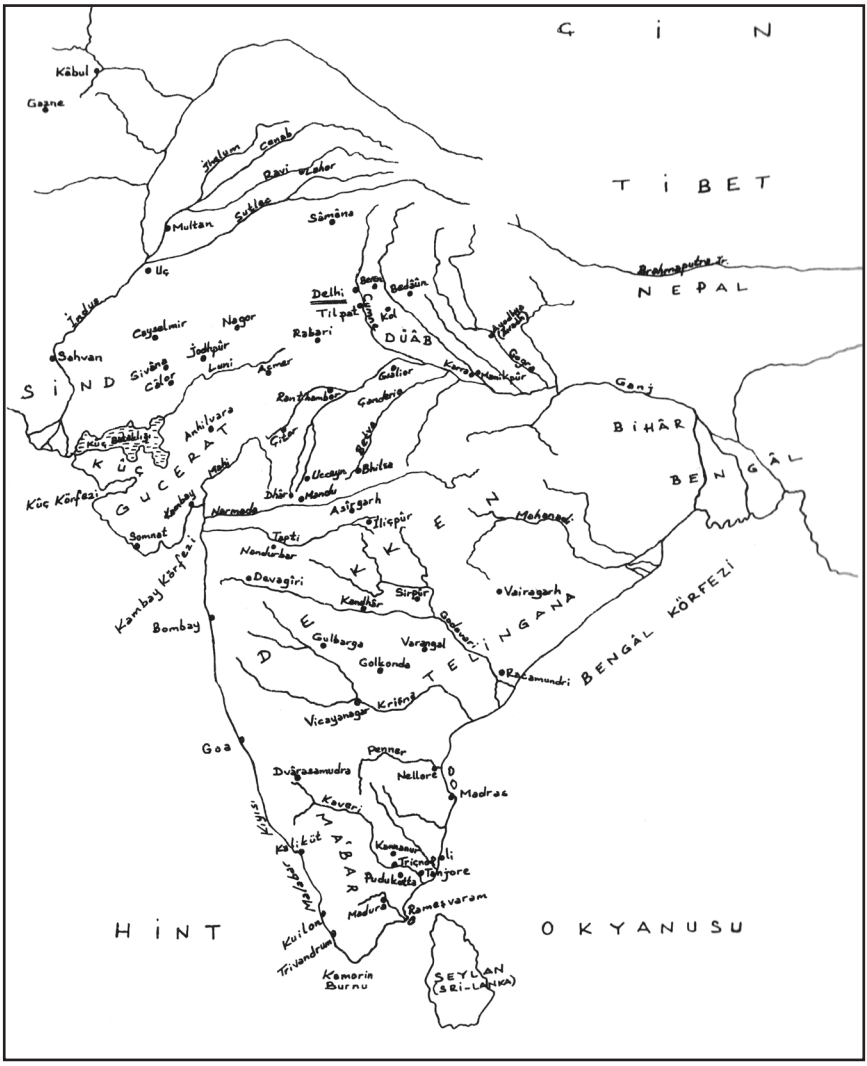
ÇİN
TİBET
NEPAL
Kâbul
Gazne
İndus
Cenab
Ravi
Sutlec
Multan
Sâmâna
Uç
Delhi
Tilpat
Bagpat
Badâûn
Kol
DÛÂB
Brahmaputra ır.
Sahvan
Cayselmir
Nagor
Jodhpûr
Sîvâna
Câlor
Luni
Ajmer
Rabari
Kanauj
Manikpûr
Gogra
Ganj
SİND
Ranthamber
Gwalior
Gondvana
BİHÂR
BENGÂL
Emir Bendleri
Anhilvara
GUCERAT
KÜÇ
Mahi
Tâpi
Ujjain
Bhilsa
Küç Körfezi
Bombay
Narmada
Dhâr
Mando
Asîgarh
Elîçpûr
Mahanadi
Somnat
Tapti
Nandurbar
Kambay Körfezi
Devagiri
Sirpûr
Kandhâr
Vairagarh
Bombay
Gulbarga
Varangal
Golkonde
Godavari
Rajamundri
BENGÂL KÖRFEZİ
Vicayanagar
Kriştna
Goa
Penner
Duârasamudra
Nellore
Madras
Kaveri
Kilisi
Kalikût
Kumaaur
Trichinopoli
Pudukotta
Tanjore
Madura
Rameşvaram
Kuilon
Trivandrum
Komorin Burnu
SEYLAN (SRİ-LANKA)
HİNT OKYANUSU

Harita 6

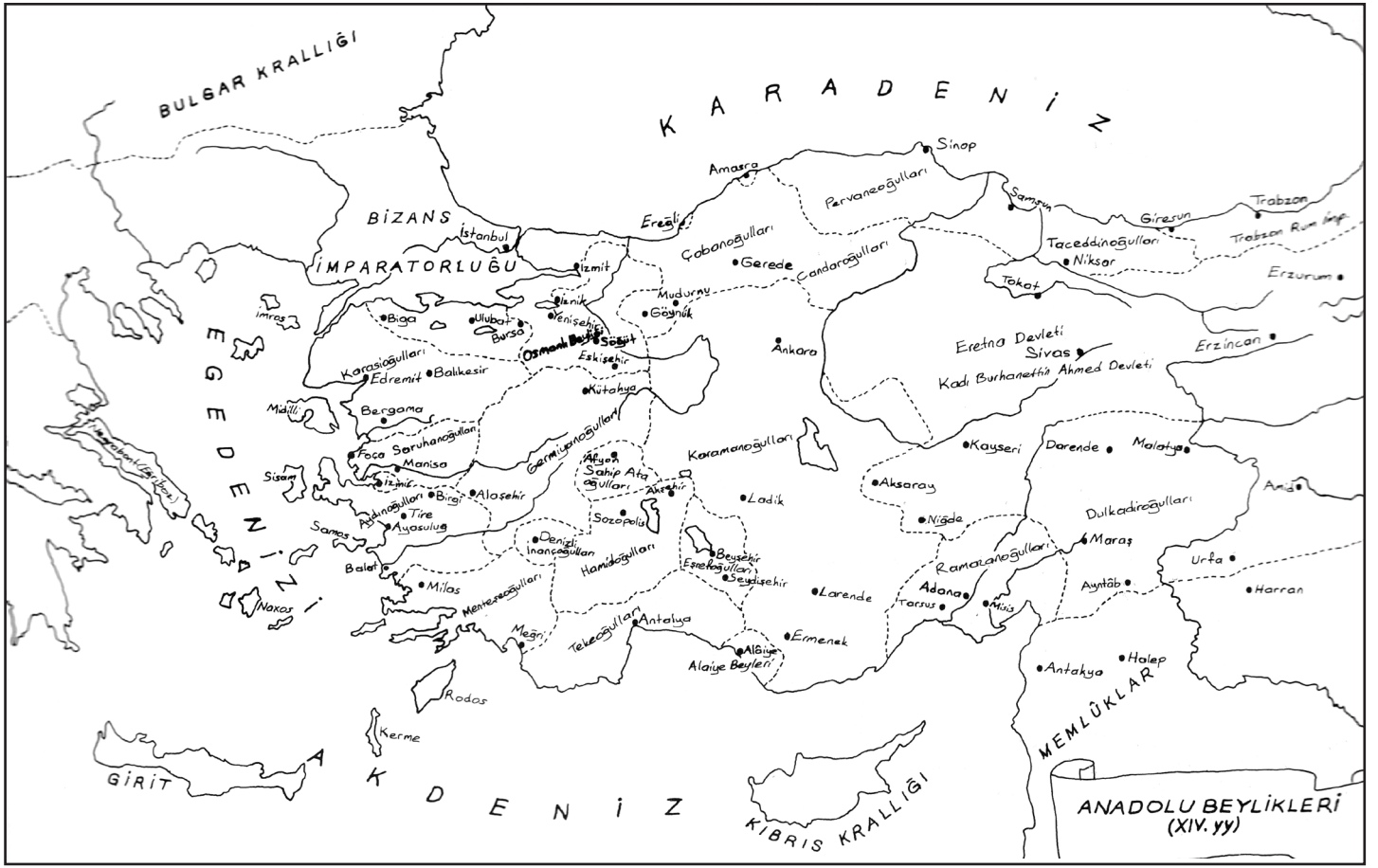
BULGAR KRALLIĞI
KARADENİZ
BİZANS İMPARATORLUĞU
İstanbul
İzmit
İznik
Bursa
Uluabat
Yenişehir
Biga
İmroz
Osmanlı Beyliği Sögüt
Eskişehir
Karasioğulları
Edremit
Balıkesir
Kütahya
Midilli
Bergama
Foça
Saruhanoğulları
Manisa
İzmir
Sisam
Aydınoğulları
Birgi
Aloşehir
Tire
Ayasuluğ
Samos
Balat
Milas
Menteşeoğulları
Naxos
Meğri
Denizli
İnançoğulları
Hamidoğulları
Sozopolis
Afyon
Şahip Ata Oğulları
Akşehir
Karamanoğulları
Ladik
Beyşehir
Eşrefoğulları
Seydişehir
Larende
Teke oğulları
Antalya
Alâiye
Alaiye Beyleri
Ermenek
Rodos
Kerme
GİRİT
AKDENİZ
KIBRIS KRALLIĞI
Amasra
Ereğli
Çobanoğulları
Gerede
Mudurnu
Göynük
Ankara
Pervaneoğulları
Sinop
Samsun
Taceddinoğulları
Niksar
Tokat
Giresun
Trabzon
Trabzon Rum Imp.
Erzurum
Erzincan
Eretna Devleti
Sivas
Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti
Çandaroğulları
Kayseri
Darende
Malatya
Aksaray
Niğde
Dulkadiroğulları
Maraş
Ramazanoğulları
Adana
Tarsus
Misis
Ayntâb
Urfa
Harran
Ahlat
Antakya
Halep
MEMLÛKLAR
ANADOLU BEYLİKLERİ
(XIV. yy)

Harita 7